

**Časopis za sodelovanje
humanističnih in naravoslovnih ved,
za psihologijo in filozofijo**

Speransovi dnevi 1982

Pleterski, Rizman, Kremenšek, Rus, Ribičič,
Melik, Britovšek, Križnar, Klopčič, Debenjak,
Šumi, Peršič, Nečak, Nečak-Lük, Tóth

Filozofske razprave

Šter, Motaln, Ule, Potrč, Južnič, Erjavec

Sociološke in metodološke razprave

Kirn, Jogan, Kosovel, Adam, Pediček, Hribar

Pozitivizem v družbenih vedah

Jerman, Ule, Rus, Golob, Dolinar, Klopčič,
Gestrin, Grafenauer, Zwitter, Jogan, Motaln,
Čarni, Sivec, Sagadin, Gantar,
Kremenšek, Perenič, Plut, Tóth, V. S. Rus

Anthropos

UDK 3

Leto 1982, številka I - II

CASOPIS ZA SODELOVANJE HUMANISTICNIH IN NARAVOSLOVNIH VED, ZA PSIHLOGIJO IN FILOZOFIJO

Anthropos izhaja pod pokroviteljstvom Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani
izdaja ga Društvo psihologov Slovenije, Slovensko filozofsko društvo
in skupina družboslovnih delavcev

Izdajateljski svet:

dr. Ljubo Bavcon, Martin Čokl, dr. Božidar Debenjak, Janez Gregorač, dr. Andrej
Kirn, dr. Alojz Kodre, dr. Edvard Konrad, dr. Cveta Mlakar, dr. Janek Musek,
dr. Borut Pihler, dr. Marko Polič, dr. Hubert Požarnik, dr. Vojan Rus, dr. Jože
Šter (predsednik sveta), dr. Andrej Ule, dr. Slavoj Žižek

Člani redakcije:

dr. Ljubo Bavcon (pravo), **dr. Milica Bergant** (pedagogika), **Zvonko Canjko** (so-
ciologija), **Gabi Čačinovič-Vogrinič** (psihologija), **dr. Ludvik Čarni** (sociologija),
dr. France Cerne (ekonomija), **dr. Frane Jerman** (filozofija), **dr. Stane Južnič**
(politologija), **dr. Valentin Kalan** (filozofija), **dr. Boris Majer** (filozofija), **dr. Vid**
Pečjak (psihologija), **dr. Vojan Rus** (filozofija), **Stane Saksida** (sociologija), **dr.**
Fran Zwitter (zgodovina)

Odgovorni urednik: dr. Janek Musek, dr. Vojan Rus, dr. Andrej Ule

Tajnica uredništva: Irena Gantar-Godina

Lektor: Mihael Hvastija, Sonja Likar

Načrt platnic in opreme: ing. arh. Edita Kobe

Časopis ima 4—6 številke letno. Rokopisov ne vračamo

Uredništvo in administracija:

Anthropos, Filozofska fakulteta, Oddelek za filozofijo, Ljubljana, Aškerčeva 12

Telefon 224-011, int. 319

Anthropos naročajte na navedeni naslov, naročnino pa pošljite
na tekoči račun 50100-678-46236

Letna naročnina za posameznike 150 din, za delovne organizacije 180 din.

Cena enojne številke 30 din, dvojne številke 60 din.

Stavek in tisk: ČGP »DELO«, Ljubljana

Založba: Društvo psihologov Slovenije in Slovensko filozofsko društvo

Časopis izhaja s finančno podporo Kulturne skupnosti Slovenije,
Raziskovalne skupnosti Slovenije in Izobraževalne skupnosti Slovenije

Anthropos

Speransovi dnevi
Filozofske razprave
Sociološke in metodološke razprave
Pozitivizem v družbenih vedah

VSEBINA
(Anthropos, št. 1-2/1982)

I. SPERANSOVI DNEVI 1982: Nacionalno vprašanje in družbene vede

- 7 Jurak: Uvodne besede
- 8 Čarni: Uvodne besede
- 11 Pleterski: Stopinje Kardeljevega pisanja o narodih in narodnem vprašanju
- 19 Rizman: O aktualnosti in družbenem bistvu nacionalnosti in nacionalizma
- 26 Kremenšek: Etnologija in narodno vprašanje
- 30 DISKUSIJA: Rus, Ribičič, Melik, Kremenšek, Britovšek, Križnar, Klopčič, Debenjak, Šumi, Rizman, Peršič, Pleterski
- 51 Nečak: O razcvetu narodnomanjšinskih gibanj
- 54 Nečak-Lük: Narodna manjšina — predmet proučevanja različnih disciplin
- 57 Tóth: O narodu in nacionalnem

- 65 Dr. Mirko Hribar — osemdesetletnik

II. FILOZOFSKE RAZPRAVE

- 69 Šter: Znanost in morala v drugi internacionali
- 81 Motaln: Carnapova semantika in teorija pomena
- 97 Potrč: Znanstvena semantika in ta jezik
- 104 Ule: Fregejeva semantika in ontologija
- 121 Južnič: K zgodovini logike
- 127 Erjavec: Francoski materializem in Althusserjeva epistemologija

III. SOCIOLOŠKE IN METODOLOŠKE RAZPRAVE

- 143 Kirn: Znanstveno-tehnična revolucija, biosfera in ekološka kriza II.
- 160 Jogan: Odgovornost in njena zgodovinska opredeljenost
- 165 Kosovel: Pojem žrtvovanja
- 170 Adam: Akcijsko raziskovanje — nova paradigma?
- 175 Pediček: Metodologija pedagoškega raziskovanja — strukturna, predmetna in operativna analiza
- 193 Hribar: Vloga znanosti pri oblikovanju strategije razvoja SR Slovenije

IV. POZITIVIZEM V DRUŽBENIH VEDAH

- 217 DISKUSIJA: Jerman, Ule, Rus, Golob, Dolinar, Klopčič, Gestrin, Grafenauer, Zwitter, Jogan, Motaln, Čarni, Sivec, Sagadin, Gantar, Kremenšek, Perenič, Plut, Tóth, V. S. Rus

V. POVZETKI

Speransovi dnevi 1982

Referati in diskusija

Marksišični center FF je januarja 1982 organiziral prvo znanstveno srečanje »Speransovi dnevi« z naslovom »Nacionalno vprašanje in družbene vede«.

Tovarišice in tovariši, spoštovani gostje!

Vesel sem, da vas lahko vse pozdravim v imenu Filozofske fakultete, ki je pripravila prireditev Speransovi dnevi. Srečanje bo samo enodnevno, delovno in ne praznično, in mislim, da ne bo izzvenelo v prazno. Prvi razlog za to trditev je, da so vsi trije referati, ki so jih pripravili profesorji naše fakultete, zelo provokativni in da nudijo veliko vprašanj v premislek, tako da bo srečanje za vse družboslovce pomenilo neko prelomnico. Referati govore o posameznih strokah: o zgodovini govori referat profesorja Pleterskega, o sociologiji dr. Rizman in o nalogah etnologije razpravlja profesor Kremenšek. Referenti so popolnoma upravičeno zastavili tak, provokativen okvir, kajti to nam omogoča misel tovariša Kardelja, ki je sicer mnogokrat izhajala iz konkretnosti, iz konkretnih situacij in dejanj, vendar pa je zmeraj imela tudi srž bistvenega, splošnega in vizijo o prihodnosti, ki je včasih niti ne znamo še dovolj ceniti in prenesti v našo sedanost. Mislim, da bi prav tej viziji o prihodnosti, ki jo je tovariš Kardelj v svojih poslednjih spisih še najbolj razvil, veljalo posvetiti v družboslovju več pozornosti. Nekako preroško, če smem tako reči, je gledal na svoje življenjske situacije in tudi vnaprej, s tisto širino, ki je včasih tudi pri marksistih nismo vajeni. Zdi se, da je ravno pri njemu, ki je bil trden v svojih vizijah, mogoče najti tisto odprtost, ki jo naša družba tudi danes ima. Ti premisleki so me vodili pri branju vseh treh referatov. Čeprav profesor Pleterski pravi nekje v začetku svojega referata, da le-ta ni neka znanstvena analiza narodnostnega vprašanja, mu je uspelo odlično povezati narodnostno vprašanje kot ga je obravnaval Sperans in aktualnost tega problema. Zato zasluži njegov referat ne le današnjo obravnavo, ampak je zelo zanimiv tudi za širše občinstvo. Tudi drugi referat, profesorja Rizmana, odpira vrsto novih perspektiv pri proučevanju sociologije naroda. Tretji referat, profesorja Kremenška, je morda celo preveč obrnjen v eno stran, verjetno ravno zato, ker hoče stvari spremeniti. To je tista pozitivna značilnost, ki se kaže v vseh treh referatih in ki nam daje delovno spodbudo za premislek o teh strokah, o teh vprašanjih.

Se enkrat bi se rad vsem lepo zahvalil za udeležbo na današnjem delovnem srečanju. V predsedstvo predlagam še tovariša dr. Čarnija in tov. Hozjana. Če se strinjate s tem predlogom, prosim, da nam tovariš dr. Čarni poda nekaj uvodnih misli o Speransovih dnevih.

Edvard Kardelj (1910—1979) je pol stoletja ustvarjalno deloval v življenju našega naroda, kot mislec in revolucionar, ki je svojo dejavnost usmeril v revolucionarno spreminjanje družbe. Že v zgodnjih letih je spoznal, da je to mogoče na osnovi Marxovih spoznanj o družbi in njenem razvoju. Ta je na osnovi zgodovinskih procesov razkril človeštvu pot k ustvarjanju družbe v »kateri je svoboden razvoj slehernega pogoj za svoboden razvoj vseh.« Ta misel je postala vodilo v njegovem življenju in delu. Veroval je v njo, ker je bil prepričan, da je dosegljiva z revolucionarnim hotenjem naprednih družbenih sil.

Za revolucionarno spreminjanje družbe je potrebno poznavanje njenega zgodovinskega razvoja, posebej pa razčlenitev njenih sodobnih ekonomsko-socialnih, političnih in kulturnih razmer. Te so rezultat zgodovinskega razvoja in realen okvir za revolucionarno dejavnost. Kardelj je že ob vstopu v komunistično gibanje svojo revolucionarno dejavnost povezal s proučevanjem zgodovine človeške družbe, posebno s proučevanjem slovenske preteklosti in razčlenjevanjem njenih sodobnih razmer. V svojih spisih je obravnaval mnoga vprašanja preteklosti. Opozarjal je na prelomne mejnike in nakazoval razvojno možnost. V njih je širil marksistično misel med slovenskimi bralci, zlasti materialistično pojmovanje zgodovine.

Njegovo najpomembnejše predvojno teoretično delo je »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«. Napisal ga je z namenom, da služi konkretni politični akciji, ki so jo takrat vodili komunisti. To akcijo je Kardelj, kakor je sam zapisal, utemeljeval z zgodovinskimi in teoretičnimi argumenti in na tej osnovi dokazoval neizogibnost revolucionarne akcije delavskega razreda in z njim povezanih naprednih družbenih sil. Dokazoval, da je ta boj zgodovinsko neizogiben in utemeljen, zasnovan na stvarnih spoznanjih, zato je njegov »Sperans« tudi politična teorija v tem smislu, kakor je o njej pisal v »Sodobnosti«. Sodil je, da mora ta upoštevati objektivni položaj in subjektivnega činitelja; analizo socialne in politične strukture naroda ali družbe ter opredeliti razmere med silami reakcije in družbenega napredka, ter način političnih bojev, vprašanje o ustvarjalnem delu človeškega duha v skladu z objektivnimi pogoji. »Sperans« je v zgodovini slovenskega naroda najcelovitejša politična teorija. Zgodovinski razvoj je potrdil njena temeljna spoznanja, ker je upoštevala stvarne zgodovinske procese v svetu in doma ter je izpri-

čala ustvarjalnost duha. Oblikovano v »Speransu« ni le rezultat njegovega ustvarjalnega duha in izkušenj v političnem boju, ampak tudi njegovih sodelavcev, s katerimi je bil politični boj, ko se je v Evropi in doma vedno bolj zaostrovalo nasprotje med silami reakcije in družbenega napredka. Kardelj je bil v tem boju osrednja osebnost slovenskega in jugoslovanskega naprednega gibanja. V tem okviru je »Sperans« najcelovitejše oblikovan nacionalni program, ki ga je Kardelj oprl na ves zgodovinski razvoj slovenske etnične skupnosti in je kot tak rezultat njegovega ustvarjalnega duha.

Sperans ni le politična teorija, je prispevek k razčlenitvi nekaterih ključnih vprašanj razvoja slovenske družbe. Tako je neposredno povezan z delom naše fakultete, zato smo spominske dneve, s katerimi bomo obeleževali spomin Edvarda Kardelja — (tak sklep so sprejeli samoupravni organi fakultete) poimenovali »Speransove dneve«. Kardelj ni bil le avtor »Speransa«, ampak tudi osrednja osebnost boja za programska načela, ki jih je v njem zapisal. Bil je partizanski voditelj, ugledni državnik jugoslovanske socialistične skupnosti in idejni utemeljitelj njene poti v socializem. Poti, ki je odprla vizijo osvoboditve dela in sproščala človekovo ustvarjalnost. Kardelj se je z utemeljevanjem in prispevkom k stvarnemu uresničevanju te ideje uvrstil med najvidnejše mislece svojega časa. Na »Speransovih dnevih« ne bomo razpravljali le o »Speransu« in o drugih Kardeljevih delih, v katerih je posegal v skoraj vsa področja, ki so predmet znanstvenih raziskav delavcev naše fakultete, ampak prikazali tudi rezultate našega dela (delavcev in študentov), ki mora prispevati k napredku naše nacionalne skupnosti, k jugoslovanski skupnosti enakopravnih narodov in narodnosti, za kar se je Kardelj tako odločno zavzemal. Razpravljali bomo tudi o »Speransu« v drugih Kardeljevih delih. Tako o njegovi metodi raziskovanja, kakor o rezultatih, ki jih je zapisal. To tudi z namenom, da prispevamo k celovitejšemu ovrednotenju Kardeljevega dela.

Kardelj je pred drugo svetovno vojno politično aktivnost družbeno naprednih sil zasnoval in utemeljeval z znanstvenimi spoznanji. S tem je pokazal na povezanost znanosti in prakse. O tej povezanosti je večkrat pisal in govoril od predvojnega časa dalje. Ustvarjalna družbena praksa, je poudarjal, se mora opreti na znanstvena spoznanja. Zato mora biti družbeno odločanje v pogojih naše družbe zasnovano na znanstvenih, strokovno preverjenih dejstvih in podatkih. To velja za vse procese odločanja. To pa ne pomeni, da se mora družbeno odločanje ravnati vedno le po predlogih, ki jih narekujejo znanstvena spoznanja. Lahko ravna nasprotno z njimi, pojasniti pa mora zakaj tako in prevzeti odgovornost za tako dejanje kakor je znanost odgovorna za svoje predloge. V tej zvezi pa kaže opozoriti na Kardeljeve misli, ki jih je izrekel Srbski akademiji znanosti in umetnosti leta 1960. Dejal je, da znanost »ne sme biti dekla določene politične prakse ali določenih vladajočih ideoloških gledišč. Znanost si sama postavlja naloge in cilje na podlagi potreb in nalog, ki odkriva živa družbena praksa, realne človeške možnosti danega časa in razvoj znanosti same.« Družboslovno znanstvene stroke, ki so zastopane na naši fakulteti niso vse na enak način povezane z družbeno prakso, vsaka od njih pa prispeva k spoznavanju družbe, sooblikuje človekovo prepričanje, bogati njegovo ustvarjalnost in na druge načine prispeva k oblikovanju današnjega in jutrišnjega dne. S tem prevzema svoj delež

odgovornosti do skupnosti v kateri se razvija. S tem prepričanjem in s prepričanjem, da družbene vede morejo in morajo prispevati k družbenemu napredku, smo pripravili današnje srečanje. Vsaka znanstvena stroka lahko v povezavi z družbeno prakso razkrije v kakšni meri zadovoljuje potrebe in naloge, ki jih narekuje današnji čas.

Stopinje Kardeljevega pisanja o narodih in narodnem vprašanju

JANKO PLETERSKI

Namen tega kratkega poskusa ni in ne more biti pregled in zgodovinska razčlemba Kardeljevih spisov o narodu in narodnem vprašanju. Tukaj poskušam samo bežno, na temelju vtisov po mnogem in dolgoletnem, a nikoli zares sistematičnem branju teh spisov, zaznamovati poglobitve prelomne trenutke in obdobja v Kardeljevem prodiranju v pojav naroda z vidika revolucionarnega boja za osvoboditev dela in človeka.

Izhodiščna ugotovitev naj bo, da se Kardelj narodnega vprašanja ni lotil zato, da bi ustvaril novo doktrino, nov nauk, ki bi ga bilo treba predvsem vsestransko in prepričljivo utemeljiti in potem sprejeti. Pri obravnavanju narodnega vprašanja ga je vedno vodila želja in potreba, da bi v danem zgodovinskem položaju iskal in nahajal pota k osvoboditvi človeka. Preučevanje teorije in prakse revolucije nikoli ni skrčil na nekakšno večščino osvajanja oblasti in njenega ohranjanja, marveč je revolucijo pojmoval kot način svobodnega gibanja človeka. In tako ga je tudi narodno vprašanje umsko zaposlovalo kot vprašanje konkretnega boja, v tem času in v tem prostoru danega boja za to svobodnost.

Prvi zgodovinski položaj in prva doba Kardeljevega pisanja so leta obnavljanja organizacij KPJ po morilskih udarcih kraljeve diktature. V letih 1932—1934 oblikujejo komunisti na domačih tleh postopoma novo usmeritev v političnem delu. Vedno bolj zavestno in dejavno se obračajo k problemom cele družbe in le k ožje pojmovanim problemom delavskega razreda. V tem času je Kardelj napisal, s psevdonimom Tone Brodar, svojo prvo razpravo o narodnem vprašanju, ki si je hitro pridobila široko veljavo. Njena temeljna misel je ugotovitev, da je tudi pri Slovencih narodno vprašanje pravo družbeno vprašanje v polnem pomenu te besede, da je svoboda, t. j. samoodločbo slovenskega naroda, mogoče pribojevati le z vztrajnim bojem delovnega ljudstva. Kajti nacionalni problem je v svojem jedru socialni problem in zato se kot vodnik v tem boju vedno bolj uveljavlja proletariat.

Izrecno, t. j. brez ozirov na cenzuro, je Kardelj svojo koncepcijo razmerja med bojem proletariata in narodnim gibanjem v tej dobi opredelil jeseni 1934 v referatu na pokrajinski konferenci KPJ za Slovenijo v Goričanah. Izrazil je novo misel, da se mora delavstvo uveljaviti kot vodnik narodnih gibanj v Jugoslaviji neposredno, da se naj več ne omejuje na vplivanje na ta gibanja prek levih,

narodnorevolucionarnih skupin v njih. Na konferenci je bil v imenu CK KPJ navzoč Josip Broz. Ta je s svojim revolucionarnim delovanjem v letu 1928 Kardeljevo misel dejansko že anticipiral, ko je v politični krizi po skupščinskem atentatu zasnoval revolucionarni poseg komunistov v Zagrebu v dogajanje tako, da bi delavstvo stopilo v prvo vrsto odpora proti nacionalnemu hegemonizmu in njegovemu nasilju. Zato je razumljivo, zakaj je prav on že nekaj tednov po Goričanah novo misel vključil v politično usmeritev, v akcijo za to, da stopi revolucionarna delavska stranka narodnim gibanjem neposredno »na čelo«.

Drugi zgodovinski položaj, ko posveča Kardelj vso pozornost nacionalnemu vprašanju, se začne po njegovi vrnitvi iz Sovjetske zveze v začetku leta 1937. To je doba akcije Josipa Broza Tita za konsolidacijo in revolucionarno usposobljenost KPJ in hkrati doba prizadevanj za protifašistično ljudsko fronto, ki jih KPJ razvija pri posameznih narodih Jugoslavije. To je čas Čebin. Prvi vrhunec Kardeljevega dela teh let je čebinski manifest ustanovnega kongresa KP Slovenije, drugi pa Sperans, knjiga o razvoju slovenskega narodnega vprašanja.

Med Goričanami in Čebinami sta dve leti Kardeljevega delovanja v Sovjetski zvezi, o katerih še premalo vemo. A očitna je konceptualna kontinuiteta v Kardeljevem obravnavanju narodnega vprašanja v vsem tem času, od Brodarja do Speransa. Zato moremo trditi, da gre za njegovo osebno storitev. Tako si tudi moremo razložiti, zakaj lahko v celotnem njegovem življenjskem delu zasledujemo, kako vse natančneje in globlje dodeluje poglede, ki jih je v prvinskih oblikah izrazil že v Brodarju in Speransu.

Lahko bi ugotovili dve bistveni črti Kardeljevega pogleda na razmerje med revolucijo in narodom v času pred l. 1939. Prva, da sta narod in vprašanje njegove svobode stvar, ki zadeva celoto družbenih odnosov in da je delavski razred prav zato zanj še neposredno zainteresiran in mu gre pri tem prva beseda. Druga črta, da je narod tista človeška skupnost, ki omogoča delavstvu, da v njej izpolni pogoj vsake resnične revolucije, namreč da začne »samostojno akcijo na lastnih tleh«.

Razume se, da Kardelj ni obdeloval samo tisti čas perečih pojavov narodnega vprašanja, marveč da je dajal svojim dognanjem tudi bolj posplošeno, teoretično obliko. In razume se, da je pri tem izhajal od teoretičnih postavk, ki so veljale v mednarodnem komunističnem gibanju. To so temeljne ugotovitve Marxa in Engelsa o narodu kot pojavu moderne zgodovine, o povezanosti njegovega nastanka s spremembami v socialno ekonomski strukturi družbe ob razpadu fevdalizma, o vlogi meščanstva pri njegovem nastanku in nadaljnjem razvoju, o razredni protislovnosti znotraj narodov. To so Leninove ugotovitve o nastopu imperialistične dobe v razvoju narodnega vprašanja, ko se spričo socialnih nevarnosti meščanstvo odloča za zapuščenje interesov lastnega naroda in ko je potrebno, da se uveljavi proletarijat kot nov dejavnik tudi v narodnih gibanjih, ko mora proletarijat dosledno poudarjati pravico narodov do samoodločbe, ko je proletarijat dolžan opredeljevati se do vsakega narodnega gibanja po njegovi konkretni družbeni vlogi. Tu so bile tudi Stalinove opredelitve naroda in trditve, da je narodno vprašanje postalo v bistvu kmečko vprašanje, ker se je vloga meščanstva v njem zmanjšala. A vsega tega Kardelj ne razgrinja kot nauk, marveč uporablja kot

orodje, kot parametre svojega opazovanja in analize konkretne stvarnosti in revolucijske nujnosti. Rezultati so njegovi.

Zakaj se je po vrnitvi iz Sovjetske zveze Kardelj tako intenzivno pečal z narodnim vprašanjem? Navedli smo že splošni interes revolucionarja. A nedvomno gre tudi za neko njegovo osebno odločitev. Za odločitev, da se po izkušnji bivanja v Sovjetski zvezi tistih let, ne zanaša na centralno vodenje mednarodne revolucije, marveč da se obrne k iskanju in zbiranju moči revolucije na lastnih tleh. Zato se je poglobil v preučevanje preteklosti in sedanjosti slovenskega narodnega vprašanja. To je bila navidez nenavadna odločitev: lotil se je uresničenja univerzalnega pomembnih ciljev osvoboditve človeka in dela na neznatnem ozemlju in z maloštevilnimi močmi filigranskega naroda kot je slovenski. Toda paradoks je bil le navidezen, kot je navidezno protislovje med občim in posebnim. Brez drugega ni prvega, brez revolucije na lastnih tleh narodov ni univerzalne revolucije. To je bila edina možna in zato resnična odločitev za revolucijo.

V moderni fazi slovenske zgodovine ga je zanimalo vprašanje boja razredov za vodilno vlogo v narodu, za uveljavitev interesa razreda kot interesa naroda.

Ob iskanju predhodnikov zamisli o vodilni vlogi delavstva je povzdignil Ivana Cankarja in njegovo misel v letu 1918. Zavrnil je zamisel čakanja na tujo revolucijo, ki bi Slovence šele narodno osvobodila. Organsko je povezal jugoslovansko osamosvojitve z bojem za družbeni napredek. Zavrnil je pojmovanje revolucije, ki bi lebdela nad narodi. Segel je s tem že v probleme, ki jih je odprla šele doba po drugi svetovni vojni, ko je dokazano, da dozdevna revolucionarna nadnacionalnost pomeni le novo obliko gospodovanja. V njegovem pristopu se je kot notranji nagib združevala ljubezen do svobode lastnega naroda in zavezanost zmagi socialne revolucije. Internacionalni značaj slovenskega delavstva kot razreda, poklicanega vodnika narodnega gibanja, daje namreč tudi slovenskemu narodnemu vprašanju nov mednarodni značaj, neposreden pomen za mednarodno delavsko gibanje. V Kardeljevem pristopu se izraža prepričanje, da je mednarodnost uresničljiva le prek samostojne akcije na lastnih tleh, prek akcije v lastni dani družbi in iz nje. V narodu, ne nad njim in čez njega.

V tej usmeritvi se spočenja in iz preučevanj zgodovine slovenskega naroda raste tisto spoznanje o sodobnem sestavu socialnih, političnih in kulturnih moči na Slovenskem, ki je v svoji akcijski uresničitvi omogočilo ne samo Osvobodilno fronto kot združitev političnih subjektov, marveč predvsem široki, ljudski značaj revolucionarnega boja na Slovenskem. To je spoznanje o obstoju različnih naprednih tokov v slovenski družbi, ki se z njimi delavska revolucionarna stranka mora povezovati in ki jih mora združevati. To je teza o »pozitivnih narodnih močeh«, kakor se je izrazil Boris Kidrič poleti 1941. leta, teza o pluralizmu takšnih moči.

Kardeljeva knjiga je bila v času izida pomembna predvsem kot nasvet in napotilo Slovincem za ravnanje v prihajajočih težkih preizkušnjah. Danes bolje razumemo predvsem njen širši zgodovinski pomen. Globlje razumemo njene besede, da je boj za slovensko narodno osvoboditev nujno zasnovati tako, da bo to pot »do najvažnejšega preloma v razvoju narodnega vprašanja: do boja med meščanstvom in proletariatom za vodstvo v narodnem gibanju«, tj. do revolucije.

Vidimo, da je Kardelj v tej knjigi že videl možnost za socialistično revolucijo v procesu nacionalne revolucije na tleh slovenskega naroda v bližajoči se vojni, ki bo pomenila »največjo preizkušnjo v obrambi našega narodnega obstoja«.

Začetek druge svetovne vojne, dogajanje na Slovenskem in v Jugoslaviji tja do aprilske vojne, Osvobodilna fronta in organizacija narodnoosvobodilnega vojskovanja slovenskega in drugih narodov Jugoslavije, v vsem tem je KPS delovala v duhu revolucionarne koncepcije, sloneče na tezi o pozitivnih močeh naroda, kakor jo najdemo v Speransu. Obenem se je v splošnem potrjevala učinkovitost nacionalne politike celotne KPJ zadnjih let pred vojno in to je utrjevalo njeno kontinuiteto, tako, da je ta kontinuiteta postala kvaliteta zgodovinskega pomena že sama po sebi. Ni namreč dopuščala, da bi se v kočljivem letu po pogodbi Stalina s Hitlerjem raztrgale vezi, spletene v ljudskofrontnem obdobju pred to pogodbo.

Ali pa je vse to že pomenilo, da je opuščena predstava o neogibnih dveh etapah revolucije, prve, narodnoosvobodilne, v zavezništvu s »pozitivnimi močmi naroda«, druge, socialistične, v zavezništvu z zgolj razredno opredeljenimi plebejskimi plastmi družbe? Ali je to pomenilo, da ni treba več pričakovati neogibnega konca prve etape in da ni nujno pripravljati se na neposredni razredni spopad v drugi etapi, ko bo narodnoosvobodilna toleranca do še pravkaršnjih zaveznikov v boju proti okupatorjem izgubila veljavo? In če vse to tega še ni pomenilo, kdaj in kako pride do konceptualne spremembe? Ali pa je celo le praksa korigirala teorijo? Kajti to, da dveh etap ni bilo, je dejstvo.

Na ta vprašanja zgodovinopisje še ni dalo dokončnega odgovora. Kardelj sam je bil celo nagnjen k temu, da zanika, da bi se vprašanje o koncu prve etape v CK KPJ kdaj postavilo v tej obliki. Vsekakor je gotovo, da je Tito marca 1942 v glasilu CK KPJ »Proleterju«, torej javno, opozarjal, da vzlic dejstvu, da mnogi privrženci Londona in jugoslovanske begunske vlade sodelujejo z okupatorjem, ni prišlo do kake spremembe v zunanji politiki Anglije in ZDA, pač pa do spremembe v razmerju do Sovjetske zveze in v smislu konca protihitlerjanske koalicije. Dejstvo, da se na jugoslovanskih tleh sile starega sistema odločajo za kolaboracijo, ni rezultat sprememb v zunanji politiki zahodnih zaveznikov. Tito opozarja »mnoge naše tovariše«, ki so drugače mislili, da je slejkoprej »temeljna naloga vseh komunistov . . . oblikovanje enotne narodnoosvobodilne fronte v vseh področjih Jugoslavije«, da »boj proti okupatorju, in proti vsem njegovim pomočnikom ostaja še naprej naša poglobljena naloga«.

Tu gre za argumentacijo, ki vztrajanje pri začetem narodnoosvobodilnem značaju revolucionarnega boja utemljuje predvsem z zunanjepolitičnim faktorjem. Če se ozremo v Slovenijo, vidimo, da julija 1942 Boris Kidrič (»Položaj osvobodilne borbe in naloga Partije«) svari komuniste pred »zavestno *predčasno* zaostritvijo razrednih nasprotij«, pred »zavestno *predčasno* razredno diferenciacijo sestavin osvobodilnega boja«, ker bi s tem »brez dvoma preskočili etapo!« Čisto izrecno zahteva: »da ne izgubimo izpred oči zunanjepolitične situacije, ki je merilo za tisti okvir, do katerega *že sme seči* razvojna stopnja našega domačega dogajanja!« Kidrič tudi vidi nevarnost, da bi »oslabili borbena moč lastnega naroda« in se zavzema za »ponovno potrditev linije OF, ki jo zastopa CK«. Toda pričakovanje razvoja v dveh etapah je nedvomno, vsa argumentacija, ki je usmer-

jena k preprečitvi »predčasnosti« druge etape. Za predčasno začenjanje druge etape uporablja oznako »sektaštvo« in to ostro zavrača.

V isti, julijski številki »Dela« 1942 je nastopil tudi Kardelj s člankom »Odlöčen boj sektaštvu!« Ista tema, toda bistveno drugačna, kvalitativno nova argumentacija. Kardelj izhaja iz položaja na Slovenskem, iz razvoja slovenske revolucije. Samo tukaj je do tega časa razvoj takšen, da mu omogoča izhodiščno ugotovitev: »Partija je v Sloveniji dejansko postala resničen vodnik svojega naroda!« Tisto, kar je Sperans upal, je na Slovenskem že uresničeno. Tu se je torej že uresničil tisti zgodovinski prelom v življenju naroda, ki je pozneje postal resnica tudi pri drugih narodih Jugoslavije. Tukaj, na tleh, kjer je delavski razred v osebi komunistične stranke že postal novi zgodovinski vodnik naroda in kjer je s tem presekal dilemo o revolucionarni ali reakcionarni usmeritvi narodnega gibanja, presekal v korist revoluciji, tukaj more Kardelj izreči misel, ki po mojem pomeni začetek nove epohe v pojmovanju razmerja med revolucijo in narodom [»Sektaštvo (beri: usmerjanje k drugi etapi) ne škoduje samo Partiji sami, ampak v prvi vrsti interesom celotne osvobodilne borbe slovenskega naroda, v kateri je naša Partija prevzela odgovornost vodilne avantgarde.«] Misel, da nova zgodovinska vloga delavskega razreda kot vodnika svojega naroda, nalaga temu razredu odgovornost, ne več samo pred seboj samim, temveč tudi odgovornost pred narodom, pred njegovim osvobodilnim bojem, pred njegovo svobodnostjo, je navidez preprosta. Pomen te misli pa je neprecenljiv za ves nadaljnji razvoj revolucije in za prihodnost narodov na tleh Jugoslavije. Kardelj tu pravzaprav konstatira, da se je slovenski proletarijat konstituiral kot nacija, da je tudi sam postal nacionalen v smislu Komunističnega manifesta. A ne le to. Pod vtisom tega dejstva je opredelil tudi nadaljnjo pot razvoja revolucije.

Tu ni šolskega spraševanja, kdo je zaveznik v prvi in kdo v drugi etapi. Kardelj poseže v konkretni položaj in razmere: Osvobodilna fronta ni koalicija strank, temveč vseljudsko gibanje, sestavljeno iz cele vrste gibanj v demokratičnih ljudskih množicah, ki nosijo na sebi različne pečate preteklosti, različne idejne poglede, različno formo, ki se razlikuje po stopnji razvoja, po dozorelosti, po borbenosti in revolucionarni prekaljenosti. Toda, po vsebini izražajo vsa ta gibanja enotno celoten proces osvobajanja najširših ljudskih množic slovenskega naroda od protiljudske reakcije in imperialističnega zatiranja. Perspektiva je zato vzdrževanje tega procesa, razširjanje, utrjevanje in vzdrževanje enotnosti OF! Zavedati se, da »pri OF ne gre za kratkotrajno formacijo (potrebno le na prvi etapi, J. P.), ampak za veliko vseljudsko gibanje, ki bo ostalo tudi v bodočnosti nosilec vsega boja za lepšo bodočnost slovenskega naroda in delovnega ljudstva.« Perspektiva je potemtakem nova: ker je proletarijat postal vodilni razred v narodu, je odslej boj za svobodo naroda in svobodo dela enoten proces. To je kvalitativno nov argument proti teoriji o dveh etapah.

Mislím, da je prelomni pomen Kardeljevega članka o boju proti sektaštvu premalo ocenjen tako za njegov osebni miselni razvoj kot tudi za zgodovino razvoja politične koncepcije jugoslovanske revolucije. K temu članku se bo treba vedno znova vračati. Naj omenim le še to, da najdemo v njem že tudi stavek, ki pomeni osrednjo misel poznejše Dolomitske izjave in ki govori o OF v funkciji »prehoda bolj zaostalih (pač: pod vplivom klerikalizma stoječih) plasti sloven-

skega ljudstva na revolucionarne postojanke«. Dolomitska izjava pomeni v tej zvezi konsens skupin v Osvobodilni fronti h Kardeljevi prelomni oceni zgodovinskih možnosti in oblik nacionalne in socialne revolucije na Slovenskem.

Članek Boj sektaštvu zaznamuje sklep tiste dobe Kardeljevega preučevanja nacionalnega vprašanja, ki se je začela v letu 1937. Naslednjo dobo vidim potem v letih do aprila 1957, ko se je odločil za novo, jugoslovansko izdajo Speransa, z novim uvodnim razpravljanjem. Ne moremo tukaj obnavljati zgodovine let 1942 do 1957. Znana je v svojih poglavitnih potezah. Vojna leta bolj, druga manj, boj za novo Jugoslavijo, za novo ustavo, za samostojnost v razvoju pred napadom Informbiroja bolj, boj mnenj in tendenc znotraj vodstva jugoslovanske revolucije manj. Največji dogodek je nedvomno odločitev za delavsko samoupravljanje in o njem več pišemo. Malo pišemo o tendencah, ki so se pojavile — tako se zdi — v času naraščajoče samozavesti države, ki se je tako uspešno uprla zunanjemu pritisku. Uspeh države je omogočila podpora množic in narodov politiki samostojnega razvoja, nekateri državni nosilci te politike pa so uspeh pripisali državi sami. Po njihovem mnenju je zato bilo ustrezno krepiti to državo kot ustanovo. In glej, narodi so jim pri tej nameri postali odveč! Raje bi imeli enega samega in v tej smeri so začeli ne samo govoriti, tudi delovati. Temu se je uprl Kardelj in napisal nov predgovor k jugoslovanski izdaji Speransa, namenjen vsem, ne samo Slovencem. Razmere niso bile preproste. Že to, da je moral izdati knjigo, celo niti ne novo temveč na videz zgolj novo izdajo dela iz že zgodovinskega leta 1939, da bi sploh mogel v tem vprašanju, ki je postalo tabu, nastopiti pred javnostjo, to potrjuje.

Bistven je bil novi predgovor. Ta je bolj mimogrede obračun s Stalinovo teorijo o narodu, posebej o socialističnem kot novi kategoriji, in tu je tudi poskušena popolnejša sociološka opredelitev naroda. Po svojem poglavitnem pomenu pa je novi predgovor zagovor prihodnosti narodov na sploh in v Jugoslaviji posebej. Predvsem kot utrjenega, v življenju ljudi globoko utemeljenega družbenega dejstva, ki živi po lastni nujnosti in se ne more odpraviti po nekih nad narodi stoječih političnih koncepcijah.

Kardeljevo knjigo so brali in sprejemali kot teoretično delo najuglednejšega družboslovca. Tendence, s katerimi se je spoprijemala, so ostale in dobivale še več zamaha. Kardelj se jim je poslej upiral na ravni globalnih vprašanj razvoja socializma v Jugoslaviji in v svetu.

V svojih spominih piše, da za njegovo samozavest in zaupanje v prihodnost socialistične Jugoslavije ni zadoščala samo odločnost v odporu proti pritisku Stalina in Informbiroja. Potrebno je bilo ugotoviti vzroke takšnih sprevrženj socializma kot so bila vidna v praksi Sovjetske zveze. Potrebno je bilo izdelati pot socialističnega razvoja, ki bi zagotavljala, da se takšna sprevrženja ne bodo mogla ponoviti. Prišel je do sklepa, da gre za dve temeljni stvari: prvo, značaj revolucionarne stranke, ki mora proletariat voditi, ne pa mu vladati, ne se zrasti z državo, in drugo, preprečiti odtujenost množic od upravljanja gospodarstva in sploh družbe. Torej Zveza komunistov in samoupravljanje kot temeljni družbenoekonomski odnos.

Narodnih odnosov se Kardelj v javnosti ni loteval. Gotovo pa je pripomogel k oblikovanju programskih postavk o nacionalnem vprašanju, sprejetih na 7.

kongresu ZKJ aprila 1959 v Ljubljani. Gotovo je soavtor znamenitih sklepov Izvršnega komiteja CK ZKJ j dne 2. marca 1959 o položaju in pravicah narodnosti, za katere piše D. Bilandžić, da »očitno v glavnem zadevajo probleme albanske narodnosti« (Historija SFRJ, Zagreb 1979, 264). Ni odveč opozoriti, da so bili ti sklepi objavljeni šele tri leta pozneje, v juniju 1962.

Nov napor, da postavi narodno vprašanje neposredno v središče boja proti administrativnim, protisamoupravnim, centralističnim in unitarističnim tendencam v državnem in partijskem vodstvu, je Kardelj tvegala v času priprav na 8. kongres ZKJ. Znano je, da je Tito na tem kongresu, ki se je sestal v dneh 7. do 13. decembra 1964, prvič po osvoboditvi javno spregovoril o odprtih vprašanjih nacionalnih odnosov v socialistični Jugoslaviji, da je potrdil trajno veljavnost gesla o bratstvu in enotnosti, zavrnil ideje o odpravi narodov ali o ustvarjanju jugoslovanskega naroda in poudaril, da pomenita razvoj in krepitev samoupravljanja proizvajalcev največjo oviro nacionalizmu in hegemonizmu vsake vrste.

Za javnost, za katero je nacionalno vprašanje bilo enkrat za vselej rešeno, je bilo načenjanje tega vprašanja na kongresu nekaj presenetljivega. Tudi D. Bilandžićeva Zgodovina odseva to presenečenje in omahuje v svojih različnih izdajah, ko išče razlage, zakaj ravno takrat in tam. Razlaga je po mojem mnenju v referatu, ki ga je imel Kardelj 11. junija 1964 na seji skupine za preučevanje mednacionalnih odnosov ZKJ v Beogradu. Referat je dolgo ostal neobjavljen tudi še po 8. kongresu ZKJ, celo še dokaj časa po prelomnem »brionskem plenumu«, ki je junija 1966 vendarle »obračunal z birokratično centralističnimi silami« (D. Bilandžić, 323). Prva objava referata je sklenjena zopet šele v knjižni obliki, v Kardeljevih zbranih delih, leta 1968 (Problemi naše socialistične graditve, knjiga VII, Ljubljana 1968; srbohrvaška izdaja Beograd, isto leto).

Referat, izrečen 11. junija 1964, je po vsebini in političnih okoliščinah končni vrh v tisti periodi Kardeljevega obravnavanja narodnega vprašanja, ki se začneja z drugo izdajo Speransa. Njegov naslov je: »Aktualni problemi razvoja mednacionalnih odnosov v naši deželi«. In treba ga bo še natančno razčleniti po vsebini in po zgodovinskih okoliščinah. Tukaj hočemo le opozoriti na poglobitve momente. Kardelj zahteva ohranitev kontinuitete v nacionalni politiki jugoslovanskih komunistov, sklicuje se na dejstvo, da je prav ta politika bistveno omogočila, da je revolucija zmagala. Opozarja, da se komunistom lahko zgodi, da izgube zaupanje svojih narodov, če to politiko spremene v smislu velikodržavnega centralizma. Od teh političnih predarkov stori nov korak naprej. Politično enakopravnost in samoodločanje narodov na vseh področjih, vključno na gospodarskem, pokaže kot neločljiv sestavni del samoupravnega konstituiranja združenega dela, ki se tudi na nacionalnem področju mora osvobojevati od birokratsko centralističnih upravljalcev, ki se opirajo na velikodržavni unitarizem. Po drugi strani, samoupravno konstituiranje federacije ni le proces preproste decentralizacije državnih funkcij, marveč je to predvsem samoupravno konstituiranje tudi narodov samih, republik in pokrajin. Kardelj natanko govori o nacionalizmu, ki ga je ob vsakem njegovem nastopu treba presojeti v času in prostoru, tj. diferencirano. Govori o nacionalnih odnosih v kulturi in v gospodarstvu.

Iz referata naj posebej omenimo Kardeljeva spoznanja o vprašanju manjšin, izrečenih v zavesti, da je tisti čas bilo še v polnem zamahu tisto velikodrжавno asimilatorstvo in nasilje, posebno še na Kosovu, ki je tako odločno in usmerjevalno obsojeno dve leti pozneje na brionskem plenumu. Storiti je treba vse, pravi Kardelj, da se manjšine počutijo kot enakopravne narodnosti. Zagotoviti jim je treba vse klasične kulturne in jezikovne pravice, zagotoviti pa jim je treba tudi za vse to gmotno podstavo v okviru pokrajinske avtonomije ali krajevnega samoupravljanja v občinah. Zagotoviti jim je treba normalno občevanje z njihovim lastnim narodom onkraj državnih meja, kar je pa mogoče v polni meri le, če gre za odnose med prijateljskimi narodi in državami in ob spoštovanju načela nevmešavanja. Poseben poudarek je Kardelj v tej zvezi namenil državnim mejam. Kajti vse dotlej, dokler bodo obstajale državne meje med deli istega naroda, ni mogoče reči, da je položaj nacionalnih manjšin rešen popolnoma, da je rešen idealno. Popolno rešitev bo mogoče uresničiti šele z odpravo državnih meja, ne oziraje se na to, v kakšni skupnosti narodi žive.

Skratka, v referatu najdemo že domišljeno in utemeljeno tisto zamisel družbenega razvoja jugoslovanske skupnosti narodov in narodnosti, s katero nastopa Kardelj v nadaljnji dobi, ki je žal zadnja v njegovem življenju. To je doba novih bojov s protisamoupravnimi prizadevanji, s partikularističnim nacionalizmom, s takoimenovanim liberalizmom, doba ustavnih amandmajev in nove ustave združenega dela v letu 1974. To je doba samoupravne potrditve narodov in narodnosti kot pogoja samoupravnosti dela. Zadnji visoki vzpon v njej je Kardeljeva knjiga »Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja«. V tej knjigi beremo stavek, ki strinja njegovo življenjsko znanstveno in politično izkušnjo: »Socialistično samoupravljanje ne prenese unitarizma in ne ustvarja nekakšnih novih državnih nacij, ampak daje svobodo obstoječim narodom.«

Obdobje od 1964 do konca Kardeljeve življenjske poti se nam tako predstavlja kot sklenjeno v ustvarjalnem delu za pojasnitev vprašanja narodov v samoupravnem socializmu, za pojasnitev v teoriji in za uveljavitev v praksi.

O aktualnosti in družbenem bistvu nacionalnosti in nacionalizma

RUDI RIZMAN

Nacionalnemu določevalcu, ki je v sodobnem svetu v očitnem porastu, družbene vede še zdaleč ne pripisujejo temu ustreznega pomena. Še posebej v Evropi imamo opraviti z miselnostjo, da je Evropa v načelnem zgodovinskem smislu že opravila z nacionalnim vprašanjem in sploh z etničnim členjenjem.¹ Desno in tudi levo idejno podkrepjeni argumenti se sklicujejo enkrat na kapitalsko in drugič na državno logiko, ki da ustvarjata širši družbeni prostor povsem mimo nacionalne oz. narodnostne bitnosti. Takšna gledanja nimajo posluha za zahteve po enakopravnosti, enakosti in samoodločanju, ki jih v okviru najrazličnejših zgodovinskih usod izražajo posamezni narodi in narodnosti tako v Evropi kot tudi izven nje.

Problemi narodov in narodnosti, če se omejimo samo na Evropo, se danes kajpak ne postavljajo na isti način kot so se pred desetletji in še manj tako kot so se postavljali v prejšnjem stoletju. Občutek in prava mera za zgodovinski čas sta več kot na mestu. Proces transnacionalnih koncentracij kapitala in vedno bolj izražena vloga države ne ukinjajo nacionalnih samobitnosti, odpirajo pa zato nove vidike nacionalnega in narodnostnega samoosveščanja. V novem družbenem prostoru, ki upošteva v prvi vrsti material(istič)no stran razvoja, interes makrosistemov (od ekonomskih do vojaških in kulturnih) pred interesi in pristnostjo posameznika-osebnosti in istousmerjajoče mišljenje pred zagonom domišljije, lahko vključevanje nacionalno-etničnega momenta odigra vlogo pospeševalca razvejane humanizacije napredka. Seveda je treba zavriniti pomislek, da lahko tako progresivno vlogo odigra vsako utemeljevanje na nacionalni podlagi, vzemimo primer, ko rabi *natio* (v izvornem latinskem pomenu kot skupna pripadnost glede na mesto rojstva) permanentnemu utemeljevanju države, ne nastopa pa v odnosu do nje kot poseben, razlikujoči družbeni pojav, ki državo dialektično prerašča.

Omenjene nove družbene pogojenosti naroda terjajo tudi nove odgovore pa tudi nove formulacije vprašanj povezanih z usodo nacionalnosti v drugi polovici dvajsetega stoletja. Še prej pa je treba spomniti, da je klasična evropocentrična formula razumevanja in reševanja nacionalnega vprašanja doživela svoj

¹ G. H. D. Cole v Alfred Cobban, *The Nation-State and National Self-Determination*, Collins, London 1969, str. 20.

zlom tudi, če ne najprej, na evropskih tleh in ne le v tretjem svetu. Meja evropocentristične formule je podana s tem, da se narod-nacija utemelji samo kot država oz., da se v primeru narodnosti realizira kot paradržavna, administrativna tvorba. Vsak korak naprej od te preživele formule reševanja nacionalnega in narodnostnega vprašanja — ostajanje pri njej je ostajanje pri takšni ali drugačni inačici avtoritarne meščanske države — mora iti v smeri demokratičnega in sploh širšega družbenega osvobajanja. Mislimo na osvobajanje, ki se uresničuje z odpravljanjem razrednih neenakosti, torej s celovito vzpostavljeno demokracijo, ki ni omejena le na elite večjih družbenih skupin, temveč zajame tudi in predvsem posameznike. Z odpravo tega temeljnega krivičnega družbenega dejstva, tj., izkoriščanjem enega posameznika po drugem, je šele možno enakopravno sodelovanje med narodi in narodnostmi, resnični internacionalizem.²

V resničnem, stvarnem dogajanju, kar zadeva nacionalnost, takšni teoretični premisleki in ideje niso tako odločno razvidni. V praktičnem svetu nacionalna gibanja ne jurišajo na zadnje cilje, temveč se jim lahko približujejo le postopoma, možno pa je tudi, da se jim oddaljujejo. Ravno s svojim odnosom do teh ciljev razkrivajo nacionalna gibanja in inštitucije svojo idejno privrženost bodisi razvijanju pristne nacionalne samobitnosti v pluralistično zasnovanem človeštvu bodisi nacionalističnemu samozanikanju, tj., zlorabi nacionalnosti kot oblike novega razrednega in političnega gospostva. V zagovoru renesanse narodov in narodnosti v današnji Evropi in svetu sploh si je zato potrebno zastaviti vprašanje mere. Sklicevanje na nacionalnost lahko rabi najrazličnejšim družbenoideološkim interesom in ciljem. Neki družboslovec si ni mogel kaj, da ne bi zapisal naslednjo odločno trditev: »Z narodom se lahko porajajo velika dela, žrtve, junaštvo, pa tudi fanatizem in zločin.«³ V imenu nacionalnih pravic so dvigale svoje glave iracionalne sile, ki so se in se še pozivajo na instinkt, zagovarjajo mržnjo, diskriminacijo in celo iztrebljanje drugih narodov. V svetu in še posebej v naši novejši politični zgodovini smo se lahko prepričali, da je nacionalna idolatrija prikrivala nazadnjaške interese in je tudi rabila za alternativo revolucionarni praksi.

V Evropi se nacionalno in narodnostno vprašanje kaže v najrazličnejših oblikah, ki bi jim komajda lahko našli skupni imenovalec. Na poseben način se pojavlja celo v tako nacionalno homogenih družbah, kot sta na primer Nemčija in Poljska, in sicer bodisi z ozirom na sodobne procese mednarodne migracije, ki zadevajo ZRN, bodisi za problem enakopravnosti, s katerim se soočata obe državi v odnosih s svojima velikima zaveznikoma. Po drugi strani zaradi razvejanega etničnega pluralizma ni mogoče govoriti brez krivice v primeru Velike Britanije, Španije in Francije samo o angleškem, španskem ali francoskem narodu. Če izvzamemo Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo, je prav Francija med etnično najbolj razčlenjenimi evropskimi državami. Kljub običajnim predstavam ena tretjina njenih državljanov ne pripada francoski nacionalnosti. V Franciji govorijo namreč štiri romanske, dva germanska, en keltski in baskovski jezik.

V Evropi skorajda ne moremo najti države, ki se ne bi na ta ali oni način soočala z etničnim oz. narodnostnim vprašanjem. Za neupravičena so se izka-

² Gre za znano tezo iz *Komunističnega manifesta*.

³ Glej E. Lemberg, *Nationalismus I*, Rowohlt 1964, str. 24.

zala pričakovanja (včasih pa prej želje), ki so najprej v deročih procesih industrializacije in kasneje ob prihajanju postindustrijskega obdobja videle zaton nacionalne bitnosti in še več — zaton samega temelja, iz katerega se porajajo najrazličnejše oblike etničnega členjenja. Številne raziskave v sodobni etnološki in lingvistični vedi prepričljivo dokazujejo, da »ethnos« še zdaleč ni izčrpal svojih življenjskih moči, temveč da polno črpa tudi iz »industrijskega« kakor tudi iz »postindustrijskega« družbenega temelja.⁴ Družbenoekonomska formacija kapitalizma je resda botrovala nastanku naroda, vendar je tudi v socialističnih in t. i. socialističnih družbah dana ne le možnost korenitejših nacionalnih preobrazb, temveč tudi rojevanje novih narodov.

Relativna samostojnost takega družbenega pojava, kot je to narod, ne daje prav poenostavljenim miselnim šablonam, ki gledajo na narod kot na kak znak zaostalosti in ki ga bo ekonomsko razvitejše občestvo in še bolj razvoj brezrazredne družbe naredilo avtomatično za odvečnega. Že dalj časa preseneča, da delijo takšna konzervativna pričakovanja ne le na desnici, temveč tudi mnogi idejni aparati komunističnih in socialističnih strank v Evropi. Ni potrebno posebej poudariti, kako takšni nazori na evropski levici (vzemimo samo nekaj primerov: Španija, Francija, Italija, Grčija, Velika Britanija, da ne omenjam evropskega političnega vzhoda) bistveno zožujejo revolucionarne perspektive popolnejše osvoboditve in sploh humanizacijo družb. Pomembne izkušnje v reševanju nacionalnega vprašanja za časa oktobrske in jugoslovanske revolucije kot da so bile le kratkotrajnega taktičnega pomena, ne pa dolgotrajna, v nekem smislu celo univerzalna predpostavka revolucij. Poučna je sicer izkušnja, da so leve politične ideje, ki so vztrajale samo na ozkem pojmovanju razrednega boja, v katerem ni imelo nacionalno vprašanje kaj iskati ali pa se je nanj gledalo le kot na »rezervni« oz. taktični moment, lahko tudi v družbeni praksi realizirale le sektaški program čiste razredne osvoboditve.

Na pluralizem narodov in etničnih skupin ni treba gledati kot na kako nujno zlo ali patološko družbeno stanje. Irski socialist James Connolly je že na prelomu prejšnjega stoletja videl v svobodnem uveljavljanju narodov in narodnosti pozitiven družbeni pojav za celotno človeško skupnost. Pri nas je taki demokratični ideji odločno pritrtil Edvard Kardelj z mislijo, da nosi polnokrvno uveljavljanje etničnih subjektov poleg demokratičnih in kulturnih osvobodilnih razsežij s seboj nujne predpostavke globalne humanizacije napredka v svetovnem okviru. Podobno misel je izrazil Ernest Renan v znamenitem stavku: »V tem trenutku je obstoj narodov nekaj dobrega in celo nujnega. Njihov obstoj je zagotovilo svobode, ki bi je ne bilo, ko bi imel svet en sam zakon in enega samega gospodarja.«⁵ Ta misel pa velja v enaki meri za mnogonacionalne družbe, za družbeno vlogo tako narodov kot narodnosti v taki skupnosti. Za konkretno potrditev te teze lahko rabi naš, jugoslovanski primer: pri nas in zunaj je dosti razširjena trditev, da je dosežena stopnja demokracije pozitivno odvisna od mnogonacionalne organiziranosti naše družbe.

⁴ To ugotavlja tudi Joep Kruijsen, »Atlas Linguarum Europae«, NUFFIC, vol. 21, Hague 1977, str. 3—4.

⁵ Ernest Renan, »Kaj je narod?«, Napredna misel, 1913, šte. 12, str. 124.

Že dolgo časa je mogoče tako revolucionarni in demokratični potencial kakega gibanja odčitati iz njegovih etničnokulturnih, narodnostnih ali nacionalnih zahtev. Zato ne preseneča, če je revolucionarna Francija leta 1968 na primer v Rennesu in Toulousu postavljala številne etnične in narodnostne zahteve. V Franciji so v narodnostnem pogledu najnaprednejši intelektualci namesto besede Francija uporabili kot pojmovno alternativo Heksagon, češ da je prvi izraz interesov notranjega kolonializma. Renesansa narodov in narodnosti se je v svetu najbolj prepričljivo potrdila na primeru Francije, v kateri so skoraj že dve stoletji delovali močni vzvodi državnega centralizma v obliki raznarodovalne (napoleonovske) prefekturalne organizacije s končnim namenom, da »ploščijo« (le laminage) narode in narodnosti v en sam nedeljiv (francoski) narod. To »ploščenje«, ki je našlo na vseh straneh sveta v različnih ideoloških vzorcih zveste posnemovalce, je doživelo poraz, in sicer ravno v burnem pohodu še včeraj »odpisanih« in »nezgodovinskih« narodov iz periferije k središčnim vzgibom družbenega dogajanja.

Renesansa etničnega fenomena se po drugi svetovni vojni kaže tudi v spremenjenem gledanju na vlogo narečij. Na narečja se je pod vplivom francoske revolucije dolgo gledalo s podcenjevanjem. Naj spomnim, da so že francoski enciklopedisti pri geslu jezik zabeležili, da je v eni državi lahko legitimna samo ena oblika jezika, narečja govori kvečjemu »drhal«. Za časa francoske revolucije so narečja primerjali z zlimi ženskimi bitji: čarovnicami, zapeljivkami z živalskimi lastnostmi, vsiljene pa so bile tudi analogije z »ritualom umora«, »usmrtitvijo žrtve« in podobno. Domovinsko pravico je imel le francoski jezik, se pravi pravico do naziva »la langue de liberté«. Veljavno je bilo edinole mnenje, da je samó francoski jezik jezik kulture, medtem ko je na primer bretonščina jezik bebcev in slaboumnežev. V francoski literaturi 19. stoletja se o bretonščini pogosto piše kot o sinonimu za divjo in neukročeno žival. Nova gledanja na vlogo narečij so se začela razvijati ob čedalje bolj izraženih težnjah k partikularizaciji in regionalizaciji, ki so črpale iz vsega tistega, kar ni bilo strogo urbanizirano, normirano in standardizirano. Sem spadajo vsa tista narečja, ki so se jih ljudje v preteklosti sramovali in jim jih je pomagal šele izobraževalni sistem dokončno zatajiti, danes pa so že dobila ali dobivajo na novem, pozitivnem vrednostnem poudarku.⁶ Namesto prejšnjega stališča, da je narečje nekaj nepravilnega in celo vulgarnega se uveljavlja prepričanje, da so narečja jezikovne različice, ki razpolagajo z enako izrazno močjo kot »standardizirani« jeziki.

Teženje k policentrični in pluralistično politični zasnovi v Evropi, pri čemer pa preostali del sveta sploh ne more biti izvzet, ostaja bistveno omejeno, če ne teče vzporedno s poglobitvenimi procesi polnopravnega uveljavljanja narodnih in etničnih subjektov. V tem pogledu so imeli narodi morda nekaj več sreče pri svojem zgodovinskem uveljavljanju (preraščanju v države) kot ostali etnični subjekti, predvsem mislim na narodnosti, kar nakazuje nujnost nove zgodovinske prioritete. Ni tedaj težko zaključiti, da boj proti narodni in sploh etnični odtujenosti v Evropi in zunaj nje obsega širši sklop vprašanj, kot so demokracija, revolucija, osvobajanje itd. Predvsem pa ni mogoče narodne svobode ločiti od

⁶ Joep Kruijsen, prav tam.

svobode kot celote, pri čemer velja imeti v mislih usodno dejstvo, tj., če jo enkrat izgubiš, jo lahko izgubiš za večne čase.

Razumevanje nacionalnosti v klasični marksistični misli ni omejeno na kak seznam večnih in univerzalno veljavnih metodoloških in teoretičnih spoznanj. Vendar to dejstvo ne more ovirati miselnega napora v smeri izkopavanja glavnih izhodišč, vezanih na to pomembno področje človekove in kolektivne produkcije in reprodukcije resničnega življenja. Marx in Engels na narod ne gledata kot na pojav za *sebe* ali kot pojav v zgodovini nasploh, niti ju ni zanimal kot temeljni filozofskoteoretski problem, temveč sta ga v svojo družbeno analizo vpeljala kot globalni politični problem, ki je vgrajen v vse družbene in razredne odnose. Narod sta torej videla v razmerah meščanske družbe in v povezanosti s cilji socialne revolucije. Taka obvezujoča metodološka perspektiva narekuje, da so vsa razmerja, v katera vstopa narod, določena po konkretnih materialnih zgodovinskih tokovih, česar še tako natančna družboslovna analiza ne more vnaprej in dokončno domisliti. Narod se na ta način razkrije kot ena od neogibnih »diferencialnih oblik zgodovinske individualitete«,⁷ ki ga je potrebno vedno postavljati kot družbeno vprašanje, nikakor pa ne metafizično, tj. bodisi kot preživelci predsodek bodisi kot absolutni pojav.

Klasika marksizma tudi nista, kar še danes obremenjuje mnoge marksiste, naroda izvajala iz države ali ga reducirala nanjo. Ta specifični družbeni pojav sta izpeljala iz *dela*, tj., iz proizvodnje, utemeljene na izmenjavi menjalnih vrednosti. V tako zastavljeni analizi naroda zavzemajo zato ključno metodološko-teoretično vrednost naslednje družbene kategorije: delo, družbena delitev dela, proizvodnja v najširšem pomenu te besede, družbenorazredni boji, posamezne diferencialne skupnosti ljudi itd. S tem, ko imajo vse naštetje kategorije, ki prežemajo narod, razredno vsebino, je razumljivo tudi sam narod podvržen razredni strukturiranosti, torej da je tudi sam razredno določena skupnost. V tem smislu je treba vztrajati pri razredni določenosti naroda in vseh njegovih sestavin: nacionalne države, nacionalne zavesti, jezika, kulture in drugih.

Narod je objektivna družbena tvorba, ki je nastala na podlagi daljšega zgodovinskega razvoja in na podlagi naravnosorodnih in etničnih vezi, tal, geografskega okolja itd., po drugi strani pa tudi s samo dejavnostjo organiziranih ljudi in človeških kolektivov, kar se odraža in izraža prek zgodovine, ekonomije, kulturnega življenja dane skupnosti. Zato je preveč ozko gledanje, ki narod omejuje na »proizvodne delavnice«, ki običajno, kot je to Marx dobro opazil pri Ricardu, pozabijo na prav tako pomembno dejavnost ljudi samih. Temelj nacionalnosti potemtakem ne morejo biti predvsem njeni zunanji znaki, kot so jezik, skupni značaj, zavest o skupnem poreklu ali politična enotnost, temveč delo in proizvodnja. Tako kot narod, ki ga ni mogoče »brez ostanka« zmanjšati samo na delo ali samo na »proizvod duha«, pa se tudi njegovih poglobitvenih »znakov« ne da zmanjšati zgolj na »sredstva«, prek katerih se izraža bit kakega naroda. Za primer vzemimo jezik, ki je tako v avstromarksistični kot tudi v (neo)stalinistični razlagi podvržen skrajno redukcionističnemu (čeprav včasih navidezno absolutiziranemu) postopku, medtem ko sta ga oba klasika marksizma, npr. v

⁷ Opredelitev Etienna Balibarja.

Nemški ideologiji razumela kot dejansko bivanje, tj., kot »praktično«, »eksistirajočo zavest« oziroma v *Grundrisse* kot istočasni proizvod določene skupnosti in kot določena skupnost sama.⁸

Vprašanje o narodu in nacionalnosti se ne more izogniti vsestranski teoretski določitvi nacionalizma. V prvi vrsti je potrebno potegniti bistveno razliko, ki pa je nekateri ne vidijo, med nacionalnim in nacionalističnim. Že samo zamegljevanje neizogibne razlike med nacionalnim in nacionalističnim je namreč lahko eden pomembnih virov nacionalističnih razpoloženj oziroma potvorjenega razumevanja nacionalnosti, poleg tega pa še, kar nas more v tem trenutku še posebej prizadevati, onemogoča celovit teoretični vpogled bodisi v nacionalno bodisi v nacionalistično stran družbenega življenja. Lahko trdim, da imajo majhno teoretično vrednost takšna opredeljevanja, po katerih ni nacionalizem nič drugega kot politizirana nacionalnost; toda s tem, ko avtorji takšnih trditev implicite odvezemajo nacionalnosti kakršnokoli politično razsežnost, že sami, zavedoma ali nezavedoma, prakticirajo neko posebno vrsto nacionalizma. Zgodovinska določenost vseh družbenih pojavov narekuje, da vsakokratne vsebine nacionalizma ne iščemo le v etimološkem temelju, temveč v njegovem dejanskem družbenem učinku v danem zgodovinskem času in prostoru. Analizo nacionalizma je treba nasloniti na integralno metodo, ki poleg upoštevanja načela zgodovinske določenosti družbenih pojavov nacionalizem kritično veže na takšne osrednje družbene kategorije, kot so narod, razred, družba, internacionalnost in univerzalizem, če omenimo samo nekatere.

Nacionalizem ima to posebej vidno lastnost, da se je zmožen prilagajati in napajati iz najbolj različnih idejnih virov; enkrat so to politični in ekonomski viri, drugič kulturni in tretjič, ko lahko gre za svojevrstno kombinacijo enega ali kar več virov z določenimi mednarodnimi pogoji itd. Za vse te različice nacionalizma je skupna črta v tem, da si vsa družbena protislovja pojasnjujejo izključno in samo na nacionalni podlagi ter da protislovja, ki jim dajejo navidezno legitimnost, tudi umetno vzdržujejo, če se to sklada z njihovimi koristmi. Vendar je treba znotraj nacionalistične usmerjenosti razlikovati tipe nacionalizmov tako glede na njihove dejanske izvore kot tudi glede na njihove končne cilje. Ni mogoče vreči v isti koš takega nacionalizma, ki je v bistvu skrajni odmev na velikodrжавne, unitaristične težnje, in nacionalizem takšnega kova, ki izrecno zagovarja in si v praksi tudi prizadeva »usesti se na hrbet« drugim narodom ter se pripravlja, da bi trajneje institucionaliziral nacionalno neenakopravnost.

Pri nacionalistični opciji gre za mnogo več kot pa za bolj ali manj skrajno oboževanje nacionalnih in etničnih interesov. Sodeč po njegovih družbenih rezultatih je nacionalizem s svojo idolatrijo naroda v resnici samo hromil razvojne perspektive in družbene moči tako velikih kot tudi malih narodov. Narod rabi regresivnim nacionalistom bolj kot priročno demagoško sredstvo oziroma kot lažni cilj, prek katerega se odvija boj za drugačno razredno gospodarstvo in nasprotovanje humanizaciji napredka. Lenin ni zato brez razloga opozarjal, da se v odnosu do nacionalnega vprašanja najpogosteje razodevata dva različna svetovna nazora, torej tudi dve različni razredni politiki. V tej zvezi pa so poučna Kardeljeva

⁸ Glej MEID II., str. 39 in Karl Marx, *Temelji slobode*, Zagreb 1974, str. 201.

opozorila, da se bo nacionalizem hranil tudi z »različnimi težavami in protislovji družbenega življenja«, ki se jim običajno v mnogonacionalni družbi hitro pritakne značaj konfliktnih mednacionalnih odnosov, medtem ko se ta v enonacionalni družbi kažejo v »čistejši«, to je neposredovani družbeni obliki.⁹ Na ta način se nacionalizem razkriva kot dogmatični in egocentrični izraz določene oblike družbene zavesti, ker jemljejo nacionalisti mnogonacionalno družbo kot nekaj nenormalnega, patološkega. Razmerje med narodom in razrednimi momenti pa pojasnjujejo z metodo absolutne determiniranosti razreda po narodu (separatizem) oziroma naroda po razredu (unitaristična različica).

⁹ Edvard Kardelj, »Aktualni problemi razvoja mednacionalnih odnosov v naši družbi«, *Problemi naše socialistične graditve*, VII, DZS, Ljubljana 1968, str. 342—343.

Etnologija in narodno vprašanje

SLAVKO KREMENSEK

1. Nobenega dvoma ni, da sodi etnologija med izrazite nacionalne discipline v ožjem pomenu te besede. Da je narodno vprašanje bistvena ali kar temeljna sestavina njenega zanimanja, pove že njeno ime. Ne glede na to, kako si pojem etnos (gr. *ethnos*) danes razlagamo, ali uokvirjamo z besedo etnos tudi pojmovanje naroda v modernem smislu ali ne, ne moremo usmeriti razprave o narodnem vprašanju mimo njega in zavoljo tega tudi mimo etnologije ne. Etnologija, etnografija, narodopisje, folklor in folkloristika so pojmi, za katere se manj poučenim in celo vrsti strokovnjakov zdi, da se njihova vsebina pokriva le s problemi narodnega značaja. Njihov nastanek in razcvet povezujejo s tako imenovano pomladjo narodov, kar za pojem folklor (= folklore), ki v prevodu pomeni ljudsko védenje, ljudsko modrost, vsekakor drži. Res je tudi, da je etnologija pod pojmom narodopisje doživela prav v preteklem stoletju največji razmah. Kot člen široko pojmovane slavistike, germanistike, manj romanistike, so etnološko strokovno dejavnost šteli v nacionalno konstitutivnem smislu med najodličnejša prizadevanja. To pač zato, ker naj bi bilo iz folklore, iz tako imenovanega narodnega blaga, mogoče razbrati še neizkrivljene poteze tako imenovanega narodnega duha. Le-ta naj bi bil namreč pristen, nepokvarjen, še čist v daljnji preteklosti, v davnini; potlej je njegova izvornost vse bolj bledela. Ohranili naj bi se le še preostanki, tako imenovani prežitki, ostaline starosvetnosti, ki jih je veljalo kot »narodne svetinje« zbrati, da bi jih ne bilo prej konec. To zavoljo napredujoče industrializacije in siceršnjih pojavov »modernega« sveta. In so zbirali. Komur je bilo mar »narodnosti«, ni mogel ostati ravnodušen do »narodnega blaga«; soudeležil se je zbiranja ali je to dejavnost njenemu tedanjemu pomenu ustrezno cenil. Narodopisno prizadevanje je bilo tako docela v »duhu časa«, bilo je, bi rekli, »na liniji« delovanja »za narodno stvar«.

2. Pod konec preteklega stoletja se je prejšnja vsenarodna zagretost za tako imenovane ljudske vrednote pričela ohlajati. Istovetenje ljudskega in narodnega je pričelo izgubljati na pomenu. Končno so med njiju potegnili celo cezuro. Na njej, na tej zarezi, je na primer že zgrajen prvi sintetični prikaz slovenske ljudske kulture Narodopisje Slovencev (Ljubljana 1944, 1952). Ti premiki so seveda imeli za etnologijo neogibne posledice. Z usihanjem njene narodno konstitutivne vloge se je zmanjšala tudi njena družbena teža. Ko so slovenski razum-

niki ob ustanovitvi univerze v Ljubljani leta 1919 urejali njen predmetnik, so na etnologijo že povsem pozabili. Za slovenski narod so bile tedaj potemtakem res pomembne na primer le književnost, filozofija, upodabljajoča umetnost, ne pa več tako imenovano narodno blago, se pravi pomniki neke stare narodove kulture. Stanje bi lahko razložili z rekom, ko je zamorec svoje delo opravil, lahko gre. Sicer pa je bil proces docela naraven. Vera v pomen folklorne za narodni razvoj ni mogla trajati večno. Bila je plod določenega razdobja v narodni zgodovini in je s koncem dobe usihala tudi sama. Začasna nova prebujanja so bila povezana z obrambo pred tujimi nacionalizmi, ki so uvrščali tudi folkloro med svoje orožje. Ne gre pa kajpak spregledati, da je vsenarodni interes za ljudsko kulturo iz 19. stoletja počasi in do neke mere nadomestil interes konservativnega meščanskega tabora, ki je s poudarjanjem »tradicionalnih« in »občestvenih« vrednot iz ljudske kulture skušal uravnati tok zgodovinskega razvoja v skladu s svojimi razrednimi stališči. Koketiranje s folkloro kot posebno nacionalno vrednoto je dobilo sedaj izrazit razredni značaj. Res je, da etnološkega strokovnega prizadevanja pod konec razdobja naše meščanske družbe še zdaleč ne gre gledati le skozi nakazana očala. Res pa je tudi, da si ne kaže delati utvar, da so z osvoboditvijo in ljudsko revolucijo nakazani vidiki zamrli. Zato se strinjamo s tistimi, ki naglašajo potrebo temeljite izmenjave mnenj o vlogi in pomenu ljudsko-kulturne dediščine v našem času.

3. V že omenjenem Narodopisju Slovencev sta bila kot predmet etnološkega preučevanja označena ljudstvo in ljudska kultura. Pri obeh naj bi šlo za tisto stopnjo v razvoju, ko še ne moremo govoriti o narodu v sodobnem pomenu besede. Pri današnjih evropskih narodih in s tem tudi pri Slovencih 20. stoletja naj bi bile etnološko zanimive le tiste sestavine v življenju nekaterih socialnih in profesionalnih skupin, predvsem kmečkega prebivalstva, ki so se ohranile v bolj ali manj čisti obliki iz razdobja, ko se narodi še niso konstituirali kot nacije. Ljudstvo in narod, ljudska kultura in narodna kultura naj bi bili torej stvar preučevanja različnih disciplin. Etnologija po teh vodilih ni soudeležena pri raziskovanju kulturnega ustroja današnjega razvitega sveta. V njem naj bi iskala kvečjemu le prežitke, obledele spomine nekega starosvetnega stanja, ki ga že zdavnaj ni več. Pač: ena temeljnih nalog tako zasnovane etnologije naj bi bilo vračanje starosvetnih kulturnih vrednot modernemu industrializiranemu in urbaniziranemu svetu. Tendence torej, ki smo jo že omenili. Etnologija te vrste lahko seveda doprinaša svoj delež le takim obravnavam narodnega vprašanja, ki so zasnovane na idealističnih nazorih, kjer se z »objektivnimi filozofskimi kriteriji« zavračajo »zgodovinske razlage« in podobno.

V etnologiji nakazane usmeritve je o ljudstvu govor v bistvu le v teoriji; o njegovem vsakdanjem življenju v vsej njegovi prepletenosti zvemo malo, o njegovem dejanskem socialnem položaju pravzaprav ničesar. Središče zanimanja so le kulturne sestavine, ki imajo po dokaj umišljenih kriterijih tako imenovani ljudski in s tem narodopisni (= etnološki) značaj. Zgodovinsko zasnovana obravnavna narodnega vprašanja si z izsledki tako naravnane etnologije pač ne more mnogo pomagati. Pa tudi zgodovinsko zasnovano etnološko raziskovanje ne.

4. Razumljivo je, da se je današnja slovenska etnologija poskušala od predstavljenih smeri ustrezno odmakniti. Med etnologi so bila iskanja drugačnih poti

dovolj odmevna. Vendar kaže marsikaj na to, da so zunaj etnološke stroke predstave o etnologiji, o njenem predmetu, metodiki, nalogah in ciljnih pogosto še dokaj stare. Zato je tem bolj razveseljivo, da so bili ob razpravah o narodnem vprašanju premiki v naši etnološki vedi upoštevani. Še več: vse kaže, da utegnejo biti etnološki izsledki tudi ob spremembah v pojmovanju predmeta ali prav za- voljo tega pri razpravah o narodnem vprašanju zanimivi in uporabljivi. Zdi pa se, da tudi neogibni.

5. V današnji slovenski etnologiji je temeljni poudarek na tako imenovanem načinu življenja. Seveda je ob tem še nadalje ustrezno upoštevana tudi ljudska kultura kot množična kultura preteklosti. Ker uporabljajo pojem način življenja v zadnjem času tudi v zvezah, ki se z ambicijami etnologov več ne prekrivajo, dodajamo k predmetni oznaki način življenja še pristavek — na ravni vsakdanjosti. Način življenja, tudi življenjski stil, vsakdanjost ali kultura vsakdanjosti so pojmi, s katerimi se lahko sporazumevamo tako za sedanost kot za preteklost, ko opredeljujemo predmet in naloge etnološke znanstvene discipline. Ob tem pa je treba reči, da tako pojmovanje etnologije ni novo. Podobna je bila podoba etnološke misli že v dobi razsvetljenstva, iz katerega je slovenska etnologija sploh izšla. Intencije romantike so kasneje razsvetlensko smer v etnologiji preglasile in jo potisnile v senco. Vendar je zadušiti niso mogle. Kje vse in v kolikšni meri se je v dobi razsvetljenstva spočeta etnološka smer uveljavljala kasneje, nam še ni v nadrobnostih poznano. To bo treba šele raziskati; o Janezu Trdini kot enemu najpomembnejših nosilcev slovenske etnološke misli v preteklem stoletju, na primer, smo več spregovorili šele pred kratkim.

6. Če je bila etnološka misel, značilna za razdobje romantike, tako rekoč brez ostankov »v službi« nacionalne ideje, bi kaj takega ne mogli trditi za razsvetlence. Njihova misel je bila bližja gospodarskim in socialnim vprašanjem. Bila je v največji meri naravnana k problemom sodobnega življenja. V središču njenega zanimanja so bili ljudje in ne stvari ali reči. Dela te vrste so nastajala do dobršne mere zunaj narodnobuditeljskih prizadevanj. Pa vendar ni mogoče tudi pri tej smeri spregledati njenega nacionalnopolitičnega pomena, kdaj pa kdaj pa tudi narodnopolitičnih namer. Na primer pri Trdini. Svoje izrazito narodnopropropagandne in ljudskovzgojne ambicije je Trdina povezal s preučevanjem značaja sodobnega slovenskega človeka na Dolenjskem. Poznavanje sodobnega življenjskega stila naj bi torej rabilo narodni vzgoji in s tem krepitvi slovenstva. Kako pomembna sta kvaliteta življenja ali raven kulture vsakdanjosti v narodnoobrambnem pogledu so se na primer lahko prepričali slovenski študentje različnih idejnih smeri pri svojem narodnoobrambnem delu konec tridesetih let. Vsi po vrsti so morali ugotavljati, da so ustrezne vsakdanje življenjske razmere pogoj za uspešno narodnoobrambno delo. To kajpak tudi na območjih, kjer bi se po romantičnih narodopisnih predstavah še mogli osloniti na starodavne narodne vrednote. Ali: po oceni nekega nacističnega funkcionarja naj bi bila razlika v načinu življenja temeljni razlog za vse večji razkorak med prebivalstvom okupirane Štajerske in nemško oblastjo. Kaj vse si velja v tem primeru predstavljati pod načinom življenja, je odprto vprašanje. Vendar je kljub temu mogoče trditi, da v vseh navedenih primerih ni šlo le za neke »pristine vrednote narodne biti« in podobno, temveč za bolj prozaična, rekli bi vsakdanja vprašanja.

7. Preučevanje vloge in pomena vsakokratnega načina življenja, življenjskega stila, kulture vsakdanjosti v razvoju narodnega vprašanja je torej naloga, ki jo po svoji predmetni usmeritvi prevzema današnja slovenska etnologija. Razkrievanje »tradicionalnih etničnih značilnosti« ob tem seveda še nadalje ostaja njena dolžnost, ki pa jo današnja etnologija izpolnjuje na metodološko posodobljen način. Tudi skozi preučevanje načina življenja oziroma ob navezavi nanj. Tako je torej način življenja na ravni vsakdanjosti osrednja točka etnološkega zanimanja pri vključevanju etnologov v razprave o narodnem vprašanju. Ker ni bilo doslej storjenega v tej smeri tako rekoč ničesar, bo treba to vrzel tem hitreje zapolniti. To zato, ker smo prepričani, da je raven vsakdanjega življenja tisto področje, kjer prihaja politični, gospodarski, socialni in kulturni položaj posameznih narodov in narodnosti po posameznih razdobjih najbolj verno do izraza.

VOJAN RUS

Naj kategorično poudarim, da stališča, ki jih bom iznašal, niso poskusi formulirati absolutne socialne determinante, ampak samo razprava o nekaterih dimenzijah naroda. Narod je realna, zgodovinska večdimenzionalna skupina, v kateri dobi spopad med sodobno odtujitvijo in počlovečenjem posebno intenzivno in vsestransko obliko. Razredni in sploh socialni boj ne poteka poleg notranjih struktur naroda, ampak se z njimi prepleta. V Kardeljevi koncepciji naroda je prisotna tudi filozofska komponenta, brez katere ni mogoče dojeti vseh dimenzij naroda. Kardelj večkrat kratko, vendar jasno poudari, da je napreden koncept naroda nemogoč brez realnega človeškega ideala in brez pojma naroda kot ustvarjalne socialne inididue. Temu je treba dodati tudi njegove pojme o celoti človeških potreb, ki jih navaja v drugih zvezah kot temeljno filozofsko-politično merilo, npr. v razpravi z Gosarjem na začetku svoje publicistike in kasneje v razpravah o političnem sistemu.

Vse to je tudi izkustveno utemeljeno z dejanskim razvojem narodov. Zgodovina je pokazala, da je narod ali ena od novih družbenih možnosti, celovitosti človeka ali pa možnost totalne odtujitve. Obe ti dve možnosti sta utemeljeni v posebni večplastnosti naroda, ki je prav zanj specifična in ga potencialno razlikuje od vseh drugih veleskupin. Večplastnost se v narodu postopno razvije deloma po stihijski nujnosti, deloma pa pod vplivom smotrnih družbenih sil. V daljšem zgodovinskem razponu se razvoj modernih narodov uresničuje prav kot razčlenjevanje in povezovanje te večplastnosti, ki je lahko humana, ni pa humana nujno in neizbežno. Res je utemeljena v diverzifikaciji in integraciji nacionalnega gospodarstva, vendar se nanje ne reducira. Ta večplastnost je enotnost dvojnega: prvič, širše podružbljanje vseh vrst produkcije od materialne do duhovne in drugič je (lahko) širše, družbeno zadovoljevanje temeljnih človeških potreb.

To širše podružbljanje v okviru naroda ni nobena končna zgodovinska stopnja, je pa primerjalni zgodovinski napredek. Narod (lahko) doseže intenzivnejšo večplastnost kot prejšnje zgodovinske veleskupine. Vendar narod ni idealno harmonična, funkcionalistično skladna skupnost, ampak je zgodovinska konkretnost, ki jo zgodovinsko določa neprestani boj naprednih in nazadnjaških sil.

Poleg intenzivne delitve in integracije ekonomske produkcije, se lahko v narodu delno stihijsko, delno pa pod smotrnimi vplivi razvije bistveno več temeljnih človeških plasti kot v drugih veleskupinah: politizacija množic, izobrazba množic, množično socialno varstvo, množična duhovna kultura.

Take večplastnosti ni doslej razvila nobena druga veleskupina — niti cerkev, niti država, niti razred. Narod je prva zgodovinska veleskupina, v kateri je lahko večplastnost tako razčlenjena in povezana. V prejšnjih epohah so bile trajni in množični nosilci večplastnosti predvsem mikroskupine: velike patriarhalne družine, vasi in podobno. Seveda so bile to takrat samo kali večplastnosti.

Ker je možna, poudarjam samo možna, ne pa absolutno nujna humana večplastnost naroda kot celovitost produkcije in zadovoljevanja potreb, bo celovito uveljavljanje narodov še dolgo zgodovinska naloga socialističnih sil in napredka. To pa je samo ena stran realno prisotne, stalne alternative v narodu. Samo dejstvo, da je narod najbolj razčlenjena in integrirana veleskupina v dosedanji zgodovini (delno že po družbeno »naravnem« toku naroda) omogoča, da se lahko na ravni naroda vzpostavi tudi najbolj totalna odtujitev, ki sega od ekonomske, prek družbeno politične do duhovne. Take odtujitve lahko še poglobijo načrtna delovanja nazadnjaških sil, so pa lahko deloma stihijne kot je »potrošniška družba«, ali pa odtujene v obliki načrtnega totalitarizma. Šele če zajame ves narod, se totalitaristični koncept lahko uresniči na tleh sodobne zgodovine: dokler ne zajame naroda se totalitarizem pojavlja samo kot ideja, stremljenje in še ni družbena uresničenost in je samo del družbene celote, ne pa njena prevladujoča oblika. Taka koncentrirana odtujitev se potem iz naroda prenese v druge narode in v mednarodne odnose kot je npr. imperializem, hegemonizem. Tudi navidez čisto kozmopolitske odtujitve, npr. nadnacionalne družbe, imajo prvotni izvor v notranji nacionalni odtujitvi kapitala. Kompleksne nacionalne razredne odtujitve, ki so se razvile v strukturo mednarodnih odnosov, so glavna sodobna družbena nasprotja prenesle v mednarodne odnose. Npr., glavna razredna nasprotja se pojavljajo kot odnosi med razvitimi in nerazvitimi deželami.

Najbolj plodno zблиževanje narodov je možno samo na osnovi samostojnega razvoja vsakega naroda. Preprosta, vendar nedvomna zakonitost produktivnega mednarodnega zблиževanja je v tem: le samostojni napredek vsakega naroda lahko ustvarja vse več materialnih in duhovnih vrednot, ki jih lahko eni narodi zamenujejo z drugimi. Samo rast produkcije vseh vrst v vsakem narodu vodi k zraščanju narodov na višji ravni. Samo tako zблиževanje narodov prinaša splošni napredek človeštva, nikakor pa mednarodna prerazdelitev, ki nastaja na osnovi siromaštva in nemoči enih narodov in monopola drugih. Celo v svetovni kapitalistični stihiji odpade na odnose med razvitimi narodi veliko več medsebojne trgovine kot med nerazvitimi deželami. Zato je popolna zmota mnenje, da so narodi ali nekakšna ovira svetovnemu sodelovanju ali pa da so lahki avtarktično zatočišče, v katerem bi se lahko izognili mednarodnim odnosom in problemom. Zato je popolna iluzija nekakšno kozmopolitsko sodelovanje, ki bi se lahko izognilo oblikovanju novih odnosov med večjimi in razvitejšimi ter manjšimi in manj razvitimi narodi.

Spregovoril bi rad nekaj besed o problemih, ki jih odpira prispevek dr. Janka Pleterskega, pri čemer se bom omejil na povojno obdobje. Ta prispevek odraža vsekakor temeljito poznavanje Kardeljeve misli, pa tudi periodizacija in vrednotenje posameznih Kardeljevih del v njem, se mi zdita dobro argumentirana. Čeprav seveda raziskovanje Kardeljevega pogleda na nacionalno vprašanje s tem ni zaključeno, saj se vedno lahko pojavljajo nova dela, celo nova, nepoznana gradiva, razni stenografski zapiski itd.

Kardelj je leta 1946 v ustavodajni skupščini LR Slovenije povedal, da slovenskega nacionalnega vprašanja v starem smislu, kot je obstajalo pred vojno ni več. To je misel, ki je na nekoliko drugačen način povedana leta 1957 v predgovoru k drugi izdaji Razvoja slovenskega narodnega vprašanja, kjer pravi, da je slovensko nacionalno vprašanje v načelu rešeno. Med tema dvema letoma imamo opraviti v Jugoslaviji z obdobjem, ki ni naklonjeno obravnavanju nacionalnega vprašanja in poglobljanju federativnih odnosov. Nacionalno vprašanje se obravnava kot v celoti in za vedno, oziroma dokončno rešeno. To ne velja samo za obdobje po sporu z informbirojem in za obdobje obnove temveč tudi za obdobje po uvedbi delavskega samoupravljanja. Kardelj v tem obdobju ne razpravlja obširneje o nacionalnem vprašanju. Tudi njega okupirajo druga pereča vprašanja. Ni pa res, da o tem vprašanju sploh ne bi govoril. Ob sprejemanju ustavnega zakona, ki je med drugim zmanjšal pomen sveta narodov na ta način, da ga je vključil kot nekakšen »poldom« v zvezni zbor, kar je v federativno urejeni državi neobičajno, je Kardelj posvetil nacionalnemu vprašanju nekaj prostora. Tudi tokrat ni opustil ostre kritike napačnih pogledov na proces spajanja jugoslovanskih narodov v obliki tako imenovanega integralnega jugoslovanstva, oblikovanja enotnega jezika itd. Vendarle pa lahko po mojem mnenju vseeno ugotovimo, da je tudi Kardelj deloma enostranski. Tako pod vplivom objektivnih razmer, kot pod pritiskom takrat prevladujočega podcenjevanja nacionalnega vprašanja. Seveda ne gre za to, da bi Kardelj odstopal od kakšnega temeljnega načela ali usmeritve, opredeljenih v Razvoju slovenskega narodnega vprašanja in med NOB. Gre le za občutek, da je Kardelj v tem obdobju preveč optimistično gledal na hitrost procesa zблиževanja, povezovanja, združevanja, oziroma zedinjevanja jugoslovanskih narodov v pogojih samoupravnih socialističnih odnosov. Njegova poznejša dela dokazujejo, da je takrat deloma podcenjeval dolgoročni pomen nacionalnega vprašanja za razvoj samoupravnega socializma v Jugoslaviji. Pri tem velja vsekakor upoštevati tudi Kardeljevo misel, ki jo je večkrat ponovil zlasti v začetku 70-tih let, da ni šlo za napake, ampak za objektivno globoko pogojene družbene procese. Končno moramo upoštevati tudi dejstvo, da je Kardelj v svojih tekstih, ki so se nanašali na ustavne spremembe večkrat tolmačil večinska stališča pristojnih organov, ki jih je vodil, tudi kadar se niso skladala z njegovim osebnim stališčem.

Strinjam se z oceno v Rizmanovi knjigi, da predstavlja Razvoj slovenskega narodnega vprašanja takšno poglobljeno analizo nacionalnega vprašanja, ki ga drugi jugoslovanski in verjetno ne samo jugoslovanski narodi nimajo. Gotovo je še zlasti zaradi izredno preciznega napovedovanja procesov po letu 1939, bistveno prispevalo k vlogi KPJ in k utrditvi njene vodilne vloge med množicami. Po

nečem pa je predgovor k drugi izdaji tega dela v letu 1957 morda še odločilnejši. Po tem, da takrat, kot je rekel Kardelj 7 let kasneje, politika ZKJ do nacionalnega vprašanja ni bila povsem določena in jasna. Od leta 1957, pa nekje do leta 1967, ko je objavljen Kardeljev govor v pripravah na 8. kongres ZKJ, in ko so sprejeti ustavni amandmaji, je bila Kardeljeva misel o nacionalnem vprašanju pravzaprav plavanje proti takratnemu vladajočemu toku, tudi znotraj ZKJ.

V tem obdobju poudarja, da dejstvo, da je nacionalno vprašanje v načelu rešeno in dejstvo, da se v Jugoslaviji utrjuje oblast delavskega razreda in razvija samoupravni socializem sami po sebi ne spravljata s sveta nekaterih aspektov nacionalnega vprašanja. Posebej pomembno je, da je v predgovoru v drugi izdaji enakopravno, to je z enako ostrino zavračal ostanke buržoaznega nacionalizma in velikodržavnega hegemonizma. Še več, ti dve skrajnosti in neenakomerna razvitost Jugoslavije obravnava Kardelj kot dejavnike, zaradi katerih bodo nekateri aspekti nacionalnega vprašanja ostali še daljše obdobje aktualni.

Še veliko ostrejši je Kardelj, ko kritizira odnos do nacionalnega vprašanja in razvoj federativnih odnosov leta 1964, kjer posebej opozarja na to, da se nacionalizem in velikodržavni unitarizem medsebojno vzpodbujata. Ko govori o nevarnostih teženj klasičnega unitarizma pravi, da ne gre več le za borbo proti nacionalizmu, temveč za »centralni problem našega usposabljanja za nadaljni napredek socializma v naši deželi«. Morda ne bom pretiraval, če rečem, da Kardelj na tem mestu ponovno, podobno kot leta 1939 obravnava nacionalno vprašanje kot eno temeljnih preizkusnih kamnov, odločilnih za utrjevanje vezi med ZKJ in širokimi ljudskimi množicami.

Za Slovenijo je posebne pomena Kardeljeva analiza tako imenovane cestne afere leta 1969. In ne samo za Slovenijo, saj je v tej analizi podana vnaprejšnja globoka kritika nacionalističnega gibanja, ki je cvetela v prihodnjih dveh letih na Hrvaškem in tudi drugod v Jugoslaviji. Kardelj pravi, da nacionalistični pritiski najbolj škodujejo resničnim družbenim, ekonomskim in političnim interesom slovenskega naroda. Koristijo pa tistim, ki nasprotujejo demokratizaciji in poglobljanju federativnih odnosov v Jugoslaviji. Nasproti jugoslovanski federaciji se ne smemo opredeljevati, kot da gre le za zvezno administracijo, ker federacija ne sme biti hegemonistična naddržava, temveč mora biti socialistična in samoupravna skupnost narodov in del naše slovenske državnosti. Kardelj pravi: Če Slovenija ne prevzame del odgovornosti za uresničevanje svojih funkcij v federaciji, s tem sama sebe obsoja na provinco.

V analizi cestne afere leta 1969, je Kardelj tudi izrazil misel, da se bo »obseg skupnih interesov jugoslovanskih narodov povečeval in da bo to zahtevalo tudi, da se bodo vse bolj intenzivno povezovali med seboj, kakor tudi z vsemi drugimi narodi«. To stališče je na prvi pogled v nasprotju s poznejšim razvojem, ki je prinesel ustavno in dejansko okrepitev republik in pokrajin, razbremenitev pristojnosti federacije, okrepitev načela paritetne sestave zveznih organov, ustanovitev predsedstva SFRJ, kot enega čuvarjev enakopravnosti narodov in narodnosti, republik in pokrajin, okrepitev zbora narodov in njegovo prelevitev v zbor republik in pokrajin, ki odloča na podlagi soglasja republiških in pokrajinskih skupščin, poudarjanje republik in pokrajin kot primarnega mesta uresničevanja interesa narodov itd. Toda le na prvi pogled. Vrniti se je treba k Spe-

ransu, ki pravi, da je samostojen in neodvisen položaj naroda, ki ima pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve pogoj, ne pa antiteza povezovanju in združevanju narodov.

Ko Kardelj leta 1973 na televiziji razlaga nove ustavne rešitve, poudarja ravno to bistvo. Večjo samostojnost republik, njihova poudarjena enakopravnost, je temelj hitrejšega in uspešnejšega povezovanja jugoslovanskih narodov in garant trdnosti Jugoslavije. Pri tem Kardelj odnose med narodi v federaciji primerja z odnosi med temeljnimi organizacijami združenega dela v delovni organizaciji. V obeh primerih gre za vsestransko zagotovitev čistih družbenoekonomskih računov, ki pa ne sme voditi v dezintegracijo, temveč v novo uspešnejšo in na resničnih skupnih interesih zasnovano povezovanje. Verjetno ni potrebno posebej poudarjati aktualnosti teh Kardeljevih misli ob času, ko so še vedno zelo žive nacionalistične težnje pri tolmačenju ustave, po katerih je republika vase zaprta nacionalna država, pa tudi unitaristično nasprotovanje ustavnim rešitvam, češ da vodijo v konfederacijo in reducirajo Jugoslavijo na geografski pojem. Pa ne samo to. Tudi v praksi je veliko direktnih kršitev ustavne zamisli republik in pokrajin, pa tudi ustavne zamisli temeljnih organizacij združenega dela. Danes se bolj ali manj vsi strinjamo, da so šle republike predaleč k zapiranju vase in da je tudi republiški etatizem povsem aktualna nevarnost. Toda iz Kardeljevih del izrecno izhaja, da rešitev za takšne deformacije ni in ne sme biti krepitev zveznega etatizma, temveč krepitev samoupravnih socialističnih odnosov. Kardelj poudarja, da sta oba, republiški in zvezni etatizem slaba in nevarna, vendar v bistvu nista odvisna od takšnega ali drugačnega odnosa med republikami, temveč od razvoja družbeno ekonomskih odnosov.

Za zaključek bom navedel Kardeljevo misel izrečeno leta 1969, ker je to misel, ki se v tej ali drugačni obliki vleče od Razvoja slovenskega narodnega vprašanja, do zadnjih Kardeljevih del. To je misel o tem, da je samostojnost narodov pogoj njihovega povezovanja. »Čeprav sedanja Jugoslavija v družbeno pravnih oblikah ohranja tako elemente federacije, kot tudi elemente konfederacije ni ne eno ne drugo, marveč je specifična samoupravna skupnost narodov, kar v marsičem hkrati pomeni bistveno novo kategorijo v mednacionalnih odnosih. Samostojnost narodov v taki skupnosti postaja večja kot v klasičnih federacijah in konfederacijah, hkrati pa so širše odprti procesi integracije na vseh tistih področjih, kjer se kažejo skupni interesi narodov in delovnih ljudi in kjer so zagotovljeni pogoji za enakopravnost...« Kljub temu, da Kardelja ni več med nami, je takšna njegova misel o razvoju jugoslovanske federacije po mojem mnenju še vedno in bo še precej časa v posameznih svojih elementih v spopadu z prevladujočo prakso in tudi dragocen smerokaz bodočega razvoja in posebej pri spopadanju z nacionalističnimi in unitarističnimi skrajnostmi.

VASILIJ MELIK

Za razliko od svojih dveh predgovornikov bom povedal samo nekaj drobnih misli k referatoma tov. Rizmana in tov. Kremenška.

1. Popolnoma se strinjam s tov. Rizmanom, da je treba razlikovati med nacionalnim in nacionalističnim. Opozoril pa bi rad na to, da nam pri razpravljanju

o problematiki te vrste dela velike težave terminologija. V slovenščini lahko ločimo nacionalno od nacionalističnega, ker imamo dve besedi, v mnogih drugih jezikih pa take razlike ni. Pa tudi v slovenščini nimamo različnih samostalnikov k tema dvema pridevnikoma: izraza nacionalizem, nacionalist se ne nanašata samo na enega. Razlik torej ne smemo graditi na besedah ampak na natančnih definicijah pozitivnih in negativnih strani obeh pojavov; samo tako se bomo mogli razumeti v mednarodnih razpravljajih. Na malokaterih področjih je terminologija tako zamotana kakor prav na področju naroda, nacije, nacionalnega. Mnogo nesporazumov izvira odtod, ker pomeni ista beseda enemu to, drugemu drugo. Terminologiji v različnih jezikih bomo morali posvetiti več pozornosti. Nekaj v tej smeri je bilo sicer že narejenega, a še mnogo premalo.

2. Neenakopravnim narodom evropskega zahoda želim mnogo uspeha v njihovem boju. Posebej Bretonci so za nas Slovence zaradi zgodovinske primerljivosti izredno zanimivi. Bretonci in Slovenci so bili okrog leta 1750 približno na enaki ravni. Približno enako število ljudi, predvsem kmetov, je govorilo samo bretonsko oziroma samo slovensko. Izobraženi svet je govoril tam francosko, pri nas nemško in italijansko. Pri nas je nastalo najprej kulturno, potem pa politično narodno gibanje, ki je postalo leta 1867 tudi večinska stranka na slovenskem narodnostnem ozemlju. Med Bretonci se ni uveljavilo nobeno politično narodno gibanje. Do velikih sprememb je prišlo šele v času po drugi svetovni vojni, toda vsaj 70 % prebivalstva zdaj ne govori več bretonsko. Ker je podobno tudi drugod, je po mojem mnenju močno pretirano reči, da ena tretjina Francije ne pripada francoski nacionalnosti. Kljub vsem simpatijam do novih gibanj ne smemo zapirati oči pred resničnimi razmerji, kakor so danes. Želimo si lahko le, da bi se spremenila.

3. Če govorimo o današnjih tendencah v Evropi, moramo omeniti še regionalizem. Od francoske revolucije naprej je bil (dasi ne vselej in povsod) centralizem zastava liberalnih in levih sil, medtem ko so se desna, konservativna gibanja zavzemala za zgodovinske pokrajine, za pokrajinske avtonomije in za tradicionalne posebnosti. Tudi na nacionalne težnje malih narodov so gledali veliki dostikrat kot na nekaj reakcionarnega, nazadnjaškega, kot fevdalizem preživelega. Sredi našega stoletja so se pogledi na centralizem spremenili. Pokazalo se je, da je imel kar dosti negativnih strani, zdaj je postal moderen in napreden regionalizem. Ponekod se nanj navezujejo tudi nacionalna vprašanja.

4. Če govorimo o Britaniji, ne smemo govoriti o angleškem narodu, saj sestavljajo Britanijo Anglija, Wales in Škotska, Britance pa Angleži, Valežani in Škoti. Na to v pogovorih pa tudi člankih dostikrat nehotе pozabljamo, pa nas na napako spomnijo ogorčeni Škoti, ki jih imamo za Angleže. Mnogi britanski teoretiki štejejo Škote za posebno nacijo, prav tako Valežane; v to nacijo štejejo tako tiste, ki govorijo svoj starodavni jezik, kot one, ki govorijo angleško.

5. Ne bi govoril o tem, ali je izraz »nacionalne vede« posrečen ali ne (o tem bi se dalo razpravljati), rad pa bi povedal, da se mi zdi klasifikacija te vrste zelo koristna. Njen smisel je v tem, da ločimo raziskave in področja, ki jih raziskujemo samo pri nas ali skoraj samo pri nas, od raziskav in področij, ki so ista ali enaka po vsem svetu, in od raziskav in področij, ki jih druge raziskujejo kvalitetneje in bolj poglobljeno. Ta delitev seveda ni taka, da bi bila vsaka zna-

nost v celoti nacionalna ali nenacionalna veda. Germanistika v celem ni naša nacionalna veda, toda študij nemških dialektov, ki so jih govorili na našem ozemlju, ali pa študij nemške kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem v prejšnjih stoletjih prav gotovo spadata v nacionalne vede.

6. Tov. Kremenšek je napadel ljubljansko zgodovinsko šolo. Zase ne vem, v katero šolo naj bi spadal, tudi mi ta imena »šol« niso simpatična — toda ker sem rojen v Ljubljani, ker sem študiral v Ljubljani, ker delam v Ljubljani skoraj ne morem biti drugje kot v ljubljanski zgodovinski šoli. Ker pa sem imel do etnologije svoja stališča, kakor so imeli tudi drugi vsak svoja, se mi zdi, da bi bilo pravilneje in korektnije govoriti o konkretnih ljudeh, ne pa o ljubljanski zgodovinski šoli.

SLAVKO KREMENSEK

Dovoljujem si kratko pojasnilo k razpravi prof. Melika.

V zvezi z ljubljansko historiografsko šolo sem govoril le o nekaterih njenih predstavnikih. Menim, da je bilo to povedano dovolj razločno. Tako sem npr. s poudarkom izvil prof. Pleterskega, ki je, čeprav le mimogrede, z naklonjenostjo sprejemal na znanje določena preusmerjevanja v novejši slovenski etnologiji prav ob razpravi o narodnem vprašanju. Temu nasprotno so nekateri drugi zgodovinarji ugovarjali takim preusmeritvam. Na pripombo prof. Melika, da bi bilo bolj prav in bolj pošteno, če bi bil konkreten, naj omenim prof. Grafenauerja in prof. Zwittera, ki sta pred leti dovolj jasno, v dovolj odločilnem trenutku in zato prav gotovo ne brez določenih namenov ugovarjala usmeritvi, ki je prišla bežno tudi v mojih današnjih izjavah do izraza. O tem dogajanju je prav na kratko govora tudi v številki Kronike, ki je v tisku. Prof. Melik seveda ni imel nič pri stvari in zavoljo tega ne more biti prizadet. V kolikor se je zaradi mojega izvajanja brez navajanja imen vendarle čutil prizadetega, se mu kajpak opravičujem.

MARJAN BRITOVSEK

V svojem diskusijskem prispevku bom kratek, ker menim, da je bilo v referatu dr. Janka Pleterskega in v prispevkih drugih govornikov mnogo povedanega. Zdi pa se mi, da bi kazalo opozoriti še na nekatere aktualne probleme iz navedene tematike.

Kardeljevo delo Razvoj slovenskega narodnega vprašanja je dokument boja demokratičnih sil s programsko vizijo socialistične družbe pod vodstvom KP. Njegovo delo izpričuje napore revolucionarne generacije med obema vojnama, da marksistično osvetli zapleteno nacionalno vprašanje, ki je na večer pred drugo svetovno vojno zahtevalo čimbolj jasno opredelitev in perspektivo, saj je buržoazna, nazadnjaška unitaristična ideologija vnašala zmedo v pojmovanje nacionalnega vprašanja.

Kardelj je v svoji skromnosti zapisal, da je omenjeno delo z vidika slovenske zgodovine bolj politično-teoretsko-analitični komentar k splošno znanim zgodovinskim dejstvom, kakor pa raziskovalno delo na zgodovinskem področju. Po

ocenah naprednih zgodovinarjev predstavlja Kardeljevo delo prvo sistematično marksistično analizo posameznih prelomnih obdobj v slovenski zgodovini. Pomeni idejno-politično utemeljitev strategije in taktike slovenskih komunistov neposredno pred in med veliko vojno slovenskega ljudstva proti fašizmu in domačim kvizlingom.

Naš narodnoosvobodilni boj je potrditel tez, ki jih je Kardelj razvijal v svojih idejnoteoretičnih in družboslovnih člankih. KP je s svojo organizacijsko, politično in idejno pripravljenostjo prevzela vodilno vlogo v narodnoosvobodilnem boju. V procesu tega boja ji je uspelo ustvariti in ohraniti enotno, vseljudsko organizacijo OF ter preprečiti, da bi se razvojenela v koalicijo strank. OF je zajela vse tiste grupacije, ki so bile že pred začetkom vojne pod močnim vplivom naprednega gibanja. Prav to je dajalo narodnoosvobodilnemu gibanju pečat izrazito ljudskodemokratskega gibanja. Samonikla revolucija ni poznala dogmatskih shem. Na prvi stopnji NOB so bile poudarjene narodnoosvobodilne in demokratične naloge gibanja, revolucionarna energija ljudskih množic pa je težila h globljim socialističnim spremembam družbenega reda. Preraščanje narodnoosvobodilnega boja v demokratično in socialistično revolucijo je bilo sestavni del socialne in politične strukture narodnoosvobodilnega gibanja, kakor tudi značaja nove, nastajajoče oblasti. Prav demokratična in socialistična perspektiva je gibanju zagotavljala moč in množičnost.

Nadvse pomembno je bilo delovanje Edvarda Kardelja v boju s Stalinovim hegemonizmom. KPJ se je v boju s stalinističnim modelom socializma vse bolj osvobajala spon, ki so jo priklepale na staro etatistično vizijo socializma. Vsekakor je to bil težak in krčevit boj. Mnogi vidni politični delavci iz Titovega politbiroja so izgubili zaupanje v revolucionarno socialistično perspektivo. Postali so disidenti in nasprotniki samoupravne poti Titove Jugoslavije (Ranković), ali pa so prešli na liberalistične pozicije (Džilas, Dedijer). Edvard Kardelj je eden tistih Titovih sobojevnikov, ki so s samoupravnim modelom socializma utrlj pot novim spoznanjem. Boj proti državnemu etatizmu je z uvajanjem samoupravljanja dobil nove razsežnosti, modelu samoupravne socialistične družbe pa je položil realne temelje. Družbeno vsebino tega procesa predstavljajo novi odnosi v proizvodnji in nadaljnji razvoj samoupravljanja. Zveza komunistov Jugoslavije je začela proces dejanskega osvobajanja delavskega razreda in delovnih ljudi s preobrazbo državne lastnine v družbeno lastnino. V socialistični demokraciji mora pripadati odločilna vloga neposrednim proizvajalcem.

Kardeljeva teoretična dela s področja graditve socialistične samoupravne družbe predstavljajo ogromno idejno bogastvo in nas opozarjajo na žgoče aktualne probleme nacionalističnih deviacij. Nacionalizem je po Kardelju v jugoslovanski stvarnosti eden tistih idejnih faktorjev, ki zastirajo socialistično perspektivo, zavirajo oblikovanje socialistične zavesti in deformirajo enakopravne odnose med narodi Jugoslavije.

Kardelj je nenehno opozarjal tudi na nevarnost birokratskega centralizma. Uveljavljanje takšnih tendenc bi vodilo v družbeno-ekonomskem pogledu k popolni koncentraciji funkcije oblasti v rokah centralnega državnega aparata. Koncentracija oblasti bi bila vir birokratizma in birokratskega despotizma, kar bi v zadnji konsekvenci vodilo ne le do deformiranja socialističnih odnosov, temveč

bi tudi porušilo sistem demokratičnih odnosov, socialističnega sodelovanja in povezovanja narodov in narodnosti Jugoslavije.

Kardelj je ostro zavračal ideje »integralnega jugoslovanstva«, to je negacijo obstoječih jugoslovanskih narodov z namenom, da bi afirmirali na državno-centralističnih gospodarskih temeljih neko novo, enotno »jugoslovansko nacijo«. Birokratsko-centralistične tendence bi spodkopale resnično bratske odnose v skupnosti samostojnih narodov, temelječi na enakopravnosti in tesnem sodelovanju vseh narodov Jugoslavije, ki je v interesu svobodnega nacionalnega razvoja vsakega od njih. Kardelj je razvil nova spoznanja o procesu zблиževanja in spajanja narodov. Neodvisnost in samostojnost družbenega in kulturnega razvoja je zanj pogoj za vse tesnejše sodelovanje in zблиževanje narodov. Podobno kot Lenin, tudi Kardelj ni nikdar zagovarjal stališča, da se narod v socializmu spreminja v kulturno-etnično kategorijo in ni zastopal teze o napredni vlogi asimilacije. Za Kardelja je narod organska zveza določene socialno-ekonomske strukture družbe, je sestavni del določenih ekonomskih in družbenih odnosov, ne pa samo manifestacija specifične zavesti. Kakor je narod nastal na osnovi specifične družbene delitve dela v epohi kapitalizma, tako bo kot določena zgodovinska kategorija z nastankom novih oblik družbene delitve dela, ki jo bo prinesel socialistični družbeni red, izginil z zgodovinske pozornice. Tega cilja ni mogoče doseči z umetnim spajanjem jezikov in kulture po Stalinovi shemi. Kardelj je bil predvsem zagovornik organske rasti in krepitve socialistične skupnosti delovnih ljudi, afirmacije njihovih skupnih interesov na temelju socialističnih odnosov.

Kardeljeva misel je bila vizionarska v času njegovega življenja, nas pa njegova idejna zapuščina zavezuje, da jo proučujemo in uresničujemo v skladu z razvojem naše samoupravne družbe in mednacionalnih odnosov.

IVAN KRIZNAR

Ohranjeno arhivsko gradivo potrjuje stališča dr. Janka Pleterskega o tem, da najdemo v Kardeljevih delih temeljne smernice za strategijo enotnega boja za nacionalno in socialno osvoboditev. V referatu so tudi utemeljene ocene, da je imel NOB že v samem začetku ljudsko revolucionarni značaj, in da zato v njem boja za nacionalno osvoboditev ne moremo ločiti od boja za revolucionarno družbeno preobrazbo, kot da gre za dve med seboj ločeni fazi. Tako iz lastnih izkušenj kot tudi na podlagi rezultatov ankete o socialni in politični pripadnosti slovenskih partizanov v letu 1941 lahko trdim, da je bila socialna komponenta osvobodilnega boja v začetku izrazitejša kot v letih 1943 in 1944. Med slovenskimi partizani v letu 1941 je bilo kar 44 % delavcev in 17 % obrtniških in trgovskih pomočnikov, katerih družbeni položaj se ni bistveno razlikoval od položaja proletarcev. Med slovenskimi prvoborci je bila dobra četrtina članov KPS in osmina članov SKOJ. Delavci in komunisti pa partizanskim enotam ljudsko revolucionarne naravnosti niso zagotavljali samo s svojo številčnostjo, marveč še posebej z uveljavljanjem enakopravnih, tovariških odnosov, s svojo borbenostjo, samoiniciativnostjo in politično jasno usmeritvijo, ki je terjala uresničitev temeljnih zahtev nacionalno in socialno zatiranih delovnih množic, t. j. velike večine prebivalstva. Ob nastanku prvega osvobojenega ozemlja se je to izrazilo

tako v demokratičnih volitvah organov ljudske oblasti kot v razlastitvi tujih veleposesnikov, po drugi strani pa v odkritem sodelovanju protirevolucionarnih sil s fašističnim okupatorjem, kar je tem silam dalo pečat narodne izdaje.

V letih 1943 in 1944 je v prizadevanjih za čim večjo množičnost NOB in za to, da bi protifašistična koalicija priznala naše protifašistično gibanje, postal izrazitejši boj za nacionalno osvoboditev, čeprav tudi v teh letih nikakor niso bile opuščene težnje po hkratni socialni osvoboditvi delovnih ljudi. Sredi leta 1944, zlasti pa po sklenitvi sporazuma Tito—Šubašić, se v partijskih dokumentih spet izraziteje pojavljajo zahteve po uveljavitvi takih korenitih socialnih sprememb, ki vodijo k enakopravnemu družbenemu položaju vseh ljudi. V takratnih dokumentih KP je opaziti prizadevanja, da bi ugotovili, kaj je bilo glede socialnih sprememb že doseženo in kakšne nadaljnje socialne spremembe so takratne razmere še omogočale.

Med dokaj konkretnimi analizami položaja najdemo tudi nekatere posplošitve, pisane na podlagi takrat v vrstah komunistov splošno priznane teorije o strategiji in taktiki razrednega boja, skoraj izjemno mesto v dokumentarnem gradivu KPS pa ima ta zapis predavanja Edvarda Kardelja v šoli pri CK KPS in njegova brošura Strategija in taktika osvobodilne borbe. Kot izjemen dokument velja slednja zato, ker v njej najdemo razlago, da je naš NOB (v letu 1944) v fazi buržoazne demokratične revolucije, da pa množična vsenarodna OF, ljudska osvobodilna vojska in ljudska oblast ob vodilni vlogi delavskega razreda in KP kot njegove avantgarde omogočajo postopen in miren prehod v socialistično družbo. Kardelj je ugotavljal, da bosta ljudska vojska in oblast omogočili razvoj revolucionarne družbene preobrazbe na svojstven in miren način, s postopnimi spremembami družbene ureditve. Kardeljeva primerjava takratne faze NOB z buržoazno demokratično revolucijo je v sodobnih dokumentih nekoliko nenavadna, saj je v drugih dokumentih prikazan skladen boj za nacionalno osvoboditev in enakopravnost z drugimi narodi ob istočasnem boju za socialno osvoboditev kar je dalo našemu NOB specifično obliko in vsebino ljudske revolucije.

Zaradi tega se mi zdi kljub Kardeljevi delitvi našega osvobodilnega boja na buržoazno-demokratično in socialistično fazo pravilna ugotovitev dr. Janka Pleterškega, da je naš NOB, ki je bil hkrati posebna oblika socialistične revolucije, pravzaprav enoten proces, le da je ob permanentnem boju za nacionalno osvoboditev boj za socialno družbeno preobrazbo v dokumentih včasih bolj, včasih pa manj poudarjen. Zato je potrebno v Kardeljevih delih v enaki meri upoštevati razredni in nacionalni vidik osvobodilnega boja. Boj za nacionalno osvoboditev in enakopravnost je Edvard Kardelj štel za sestavni del boja ljudskih množic proti socialnemu izkoriščanju in zatiranju. Samo tak enovit program je omogočal razrešitev slovenskega narodnega vprašanja ob aktivni udeležbi vseh delovnih slojev in vseh resničnih patriotov in samo njegovo postopno, a dosledno uresničevanje je pomenilo pot v socialistično družbo.

FRANCE KLOPČIČ

Oglašam se zaradi teoretičnega vprašanja, ki je prišlo na dan z referatom tovariša Janka Pleterškega in z diskusijo tovariša Ivana Križnarja. Govor je o dveh etapah naše revolucije. Kot prva etapa je mišljena meščansko-demokratična

revolucija, kot druga etapa pa proletarsko-socialistična revolucija. Prvi naj bi sledila druga.

Predvsem si moramo biti načelno na jasnem, da se prva revolucija po svojih družbenih spremembah temeljito loči od druge revolucije in da družbeni razvoj to razliko pozna kot dejstvo iz preteklosti in celo iz najbližjih let. Prva etapa ne more biti za drugo, druga mora biti po prvi. S tem pa ni rečeno, da je med tema dvema revolucijama postavljen kitajski zid. Ne smemo uporabljati formalno logiko, ampak dialektiko. Moramo vedeti, da se včasih elementi socialistične revolucije pojavljajo zelo zgodaj in močnejše še med elementi meščansko-demokratske revolucije in da te prvine prevladujejo v raznih dobah. Vendar splošen zgodovinski razpored je takšen, kot rečeno.

Vzemimo potek naše NOV in socialistične revolucije. Opozarjam že na sam ta izraz; tako se pri nas navadno izražamo in izjavljamo: NOV in socialistična revolucija, pa ne samo zaradi razporeda, ampak tudi zaradi družbene vsebine procesov, ki so tekli pri nas. Prva leta: boj proti okupatorju, oborožena vstaja, vojna. To je osnova za nekaj let razvoja od leta 1941, 1944 do 1945. Potem pridejo leta 1945, 1946 z drugimi ukrepi, ki temeljito spremenijo našo družbo. To so: likvidacija monarhije, rešitev agrarnega vprašanja, nacionalizacija industrije, rudarstva, financ itd. S tem v zvezi se menja razredni sestav, kajti z nacionalizacijo industrije, rudarstva, finančništva izginja tudi glavni in stari razred buržoazije, ki je pri Slovencih sploh bila slabo razvita in je bila silno mehkužna in slabotna, oportunistična, izdajalska in kakršnakoli hočeš. To je ena izmed najslabših zbirk buržoazije, kar jih imamo v Evropi. In če gledamo v tej postopnosti te osnovne družbene spremembe, se moramo tudi zavedati, kako je šel ta glavni proces, ne glede na posamezne podrobnosti. Nastajala je *nova družbena formacija* po zmagi nad okupatorjem, po zmagi nad kvizlingi, po izvedbi reform in sprememb, ki so družbo menjali v samih temeljih. Nastaja tista formacija, ki jo imenujemo socialistična samoupravljalna Jugoslavija.

Če ne razumemo osnovne spremembe, ki je nastala prav z elementi socialistične revolucije, potem tudi podcenjujemo današnje stanje, v katerem smo in v kakršnem je naša Jugoslavija.

Ne smemo torej soditi o osnovnih elementih, o etapah revolucije po ozko političnih, zunanje pokaznih oblikah politične spremembe.

Tovariš Ivan Križnar je rekel o letu 1941, da je sam izkusil, da ve iz ankete itd., kako so prevladovali proletarski elementi, socialne pobude v borbi. Ne oporekam temu dejstvu. Zlasti leta 1941 je bilo delavstvo tisti kvas, tisti zažigalnik za vse nadaljnje borbe. Proletariat, komunistična partija, skojevci, to so bili začetna sila. Brez njihove začetne energije, brez njihove revolucionarne vloge, ne bi bil mogoč ves poznejši razvoj. Vendarle je leto 1941 le ena epizoda, ena karakteristika, ena plat splošnega in osnovnega družbenega dogajanja. Mislim, da moramo gledati na razvoj dialektično, da moramo videti zlasti poglobljene družbene spremembe in da moramo k tem osnovnim družbenim spremembam znati pritakniti ali oceniti ali kakor koli klasificirati tiste manjše politične spremembe, ki vsako veliko družbeno spremembo doletijo.

Na temo: Marksizem in narod danes*

BOŽIDAR DEBENJAK

Trije fragmenti

I.

V razpravi je bilo omenjeno meščansko stališče o nacionalnem vprašanju, tako kot ga je postavila meščanska revolucija. V marksistični teoriji — ravno v njenem filozofskem jedru — je dana osnova, s katere je treba do konca premisliti model meščanske revolucije in vsega, kar prinaša s seboj. Meščanska revolucija je najbolj neomajna in najdoslednejša tam, kjer se bije za enotno tržišče, za zaokroženje sveta, v katerem bo mogoče brez ovir izdelovati in razpečevati blago. Vse človeške svoboščine, pravice človeka, spoštovanje človekove osebnosti — vse tisto, kar predstavlja veliko moralno in občečloveško pridobitev meščanske revolucije — vse je koncentrirano okrog te osnovne materialne potrebe meščanstva in dobiva od nje specifično barvo. To ne zmanjšuje pomena omenjenih pridobitev, temveč pojasnjuje, zakaj se meščanstvo do njih tako spreminjasto obnaša v različnih zgodovinskih dobah.

Toda s tem smo povedali šele del marksistične analize, tisti, ki je še najbolj postal topos. Manj upoštevan, pa zato tembolj nepopustljiv pa je drugi del analize: kaj je v tem boju legitimacijski princip meščanstva. Meščanstvo se za svoj ključni družbeni cilj, ki smo ga omenili malo prej, bojuje v specifični ideološki formi, ki jo zoperstavlja ideološki formi fevdalizma; če je fevdalizem ideološko zidal sistem oblasti (ekonomske, politične in duhovne) na avtoriteti, katere zadnja opora je bil Bog v nebesih, pa njegovi namestniki na zemlji, od njih je prehajala na vladarje po milosti božji in od teh na fevdno hierarhijo — je proti tej, na tradiciji in avtoriteti zgrajeni nadzidavi meščanstvo nastopilo z novo, revolucionarno zahtevo: treba se je opreti na lastno glavo, na moč argumenta, na racionalnost. Ampak da bi ta lastna glava lahko bila opora, mora tudi sama imeti neki nadvse čvrst in trden zadnji temelj; ta temelj je narava. Meščanstvo se ne sklicuje na avtoriteto — to prepušča v svoji revolucionarni dobi fevdalizmu; in še ko v dobi svojega zatona — v času fašizma — spet spostavlja avtoriteto, je ne

¹ Vnaprej se opravičujem, ker bo moj prispevek fragmentaren — kar pa v tako bogati diskusiji ne bo preveč moteče. Za določene aspekte naslovne tematike, ki se jih v svojem prispevku ne bom dotaknil, si dovoljujem opozorilo na objavljena besedila izpred nekaj let, tako da bo moje stališče vendarle nekoliko bolj zaokroženo: *Fragmenti o nacionalnem vprašanju* (v knjigi: *V alternativni. Marksistične študije, Ljubljana 1974*).

postavlja ne na temelj božje volje ne na temelj tradicije, temveč na naturalističen temelj. Meščanstvo se tudi ne sklicuje na zgodovino — saj je s svojo revolucijo v imenu »večnih principov narave in uma« obračunalo ravno z zgodovinsko nastalimi družbenimi formami človeškega sožitja, s fevdalizmom, in je izhajalo iz temeljnega postulata, da je meščanski red edino umen in edino naraven. Zato je ravno proletarska kritika, izoblikovana v marksistični teoriji, morala ponovno, toda revolucionarno spostaviti zgodovinsko stališče — in marksizem je v svoji avtentični podobi ravno zgodovinosredn. Meščansko stališče do zgodovine — kadar ne gre za izlete v »historično pravo« — je lepo izraženo v besedah »našega Forda« iz Huxleyevega *Krasnega novega sveta*: »Zgodovina, to so prazne marne.« Marksistično stališče pa ni v tem, da bi iz zgodovine iskali upravičenja (in s tem gostovali na terenu »historičnih pravic«), temveč je v tem, da raziščemo in zapopademo zgodovinski proces, da bi lahko vzeli zgodovino v lastne roke in jo preobrazili v zavestno akcijo združenih individuov.

Iz omenjenih temeljnih zapažanj sledi za naslovno vprašanje našega posvetovanja, da je treba tudi vprašanje naroda v meščanskem miselnem zasnutku razumeti iz meščanskega enačenja naravnega in racionalnega, iz vseskoznje predpostavke »naravno = racionalno, racionalno = naravno«. Ko se torej meščanstvo bije za enotno, nerazsekano območje duhovne in snovne produkcije in menjave, mu je meja postavljena z »naravnim« prostorom, ki ga ravno kot »naravnega« ne bo več mogoče razkleniti. To je prostor »na-roda« (natio), torej tistega, kar so bojda »narodi« (nascitur). Jezik, zemlja in »kri«, »rod« oz. »rojstvo« postanejo tisti »naravni« kazalci, ki označujejo mejo »naše« parcele na planetu. Ker se ti elementi ne pokrivajo med seboj, je mogoče najti iz tega vsakršna ideološka opravičila in upravičenja za širjenje »svojega« območja in za integracijo še drugih. Da gre za ideološko nadzidavo, se pokaže, brž ko razna upravičenja primerjamo z lingvističnimi, zgodovinskimi in drugimi empirično ugotovljenimi razmerami. Če so pod ravnijo knjižne jezikovne nadzidave langue d'oc, valonščina, platt itn. samostojni jeziki (podobno kot kajkavski in čakavski) in za starejše (predknjižno) obdobje obstoji kontinuum med plattom in nizozemskimi govori, je to »naravno«, z naravoslovno eksaktnostjo ugotovljivo dejstvo kaj malo v skladu s prav tako eksaktno ugotovljivimi dejstvi o nacionalni razmejitvi. Zgodovino in zgodovinsko gospodarske in politične procese torej najdemo tam, kjer meščanska ideologija vidi in zmore videti le naravo.

Marksizem je zato nastal v opoziciji do meščanskega stališča — in razvil zgodovinosredno stališče: iz dejstva, da se zgodovini ni mogoče izmakniti, saj jo, kot pravita Marx in Engels v polemiki z Maxom Stirnerjem, celo »jemo in pijemo«, sta izpeljala sklep, da je zgodovina tisto temeljno dejanstvo, ki ga je treba primarno raziskati, če hočemo imeti zanesljiv odgovor na katerokoli vprašanje. Za družbena vprašanja velja to še tembolj. In enako kot sta zavračala »robinzonske« izpeljave »človeške narave«, sta zavračala tudi druge poskuse »naravnega« utemeljevanja zgodovinskih, družbenih dejstev. In tudi narod in narodnost je dejanstvo, katerega razumevanje in racionalna razlaga lahko temelji le na zgodovini, obenem pa njegovo razumevanje ali nerazumevanje, racionalna ali iracionalna razlaga rezultira iz načina vpetosti v zgodovinsko prakso in je zato tudi indikator načina vpetosti v to prakso. Meščanska revolucija je v določanju nacio-

nalnih meja izhajala iz domnevnih naravnih meja jezika (pri čemer je brž »prezrla« vse moteče nadrobnosti, kot denimo francoska revolucija Bretonce, Baske, Katalonce, Flamce, Valonce in Alzačane, da sploh ne govorimo o Okcitanjih) — odrinila je torej »naravne« nacionalne meje karseda daleč; za legitimacijski princip pa ji je slejkoprej rabilo načelo »naravne« jezikovne meje. V našem stoletju je fašizem to meščansko koncepcijo obrnil; ni je več izpeljeval racionalno, temveč je »naravo« pojmoval mistično kot »kri« in »usodno skupnost ljudstva« na »zemlji«; ko je posegel po bioloških izrazih »rasa« in »boj za obstanek«, jih je takoj preoblikoval v mističnem naturalizmu v svoje specifične ideologeme. Toda za naš kontekst je pomembno, da je »narava« tudi v mistični preobliki še vedno zadnji argument in zadnje upravičenje.

Marksizem pa vrača vprašanje zgodovini. Nič mističnega, nič »od narave danega« — temveč ravno zgodovinske okoliščine, razvitost socialnih struktur, okoliščine, ki ugodno ali neugodno pogojujejo gospodarski in s tem socialni razvoj, ter moč in razmerja vsakokratnih družbenih razredov so edino racionalno pojasnilo za zgodovinski rezultat, s katerim etnije stopajo v nastajanje modernih narodov, in za moč ali nemoč meščanstva, da v tem procesu nastajanja modernih narodov ustvari trajne rezultate.

II.

A čeprav sta Marx in Engels oblikovala svoj teoretski prispevek v ostri polemiki z meščanskim stališčem, sta tudi sama vendarle v prvem obdobju svojega revolucionarnega delovanja v eni pomembni točki podlegla nekemu meščanskemu ideologemu: v revoluciji 1848 in po njej se z vso ostrino zavzemata za geslo »ene in nedeljive republike«. Pri tem se nenehno spopadata z zagovorniki švicarskega modela kantonalne samouprave, federalizma in podobno. Izkušnja pariške komune pa ju je prisilila, da sta se s tem problemom ponovno soočila; pri tem sta dognala, da sta — enako kot velik del revolucionarne levice sploh — v učenju od velikega zgleda — francoske revolucije — spregledala, da je bila historiografija, ki je »eno in nedeljivo republiko« in njen strogi centralizem razglašala za dušo francoske politične revolucije, historiografija, ki je oboževala departmajsko delitev, da je bila ta historiografija žrtev bonapartističnega falsifikata. In ko Engels nato ponovno izdaja Adreso Zveze komunistov iz leta 1850, se čuti posebej dolžnega opozoriti na to njuno zmoto, ki daje tudi omenjeni Adresi posebno barvo.² Izkazalo se je, pravi Engels, da je ravno regionalna in krajevna samouprava dajala v najhujših časih boja za obrambo revolucije revolucionarni skupnosti njeno veliko obrambno moč. Iz tega Engelsovega spoznanja je treba izpeljati še zadnjo konsekvenco in prav tako historizirati njegova in Marxova neučakana in nestrpna stališča do malih narodov v revoluciji 1848 in takoj po njej. Izkušnje revolucij našega stoletja to še prav posebej potrjujejo. Zato je razumljiv tisti preobrat, na katerega je tu opozoril kolega Melik, ko je rekel, da

² Ko še tudi leta 1885 ohranja pomisleke proti ozkosti in sebičnosti samouprave švicarskega kantonalnega tipa, pa poudarja, da je bila avtentična izkušnja francoske revolucije ravno samouprava ameriškega tipa. Prim. MEID III: 176—7, pod črto.

se je danes vrednostno mesto regionalizma in pa centralizacije pokazalo bistveno drugače kot v neki pretekli dobi. Za marksizem je vzrok seveda v tem, da je bil model francoske revolucije očitno tako prevladujoč in tako dominanten, da se je vsilil tudi revolucionarnemu mišljenju delavskega gibanja. Celó pri takih velikih revolucionarnjih našega stoletja, kot je bila Roza Luxemburg, lahko zato naletimo na abstraktno negiranje nacionalnega problema onstran vprašanja kulturne avtonomije. Kot se je pripravljena z vso močjo bojevati proti nacionalnemu zatiranju, pa je pravica do samoodločbe onstran njenega dogleda.

Ko je prišel meščanski svet v krizo, pa se je zamajala tudi tista njegova sestavina, ki je bila najostreje izoblikovana v francoski »eni in nedeljivi« državi. Italija, ki je iz risorgimenta izšla kot unitaristična država francoskega tipa, je dobila s pofašistično ustavo, ki je politični rezultat demokratične rezistenze, široko regionalizacijo, ki jo centralistični državni aparat (dediščina stare države) karseda sabotira; francoski podobno jugoslovansko centralizacijo oktroirane Aleksandrove ustave je odpihnil vihar zgodovine, in revolucija je radikalno začela pri samoodločbi narodov; in niti sami Franciji ni bilo dolgo mogoče ostati pri centralizmu: tako je de Gaulle začutil duha časa in začel z akcijo za regionalizacijo, ko so bile spuntane Bretanja, Korzika in Okcitanija. Model, ki ga je spostavilo zmagovito meščanstvo pod zastavo bonapartizma, ko si je dalo tudi jasen in nedvoumen pravni izraz (Code Napoléon), ta model je prišel v krizo in spod njega se osvobajajo vse tisto, za kar se je zdelo, da je zdavnaj zamrlo, ali pa, da ni drugega kot nemočen romantizem. Če se je zdelo, da je Provansa in z njo vsa Okcitanija podlegla za zmeraj po križarski vojni zoper Albigneze, in če je bilo mogoče Mistralovo pesnjenje v langue d'oc razumeti kot eksotiko in vpisati v literarno zgodovino kot očarljivo pesniško kaprico, pa se je danes začel vse drugačen boj in vse drugačno gibanje; integracija okcitanstva se dogaja kot boj eksploatiranih južnofrancoskih regij proti zapostavljanju, proti hipereksploataciji, proti vsemogočni državi, ki ravno tu nahaja proste terene za vojaške služnosti, in ne nazadnje, proti vsemogočni državi, ki govori drug jezik in ki v uradu, vojski in šoli Okcitanu vsiljuje kot jezik boljšega sporazumevanja francoščino. Okcitanstvo gibanje je združilo pod skupnim imenovalcem vse te probleme, in ta skupni imenovalac je okcitanška identiteta. V mnogočem je to gibanje mogoče primerjati z različnimi »zelenimi« in »pisanimi« gibanji, ki vsa izhajajo iz insuficience obstoječih političnih subjektov. Tudi boj proti atomskim centralam na stičišču Francije, Nemčije in Švice je rodil pesmi v regionalnem govoru in vzvrtinčil tudi narodno zavest Alzačanov. Pa tudi sicer so to zanimivi in pomembni simptomi krize meščanskega modela, pa tudi nova mesta spopadov. Na regionalizaciji je spodrsnil de Gaulle, neizvršena regionalizacija je pripomogla socialistom na vlado, a poskus regionalizacije je priklical na oder desnico.

Vrh vsega pa danes regionalizacije ni mogoče več razglašati za neracionalno. Danes je tehnološko marsikaj mogoče, kar se je lahko pred časom zdelo tehnološko absurdno. Očitek nerentabilnosti, odvečnosti in podobno je postal absoluten, odkar je tehnologija omogočila celo individualizacijo produkcije, kaj šele malo serijo. Iz nove situacije se ne hranijo samo ekološka in podobna gibanja, temveč je za vsa družbena gibanja sedanjosti nujno, da nanovo razmislijo sintezo med univerzalnostjo in individuacijo, ki jo omogoča, pa celo postulira zdajšnja tehnolo-

loška revolucija. Stari, primitivni univerzalizmi, ki so temeljili na uniformnosti, so zašli v resno krizo, iz katere je izhod ravno v novi sintezi univerzalnosti in individuacije.

III.

Kardeljeva ideja nacionalnega vprašanja je vsebovala tako svoj »Speransov« del, ki je omogočal revolucionarno rešitev nacionalnega vprašanja kot sestavino revolucije narodov in narodnih skupnosti Jugoslavije, in drugi del, ki je bil vgrajen in je ostal trajna osnova obravnave v socialistični skupni državi in v svetovnem boju. Prvi del je pomenil med drugim tudi radikalno demistifikacijo nacionalne zgodovine, opustitev nacionalnih mitov, nacionalističnega triumfalizma in samosmiljenja; bilo bi prav, ko bi takšno epohalno očiščujočo vlogo opravila tudi marksistična analiza nacionalnega vprašanja drugih narodov — v Jugoslaviji in zunaj nje. Toda veliko spoznanje, ki ga dolgujemo marksizmu in velikemu marksistu Edvardu Kardelju, je pač, da tega ne more opraviti nihče razen samih prizadetih — opraviti v revolucionarnem smislu. Nacionalizmi, ki so se soočili s socialistično Jugoslavijo — pa naj je šlo ali gre tu za notranje (velikohrvaški, velikosrbski, velikoalbanski nacionalni egoizem, birokratski ali tehnokratski unitarizem, da navedem samo nekatere) ali pa za zunanje (velikobolgarski, velikoalbanski itn.), so se ravno hranili iz neprevladane meščanske navlake, iz nacionalnih mitov preteklega stoletja, toda vselej so izhajali in izhajajo iz protislovij družbenega razvoja, v primeru socialistično obarvanih nacionalizmov iz protislovij družbene lastnine.

In ravno zato je treba nenehno domišljati, naprej razvijati in s tem ohranjati kardeljevski impulz razumevanja nacionalnega vprašanja. Kot je znano, se zdaj na raznih koncih Jugoslavije razmišlja na načine, ki si urejanje jugoslovanskega sožitja zamišljajo tako, kot je to Kardelj že zdavnaj teoretsko ovrgel. Mislili smo, da so kardeljevske koordinate razmišljanja o jugoslovanski skupnosti prešle že v meso in kri te družbe. Pa se je izkazalo, da so se temeljna vprašanja začela ponovno odpirati na načine, za katere smo mislili, da so že zdavnaj za nami. Ena od konstant Kardeljeve misli o narodu v sodobnosti je bila — in vgradil jo je v samoupravni sistem — da emancipacija narodov danes ne pomeni samo političnega priznanja in kulturne avtonomije, temveč da je njena bistvena sestavina razpolaganje z rezultatom presežnega dela in njegovo usmerjanje v zadovoljevanje skupnih potreb. Na tej teoretski tezi temelji politični in ekonomski sistem mnogonacionalne skupnosti, kot sta ga utemeljevala Tito in Kardelj. Kdor skuša, naj se še tako sklicuje na marksizem in samoupravljanje, v današnjih ekonomskih težavah relativirati in zamajati to temeljno misel sistema, ta se mora spoprijeti z vso Kardeljevo koncepcijo in se bojevati za rešitve, proti katerim je Kardelj bojeval bitko, »kot življenje dolgo«. Publicistična krilatica o »dekardeljizaciji« na lahkoten in vse preveč frivolen način razglaša skupno voljo Jugoslavije, ki ji je Kardelj dal teoretsko podgraditev, za njegovo individualno domisljico, ki jo je mogoče poljubno odvreči. Kardeljevo stališče o tem je rezultat marksistične znanosti, njemu zoperstavljena frivolna krilatica pa je politikantski žurnalizem.

Oglašam se iz dveh razlogov. Prvi je ta, da sem eden od grešnikov, ki je obljubil poročilo, pa ga potem ni napisal. Tudi zdaj nimam napisanega. Drugi razlog pa je globlji. V prihodnjem letu pripravljamo na fakulteti kompleksnejšo obravnavo vprašanj, med katerimi je tudi obravnavo nacionalne razsežnosti v posameznih vedah, ki se ukvarjajo s kulturnim ustvarjanjem pri nas. Gre za vprašanja, o katerih je današnja razprava zaradi svoje naravnosti molčala. Predvsem imam v mislih tiste široke zgodovinske prostore, ki smo jih danes obšli, ki pa jih na primer umetnostna zgodovina oz. umetnostnozgodovinski vidik upošteva v razponu od prvih človekovih oblikovanj do današnjega dne. Tudi za slovensko nacionalno vprašanje je naša veda že od oblikovanja sodobnih pogledov sem po prvi svetovni vojni pripravila dragoceno gradivo in ponudila nekatere vzorce za razpravo. Vprašanje nacionalnega v likovni umetnosti — in celotni kulturi — je bilo namreč prav posebej v ospredju mednarodnih srečanj v tistih letih, ko so ob razpadu Avstroogrske iskali lastno identiteto zlasti narodi, ki so dotlej pogrešali lastne državne okvire ali ustrezno avtonomijo. Vsak zgodovinar ima v spominu zlato knjigo slovenske umetnostne zgodovine, posvečene enemu samemu vprašanju, ali imamo Slovenci svojo likovno umetnost in kakšna je. Mislim na Steletov Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih z značilnim podnaslovom Kulturnozgodovinski poskus. Podnaslov je posebej pomenljiv, saj izraža zavest o povezanosti vseh kulturnih pojavov ter postavlja za vse te pojave skupna izhodišča in mejnike — danes hudo potrebna zavest, ki je v posameznih vedah ni dovolj čutiti. Ne smemo seveda mimo dejstva, da je tudi omenjena študija obremenjena s postavljanjem pretiranih meja med umetnostjo višjih stanov in ljudsko umetnostjo, kar pa je predvsem odsev tedaj veljavnih — in še danes nepremaganih — stališč splošne zgodovinske vede. Ves nadaljnji razvoj stroke je med drugim podiranje takih barijer. Poleg tega smo v desetletjih po opisanem pionirskem delu prispevali k splošni podobi razvoja dragoceno gradivo, tudi že za prvo fazo samostojnega življenja Slovencev v Karantaciji in sicer z odkritjem posebne karantanske (likovne) kulture.

Zelo pomemben je prispevek umetnostne zgodovine k pojasnjevanju in sploh ugotavljanju regionalnih posebnosti. Kakor smo po Moderni hiteli z likvidacijo ostankov partikularizma, ki so ga povzročili fevdalni okviri ter še nedavno preganjali tudi samo pokrajinska poimenovanja, se je vendarle pokazalo, da so nekatere lastnosti likovne — in celotne — kulture izredno trdožive. Zaradi tega tudi ni razlogov, da bi nanje gledali zgolj z zornega kota premagovanja negativne dediščine. To bi namreč pomenilo zanikanje očitnih dejstev, očitnih relativnih stalnic našega življenja, ki so nasledek stabilnih geografskih, zgodovinskih in kulturnih danosti slovenskega prostora. Ob skrbi za ugotavljanje družbenozgodovinskih spremenljivk in z njimi povezanih kulturnih dejstev smo na te reči kar nekako pozabili. Za barvo, posebnosti in izvirnost naše kulture pa so taki okviri izrednega pomena, med drugim so oblikovali tiste včasih težko zajemljive lastnosti, ki jih razlagamo s temperamentom ali mentaliteto.

Tovariš Melik je imel dve pripombi na moj prispevek. Najprej, da je pretirano reči, da ena tretjina francoskih državljanov ne pripada francoski nacionalnosti. Te trditve si seveda nisem sam izmislil, temveč sem jo dobil pri več progresivnih francoskih družboslovcih, ki se ukvarjajo z nacionalnim vprašanjem v Franciji. Navajam samo en ugledni vir: Yves Person v *Les Temps Modernes*, št. 324—326 iz leta 1973, str. 2. Če se že dvomi o tej trditvi, potem bi bilo smotrno zastaviti bolj temeljno vprašanje o objektivnem kriteriju za razvrščanje posameznih družbenih skupin v to ali ono nacionalnost. V tem primeru bi bilo potrebno izraziti dvom nad kriterijem, ki ima za posledico določeno »kvantitativno opredelitev. Personov progresivni kriterij je zadosti širok in ne vem, zakaj naj bi mu odtgnili znanstveno podporo. Slovenci in drugi »nedržavni« narodi (med njimi številni v Franciji) so bili v zgodovini prej deležni ozkogrudnosti, ki je, saj je dovolj znano, rabila sebičnim interesom posameznih velikih narodov. Tovariš Melik, kot izgleda, sprejema neko (?) ožjo definicijo oz. kriterij nacionalnosti (če sodimo po pripombi), vendar (zavestno?) koristi tudi širšega s tem, ko k Bretoncem prištevata tudi tiste, ki ne govorijo bretonsko. Najprej se bo torej treba odločiti okoli kriterija! V zvezi z drugo pripombo gre, kot izgleda, za nesporazum. Povedati sem hotel (in morda vendarle tudi povedal!), da ko govorimo o Britaniji ne smemo poleg Angležev pozabiti še na Škote, Valežane in Irce. Ista misel velja, kot sem omenil, tudi za Španijo, Francijo in še mnoge druge dežele.

JANEZ PERSIČ

V sestavku dr. Rizmana sem našel neko nejasnost, ki bi jo rad razčistil. Če namreč Francoz govori o francoskem narodu, ne misli na narod v srednjeevropskem pomenu besede, ki so ga nekako prevzeli tudi Slovenci. Francoska koncepcija naroda, ki izvira iz časa buržoazne revolucije, pomeni nekakšno poglobljeno, ponotranjeno državljanstvo. Vsak državljan Francije po tej koncepciji pripada francoski naciji, kar pa mu samo po sebi še ne odvzema pravice, da ne bi v privatnem življenju govoril svoj materin jezik, čeprav ta ni francoski. Prav tako »la nation française« ne zajema francosko govorečih ljudi izven mej francoske države. Nasprotno od tega pa srednjeevropska koncepcija poudarja predvsem skupni izvor in skupni jezik kot dva bistvena elementa za konstituiranje narodov: tu zadenemo tudi na idejo o neprebujenih narodih, narodnem prebudništvu in podobno. Obe koncepciji sta se soočali zlasti po 1871 ob vprašanju Alzacije in Lorene, kjer imamo zanimiv primer nemško govorečega (čeprav vedno manj) prebivalstva s francosko nacionalno zavestjo. Prisotni sta tudi v »tretjem svetu«, kjer nastajajoči narodi sprejemajo eno ali drugo predvsem glede na to, katera je v dani situaciji nekemu narodu bolj koristna; od tod tudi izvirajo številni ozemeljski spori med novimi državami (somalska »srednjeevropska« koncepcija somalskega naroda je v nasprotju s »francosko« koncepcijo Etiopije in Kenije). Razpravljati o tem, katera koncepcija je bolj pravilna, bi bil najbrž nesmisel.

Druga slabost sestavka dr. Rizmana je po mojem mnenju nedognana trditev, da smo v sodobnem svetu priča »renesanse narodov«. To nedvomno velja za »tretji svet«, v zahodni Evropi pa to velja samo za nekatere manj številne etnije (Okcitanzi, Korzičani, Bretonci, Valižani) in za do nedavnega zatirane španske narode. Ne velja pa to za velike »historične« narode. Pri njih je klasični nacionalizem nekaj že preživelega, nacionalna zavest ni več kategorični imperativ in nacionalna pripadnost ni več nekaj, kar bi človeka bistveno določalo. Za ilustracijo: nek sociolog je na podlagi vrste analiz prišel do sklepa, da je v Italiji po II. svetovni vojni nacionalno zdrsnilo na nivo subpolitičnega; v prvem planu naj bi v javnem življenju sodobne Italije namreč bile ekstranacionalne ali nadnacionalne zadeve. Poleg tega pa tudi prebujanje narodne zavesti zahodnoevropskih etnij najbrž bolj spada na področje iskanja lastne identitete in korenin, ki je tako značilno za sodobne razvite družbe, ki se kaže tudi v raznovrstnih avtonomističnih, feminističnih, gay-liberation in podobnih gibanjih, kot pa na področje revalorizacije ali renesanse nacionalne deje. Ko dr. Rizman govori o rasti lokalističnih gibanj in uveljavljanju dialektov kot o nečem pozitivnem, sledi iz tega nujno tudi vprašanje aplikacije teh procesov na naša tla, oziroma bolj konkretno: ali bi se bilo treba pri nas boriti za uvedbo lokalnih dialektov v šole in v lokalno administracijo in kulturo?

Dotaknem naj se še enega vprašanja, ker so pač ravno Speransovi dnevi. Kardelj je še 1975 mislil, da so narodi že preživela zgodovinska kategorija in da bodo v prihodnosti odmrli, čeprav je poudarjal, da pod tem ne razume spajanja jezikov. Teza o renesansi nacionalnega, ki ima precej pomanjkljivosti, kot smo videli, je v nasprotju s to Kardeljevo mislijo. Kako se bodo pa stvari dejansko razvijale v prihodnosti, je najbrž nepredvidljivo.

JANKO PLETESKI

Še nekaj besed k vprašanju o etapah. Jasno je, da je tisto, o čemer govorimo, pravzaprav misel o delitvi revolucionarnega procesa v dve etapi, v meščansko-demokratsko in proletarsko-socialistično. Takšna misel se je spremenila v šablono, po kateri naj bi revolucija kar obvezno potekala v vseh deželah. Obvezno za vse glede na to, da se je v Rusiji res izvršila najprej februarska, potem pa časovno ločeno in kot samostojno dejanje še oktobrska revolucija. Ta šablona je učinkovala tudi v mišljenju naših ljudi, ko so sami konkretno delovali v svojem času. Tudi še med NOB. V ilustracijo bi navedel, kako je še v začetku maja 1945, ko smo bili že na koncu vojne, to izrazil Tito na ustanovnem kongresu KP Srbije. Gradivo kongresa in z njim omenjeni Titov govor, je bilo objavljeno šele pred desetimi leti (Osnivački kongres KP Srbije, 8.—12. maj 1943. Priredili Dr. Milan Borković, Dr. Venceslav Glišić. Beograd 1972). Tu je Tito dejal:

Ima mnogo komunistov koji misle na onu drugu etapu, koji misle da će sad, kad se svrši rat doći ona druga etapa, a ne znaju da mi već tako lijepo idemo u tu drugu etapu da prosto i ne primećuješ. Mi ne treba da očekujemo neku snažnu prekretnicu, da se preko noći ostvari komunizam. Rekao sam već da mi idemo našem cilju novim putevima, drugim putem, koji nam je nametnula situacija ovog velikog oslobodilačkog rata, i nisu baš tako jasno oformljene etape buržoasko-demokratske i proleterske revolucije.

To malo drukčije ide. Biće vrijeme kad će se to i teoretski objasniti. Mogu vam kazati da sam lično razgovarao sa Staljinom. On kaže da se to ništa ne kosi sa učenjem lenjinizma. Nikakve druge prekretnice ne treba tražiti. To je najsigurniji put i — dobar put. I ja se sam čudim tome kako smo sve ovo postigli. Dakle, kad smo već na tom putu, treba samo ići dalje, raditi ono što je danas aktualno.» (212)

Tito govori o tem vprašanju kot o nečem, kar se je zgodilo, ne da bi se prej za to zavestno opredelili. Ni rekel: o tem je pisal Kardelj. Edina avtoriteta je bil pač Stalin. Toda iz tega vidimo, da gre res za vprašanje, kdaj in kako se zavestno izoblikuje koncepcija naše revolucije brez etap, kot enotnega procesa narodnega in socialnega osvobojevanja.

Popolnoma se strinjam s tistim, kar je rekla tovarišica Pogorelec glede profila, glede vsebine današnjega Speransovega dne. Res nam manjka kulturološka plat. Predlagam pa še, naj bi se v prihodnje Speransovim dnevom dejavno pridružila tudi študentovska sestavina. Tudi študentje naj nastopijo, da ne bo to samo vrsta referatov, ki jih pripravljajo učitelji in znanstveni delavci. Študentje naj poskusijo sami določiti, kaj je v njihovih delih takega, kar bi prišlo na to srečanje. Hočem reči, to naj ne bi bila samo diplomatska in druga dela, izbrana na predlog mentorja, kajti mentorji — to je razumljivo — radi malo naprej potiskajo svojega študenta. Študentje naj sami izdelajo kriterij, po katerem se bodo njihovi prispevki izbirali.

NACE SUMI

Rad bi se oglasil ob razpravi o vlogi narodnosti v svetu. Kaže, da radi zahajamo od okvirov, ki jih uveljavljajo na Vzhodu k prav tako nekritičnemu pojmovanja naroda in internacionalizma zahodnega tipa. Angležu je zelo lahko biti internacionalist, ker ve, da bo v slehernem slovenskem hotelu ali domala kjerkoli na svetu naročil hrano in sobo v svojem jeziku. S Francozi je že nekoliko drugače, da o njihovem boju zoper vdor amerikanizma niti ne govorim. Ni nobenega razloga, da poklekamo pred takimi idejami. Bodisi samosvoji. Odprte so naše nacionalne meje, utrditi je treba našo zavest v središču. Zato je nevtralistično govorjenje o odmiranju narodnosti najmanj primerna stvar na svetu.

JANEZ PERSIČ

To je govoril Kardelj, ne jaz.

NACE SUMI

Nisem rekel da ste govorili vi. Znano pa je tudi, da zaradi takih in tako razumljenih stališč dolgo časa sploh nismo imeli v šolah normalne nacionalne vzgoje. Še sveže izkušnje iz naše fakultete, iz katere je med drugim izšla zamisel o koroških kulturnih dnevih, nas uče, da je bila pot prava in da so vprašanja naših narodnostnih skupnosti tudi v zamejstvu plodna vzpodbuda za streznitev.

Ob zaključku našega srečanja le nekaj misli. Razpravo bomo objavili v reviji *Anthropos*. To željo je izrazilo uredništvo revije. Razpravljalcem bomo pred javno besedilo poslali. Lahko ga dopolnijo, a ne kritično. Objavili bomo tudi prispevke tistih, ki v razpravo niso posegli, želijo pa svoje misli k obravnavani tematiki prispevati.

O vsebinskem delu razprave le to, da je delovni naslov srečanja omogočil različne pristope oziroma različne možnosti obravnavanja tematike. Taka je bila tudi želja. Sodim, da zasluži posebno pozornost skrb, da družbene vede postanejo pomembnejši dejavnik našega družbenega razvoja. O njihovem pomenu, vlogi in položaju v naši družbi so tudi v zadnjem času večkrat razpravljali, a celovitejše ocene še nimamo. O tem smo razpravljali tudi v okviru razprav, ki jih je organiziral naš MC. Tudi pri nas še zasledimo podcenjevalni odnos do družbenih ved. To tudi v sredinah za katere smo bili prepričani, da jim je tako mnenje tuje. Poudariti pa kaže, da znanost ni prisotna pri reševanju družbenih pojavov s tem, da je v organih določanja predstavnik znanstvene discipline oziroma stroke. Potrebe po povezanosti med znanostjo in prakso ne moremo le občasno poudarjati. Ta povezanost mora in je v svojem bistvu lahko le stalna. Napak je, če sodimo, da družboslovna znanstvena spoznanja pri družbenih odločitvah niso prisotna; niso pa prisotna povsod in tudi ne povsod v zadovoljivi meri. To je potrebno doseči v prid nadaljnega razvoja naše skupnosti. To pa ni samo dolžnost nosilcev znanstveno-raziskovalnega dela.

MIRKO JURAK

Zahvaljujem se vsem, ki ste se udeležili tega srečanja, ki je bilo pomembno ne le zaradi podanih referatov, ki smo jih najbrž že vsi prebrali, temveč zato, ker so bili napisani res živo in so povezani s sedanjim trenutkom. Niso bili suhoparno znanstveni, temveč provokativni in vredni vsega razmisleka. V diskusiji pa je bila tudi podana vrsta predlogov, ki bi jih veljalo upoštevati. Prepričan sem, da bo Marksistični center Filozofske fakultete še pripravil podobna srečanja.

O razcvetu narodnomanjšinskih gibanj

DUŠAN NEČAK

Kadar govorimo o razmahu narodnomanjšinskih gibanj v zadnjih dveh desetletjih v Evropi, moramo, po mojem mnenju, razlikovati vsaj tri različne skupine etničnih skupnosti, ki so opozorile nase. V prvo štejem tiste etnične skupine — nekateri strokovnjaki jih imenujejo tudi narodi — ki so že dolgo (nekako od srede 19. stoletja) uporno zahtevale svoje pravice, branile svoje etnične posebnosti in zahtevale od večinskega naroda in mednarodne skupnosti, naj jim prizna posebne pravice in s tem zavaruje njihov obstoj in razvoj. Med njimi naj omenim le Baske, Katalonce, Irce in Valižane. V drugo skupino uvrščam tiste etnične skupine, ki so klasične manjšine postale šele v novejšem času, največ po prvi svetovni vojni, ko so razpadli trije največji svetovni večnacionalni imperiji: ruski, avstro-ogrski in turški. Njihov boj za manjšinske pravice je zato omejen na krajši čas in največkrat vezan na podporo matičnega naroda. Med nje prištevam npr. Slovence na Koroškem, Italiji in na Madžarskem, vse narodne manjšine drugih jugoslovanskih narodov, Dance v Nemčiji in Nemce na Danskem, Južne Tirolce itd. Tretjo skupino pa tvorijo etnične skupnosti, ki so dolgo časa živele skorajda neopažene in do novejšega časa, torej do tako imenovane renesanse narodnomanjšinskih gibanj, niso glasno zahtevale svojih pravic. Sem sodijo, npr. Retoromani, Ladini, Laponci itd.

Prav zaradi zadnjih dveh skupin — predzadnje zato, ker njene narodne skupine niso številčno velike in nad njimi ni bil izvršen odkrit etnocid oziroma so že imele nekaj manjšinskih pravic, zadnje pa zato ker vanjo všteti manjšin širša javnost sploh ni poznala — je bil vtis o širini in moči narodnomanjšinskih gibanj tako izrazit in je izkazoval obstoj gibanja v vsej Evropi. Če k temu dodamo še prebujanje in narodnostno oblikovanje — etnogenezo ljudstev, ki so bila do začetka šestdesetih let pod kolonialnim jarmom (zlasti v črni Afriki), je vtis o svetovnih razsežnostih narodnomanjšinskih gibanj popolnoma upravičen.

Navedene misli in dejstva gredo v prid trditvi, ki jo je postavil dr. Rudi Rizman, ko je v knjigi zapisal: »Renesansa narodov in etničnih skupin danes ni več omejena le na družbe v stanju zgodovinske »pubertete« oziroma na »tretji svet«, temveč se z oživljanjem narodov in narodnosti sooča tudi razviti poznokapitalistični svet.«¹

¹ Rudi Rizman, Marksizem in nacionalno vprašanje, Ljubljana 1980, str. 13 (dalje Rizman).

Renesanso narodnomanjšinskih gibanj dokazujejo marsikateri pozitivni podatki. Naj opozorim le na nekatere od njih, ki so zunanje manifestacije notranjih tokov v narodnomanjšinskih skupnostih. Februarja 1962 je bila ustanovljena »Liga za samoodločbo narodov«, sestavljena iz dvanajstih članov. Zadala si je za cilj pomagati narodom Afrike, Azije ali Evrope pridobiti njihovo neodvisnost ali jim jo povrniti.² Južnotirolsko gibanje za izpolnitev sporazuma Gruber-De Gasperi oziroma takoimenovanega paketa ukrepov dosega svoj vrh prav v šestdesetih letih, revolucionarna Francija leta 1968 postavlja tudi številne etnične in narodnostne zahteve.³ Bretonsko narodno gibanje je leta 1963 že spet tako močno, da se mora Pariz z njim odločneje ukvarjati, v februarju 1977 pa pride celo do »mikroreform« kar pomeni nekaj več denarja za kulturne potrebe.⁴ Leta 1964 zasluži posebno pozornost Bretonska demokratska zveza, ki se je tega leta konstituirala kot stranka, »združujoča Bretonce in prijatelje Bretanije, ki se zavedajo svoje nacionalne posebnosti in so prepričani o neizogibni potrebi graditve socializma v svoji deželi«.⁵ Konec petdesetih let in začetek šestdesetih let označuje v Švici močno avtonomistično gibanje v kantonu Jura,⁶ istočasno pa so se tudi švicarski Retoromani zavedli svojega sorodstva na oni strani južne meje in začne se tesno sodelovanje kulturnih organizacij Retoromanov z italijanskimi Ladini.⁷

Leta 1965 je bil v Bredstedtu (ZRN) osnovan »Nordfriisk Instituut«, pa tudi sicer se je frizijska narodna skupnost prav v zadnjem času spet postavila na noge in premostila težave, ki so nastale zaradi naseljevanja Nemcev po drugi svetovni vojni.⁸ Oktobra 1961 in 1962 je belgijsko glavno mesto doživelo flamske demonstracijske pohode, ki se jih je udeležilo 50 organizacij z zahtevo po prenehanju asimilacijskih procesov v Bruslju.⁹ Na jugu Evrope Oksitanci v Franciji oziroma njihova politična organizacija »Oksitanska narodna stranka«, proglasi leto 1959 za začetek oksitanske politične zgodovine,¹⁰ leta 1962 pa se na referendumu pokaže razmeroma močna oksitanska opozicija proti pariški vladi in golistom.¹¹ Baski, ki živijo v Španiji in v Franciji so 15. aprila 1963 osnovali takoimenovano »Enbata gibanje«, katerega cilj je združitev vseh sedmih baskovskih provinc v avtonomno pokrajino, ki naj bi se priključila združeni Evropi.¹²

Naj bodo ti nepopolni podatki dovolj za dokaz razcveta narodnomanjšinskih skupnosti v Evropi. Omenili bi lahko še številne druge, vendar rajši naštejmo še nekatere neevropske primere, ki nam bodo potrdili tezo o svetovnih razsežnostih naslovne problematike. Narodnomanjšinskim gibanjem sledimo na vseh področjih sveta, ki so bila pod kolonialnim jarmom, še posebej, ko je po letu

² Guy Héraud: Die Völker als Träger Europas, Wien — Stuttgart 1967, Ethnos Nr. 4 str. 76 (dalje Héraud).

³ Rizman ... str. 15.

⁴ Stane Ivanc, Keltski kriki in šepetanja, Delo Ljubljana, 7. maja 1977.

⁵ Peter Vodopivec, Bretonsko narodno gibanje, Vestnik koroških partizanov, Ljubljana 1974, št. 2/3, str. 69.

⁶ Héraud ... str. 82.

⁷ Ibid ... str. 84.

⁸ Ibid ... str. 88.

⁹ Ibid ... str. 108.

¹⁰ Peter Vodopivec, Oksitanci: Nacionalna država ali pokrajinska reforma?, Vestnik koroških partizanov, Ljubljana 1974, št. 4, str. 88.

¹¹ Ibid ... str. 84.

¹² Héraud ... str. 136.

1960 začel kolonialni sistem hitro razpadati. Aktualni so problemi Tamilcev v Šri Lanki, številnih manjšin na Tajskem, Molučanov v Indoneziji, gibanja secessionistov v Eritreji, iraški in iranski narodni problemi so še vedno nerešeni, kurdsko vprašanje je razširjeno v več azijskih državah in v Sovjetski zvezi, tudi Kitajska ni imuna pred narodnostnimi problemi, moderni svet pa se sooča tudi z oživelimi gibanji takoimenovanih domorodcev, kot naprimer Indijancev na ameriškem kontinentu, Eskimov, Laponcev, avstralskih staroselcev itd.¹⁸ Najbrž ni potrebno posebej poudariti, da ta gibanja, ki so se razplamtela pred dobrimi dvajsetimi leti, niso zamrla in so ponekod vidno napredovala.

Že samo navedeni podatki in njih vsebina omogočajo trditev, da je narodnostno vprašanje v sodobnem svetu postalo iz drugorazrednega, kakršno je bilo takoj po drugi svetovni vojni, prvorazredno. S tem pritrjujem in dopolnjujem mnenje Rudija Rizmana, ki pravi, »da se piše usodi nacionalnosti tudi v prihajajočem enaindvajsetem stoletju mnogo več kot zgolj vloga obrobne ali usihajočega družbenega pojava«. Zato je toliko bolj umestno vprašanje odkod nove sile narodnomanjšinskim skupnostim in kaj je vzpodbudilo te bolj ali manj prikrite sile k močnejšemu gibanju.

Da bi lahko dobili vsaj v grobem zadovoljujoč odgovor, bi morali raziskovalci te problematike usmeriti svoja raziskovanja najmanj na pet področij odkoder izhajajo možni vzroki:

1. ekonomsko socialno področje
2. področje dekolonizacije
3. področje mednarodnopravnega urejanja narodnomanjšinske problematike
4. področje znanstveno raziskovalnega zanimanja
5. področje novih filozofskih pogledov.

¹⁸ Budislav Vukas, Etničke manjšine i medunarodni odnosi, Zagreb 1978, str. 229, tudi Rizman . . . str. 26.

Narodna manjšina - predmet proučevanja različnih disciplin

ALBINA NEČAK-LUK

K razmišljanju o interdisciplinarnih razsežnostih proučevanja narodnostne problematike kar obsega tudi problematiko položaja in razvoja narodnih manjšin ter oblik sožitja med posameznimi narodnostnimi skupnostmi, navaja ne le vse bolj izrazita pozornost, ki jo vprašanje sproža v posameznih deželah in na mednarodni ravni, temveč predvsem potreba teh skupnosti samih po preverjanju ustreznosti različnih oblik družbene prakse z znanstvenimi metodami ter po načrtovanju nadaljnjih smeri razvoja na osnovi znanstveno preverjenih izkušenj. Slednje pa je mogoče doseči le, če znanost stremi za tem, da osvetli čim več različnih vrst izkušenj, vso pestrost oblik družbene prakse ter njenih učinkov, tako na ravni narodnostne skupnosti kot družbene skupine, kakor tudi na ravni posameznika kot pripadnika te skupine in sicer iz različnih kotov opazovanja.

Raziskovalci, ki smo si narodno vprašanje postavili kot predmet proučevanja, ugotavljamo, da je vključevanje posameznih ved v raziskovanje te problematike dokaj neenakomerno.

Zaradi občutljivosti vprašanja in problemov, ki jih je narodnostna raznolikost in še posebej prisotnost narodnih manjšin povzročala in jih še povzroča tako znotraj posameznih dežel, kakor tudi na ravni sosedskega in mednarodnega sporazumevanja, je v ospredje pri tolmačenju in osvetljevanju dogajanja na tem področju stopilo nekaj ved, ki raziskujejo v prvi vrsti zgodovinsko utemeljenost in politični izraz narodnostne samobitnosti ter njeno normativno pravno zasnovanost v okviru organizacije države ter na mednarodni ravni. Neposredna zveza med politično in družbenogospodarsko ureditvijo je sprožila širše zanimanje za kompleksnost odnosov, ki se razvijajo na ravni ekonomske in politične organizacije ter reševanja narodnostnega vprašanja v posameznih deželah. Ob tem izstopa posebej pri nas obilica razmišljanj o povezanosti in medsebojni pogojenosti odprave razredne slojevitosti družbe in uresničevanja nacionalne enakopravnosti, ki težijo predvsem po teoretskem osmišljanju specifičnih pojavov, ki jih poraja narodnostna raznolikost.

Manj sistematične pozornosti pa je znanstvena misel posvečala organski vsebini narodnostne individualnosti ter vplivom, pozitivnim in negativnim, ki izhajajo iz stikov med različnimi narodnostnimi skupinami. Posamezne vede se sicer ukvarjajo s problemi, ki zadevajo različnost kultur, jezikov, religij, običajev,

itd., s katerimi se narodnostne skupine, ki živijo na skupnem prostoru, ali njihovi posamezni pripadniki, soočajo. Vendar se pogosto lotevajo le osvetlitve parcialnih vprašanj. Predvsem pa pogrešamo sodelovanje posameznih ved pri skupnem raziskovalnem problemu in zato tudi medsebojno soočanje in preverjanje dognanj ene vede z metodami druge, da bi dejansko prišli do spoznanja bistva. Od tod tudi opozorilo o potrebi po oblikovanju »marksistične znanosti kulture oziroma etno-strukture, v katero vsekakor interdisciplinarno sodijo: filozofija, sociologija, ekonomija, politologija, pravo, etnologija, filologija, arheologija, antropologija, psihologija«¹ in dodajmo še vsaj lingvistiko, zgodovino, geografijo, da ne omenjamo celo nekaterih naravoslovnih ved.

Obstojajo poskusi oblikovati interdisciplinarno področje, ki bi bilo specializirano za proučevanje problematike narodnostnih skupnosti in medetničnih odnosov, ki se gibljejo predvsem v okviru spoznavanja organske vsebine narodnostnega. Ob ugotovitvah, da je teoretska produkcija na tem področju dokaj obilna, da se vrsti čedalje več popisov situacij — case studies — z vrsto podatkov, ki naj bi ilustrirali položaj narodnostne skupnosti, se ustavljajo predvsem ob tem, kako prodreti v iracionalno usedlino, iz katere izhaja kohezivna moč skupine in ki prispeva tudi k ustvarjanju razmerij z drugimi skupinami. Raziskave, ki jih imenujejo s skupnim nazivom etnopsihologija, skušajo prodreti v bistvo etnične zavesti, ugotoviti, ali obstoja etnotip, ali je mogoče najti povezavo med socialnimi razredi in psihološkimi značilnostmi določenih narodnostnih skupnosti, kako vplivajo določene vrednote, ki jih narodnostna skupnost pojmuje kot svoje, na njeno vključevanje v nove gospodarske in tehnološke tokove, kako vpliva etnična konstitucija na odnose in procese v lastni kulturi ter na sprejemljivost kulturnih vplivov od zunaj, torej, koliko je skupina odprta zunanjim vplivom in koliko se pred njim zapira, brani ter na kakšen način. V raziskovanje naj bi vključili tim strokovnjakov, ob čemer bi interdisciplinarno povezovali delo sociologa, etnologa, psihologa, antropologa, lingvista. Vendar se oblikovalci tovrstnih interdisciplinarnih zasnov zavedajo, da je proučevanje interetničnih odnosov samo na osnovi spoznavanja predstav, ki jih različne narodnostne skupnosti oblikujejo ena o drugi in o sebi sami, postavljeno na trhle temelje, če ni podprto z ugotovitvami, koliko podlage imajo ti odnosi v družbenopolitični ter družbenogospodarski stvarnosti — realnosti. Kajti ni mogoče opraviti študije družbenogospodarskih razmer na eni strani in študije o socialnopsiholoških, sociolingvističnih in kulturoloških vidikih življenja narodne manjšine na drugi strani ter preprosto reči, da smo s tem spoznali njeno življenjsko in družbeno stvarnost.

Narodna manjšina (kakor tudi druge narodnostne skupnosti) pomeni družbeno dejstvo, ki ga velja opazovati kot dinamično realnost, torej takšno, ki doživlja spremembe, kakor se spreminjajo družbene okoliščine, v katerih živi, na katero, kakor na vsako drugo skupino v določeni družbi, vplivajo smeri družbenega razvoja. Upoštevati je torej treba vsakokratno družbeno politično ter ekonomsko orientacijo globalne družbe, kakor je raziskovalno orientacijo opredelil Kardelj ter v tem okviru raziskovati skladnost ali razhajanje interesov in potreb manjšine s takšno orientacijo. Ugotavljati, v kolikšni meri le-ta zado-

¹ Dr Blaženka Despot: Tehno-strukture i etno-strukture (diktatura proletarijata i nacija). V: Udruženi rad i međunacionalni odnosi, Beograd 1978, str. 72.

voljuje interese in potrebe manjšine, pomeni spoznavati, kakšno mesto je v okviru globalne družbe dodeljeno manjšini kot skupini s posebnimi kulturnimi, jezikovnimi oziroma etničnimi značilnostmi. Pomeni tudi ugotavljati, koliko institucionalna organizacija omogoča integracijo posameznika v njegovo lastno narodnostno skupnost, koliko mu omogoča socializacijo v okviru te skupnosti ter adaptacijo v širšo družbeno skupnost. Ko govorimo o vsakokratni družbeno politični in ekonomski orientaciji globalne družbe, mislimo na prostorsko in časovno komponento. Od tod izhaja, da si je treba ob raziskovanju položaja in razvoja manjšin oskrbeti sinhrono in diahrono projekcijo družbenih situacij, v katere je postavljena manjšina, sinhrono in diahrono projekcijo o kvantiteti stikov in kvaliteti odnosov med manjšino in večino ter pridobiti v čim večji meri je mogoče primerjalno gradivo o položaju drugih manjšin v različnih obdobjih.

Mislim, da ni pretirano reči, da smo pri znanstvenem spoznavanju kvalitete odnosov med narodnostnimi skupnostmi z enakopravnim etničnim in jezikovnim statusom šele na začetku. Vendar tudi dosedanja raziskovalna prizadevanja² kažejo da ti odnosi tudi v samoupravnem socializmu niso povsem neobremenjeni.

Po eni strani bi bilo vredno posvetiti poglobljeno znanstvenoraziskovalno zanimanje rezultatom, ki smo jih v povojnem obdobju dosegli z uresničevanjem načelnih in normativno pravnih določil, ki zagotavljajo vsem narodom in narodnostim razvoj in napredovanje pod enakopravnimi pogoji, že zaradi tega, ker bi osvetlitev teh dosežkov lahko prispevala k pospeševanju narodnomanjšinske zaščite v svetu. Po drugi strani pa ugotavljamo, da je mogoče, kljub družbenopolitičnim prizadevanjem po uresničevanju vsestranske enakopravnosti narodnosti, njihovega jezika in kulture, ponekod opaziti nerazumevanje oziroma zavestno ali podzavestno ohlapnost pri izpolnjevanju obveznosti, ki jih nalagajo ustavno-pravne norme in statuti.

Niso redka razmišljanja, da so interesi in torej tudi problemi narodov in narodnosti v naši skupnosti enaki, da je samoupravni socializem sam po sebi zagotovilo enakopravnosti in torej problematike narodnosti ni treba posebej izpostavljati niti v raziskovalne namene. Vendar se ob tem pozablja, da samoupravljanje daje šele osnovo za nadaljnjo svobodno politično, ekonomsko in kulturno potrditev narodov in narodnosti, ne zagotavlja pa je a priori. »Tudi na tem področju se v praksi pojavljajo tendence in pojmovanja, ki smo jih v sistemu mednarodnih odnosov presegle, niso pa presežena v zaostalosti zavesti ljudi. Poleg tega tudi institucionalne rešitve, organizacijske in druge oblike in metode medsebojnega sodelovanja, dogovarjanja in usklajevanja še niso dovolj izdelane.«³ Kardelj torej izpostavlja organizacijsko, institucionalno ureditev mednarodnih odnosov, ki jo je po njegovem treba še dograditi ter opozarja na pojmovanja, ki kalijo medetnične odnose in jih je treba zato preseči oziroma odpraviti. S tem je postavil pred raziskovalce narodnostne problematike še veliko dela.

² Peter Klinar: O Slovencih v zamejstvu in narodnostih v Sloveniji. Ljubljana, 1977. (Slovensko javno mnenje 1976, št. 4).

³ Edvard Kardelj: Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, Ljubljana 1977, str. 122—123.

1. Kardeljevemu delu *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (1939) pripada nedvomno izjemno mesto, ne samo z vidika zgodovine slovenskega naroda, pač pa vsakega t. i. majhnega naroda, ki je bil ali pa je še izpostavljen fizičnemu, jezikovnemu, kulturnemu, socialno-ekonomskemu ali kakršnemukoli že uničevanju svojega obstoja. Teh narodov danes po svetu ni malo, med zatiranimi bi našli tudi nekatere velike. Primerov narodnega zatiranja pa ni treba iskati v svetovnih okvirih, zadošča že pogled čez naše meje. Ogroženost in to v najširšem pomenu besede, globoko posega v način bivanja tistega posameznika, ki ne pripada večinskemu narodu. Posameznikova obstoječa zavest o pripadnosti k nekemu drugemu, manjšinskemu narodu, trči ob iskanju vnanjih možnosti izražanja te zavesti kot narodne identitete na brutalno zatiranje, ki pa je kot proces dvodimenzionalen. Ne gre samo za ogroženost občega dejstva, t. j. naroda kot takega, pač pa za ogroženost bivanja posameznika kot pripadnika tega naroda. To se manifestira tudi v psihično-čustveni sferi, v zavrtosti zaradi posameznikovega anksioznega bivanja, nevrotični strukturi človekove osebnosti, agresivnosti, alkoholizmu itd. Engels v svojem delu *Položaj delavskega razreda v Angliji*, na primeru Ircev in njihovega, kot ga sam imenuje, zverinskega pijančevanja, obtožuje takratno angleško družbo, ki je Irca pahnila v razmere v katerih skoraj nujno mora postati pijanec. Zavest zatiranega, njegovo čustveno življenje, njegov odziv na tisto kar ga ponižuje, razoseblja in pušča na poziciji neenakopravnega ni avtonomno določljiv in razpoznaven proces, pač pa ga je razumeti le s tistimi kategorijami, ki dobesedno kažejo na svoje *družbeno-socialno* poreklo. Še v času, ki pomeni že preteklo zgodovino glede na narodno zatiranje in izkoriščanje, lahko čutimo prisotnost tovrstnega čustvenega odzivanja in obnašanja v takem, nekoč narodno neenakopravnem narodu. Zanimiva bi bila študija, ki bi z primerjalno analizo poiskala pri nas tovrstno čustveno reagiranje na moški populaciji danes, zakaj znano je, da je ta bila v preteklosti zaradi svoje večinske udeležbe po službah nemških in drugih delodajalcev neposredno izpostavljena izkoriščanju in narodnemu zatiranju, pozicija, ki je bila ženskam deloma prihranjena. Del sodobne, marksistično usmerjene analize jasno opozarja, da se pri takih družbenih pojavih pokažejo vse tradicionalno-znanstvene opredelitve meja med psihologijo in politično in družbeno filozofijo nične. Za tovrstno analizo ostaja nujna

reflektirati hkrati politično, filozofsko in sociološko substanco sicer psihičnega odzivanja (Marcuse).

V Predgovoru k prvi izdaji dela *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (november 1938), Kardelj problem majhnega naroda sooča z znano tezo o t. i. nezgodovinskih narodih znotraj posameznih držav. Mislim, da je ta znana teza znotraj marksizma, po svojih predpostavkah in zaključkih premalo kritično reflektirana, še posebej glede stalinističnih verzij, ki so jo za potrebe svoje politične prakse najbolj spopularizirale. Postavlja se vprašanje, kaj je dejanska vsebina te nezgodovinskosti. Kardelj povsem v luči zgodovinske konstelacije in iz dimenzije sočasno pričujočega bivanja slovenskega naroda, postavi problem nezgodovinskosti kot izrazit zgodovinski problem. Sodobni svet je priča nadvladi peščice velesil, vkomponirana vloga mnogih majhnih, pa tudi nekaterih velikih narodov vsega sveta je izrazito podrejena v mednarodni delitvi dela in presežne vrednosti. Zdajšnji zgodovinski trenutek je še vedno trenutek ekonomske, militaristične, tudi jezikovno-kulturne imperialistično, hegemonistične eksploatacije velikih. V takem razmerju sil in narodno medsebojno neenakopravnih odnosov na svetovni ravni in iz okvira sistema vsesplošnega narodnega zatiranja s strani nadvlade velikih, razume Kardelj v času pisanja dela *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* problem majhnega slovenskega naroda kot naš lastni narodni problem. K dejstvu, da je slovensko vprašanje člen v verigi nasprotij, ki prežemajo ves svet, pa dodaja Kardelj 1939. leta še nekaj, potrebo povezovanja »narodnega vprašanja s celotnim družbenim problemom, s *socialnimi procesi*, ki se odigravajo v današnji družbi«. ¹ Boju za narodno osvobajanje se mora pridružiti širokopotezna revolucionarna oblika, taka, ki združuje v sebi »socialno bistvo, gibalne sile in socialnega voditelja« ² na posameznih etapah družbenega razvoja narodnega vprašanja, torej revolucionarna sprememba v smeri socializma. Narodno vprašanje tako Kardelj razume v neločljivem procesu skupaj s socialnim, oz. razrednim in v delu zelo podrobno spregovori o socialno-ekonomskih vzrokih slovenskih posebnosti v nacionalnem razvoju.

V določevanju bistvenih komponent, ki tvorijo narod, Kardelj ne zapada v noben determinizem in ne redukcionizem. Naroda ne zajame z domala »biološkimi determinantami«, ki naj bi jih vodilo nekakšno znanstveno-nevtralistično izhodišče v temle zaporedju: državna skupnost, jezik, zavest, kultura kot to počne Josip Vidmar v svojih *Kulturnih problemih slovenstva* (1932. leta). Od tu po Vidmarjevem lastnem priznanju tudi »najtehtnejša sociološko dovolj negativna ocena Speransa«. ³ Narod, oz. narodnost Vidmar definira z »elementarnimi silami, ki ustvarjajo narode«, narodnost je »posebna, samo enemu ljudstvu svojska notranja urejenost, kot nekak osnovni notranji zakon, ki je odločilen za vse duhovno življenje v skupini ljudi, imenovani narod, in ki daje vsemu njenemu življenju poseben značaj«. ⁴ Od tu pride Vidmar do sklepa, da je najpomembnejši kulturni moment, kultura je tista moč, ki ji pripada edinstvena spojivna moč med dvema

¹ Edvard Kardelj: *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, Ljubljana, DZS 1957, str. VIII.

² *Ibidem*, str. IX.

³ Josip Vidmar: *Srečanje z zgodovino*, Maribor, Založba Obzorja 1963, str. 9.

⁴ *Ibidem*, str. 44.

narodoma, »ne da bi bil pri tem eden izmed njiju pogažen«. ⁵ Kultura je »poglavitna in osrednja vsebina narodnega življenja« . . . kajti »kultura, se pravi smiselni duhovni napor, je naposled poglavitna in osrednja vsebina vsega življenja«. ⁶ V predigro pisanja dela *Kulturni problemi slovenstva* (1932) — Kardelj se osnovni intenciji tega dela odzove z razpravo *Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje* (1932) — vključi Vidmar predvsem dvoje, lastni notranji nagib, ki ga vodi intimno, osebno podoživljanje problematike narodnosti, ne toliko kot politično vprašanje, pač pa kot »problem osebne morale, osebne časti in vesti«. Kot drugo pa kritično soočenje z idejo integralnega jugoslovanstva, ki so se ga kot poroča Vidmar oklepali predvsem »socialisti in ‚napredna‘ stranka Žerjavovih in Kramerjevih demokratov«. ⁶ Nasledek njihove manipulacije s pojmom jugoslovanstva je bil »negacija slovenstva«, politično in gospodarsko pa dobičkonosen kapital »naložen pri centralistih v Beogradu«. Po Vidmarjevem poročanju je razbrati, da je bila v dvajsetih letih Orjuna »bojeviti in udarni nosilec unitarizma in integralnega jugoslovanstva« pri nas, ki je sicer propadla, ne pa ideja jugoslovanstva samega in upravičeno se je zastavljalo vprašanje v čem je pozitiven doprinos in smisel jugoslovanstva za obstoj slovenskega naroda, ki je v času, ko Vidmar piše te vrstice »razdeljen v dva tabora, v slovensko-katoliškega in v protislovensko-svobodomiselnega«. ⁷

Ne glede na kulturni determinizem v opredeljevanju bistva naroda, Vidmar tudi sprejema kritiko svojega spisa zaradi preomejeno biološkega pogleda na pojav narodnosti, mu je vendarle priznati neko zelo daljnovidno, pozitivno stališče, povsem razčiščen pojem o bivanju majhnega slovenskega naroda ob sočasni vključenosti v širšo večnacionalno-jugoslovansko skupnost, stališče, ki bistveno presega prvotni koncept KPJ o nacionalnem vprašanju.

»Naša Partija je imela neposredno po prvi svetovni vojni unitaristično linijo glede nacionalnega vprašanja — in ravno to je bil eden poglavitnih razlogov, zakaj je doživela hude poraze.« ⁸ Temu sledi spoznanje zmote glede nacionalnega vprašanja, prehod k načelu bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov, ki bazira na priznavanju individualnosti posamičnega naroda in na leninskem konceptu nacionalne samoodločbe. Nasploh je Kardeljeva vizija boja nekega naroda za svojo afirmacijo zelo široka in humana. To je proces, ki ne vključuje samo boja »za demokratične in kulturne pravice človeka za pravico do lastnega jezika in do samostojne kulturne afirmacije ter za njegove lastne boljše ekonomske pogoje, ampak za *družbeni in kulturni napredek človeštva sploh*«. ⁹

2. Dragocena Kardeljeva teza iz uvodnega dela razmišljanj o narodu v Razvoju slovenskega narodnega vprašanja, je naslednja: narodno osvobajanje — socialno — razredno — revolucija — socializem! In tu se mi ponuja delo Fanona: Upor prekletih, ki na presenetljiv način preverja prej omenjeno tezo in daje nekaj zelo zanimivih zaključkov v tem smislu. Upor prekletih podaja specifično podobo in vpogled v kompleksno problematiko narodnega zatiranja v odnosu

⁵ Ibidem, str. 45.

⁶ Ibidem, str. 6—7.

⁷ Ibidem, str. 23.

⁸ Edvard Kardelj: *Problemi naše socialistične graditve*, Ljubljana, DZS 1968, str. 374.

⁹ Edvard Kardelj: *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, Ljubljana, DZS 1957, str. LXXII.

metropola-kolonije skupno z dilemami, ki jih prinaša vprašanje narodnega prebujanja in osvobajanja v nekdanjih kolonijah. Je pa tudi enkratno v prikazu sintetizirane refleksije, ki mimo vsakršnega sklicevanja za burjevestniško markuzejanstvo ali salonsko spopularizirano psihoanalizo opozarja na hkratno politično, filozofsko in sociološko substanco psihično-političnega odzivanja zatiranih, ali kot pravi Fanon prekletih. Sartrova spremna beseda je neločljiva od celote dela, o psihični strukturi zatiranega in o njegovem čustvenem odzivanju spregovori Sartre s temi besedami: »Berite Fanona: zvedeli boste, da je v razdobju, ko so brez moči, morilska blaznost kolektivna podzavest kolonizirancev.«¹⁰ Ves bes in gnev, zadrževana divjost, ki ne more izbruhniti, se vrtinči v svojem lastnem krogu in pustoši zatirance same. Nastaja paradokсна situacija, ko prekleti po lastnem, zgolj nagonsem premisleku in odločitvi sami pospešujejo proces razčlovečenja, ki še mu sicer upirajo. Spopad z dejanskim sovražnikom ni mogoč, akumulirano sovraštvo do tujcev se razodeva — dodala bi, za evropsko »fino« pamet tolmačeno kot lastnost in privilegij nekega drugega temperamenta, divjakovega — v medsebojnem pobijanju plemen. V tem načinu bivanja smo priče oživiljanja prastarih mitov in določenih obredov, ples prevzame posebno vlogo govornice, s sproščanjem z bolečinami prežeta telesa ritmično izgovarjajo NE, NE.

Nasilje poraja nasilje, protislovna situacija je ekskluzivna in Sartre pritrjuje Fanonu, ki nam dokazuje, »da to nezadržno nasilje ni blazen vihar in ne oživitev divjaških nagonov in ne posledica ogorčenja: to je človek sam, ki se znova postavlja na noge . . . in znamenj nasilja ne izbriše nobena nežnost: le nasilje jih lahko odstrani.«¹¹ Evropska levica je vrenju v nekdanjih kolonijah prisluhnila, njene znane reakcije, danes na srečo že preteklost in dober poduk v pripravljanju »receptov« za izvoz revolucije, težak sprejemni izpit na katerem je levica po dolgem in počez popadala s svojim nekritičnim pojmovanjem in lahko rečem domala rasističnim konceptom zgodovinskosti ali nezgodovinskosti nekega naroda, je vpila od časa do časa onim tam zatiranim: šli ste predaleč, ne moremo vas več podpirati, dajte mir in počakajte, da mi levi v metropoli pridemo na oblast in potem vas bomo MI osvobodili. Pa smo spet tam, nam prikazuje Fanon, kjer je »levi« peron za izvoz, licenca artikla — narodna osvoboditev, napoleonski tip »revolucije od zgoraj«. Vemo, da se dobro prodaja blago z osvoboditvijo in osvobajanjem, konjunktorno je govorjenje o narodnem osvobajanju celo v mednarodnih okvirih sveta kapitala, da postalo je celo donosen biznis. Američani so na glas vpili Angležem, dol s kolonijami, potihoma, da mi pridemo tja namesto vas kot osvoboditelji, domača buržoazija vpije tuji kolonialistični ven, da vaša izpraznjena mesta zasedemo mi. Današnja arabska islamizacija Afrike je tipičen primer zaostajanja v starem sistemu tujega gospodstva v novi preobleki. Prav tako govorjenje o nekakšni abstraktni afriški kulturi, ki ne izhaja iz dejanskega gibanja narodov, pač pa iz borbe »osvoboditelja«, tj. osvajačca, ki še vedno govori z jezikom včerajšnjega kolonizatorja. V takem pragmatičnem prevajanju pomena svobode nekega naroda, ki ga ni moč drugače imenovati kot surogat, oz. »substituicijska dimenzija svobode«¹² smo spet priče paradoksnih dilem, ali črnsko-afriška

¹⁰ Frantz Fanon: *Upor prekletih*, Ljubljana, CZ 1963, str. 16.

¹¹ *Ibidem*, str. 18.

¹² moj izraz

ali arabsko-muslimanska kultura, pri čemer je povsem pozabljena dejanska dilema, tj. tendenca *konkretnega, posamičnega naroda* in optimalnega možnega razvoja njegove narodne biti po njem, narodu samem in njegovih pripadnikih, brez vsiljivih varuhov. Nacionalni (politično državotvorni) osvoboditvi ni sledila prava narodna in dejstvo svobode zato prihaja, heglovski rečeno, do udejanjenja zgolj v svojem posamičnem in posebnem momentu, ne pa v občem, »partikularno stanje svobode« (Marcuse) je skregano in v nepomirljivem nasprotju z vseobčim stanjem siceršnje nesvobode. Novoosvobojene dežele so tiri, po katerih opravljajo svoje pohode logika kapitala v obliki nadnacionalnih poslovnih družb, edina dilema politike marsikatero bivše kolonije je zgolj, kdo naj koga s kom najhitreje nadomesti po pravilu igre, ostanje pri starem.

Kardeljeva ocena *narodnega osvobajanja*, ki ne more biti dejansko osvobajanje brez *socialne revolucije*, je ena najdragocenejših marksističnih analiz na temo o narodu in upam si to izreči v sredini, ki z gnusom in posmehljivim odporom reagira vsakokrat, ko pri nas pade beseda marksizem, še malo pa bo ta beseda za ta tip reagirajočih psovka, morda že je. Marksistična analiza stanja v osvobajajočih se deželah, dočera kolonijah, opozarja, da s prenosom politične oblasti s tuje na domačo buržoazijo — ta v svojih privatnih krogih še vedno snobovsko komunicira zgolj v jeziku evropskih metropol — niso bili ustvarjeni pogoji za vsestranski razvoj naroda in njegovih posameznikov. Po mnenju mnogih, predvsem marksistično usmerjenih mislecev bi »v nerazvitih deželah buržoazija ne smela najti pogojev za obstanek in razcvet... v resnici je buržoazno obdobje v zgodovini nerazvitih dežel nepotrebno obdobje«. ¹³ Ko bo ta razred uničil samega sebe in ga bodo uničila njegova lastna protislovja bo nasledek samo ta, »da se od neodvisnosti naprej sploh ni nič zgodilo, da je treba začeti od začetka... kajti brez vsakršnih sprememb je ta kasta prevzela dediščino kolonialnega gospodarstva, mišljenja in institucij«. ¹⁴

3. V iskanju svobodnega, avtentičnega in po svojih željah ter predstavah zamišljenega bivanja nekega naroda, je borba za narodno osvobajanje temeljni motiv vseh podjarmljenih, ponižanih narodov. Prebujajoča narodna zavest lahko služi kot dragocena pozitivna vrednota v smeri polnejšega in svobodnejšega sožitja med vsemi narodi na svetu, lahko pa se sprevrže v svoje lastno nasprotje, če teži zgolj v smeri substitucije enega gospodstva z drugim. Načelno razlikovanje med narodom in nacijo je tu več kot umestno, saj nacija v sebi sintetizira pravzaprav izrazito partikularen interes, v razliko od naroda pomeni zgolj administrativno-državno tvorbo, ki se formira v času meščanskih revolucij in njenih teženj po iskanju enotnega trga. Formalno-pravno deklarirana *égalité* francoske revolucije 1789. leta je zelo daleč od vsakršne socialne enakosti; v izrazito razredno-strukturirani družbi poraja pri različnih družbenih razredih dokaj različne občutke narodne pripadnosti in identitete.

Na primeru Pariške komune 1871. leta lahko jasno razberemo, kaj je pomenilo biti narodno zaveden in iz pozicij občega, narodnega interesa posedovati praktično zavest socialno neenakega in zatiranega in kaj simbolizira občutek nacionalne pripadnosti pri buržoazni reakciji. Umirajoči komunardi vzklikajo: »Živela

¹³ Frantz Fanon: *Upor prekletih*, Ljubljana, CZ 1963, str. 166—167.

¹⁴ *Ibidem*, str. 168.

francoska republika!« Buržoazni klici se glase: »Živela Francija!« Zgodovina Francije v prejšnjem stoletju je transparenten uvod v konfrontacijo neistovetnih občutkov doživljanja nacionalnega znotraj nekega naroda v času državljanske vojne. Ko je izkravela španska republika, je Francova Španija začutila inkvizicijsko potrebo, da svoj nacionalizem demonstrira na španskem ljudstvu, njegove rablje Lorca primerja s »svinčenimi lobanjami, ki nikdar ne jokajo«. Nekaj skupnega lahko ugotavljam ob tovrstnih nacionalizmi: vsi, prav vsi, vključno s slovensko verzijo v podobi belogardizma in klerikalizma so gnusno izdajali in prodajali lastni narod in kakšen paradoks, da so v času Pariške komune, Španske republike in pri nas mešetarili z nemško pomočjo.

»Da ne bi kletve slišal, so mi odrezali ušesa . . . v imenu svojega boga, da bi prišli v obljubljeni nebesa. Naj vsi vedo in nikdar naj ne gre v pozabo kako so parali trebuhe in partizankam z noži zvezde risali po belih mladih grudih.«¹⁵ Ali pa tole: »U ime Krista protiv komunista!« V svojem Pismu generalu poroča Vidmar o pokolu 700.000 ljudi v Hrvaški in Bosni in dodaja, »ali poznaš četniško-mihajlovičevsko himno: »Aj Hrvati, al ćemo vas klati, kad se Pero iz Londona vrati!«¹⁶ Ali je ob vsem tem pritrđiti mnenju, da gre tu za pošastne avanture nacionalnega občutka, ki hodijo ista pota kot zavest, ki načrtno gradi koncentracijska taborišča in daje nekakšno novo definicijo človeka; človek se bistveno loči od živali po tem, da gradi koncentracijska taborišča, medtem ko jih žival ne. Kako si razložiti pokole Thiersovih buržoaznih čet, frankistov, ustašev, četnikov, belogardistov? Kaj je skupno rasizmu, fašizmu, antikomunizmu, antisemitizmu? Zanimiv je tale odgovor: »Regresija nacionalnog osjećaja nužno se susreće s onim primitivnim porivima ksenofobije i asimilacije tuđe »mane« (ljudožderstvo radi jačanja vlastite grupe), i ova degeneracija nacionalnog osjećaja nam objašnjava krvološtvo hitlerovaca, fašista, ustaša i četnika.«¹⁷ Avtor v svojem članku razlikuje med »naravno ekspanzijo« nacionalnega občutka, ki vodi k humanizmu, internacionalizmu in »regresijo« nacionalnega občutka, ki končuje v nacionalizmu in vseh degradiranih oblikah fašizma, rasizma, antikomunizma in s to distinkcijo pojasni zgodovinsko-psihološko dinamiko odzivanja nacionalnemu. Povsem lahko je pritrđiti temu mnenju: »Prema tome, ako susretnete čovjeka koji tvrdi za sebe da ima . . . razvijen nacionalni osjećaj, onda provjerite kako se odnosi prema humanizmu i komunizmu!«¹⁸ Izhajajoč iz nacionalizma kot tistega negativnega aspekta, ki poraja ljudomrzje v mnogih variantah, predsodke, rasizme, neenakopravni odnos med narodi, je razumeti dimenzijo te vseobče človeške omejenosti in ozkosrčnosti, ki jo povzema Antonio Gramsci v opozorilu, da je pač koristno za človeka brez osebnosti razglašati za osnovo bivanja nacionalizem.

Absorbcijska moč nacionalizma je ogromna, saj nacionalizem absorbira prav vse, bodisi kulturo, jezik, socialo, politiko itd. po nacionalni plati. Temu ni izvzeta naša današnja jugoslovanska družbena stvarnost, njena protislovja zelo pogosto končujejo in obtičijo v nacionalnih redukcionizmih. Tema o Kardeljevih prispev-

¹⁵ Rudi Robič: Prgišče pesmi, Ljubljana, CZ 1978, str. 17.

¹⁶ Josip Vidmar: Srečanje z zgodovino, Maribor, Založba Obzorja 1963 str. 118.

¹⁷ Rudi Supek: Između buržoaske i proleterske svijesti, Praxis 1968/4 str. 292. »Mržnja je uvijek izraz potiskivanja ili regresije jednog osjećaja koji je po svojoj prirodi upućen na ekspanziju.«

¹⁸ Ibidem.

kih o narodnem vprašanju ne bi bila sklenjena vsaj z bežnim opozorilom o nacionalizmu pri nas, oz. kaj še vedno predstavlja vire nacionalizma pri nas.

Kardelj izloči tri faktorje, ki bi glede na naše, jugoslovanske razmere lahko potencialno ustvarjali določene nacionalne probleme:

1. idejni in politični ostanki klasičnega buržoaznega nacionalizma,

2. birokratski centralizem,

3. gospodarska nerazvitost posameznih delov Jugoslavije. Skupna lastnost vseh pojavljajočih se nacionalizmov pri nas je, da predstavljajo izrazito negativen vpliv za razvoj socialističnih družbenih odnosov in pomenijo »obliko reakcionarnega in antihumanističnega šovinizma«. Po Kardeljevem opozorilu utegne to v določenih pogojih v mnogonacionalni strukturi Jugoslavije »postati celo dominantna oblika antisocialistične akcije«. ¹⁹ Iz te pomembne perspektive Kardelj ocenjuje nacionalizem pri nas kot »reakcionarni idejni faktor, ki vleče nazaj, zapira socialistično perspektivo, zavira in hromi tisto *praktično socialistično ustvarjalno aktivnost, ki ne deluje od danes do jutri, marveč zagotavlja trajne rezultate za celo določeno zgodovinsko dobo*«. ²⁰

Ni moj namen govoriti o pomembnosti zgodovinsko-sociološke Kardeljeve analize nacionalizma pri nas in ne zdajšnjih, trenutno aktualnih pojavih, konfliktnih družbenih dejstvih, ki se legitimirajo kot zdaj nacionalna. V tej smeri — trenutno družbenopolitično aktualni — zelo lucidno razglablja uvodni referat Sergeja Kraigherja na znanstvenem posvetu »Misel in revolucionarno delo Edvarda Kardelja« v Mariboru (1982). Ta trenutek se mi zdi pomembnejša neka druga dimenzija, razčiščena *idejna pozicija* kot posredujoča vizija razvoja jugoslovanske družbene stvarnosti in edino možna perspektiva naše skupne prihodnosti. Jasno je, da nacionalizem v nobenem trenutku ne predstavlja neko abstraktno dejstvo, pač pa je vedno konkreten, v enem trenutku to, v naslednjem spet nekaj drugega. V večnacionalni (večnarodnostni) skupnosti kot je naša, je nacionalni moment lahko tisti posredujoči faktor skozi katerega je projicirano določeno družbeno protislovje, v nacionalno homogeni družbi se manifestirajo družbena protislovja brez posrednika, neposredno kot taka. Dobimo situacijo, ki je konfliktna na področju mednacionalnih odnosov. Skupnost interesov narodov, ki žive v Jugoslaviji ne izhaja in ne more izhajati iz nekakšnega skupnega etničnega imenovalca, načelo bratstvo in enotnost temelji na skupnih interesih, ki jih pogojuje skupna usoda, še posebej pa »skupni boj za socialistične odnose med ljudmi in narodi«. ²¹ Načelno je, opozarja Kardelj problem nacionalnega zatiranja in hegemonizma pri nas razrešen, »garancija za to je federativen sistem in ves ustavni, politični in družbeni mehanizem, ki zagotavlja vsem narodom Jugoslavije enakopraven položaj in samoodločbo«. ²² Eno pa je unitaristična, centralistično-federativna rešitev, nekaj drugega, vsebinsko mnogo pomembnejša, predstavlja »*socialistična idejna enotnost v vsaki posamezni rešitvi, kdorkoli je že njen nosilec*«. ²³

¹⁹ Edvard Kardelj: Problemi naše socialistične graditve, Ljubljana, DZS 1968, str. 343.

²⁰ Edvard Kardelj: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana, DZS 1957, str. XLIX.

²¹ Edvard Kardelj: Problemi naše socialistične graditve, Ljubljana, DZS 1969, str. 349.

²² Edvard Kardelj: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana, DZS 1957, str. XLVII.

²³ Edvard Kardelj: Problemi naše socialistične graditve, Ljubljana, DZS 1969, str. 359.

Vsestranski napredek nekega jugoslovanskega naroda je predvsem odvisen od njegove lastne ustvarjalne aktivnosti in sposobnosti vključevanja v enakopravno sodelovanje z vsemi drugimi jugoslovanskimi narodi »na podlagi splošnih družbenih tokov v današnjem svetu, ki vodijo k združevanju človeštva, k premagovanju ozko nacionalnega zapiranja vase«,²⁴ z razvojem vseh tistih družbenih in idejnih faktorjev, ki nekemu narodu omogočajo vključevanje »v družbeni progres človeštva ne le z razvojem materialnih sil, temveč tudi s progresivno idejno in kulturno strukturo«. ²⁵ V to občečloveško dimenzijo napredka narodov vsega sveta mora vstopiti to, »kar je skupno jugoslovanskim narodom, vsem narodom, človeštvu, zlasti pa vsem delovnim ljudem, ki se zavestno ali spontano bore, delajo in ustvarjajo za družbeni, ekonomski in kulturni napredek človeštva«. ²⁶ Brez povzetka teh Kardeljevih misli je vsako razpravljanje na temo o nacionalizmu pri nas nepopolno.

²⁴ Edvard Kardelj: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana, DZS 1957, str. XLVIII.

²⁵ Ibidem.

Maja meseca, točneje 7. maja 1982, je dopolnil osemdeset let plodnega življenja in dela dr. Mirko Hribar, profesor francoščine, sicer pa filozof, tako po svoji diplomski, disertaciji kot po načinu življenja in gledanja na svet.

Rodil se je 1902 leta v Ljubljani, tu je tudi maturiral na realki. Bil je na srečo premlad, da bi ga zajela vihra prve svetovne vojne. Bil je med prvimi študenti nove ljubljanske univerze in tudi med prvimi študenti čiste filozofije. Katedro je — kot je znano — vodil prof. dr. France Veber. Ko drugi predmet si je prof. Hribar izbral romanistiko, se pravi francoski jezik in književnost. Že kot študenta so ga privabljalene nenavadne misli in tudi neevropske kulture.

Prof. Veber je nedvomno zanesel v Ljubljano lep kos evropske filozofije, predaval je svoj filozofski sistem tako imenovane Meinongove »predmetnostne teorije«, ki je bila zaradi čudne filozofske terminologije za tedanje čase kar težko umljiva. No, Hribarju ni delala nobenih težav. V skladu s tedanjim načinom študija se je ta končal z doktoratom. Naslov Hribarjeve študije je bil dokaj značilen: *Osvetlitev nekaterih problemov transcendentalistične filozofije*. Takoj po diplomski jo je profesor ubral v Pariz. Ko se je s potepanj po Evropi vrnil domov, si je moral najti službo. Našel jo je v navtični šoli v Bakru (pri Reki), kjer je učil francoščino. Kasneje ga je pot vodila skoraj po vseh ljubljanskih gimnazijah. Vmes je moral za eno leto v Užice — kazensko, ker se ni udeležil nekaterih volitev. Nazadnje — že po drugi svetovni vojni, je učil na viški gimnaziji in po lastni izjavi kakih petnajst predmetov — vse, razen kemije in telovadbe. Po petintridesetih letih službovanja je bil leta 1963. upokojen.

No, in ker je bila na oddelku za filozofijo ravno tedaj stiska okrog predavanja zgodovine filozofije, ga je zdaj že pokojna prof. dr. Alma Sodnik naprosila za predavanje.

Sam se spominjam profesorjevih prvih predavanj iz kitajske filozofije, kasneje pa je vsako leto vse do 1973. leta predaval zgodovino filozofije od Aristotela do Kanta. Studentje so ga imeli radi in so ga izredno spoštovali. Zdi se, da se je prav razživel med njimi, pa tudi v terminološki sekciji filozofskega društva, kjer je do danes izredno plodno sodeloval.

Javno delo — poleg prenašanja znanja na mlade tokove, pa je že šlo za francoščino ali za filozofijo — pa tvori vsekakor profesorjevo prevajalsko delo, ki

sicer ni obsežno, je pa izredno terminološko in slovenistično tehtno. Iz izbranega opusa naj omenim izbor *Iz kitajske filozofije*. Kakor bi pač pričakovali, je njegov izbor bil prevod prevoda, pa vendar je našel profesor čas, da je z originali preveril prevod — tu je seveda prišla do izraza njegova jezikovna nadarjenost. Prevajal je slovenske nemško pišoče filozofe in to za potrebe Sociološkega in filozofskega inštituta (Karpe in Pajek). Prevajal je Sartra pa tudi Husserla. Posebej pa je bil — občudovalec Leibniza. Sam je za filozofsko knjižnico Slovenske matice opravil izbor del in jih tudi prevedel.

Privatno ga je zamikala zlasti logika in to Aristotelova logična misel, o čemer je na straneh Anthroposa tudi pisal. V zadnjem času ga privlači indijska filozofija, kjer išče most med tem in evropskim pojmovanjem. »V moderni filozofiji je bilo obsežno marsikaj,« mi je dejal, »vendar so zanimive in dragocene tudi misli, ki so nastale drugod, ne v Evropi.«

Prof. Hribarju čestitamo za njegov visoki življenjski jubilej in mu želimo, da bi bil še dolgo med nami duhovno čil in bister, kot je bil doslej.

Frane Jerman

Novokantovstvo, ki se začenja sredi šestdesetih let 19. stoletja širiti v Nemčiji, je bilo filozofska reakcija na vulgarni materializem na eni strani in idealistično spekulacijo na drugi. Toda njegova trdoživost ima globlje korenine v meščanski potrebi po liberalizmu in v specifičnem položaju nemške buržoazije, ki je bila razklana med nujnostjo in zgodovinsko potrebo po osvojitvi oblasti, ter na drugi strani v strahu in zato subjektivni nemoči za uresničitev te potrebe.

Specifično nemške razmere (zlasti moč marksizma) so pogojevale, da so novokantovci vse bolj razvijali tisto usmeritev, ki je zatrjevala, da dosledno izpeljan Kant vodi k Marxu in dosledno izpeljan Marx h Kantu, da »Marx predstavlja zgodovinsko-ekonomsko, Kant pa etično utemeljitev socializma«. ¹ Kasneje tudi partijski teoretiki težijo v isto smer in najdoslednejši, M. Adler, pravi: »Idejno brez materialnega je brez učinkovanja, materialno brez idejnega pa slepo.« ² Tako so tako zunajpartijski simpatizerji socializma kot tudi znotrajpartijski teoretiki kovali sintezo med Kantom in Marxom, in dokazovali, da Kant potrebuje zgodovinsko-ekonomsko, Marx pa etično dopolnitev, da bi njuni teoriji lahko praktično učinkovali. ³

Za nas je pomembno vprašanje, kaj je bil vzrok, da je novokantovstvo tako množično vdrlo v marksizem. Ali gre to pripisati spretnosti in prepričljivosti novokantoncev na eni ter nefilozofičnosti partijskih teoretikov ⁴ na drugi strani?

Filozofija ni bila le šibka točka uradnih teoretikov SPD, bila je tudi izven njihovega interesa. ⁵ Zato je bila tudi etična teorija skoraj izključni monopol revizionistov, in ti so skoraj brez izjeme klicali: Nazaj h Kantu! Prvi, ki je na področju etike začel izvajati parolo nazaj h Kantu v strankinih vrstah, je bil Bernstein. V šestih, sedmih letih je med teoretiki delavskega gibanja v nemških deželah postalo kantovstvo na področju etike prevladujoča smer. Dosledno sta zavračala vnašanje Kantove etike le Luxemburgova in Mehring. Med združevalci Kanta in

¹ Vorländer K., *Marx und Kant*, Tübingen, 1926, S. 22.

² *Neue Zeit* (dalje: NZ) 1907/8, Bd. I., S. 61.

³ Zelo dokumentiran in podroben pregled vseh teh prizadevanj glej v: K. Vorländer, *Kant und Marx*.

⁴ »In za Kautskega in za Rozo Luxemburg je bil Marx vse, samo filozof ne.« (A. Schaff, *Marksizam i ljudska jedinka*, str. 26.)

⁵ Vorländer, *Kant und Marx*, S. 152.

Marxa so bile večje ali manjše razlike, temeljna pa je bila v tem, da so revizionisti socializem videli predvsem kot *etično nujnost*, bolj »ortodoksni« pa predvsem kot *ekonomsko nujnost*.

a) *Bernstein*

Znanstveni socializem — misli Bernstein — je nesmisel. Znanost se ukvarja s spoznanjem obstoječega, socializem pa je težnja in zahteva po nečem, kar naj bo. Gre za dve nezdružljivi stvari, spoznavanje in vrednotenje, ali kantovsko: teoretično in praktično filozofijo, znanost in etiko. Marx naj bi poskušal nemo-goče, združiti oboje; tako je nastala doktrina in z njo bolečina (Dve duši, ah, v prsih!). Da bi to bolečino odpravil, se Bernstein loti operacije. Toda, katero dušo izruvat? Socialistično? To bi bilo preveč tvegano. Torej znanstveno!

V svojem eseju *Kako je možen znanstveni socializem?* Bernstein točno povzema, da je socializem postal znanost z odkritjem zakona presežne vrednosti in materialističnega pojmovanja zgodovine. Takoj nato sledi zavračanje: 1. Iz teorije presežne vrednosti ne izhaja nujnost socializma in ta teorija tudi ni dokaz proti obstoječi družbi — ta se zato tudi ne bi smela označevati za izkoriščevalsko družbo. 2. Marx in Engels sta nujnost socializma utemeljevala z zlomom kapitalistične produkcije, toda kapitalizem ne bo preminil s katastrofo in zato to ne dokazuje nujnosti socializma. 3. Tudi teorija siromašenja je opuščena. 4. Tudi materialistično pojmovanje zgodovine je preživeto. Skratka, »danes lahko govorimo o *bankrotu znanstvenega socializma*«. (*Wie ist wissenschaftliches Sozialismus möglich?*, Berlin, 1901, S. 17.) Z dokazovanjem teh trditev se Bernstein v eseju ne ukvarja, ker misli, da je to že zadosti storil v *Predpostavkah socializma in nalogah socialdemokracije*.

Bernstein že takoj na začetku pove, da je njegov cilj odpraviti slabosti marksizma in zato hoče odpraviti »ostanke utopičnega načina mišljenja v socialistični teoriji in enakomerno okrepiti tako realistične kot idealistične elemente v socialističnem gibanju«. (*Voraussetzungen Sozialismus und die Aufgaben des Sozialdemokratie* Stuttgart, 1899, S. X.) Najvažnejši del temeljev znanstvenega socializma je zanj materialistična teorija zgodovine, zato najprej skuša prav tu okrepiti idealistične elemente.

»Biti materialist predvsem pomeni potrjevati nujnost vsega dogajanja. (...) ni vzroka brez svoje nujne posledice (...), ker gibanje materije določa oblikovanje idej in smeri volje, sta tudi ti dve, in s tem vse dogajanje v človekovem svetu nujni. Tako je materialist kalvinist brez boga.« (Prav tam, S. 4.) »Filozofski ali naravnoznanstveni materializem je determinističen, marksistično pojmovanje zgodovine pa to ni, ker ekonomski bazi življenja naroda ne pripisuje nikakršnega brezpogojno določujočega vpliva na oblike življenja.« (Prav tam, S. 14.) Čisti materializem je v končni liniji čisti idealizem (S. 44 f), medtem ko marksistično pojmovanje zgodovine ni čisto materialistično, še manj čisto ekonomsko (S. 13).

Bernstein očitno ni razumel problema materializem-idealizem in je zapadel pod vpliv naravoslovnega filozofiranja; materializem razume v smislu vulgarnega materializma. Pri naravoslovcih je iskal tudi nadomestilo za vulgarni materializem, kajti — pravi Bernstein — večina največjih sodobnih naravoslovcev se je odločno postavila na Kantovo stališče. To nikakor ni bilo slučajno,

kajti Kantova filozofija je čisto ustrezen teoretični izraz malomeščanske razdvojene družbene biti.

Čeprav Bernstein pri uporabi terminov materializem in determinizem često ni dovolj precizen in jasen, je vendar že iz citiranih stališč očitno, da enači *materializem = nujnost = determinizem = fatalizem*. To enačenje materializma z absolutnim determinizmom mu je očital tudi Kautsky.⁶ Toda Bernstein ni ostal pri točnem spoznanju, da materialistično pojmovanje zgodovine ni ne absolutni determinizem, ne ekonomicizem, ampak mu je šlo za to, da »*enakomerno okrepi tako realistične kot idealistične elemente*«. S to postavitvijo neekonomskih faktorjev kot (enakomernih) z ekonomskimi je prešel v mnogofaktorsko meščansko sociologijo. Kako radikalen prelom z Marx-Engelsovo teorijo družbe je to bil, pokaže že njegova sintetična trditev, da se družbene formacije ne razlikujejo po »*tehnoški in ekonomski osnovi, temveč po svojih pravnih ustanovah*«. (Prav tam, S. 83.) Moderni socializem pa utemeljuje že čisto idealistično: socialistično gibanje je proizvod pravnih pojmov francoske meščanske revolucije (prav tam, S. 141).

Bernstein se ne zadovolji le z zavračanjem konkretnega znanstvenega socializma, temveč hoče pokazati nemožnost vsakršnega drugega poskusa znanstveno utemeljiti socializem. Socializem *že v načelu* ne more biti znanost, *ker vsebuje nekaj, kar naj bo*, kar presega naše pozitivno izkustvo (*Wie ist wissenschaftlicher Sozialismus möglich?*, S. 19). Še več, socializem ima cilj v prihodnosti in je zato »*nujno delno utopizem*, ima v sebi element *spekulativnega idealizma*« (prav tam, S. 22). Logično zato Bernstein tudi trdi, da je nesmiselno govoriti o napredni in konservativni družbeni znanosti (prav tam, S. 32).

To pozitivistično reduciranje znanosti na preučevanje obstoječega je logično nujno moralo biti dopolnjeno s Kantovo etiko, s spekulativnim idealizmom. Bistvo človeka je zamišljanje prihodnjega; človek to tudi stalno počne. Ker pa je prihodnost izven znanstvenega dosega, se lahko oblikuje le spekulativno. Ta konstrukcija je zgrajena na *popolnem razdvajanju sedanosti in prihodnosti, je in naj bo*. Bernstein zato tudi sodi, da socializem »ni odvisen od imanentne ekonomske nujnosti, temveč celo mislim, da ga čisto materialistično ni niti nujno niti mogoče razložiti« (*Voraussetzungen . . .*, S. 178).

Socializem je tako postavljen iz *sfere biti v sfero Kantovega Sollen*. Ta treba je, naj bo, pa se mora zato, ker ni utemeljen z ekonomskimi zakonitostmi, z nujnim v ekonomskem procesu, z (v obstoječem) imanentno možnostjo, spremeniti v *moralizem*. »Prvič se tu idealizem pravi toliko kot prizadevanje za idealne cilje. Ti pa imajo nujno opraviti kvečjemu s Kantovim idealizmom in njegovim 'kategoričnim imperativom'; toda celo Kant je svojo filozofijo imenoval 'transcendentalni idealizem', pa nikakor, ker gre v njej za npravne ideale, temveč iz čisto drugih razlogov, kot se Stracke utegne spomniti. Vraža, da se filozofski idealizem vrtil okoli vere v npravne, tj. družbene ideale, je nastala zunaj filozofije, pri

⁶ Kautsky, *Bernstein und das Sozialdemokratische Programm*, Stuttgart 1899, S. 46. Po tej kritiki Bernstein pojasnjuje, da mu vzročnost ne pomeni le fizične nujnosti, ter da termin determinizem uporablja »za materialno določeno nujnost, ki prenešeno na družbo pomeni fatalizem« (*Zur Theorie und Geschichte des Sozialismus*, Buch III., Berlin 1904, S. 59, 66). V opombi pod črto pa prizna, da ta raba termina ni v skladu z rabo v moderni filozofiji.

nemškem filistru, ki se je tistih nekaj drobtinic filozofske izobrazbe, kar jih potrebuje, naučil na pamet v Schillerjevih pesmih. Nihče ni nemočnega Kantovega ‚kategoričnega imperativa‘ — nemočnega, ker terja nemogoče, ker torej nikoli ne pride do česa dejanskega — kritiziral ostreje (. . .) kot popolni idealist Hegel.« (MEW 21, S. 281; MEID V., str. 453.) Zdi se, da Engels govori o filistru Bernsteinu (ali še kom), ne pa o filistru Starckerju.⁷

Bernsteinovo kantovstvo se odraža že v njegovi terminologiji in začne spet uporabljati »moralni zakon«; socializem mu je *težnja, zahteva*, izraz nekega *interesa*, to pa seveda z znanostjo nima nič opraviti, kajti tu gre za veljavnost interesov, ne pa spoznavno vrednost, sploh pa je vsak izem le nazor, ne pa znanost. Doktrine so pod diktatom cilja, ki pa ni spoznanje, ampak hotenje.

Kant je imel največ težav s pojasnitvijo in utemeljitvijo kategoričnega imperativa. Kako pa je Bernstein rešil svoj postulat socializma? Znanost je kot neprimerno zavrgel že Kant; to počne tudi Bernstein, kajti zanj je vsako postavljanje ciljev, smotrov zgolj doktrina, znanost pa tipično pozitivistično reducira na sredstvo, ki socialističnemu gibanju služi le za dobavljanje spoznanj o družbenih zvezah, močeh in vzrokih. Kant je zavrnil tudi interes kot možen argument, Bernsteinu pa je socializem le izraz nekega interesa, zato mu prav *interes ostane kot edini temelj postulata socializma*.

Tu se izkaže, da je njegov »polsistem« bolj logičen kot pa se to zdi na površini, oziroma na temelju eklektične in protislovne kritike marksizma. Če je le interes tisti, ki napolnjuje vsebino vrednot, je logična konsekvence *vrednostni subjektivizem*, oziroma na nivoju *politike-liberalizem*. Bernstein to tudi nedvoumno postavlja. »Dejansko ni niti ene liberalne misli, ki ne bi pripadala tudi idejni vsebini socializma.« (*Voraussetzungen*, S. 130.) Socializem je organizatorični liberalizem. Od fevdalnih razmer ga loči prav liberalizem. »Demokracija« je odstotnost vseh privilegijev, zasnovanih na lastnini, veri in poreklu.

V vrednostnem subjektivizmu oziroma liberalizmu je *merilo vrednosti lahko le intersubjektivnost, tj. številčnost nekega interesa*. Moralna vrednost se tako končno zreducira na golo *kvantiteto*. Vsi interesi so pač enakovredni in zmaga najmočnejši, to je tudi najbolj pravično. Bistvo moralnega početja se tako zreducira na *moralno pridigarstvo*, na širjenje, reklamiranje, pridobivanje ljudi za določen interes. Vse drugo je terorizem.

Povsem v skladu z vrednostnim liberalizmom so tudi njegove opredelitve socializma: »socializem mi je gibanje k tovarištvu«. (*Zur Theorie und . . .*, II., S. 98; *Wie ist . . .*, S. 20.) Smoter vseh socialističnih ukrepov je zagotovitev državljanske svobode osebnosti in ta je pomembnejša od izpolnitve kateregakoli gospodarskega postulata. (*Voraussetzungen*, npr. S. 12, 159.) Bernstein se je seveda že na začetku odpovedal materialističnemu pojmovanju zgodovine in zato ni mogel vedeti, da zadnji koren nesvobode in razrednosti ni v nedemokratičnosti politične ureditve, temveč v privatni lastnini produkcijskih sredstev. Ekonomsko je zanj ideal socializma združništvo kot svobodno združevanje individualnih interesov; to ni družbena lastnina, pa tudi vse druge vrste lastnine morajo, v skladu z doslednim liberalizmom, imeti v socializmu svoj prostor pod soncem.

⁷ Ta kritizirana raba termina idealizem ni bila svojstvena le Bernsteinu, temveč tudi Kautskemu in Luxemburgovi ali Mehringu.

(Če je Bernstein Marxu v toliki meri očital doktrinarstvo, se s tem spet enkrat pokaže njegova doktrinarnost, ki mu je onemogočala videti ekonomsko neuspešnost že izvedenih poskusov združništva v obkolitvi kapitalistične lastnine.)

S postavitvijo interesa kot edinega merila in gonilne sile zgodovine je sledilo prestavljanje zmage socializma v neznano bodočnost. To je bilo logično iz dveh razlogov: 1. Bernstein je ugotavljal, da je proletariat v razvitih deželah še v manjšini, pa tudi njegova težnja k socializmu je še bolj predpostavka kot pa dejstvo; to še zlasti velja za kmetijske delavce. Za potrditev te teze navaja dejstvo, da je v Nemčiji le polovica industrijskih delavcev volila SPD in da je le vsak dvajseti organiziran v sindikat. 2. S tem ko je hotenje, interes postavljen kot edino merilo zgodovinskih prekretnic, je logično, da ni mogoče ničesar določenega reči o prihodnosti. To je možno le, kadar je zgodovinsko gibanje zasnovano na objektivnih družbenih zakonitostih; če je utemeljeno le v interesih, pa se lahko le abstraktno ponavlja fraza, da bo družbena preobrazba nastopila šele, ko bo proletariat dovolj ekonomsko, intelektualno in moralno zrel. (Prav tam, S. 179.) *Če zgodovinsko dogajanje ni determinirano, če je socializem zgolj stvar subjektivne odločitve, potem seveda o prihodnosti, o socializmu ni potrebna in ni možna nikakršna znanost.*

S svojega stališča Bernstein logično pravilno sklepa, da je vsako postavljanje določenega cilja doktrinarstvo. Doktrinarstvo, in zato tudi moralno nesprejemljivo, pa je postavljanje določenih ciljev tudi zato, ker je to v nasprotju z interesno svobodo posameznika.⁸ V takem kontekstu je tudi (in šele) razumljiva njegova fraza: *Cilj ni nič, gibanje je vse!* Ta fraza zato ni zgolj odraz potreb množične delavske partije, ki se bori za dnevne uspehe, temveč je tudi logičen produkt Bernsteinove *etične doktrine*.

Bernsteinu je vsak izem (in ne le marksizem) le svetovni nazor, le ideologija; vsaka doktrina je pod diktatom utopizma, tj. vnaprej zastavljenega cilja. Ta vnaprej fiksiran cilj zato seveda pripelje do izkrivljanj v znanstvenem raziskovanju. Po Bernsteinu naj bi *Kapital* ostal nedokončan prav zato, ker je v Marxovih prsih to protislovje naraščalo.

Po Bernsteinovi operaciji od marksistične znanosti — iz teh ali onih razlogov — ni ostalo ničesar več (ne teorija vrednosti, ne dialektika, ne materializem, ne razredni boj, ne revolucija, ne razredni značaj kapitalizma, ne . . .). Ostal je samo še tisti »utopični element«, tj. socializem. Toda, ta ni več *nujnost* (saj je bila znanost, ki to nujnost dokazuje, že izčrtana), temveč *samo še zahteva, interes, težnja*. *Socializem je postal moralizem* (torej zares utopizem). In da ne bi obvisel čisto v zraku, je utemeljitev iskal v Kantovi etiki. Tako smo pri starem, dobrem svetu determinizma (teoretične filozofije) in svetu svobode (praktična filozofija). Nemoč Kantovega dualizma in še posebej etike je znana. Svet determinizma se seveda ne ravna po željah in interesih!

Izkazalo se je torej, da je Bernstein iztrgal obe duši. Še več, pokazalo se je, da druge možnosti sploh ni bilo, ker če bi marksizmu iztrgal samo eno dušo, bi iz preostale tudi ta znova zrasla. Bernstein torej ni zaman zahteval od socialdemokracije, naj se »emancipira od preživele frazeologije« in prizna to, »kar de-

⁸ Od tod do parole: socializem ali svoboda! ni daleč.

jansko je, partija reform«; ni slučajna fraza, cilj ni nič, gibanje je vse. Tudi cilj je treba izrjavati, torej tudi utopizem, tisti »naj bo«. In kaj potem sploh še ostane? Samo to, kar je, tj. kapitalistična stvarnost.

b) Kautsky

Zdi se, da so naturalistične težnje v nemškem socializmu terjale svoje dopolnilo v Kantovi oziroma novokantovski etiki. S tem je bilo ozko povezano izenačevanje znanosti z golo kavzalnostjo. To enačenje ni bilo značilno le za Bernsteina in njegove pristaše — pravilno ugotavlja Vorländer — ampak tudi za mnoge njegove nasprotnike.⁹ Ker je Bernstein iz tega izvedel revizionizem, so njegovi kritiki še bolj branili in potencirali naturalizem in pozitivistično, avrednostno pojmovanje znanosti.

Če je Bernsteinu socializem le moralistična pobožna želja, potem Kautskega vsekakor lahko označimo za ortodoksnega marksista, ortodoksnega v tem smislu, da stalno brani *znanstvenost* marksizma in socializma.

Kautsky znanost opredeli kot »metodično raziskovanje vzročnosti« (NZ 1900/1, Bd. II., S. 356). Potem ko povzame temeljne zakonitosti, tendence kapitalistične družbe in iz tega nujnost razvoja v socializem, pribije: tudi kdor ima marksizem »za napačen, mora priznati, da je znanstven od začetka do konca, da povsod stoji na tleh izkustva in da neznano, na katero sklepa, ni onstran izkustva, temveč je vezano na znano« (prav tam, S. 360). Bernsteinov očitek, da marksizem zastopa določene tendence, interese, Kautsky zavrne, da pač ni nobene znanosti izven časa, prostora in vzročnosti, ter da je vsak znanstvenik del družbe in ima zato določene odnose do ostalih delov in funkcij družbe, ki se izražajo pač tudi v njegovem znanstvenem delu (prav tam, S. 357). Toda dve strani zatem, ko ugotavlja to *neizbežno razredno in družbeno pogojenost vsake znanosti*, mirno zapiše: »Materialistično pojmovanje zgodovine je čista znanost.« (Prav tam, S. 359 — podčrtal J. Š.)

Tudi kasneje je jasen in kategoričen. Etika bo imela neko vlogo v revoluciji, toda kar bo nastalo, bo uresničitev zahtev ekonomije (*Die soziale Revolution*, Berlin 1907, S. 109.). Znanstveni socializem nas je naučil, da »naš družbeni cilj izvajamo izključno iz spoznanja danih materialnih temeljev« (*Ethik und materialistische geschichtsauffassung*, Stuttgart 1906, S. 140.), »zavestni cilj razrednega boja se je v znanstvenem socializmu spremenil iz npravstvenega ideala v ekonomskega« (S. 142), »zato npravstveni ideal nima kaj iskati v *znanstvenem socializmu*« (S. 141). »Cilji delavskega gibanja izhajajo iz ekonomskega razvoja.« (*Terrorismus und Kommunismus*, Offenbach 1947, S. 69.)

Kautsky torej *absolutizira* nasprotno stran kot Bernstein. Njegovo izvajanje socializma *izključno iz danih materialnih temeljev* seveda implicira *evolucionizem*, če ne že *fatalizem*. Z druge strani to pomeni *odpoved alternativnosti zgodovine* in ker družbene zakonitosti niso več *tendence*, pač ni potrebna *moralna odločitev*. Prihodnost ni več moralni izbor, ni več moralni ideal; potrebna je le pragmatistična previdnost in socializem bo postal dejstvo.

Bernsteinu je socializem »moralni« ideal, Kautskemu ekonomska nujnost. V tem je skrit Kautskega fatalizem in pozaba, da je socializem *samo ena* (četudi

⁹ Vorländer K., *Kant und Marx*, S. 183.

najrealnejša) *od tendenc kapitalizma. Zato je marksizem razredna znanost.* Mladi Lukács ima zato v svojem očitku vulgarnemu materializmu čisto prav, ko pravi, da je fiksiranje marksizma kot čiste znanosti zapustitev zgodovinskega materializma in razrednega boja.¹⁰ Toda fatalizem je pri Kautskem nujen, čim je tehniko proglasil za edino resnično gibalno zgodovino. In »ker v tehniki ni nobenih razrednih nasprotij« (*Die Materialistische geschichtsauffassung*, Berlin 1927, Bd. I./727), je spoznanje ekonomske nujnosti lahko proglasil za *čisto znanost*, ki samo odkriva nujne vzročne zveze; marksizem je tako *vrednostno nevtralna znanost*.

In kaj je Kautskemu moralni ideal? Moralni ideal ne izhaja iz spoznanja obstoječega, ampak je čista negacija danega, je skupek želja, skupek večnih vrednot itn. (*Ethik und . . .*, S. 136.) Pod moralno zamislijo cilja torej Kautsky ne razume nič drugega kot fantaziranje, moralizem. Utopisti, moralisti so pri oblikovanju svojih idealov, ki so jih utemeljevali predvsem s človekovo naravo, res zanemarjali zakonitosti, zlasti ekonomske. Ko se Kautsky odpove in izganja moralni ideal iz znanstvenega socializma, skupaj z umazano vodo zavrže tudi dete, zato mu je *zdaj »končni cilj« določen le še z ekonomskim razvojem, ne pa tudi s človekom, z njegovo naravo in akcijo.*

Z mislijo, da moralistični ideal v znanstvenem marksizmu¹¹ nima kaj iskati, ima Kautsky seveda prav, vendar pa pozablja, da Marx in Engels nista komunizma izvajala le iz ekonomskih tendenc kapitalizma. To tudi ni možno, saj so le-te *protislovne*, zato zamisli, ideala, cilja ni mogoče izpeljati zgolj iz ekonomskih zakonitosti. Ekonomski razvoj je en dejavnik, *človek* drugi dejavnik, ki je določal moralni ideal pri klasikih. Zato ni nobene potrebe po izganjanju človeka in morale iz znanstvenega socializma. Nasprotno, *sta bistveni in nujni sestavini marksizma* in njegovega zamišljanja prihodnosti. Seveda ne subjektivistično pojmovana morala in človek. Socialistični ideal je torej *sinteza človekovega bistva in ekonomske nujnosti*. Gre za objektivne težnje ekonomskih procesov, pa tudi moralnih teženj proletariata (ki pa spet izhajajo iz značaja proletarčevega dela). Prav zato je znanstveni socializem tudi etična teorija in ne, kot misli Kautsky, le »čisto znanstvena teorija, ki nikakor ni vezana na proletariata« (*Die materialistische geschichtsauffassung*, Bd. II./681.). Zato je tudi nosilec te preobrazbe družbe le proletariata; realizator objektivistične, scientistične teorije in zamisli pa je seveda lahko kdorkoli.

Tu je rojstno mesto *pozitivističnega marksizma*. S tem se začne vladavina pozitivizma, ki potem suvereno vlada v znatnem delu marksistične etike, danes seveda z izpopolnjenim arsenalom dokazov; ta pozitivizem razume moralni ideal le v kantovskem pomenu, torej kot izvenznanstveni ideal, še več, kot čisto izmozgavanje, kot kompleks želja in teženj, ipd., skratka *moralistično*. To mu omogoča, da se terminološko naveže na Marxa in Engelsa ter njuno kritiko »moralnega ideala«, »moralnega socializma«, kar pa pri njima vedno pomeni moralizem.

¹⁰ G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Zagreb 1977, str. 77.

¹¹ Kautsky se pri tem izganjanju morale celo zelo približa Bernsteinovemu očitku Marxu, da je doktrinar, ki znanstvene rezultate prireja vnaprejšnjemu idealu. Kautsky seveda ni tako določen, a vendar: »Tako prodirajo, npr. včasih tudi v Marxova znanstvena raziskovanja učinki npravnega ideala. Toda on se trudi kolikor more — in to po pravici — da bi jih izgnal.« (*Ethik und . . .*, S. 141.)

Tako je ta pozitivizem s posredovanjem zgolj besedne identičnosti lahko ohranjal (in ohranja) videz ortodoksne marksističnosti.

Pozitivistično naravnost jasno izraža tudi druga misel. »Znanost je nad etiko, njeni rezultati so prav tako malo moralni ali nemoralni kot je moralna ali nemoralna nujnost.« (*Ethik und . . .*, S. 141—2.) Pri Marxu je ravno obratno, ni znanost nad moralo, ni mu tako kot Kautskemu resnica, razlaga, spoznanje nad akcijo in nad zamisljivo o spreminjanju sveta. Ali ne pomeni to tudi, da je sedanjost, obstoječe za Kautskega nad prihodnostjo?

Za marksistični socializem kot uporabno znanost je »najvišja etična zapoved volja za resnico. In po tem sta se Marx in Engels vedno tudi ravnala.« (*Die Materialistische Geschichtsauffassung*, Bd. II./729.) Še bolj jasno je Kautsky svojo meščansko pozicijo izrazil na drugem mestu. »Glavna naloga spoznanja ni v tem, da bi dosegalo etične učinke, temveč v tem, da omogoči človeku znati se v obdajajočem in spreminjajočem se okolju.« (Prav tam, Bd. II./845.)

Kautsky ni nikoli dojel očitka, ki mu ga je v polemiki o *Etiki* zalučal Bauer, namreč, »spoznanje, da socializem bo, me še ne naredi za borca za socializem.«¹² Potrebe, volja, čustva, motivacija, te neobhodne elemente vsakega moralnega dejanja je Kautsky enostavno porinil v nagonsko sfero. *Nagon »določa cilje vsega delovanja in daje energijo za vsako duhovno delo«* (prav tam, Bd. I./213). Ker je Kautsky videl, da se komunist, torej borec za socializem, ne more izoblikovati zgolj s propagando in učenjem, se je zatekel v nagonkost. Zato mu postaja vse bolj nerazumljiva Marxova zahteva, da bo moral proletariat prebiti 15, 20, 50 let bojev, da se bo osvobodil. Ti boji niso neobhodni le zato, da si proletariat pridobi nujno znanje, temveč tudi zato, da se mu izoblikuje potrebna revolucionarna energija, strast, čustvenost, volja, potreba. Kautsky se je (vsaj včasih) zavedal pomena revolucionarne tradicije (npr. NZ 1904/5, Bd. I., S. 271), toda nikoli ni iz tega potegnul konsekvenc za potrebno moralno delovanje.

Ker je cilj nagonsko določen, se *etika zvêde na izbiro primernosti in učinkovitosti moralnih sredstev*. Ker je tako bistveni element morale — izbor vrednot — že vnaprej dan, je seveda mogoče tudi s tega vidika socializem postaviti kot čisto znanost. Tako imamo na eni strani ekonomsko nujnost, ekonomski ideal, na drugi strani pa nagon, in podedovano zasnovo moralnih navad — kakor pri lovskem psu¹³ — ter eno zunanjo vzpodbudo, pa je zagotovljeno tudi moralno delovanje. (Odtod je tudi logično Kautskyjevo vztrajanje na popolni spontanosti akcij množic.) Oboje — ekonomske zakonitosti in socialni nagon ter njuno funkcioniranje — pa je mogoče čisto znanstveno dognati. *Ekonomija in biologija* zadostujeta za socializem. Njegova »sinteza« ekonomije in biologije v *Materialističnem pojmovanju zgodovine* se zato ne zdi več presenetljiva, temveč logičen rezultat že davno prej zastavljenih izhodišč. Ta sinteza se je logično iztekla v teo-

¹² O. Bauer, *Marksismus und Ethik*, NZ 1905/6, Bd II., S. 497.

¹³ Ze v *Etiki in materialističnem pojmovanju zgodovine* piše: »Niti kot misleča niti kot moralna stvoritev se človek ne loči bistveno od živali.« (S. 97.) Navada »v morali povzroči le, da so določene norme brez nadaljnega priznane kot npravne, ne ustvarja pa socialnega nagona, ki izsili izvršitev zahteve, priznane kot moralne norme.« (S. 122.) »Družbene zahteve do posameznika se ponavljajo tako pogosto, tako zakonito, da postanejo navada, katerih zasnovu se končno podeduje, kot se podeduje zasnovu za posebne vrste lova pri lovskem psu, tako da ena vzpodbuda zadostuje za nastanek navade tudi pri nasledstvu . . .« (S. 121.)

retično utemeljevanje prilagajanja obstoječemu (oziroma družbenemu samotoku) kot bistvu človeka in morale (moralnih norm).

»Če gre za socialni nagon, dobi stanje, ki naj bo, etični karakter, ki je etični ideal.« (*Die Materialistische Geschichtsauffassung*, Bd. II., S. 715.) Toda, od volje, cilja, od »treba je«, ki določa cilj, je »povsem drugačna, fundamentalno drugačnega karakterja« volja *določenega* delovanja. »Instinkti, običaji, spoznanja tvorijo tisti treba je, iz katerega izhajajo določena delovanja. Tudi ta ,treba je' prevzema, v kolikor se navezuje na socialno delovanje, etični karakter. Iz treba je, ki se nanaša na družbo, nastane etična zapoved, *etična dolžnost*. To je povsem drugačen treba je od onega, ki tvori *etični ideal*.« (Prav tam, S. 717.)

Tako imamo torej dvojni karakter morale: etični ideal je nagonsko določen in je teleološkega karakterja in etično dolžnost, ki določa le *sredstva* za ta *vnapijše-nji cilj*, in je kavzalnega karakterja.

Ta dvojnost se mora zato izraziti tudi v pojmovanju etike kot teorije o morali. Za postavljanje ciljev ni nujno kavzalno znanje (prav tam, II./715), zato Kautsky etiko in pravo označuje kot teleološki znanosti, kot znanosti, ki »ne iščeta kavzalnih, ampak teleološke zveze« (prav tam, I./153). Na drugem mestu razlikuje čiste in uporabne znanosti (ta razdelitev se razteza tako v družbenih kot v naravoslovnih znanostih). Pri tem kot *čiste* znanosti opredeli tiste, ki preučujejo samo vzročnost in smotre povsem odmišljajo; kot *uporabne* pa določi znanosti, ki izrekajo imperitive, vrednostne sodbe, vendar le-te izhajajo iz vzročnega spoznanja in torej ne postavljajo ciljev, kajti ti so že dani (prav tam, II./721). Tako imamo »etiko ideala«, ki je *teleološka znanost* in »etiko dolžnosti«, ki je *kavzalna znanost*. Kakor je človekov duh sploh le sredstvo, ki služi vnaprej določenim nagonskim ciljem, tako je tudi etika kot uporabna znanost le znanost izbiranja sredstev, oziroma določanja njihove smotnosti za določen cilj. Če je moralno delovanje svobodno le v izbiri sredstev, če je le prilagoditev izvorne nagonске volje obstoječim pogojem, potem seveda tudi uporabna etična znanost ni nič drugega kot preučevanje najsmotrnejših sredstev za to prilagoditev.

S tem je šele razumljiva Kautskyjeva trditev, da je tudi Marxu in Engelsu (kot tudi drugim socialistom) simpatija do proletariata nagonška in izvorna (prav tam, II./723), da pa to ne velja za znanstveni socializem, ki kot čisto *nepristranska* znanost nima nikakršne nujne zveze s to simpatijo in samim proletariatom.

Delitev znanosti na kavzalne in teleološke znanosti je implicirala Kantovo filozofsko pozicijo. Gotovo so bili bolj dosledni tisti »marksisti«, ki so znanstveni socializem pojmovali kot čisto kavzalno znanost in pristajali tudi na drugi pol kantovstva, torej sprejemali Kantovo praktično filozofijo.¹⁴ Gotovo je nesprejemljivo tudi enačenje znanosti s kavzalnostjo in le-te z zakonitostjo; obstaja tudi normativna zakonitost. Toliko imajo kantovci nasproti pozitivistom seveda prav. Toda normativna zakonitost ni nekaj čisto izven vzročne zakonitosti. Tisti marksisti, ki so družbeno dogajanje razumeli strogo deterministično kot Kant, so seveda morali, da bi pridobili prostor za moralo, normativno zakonitost razumeti kot zakonitost svobode. S tem se odpirajo vrata *subjektivizmu*. Kant se mu je skušal

¹⁴ Npr. M. Adler, *Marxistische Probleme*, Stuttgart-Berlin 1922, S. 146, 149 idr. Ali O. Bauer, *Marxismus und Ethik*, NZ 1905/6, Bd. II., S. 488, 489, 492 idr.

izogniti z vnaprejšnjim kategoričnim imperativom, Kautsky z »moralnim« nagonom. V primerjavi s Kantom je to gotovo vulgarizacija. Lahko razumemo, če se Kant zaradi nezadostne historičnosti rešuje v vnaprejšnje forme uma, toda ironija je, če iz istih razlogov beži v nagonskost pisec (M)materialističnega pojmovanja zgodovine.

V temelju vseh takih poskusov je pozaba dveh ključnih, trdno povezanih spoznanj. Prvo, da je zgodovina alternativna in drugo, da zgodovino delajo ljudje. Ali tudi obratno, ker zgodovino delajo ljudje, je alternativna. To pa omogoča tudi drugačno razumevanje normativne zakonitosti. *Normativna zakonitost je vzročna zakonitost, toda le ena od zakonitosti*, in prav zato šele normativna, ker je v njej vsebovana izbira ene od tendenc, ene od verig vzročnega delovanja. *V toliko je etično vrednotenje vedno že imanentno vsakemu znanstvenemu raziskovanju.*

Marxizem ni le znanost strasti, temveč tudi *strastna znanost*. Toda taka je tudi vsaka druga znanost. Znanstvenik pač ni Platonov filozof ali srednjeveški apostol, dvignjen nad svet vsakdana in celotne družbe. Znanost brezračnega prostora je »čista« ideološka fikcija. Ideološka fikcija je tudi izganjanje hudiča — strasti, moralnega ideala in sploh morale — iz marksizma. Pojmovanje marksizma kot čiste znanosti je v kar najtesnejši povezavi z dejanskim pasivizmom in s tem omogočanje prodora drugih zgodovinskih alternativ, drugačnih alternativ od onih »čiste znanosti«!

Kautsky navidezno počenja natanko isto kot Marx: *socializem mu je sinteza zgodovinske nujnosti in človekove narave*. Vendar natančnejša analiza pokaže, da je pri Kautskem *iz zgodovinske nujnosti izginila alternativnost, človek pa je razumljen biologistično (je dano, gotovo, nagonsko določeno bitje)*. »Ta obvladujoči položaj nagonov (. . .) je človeku skupen z živaljo.« (Prav tam, I. /213—4.) Zgodovinski razvoj mu je veriga slepih posledic tehnike in zato fatalističen. Logično dopolnilo strogemu zgodovinskemu determinizmu je seveda kantovskodarvinistični moralizem, oziroma biologistični strogi determinizem. *Tipično kautskijansko*: vzame pravilno marksistično izhodišče, potem pa temu (zgodovini in človeku) dá deterministično-fatalistični značaj.

Nemoč morale, ki se postavlja ob strogo kavzalno znanost in *izven* nje, se je pokazala že pri Kantu. Skladnost med Kantom in Kautskym je širša, kot bi se utegnilo zdeti na temelju Kautskyjevega eksplicitnega zavračanja Kanta. Obema je morala v bistvu iracionalnega izvora; energija in vrednote so vnaprej dane; za moralno vredno delovanje zadostuje le ena sama zunanja vzpodbuda. Povsem v skladu s Kantovo etiko je tudi kriterij moralnosti pri Kautskem. »Toda motivi so odločilni za moralno krivdo.« (*Terrorismus und Kommunismus*, S. 145; enako tudi že NZ 1914/5, Bd. I., S. 226.) *Namen je torej kriterij moralnosti delovanja posameznega človeka*. Mar ni to prozoren poskus teoretične utemeljitve pasivizma socialdemokracije in opravičevanje za podpiranje drugih zgodovinskih alternativ, kar je objektivno pomenil ta pasivizem? In, ali ni ta *subjektivistični* kriterij moralnosti kar ustrezen za kontekst elitistične vloge inteligence v delavskem gibanju? Cilje moralnega delovanja določajo nagoni. Če torej ob spoznanju ekonomske nujnosti socializma ne sledi ustrezno moralno delovanje, potem je pač temu kriv nagon. Nagon pa ni v naši moči, torej tudi ne moremo biti moralno odgovorni.

Postaviti namen kot kriterij moralnosti torej pomeni odvezati se vsake moralne odgovornosti.

Vzroke za Kautskyjevo objektivistično pojmovanje znanstvenega socializma in biologistično pojmovanje morale gre tako iskati v njegovih darvinističnih nastavkih in opozicionalnosti Bernsteinovemu kantovskemu moralizmu (in kasnejšem vplivu pozitivizma in Freuda), predvsem pa v strategiji pasivizma in socialdemokratski taktiki prilagajanja. Za to oblikovanje pozitivističnega marksizma, za združevanje zgodovinskega evolucionizma in socialnega nagona, so bile poleg ugodnih družbenih in idejnih pogojev pri Kautskem dane tudi ustrezne osebne značilnosti (neodločnost, omahljivost, strahopetnost, delno lotevanje problemov ipd.).

Kako globoko je Kautsky tičal v kantovstvu kaže tudi dejstvo, da je nezavedno sprejel Bernsteinovo pojmovanje o dveh dušah v marksizmu. *Kakor je Bernstein zanikal njegovo znanstveno dušo, tako je Kautsky hotel rešiti le njegovo znanstveno dušo, a se je ta poskus z zanikanjem etične sestavine prav tako objektivno-zgodovinsko iztekel v opustitev (izdajo) socializma.* To je bilo v Kautskyjevi teoriji morale očitno že davno prej kot v njegovi teoriji taktike in njegovi (ter socialdemokratski sploh) praktični dejavnosti.

Racionalistični dogmatizem srednjega veka, ki je svojo nesposobnost skrival za avtoriteto, je bil seveda sramota za človeški razum. Toda kritika te sramote je prek empirističnega antipoda prignala v subjektivni idealizem, torej v novo sramoto človeškega razuma.

Kant se je zavedal, da je bil angleški zamah pretiran. On je hotel oboje združiti, priznati prostor razumu in veri, znanosti in ideologiji, empiriji in sintezi, teoriji in praksi, filozofiji in morali, dogmatizmu in kriticizmu. Tako je bila koza cela in volk sit. Toda, kaj nam pomaga, če je koza cela, ko pa ni sita in jo zato čaka gotovo pogin! Kant je morda lahko odgnal skepso, toda morala (etika) je ostala nemočna. Seveda Kant še ni mogel preseči tega dualizma, ne zato, ker ni bil zadosti dialektičen, temveč zato, ker še ni obstajal razred, ki bi lahko izvedel to sintezo v praksi; dokler tega razreda ni bilo, tudi naloga ni bila izvedljiva.

Še Hegel ni imel teh družbenih predpogojev, zato je sintezo lahko naredil le v idealistično izkrivljeni podobi. Kantov dualizem med znanostjo in vero, teorijo in prakso, filozofijo in moralo v zadnjih sto letih postaja vse močnejši, če že ne prevladujoč, tako v meščanski kot v marksistični teoriji. Razlog temu gotovo ni genialnost Kanta ali prodor pozitivizma, temveč potrebe družbe, zlasti meščanske družbe, a ne samo te.

Pristajanje na ta dualizem pomeni prilagoditi se obstoječemu, odpovedati se vsakršni revolucionarni dejavnosti. Pristajanje na ta dualizem je prepričljiv znak oportunitizma. Če je meja med znanostjo in vrednotami, med indikativnimi in normativnimi sodbami, med filozofijo in moralo, med znanostjo in ideologijo neprehodna, potem to pomeni absolutno ločitev teorije in prakse; potem to pomeni nemoč tako teorije (ker, kako naj pride do svojih spoznanj, če ne skozi prakso) kot morale, nemoč prakse, saj nobena praksa sploh ni možna (ker je praksa, moralna še posebej, vedno le zavestno, znanstveno utemeljeno delovanje, ne pa zgolj nagona ali čustvena dejavnost). Moralna praksa z dualizmom torej

ne zgubi zgolj opore v znanosti, temveč postane nemogoča, saj je znotrajmoralno le zavestno delovanje.

Če je morala (ne moralizem!) izgnana iz znanosti, če je znanost le čista znanost, potem je morala lahko le še *čisti subjektivizem*. V to bernsteinovsko varianto se iztečeta dve navidez povsem nasprotni koncepciji, tako objektivizem (ki absolutizira zgodovinsko nujnost) kot abstraktni humanizem (ki moralo izvaja le iz človeka). Dejanska razlika med njima je ta, da se prvi ne zaveda tega relativizma¹⁵, drugi pa ga odprto izraža¹⁶. Dejanska razlika je tudi v tem, da abstraktni humanisti z zanikanjem vsake občosti v morali vso občost, zakonitost absolutno rezervirajo za znanost in torej, ne da bi se zavedali, stojijo na enakem absolutnem dualizmu med znanostjo in moralo (oz. humanizmom) kot pozitivisti.

Če pozitivisti dokazujejo, da znanost o vrednotah ničesar ne more reči in tako vrednostno izbiro prepuščajo subjektivnosti, pa »humanisti« vsako normo, cilj zanikajo, ker so subjektivizem postavili za najvišjo vrednoto. Tu se znanost ne sme vtikati v moralo, tam se ne more. En in drugi subjektivizem padata v čisto določen družbeni prostor in naj se ta spoznanja še tako proglašajo za čisto znanstvena (oz. filozofska), zato vedno pomenijo čisto določeno vrednostno stališče, sodbo. Moralna vrednost take sodbe v sodobnem svetu je očitna.

Ob tem ni mogoče spregledati identičnosti med takšno etiko in najbolj reakcionarno kritiko socializma. Ta kritika proglašja vsakršen socializem za totalitarizem, za nesvobodo in torej nečlovečnost, zato ker določa cilj za vso družbo. Dokazovanje, da občevaljavna norma človečnosti ni možna, da je znanstveno (in etično) postavljanje družbenih ciljev goli moralizem ipd., ni nič drugega kot teoretsko-etično utemeljevanje meščanske parole: socializem ali svoboda!

Kant se je dobro zavedal, da bi na absolutnem dualizmu znanosti in morale morala slednja zapasti popolnemu relativizmu, če ne bi našel nekega trdnega temelja. Ta relativizem naj bi pri Kantu preprečeval kategorični imperativ, obče moralno pravilo. Tudi Kautsky se je tega zavedal in našel rešitev v socialnem (oz. »moralnem«) nagonu. Danes pa, kot da je vse to pozabljeno.

Toda, nemška praksa je pokazala nesposobnost tako Bernsteinovega subjektivizma, kot tudi fatalističnega pozitivizma in scientizma Kautskega. Kaže pa, da socialdemokratska izkušnja ni bila dovolj in dovolj draga.

¹⁵ Glej npr. Lukić, *Socijologija morala*: možna je normativna etika, toda ne znanstvena (str. 81). Znanost se ukvarja z indikativnimi sodbami, iz njih pa ni mogoče izpeljati nobene normative sodbe. Življenje je spontano in tudi norme se morajo ustvarjati spontano (str. 480).

¹⁶ »Najvišja vrednota socialističnega humanizma (...) ni formula, ni predpis, ki naj ga vsako izpolnjuje, da bo človeško živeti. Najvišja vrednota socialističnega humanizma v svoji vsebini ne nosi določenih pozitivnih napotkov za življenje (...) Enotna, občevaljavna pozitivna formula smisla avtentičnega človekovega življenja ni mogoča.« (M. Životić, *Čovek i vrednosti*, str. 87; enako M. Kangrga, *Etika i sloboda*, str. 64.) Marksistični humanizem naj bi bil: svoboden »Nič«, ki vse možnosti reducira samo na človeka samega, ker ni vezan na nič drugega kot nase. (M. Kangrga, *Etički problem u djelu Karla Marxa*, str. 155.) Dejanski vzornik teh »humanistov« — Stirner — je bil vsaj dosleden, ko ne le moralo, ampak tudi humanizem proglašja za fantazijo in religijo. (*Jedini i njegovo lastništvo*, str. 39, 47.)

Če gledamo na jezik zgolj s sintaktičnega stališča, je nemogoče govoriti o odnosu med jezikom in svetom. Na ta način ne moremo govoriti o odnosu jezika in dejstev, kar pa je večkrat zelo pomembno, posebej pri empiričnih znanostih. (Seveda se tukaj pojmuje dejstva na poseben način.) Kot je v formulaciji sintakse jezika vplival na Carnapa Hilbert, tako je pri semantiki jezika vplival nanj Tarski. Tarski je vplival nanj predvsem s svojo definicijo resnice. Carnap je imel v svojem raziskovanju bolj pred očmi sintaktično definicijo resnice v smislu dokazljivosti. Nek stavek je resničen natanko takrat, kadar ga lahko v okviru nekega sistema jezika dokažemo. Pojmovanje resnice pri Tarskem je zelo blizu klasični referenčni teoriji resnice kot *adequatio rei et intellectus* (na primer, stavek: »Sneg je bel« je resničen natanko takrat, kadar velja, da je sneg bel.) Tarski je izdelal metodo, po kateri se lahko pove, kaj je resnično v poljubnem jezikovnem sistemu. Postavil je pravila, ki povedo, kateri so potrebni in zadostni pogoji, ki določajo resničnost vsakega stavka, ki lahko nastopa v okviru jezikovnega sistema. Za formaliziranje teh pravil pa je potreben metajezik, ki vsebuje stavke objektivnega jezika ali pa njihove prevode. V tem metajeziku morajo biti vsebovani tudi izrazi, ki nastopajo kot konstante, pa ne pripadajo logiki (kot na primer »sneg« v prejšnjem primeru »Sneg je bel«). Carnapova semantika se razlikuje od semantike Tarskega v tem, da Carnap ostro loči med logičnimi in nelogičnimi konstantami in s tem v zvezi med logičnimi resnicami in resnicami dejstev. Tarski te ločitve ne sprejme. Tudi Quine, kot njegov učenec, mu pri tem sledi.

Carnap je pri semantični metodi uporabljal Fregejevo distinkcijo med *nomi* (Bedeutung) in med smislom (Sinn) nekega izraza. Za *nomi* izraza sprejme Carnap njegovo ekstenzijo, ki temelji na slučajnem nanašanju. Za smisel nekega izraza si Carnap izbere intenzijo tega izraza in jo pojmuje kot nekaj, kar je podano s pravili jezikovnega sistema, v katerem izraz nastopa.*

Pri Carnapovi semantiki pa je precej pomembno že prej omenjeno razlikovanje med analitičnimi in logičnimi resnicami, ki ga je Carnap prevzel nekritično iz prejšnje filozofije in od Wittgensteina. Nanj je vplivala tudi Leibnizova

* Carnap: *Meaning and Necessity*.

misel o resnicah, ki veljajo v vseh mogočih svetovih. Ta misel mu je pomagala pri definiciji analitičnosti. Po drugi strani pa mu je po formalistični strani pomagala tudi Wittgensteinova definicija tautologije kot stavka, ki velja v vseh možnih distribucijah resnice ali neresnice v vseh njegovih komponentah (predvsem se na tem pojmu zasnuje pojem deskripcije in pojem ranga.*

Definicija logičnih resnic pa po Carnapu sovпада z definicijo nujnih resnic. Nujne ali logične pa so tiste resnice, ki veljajo v vseh možnih lingvističnih sistemih. Tako je dobil Carnap tudi novo definicijo logične resnice kot semantičnega pojma, ne pa kot sintaktičnega pojma (saj v sintaksi se v pravem smislu vprašanje resničnosti ne pojavi, če naj ta govori le o formi izrazov). Da lahko sprejmemo tako ostro razdelitev, je Carnap prepričan zaradi tega, ker po njegovem dejstva ničesar ne pripeljejo k resnici analitičnih stavkov.

To razlikovanje pa pelje tudi do ostre razlike med sintakso in semantiko (v ožjem pomenu te besede). Prva naj bi se tako ukvarjala zgolj s formami izrazov, druga pa z njihovim pomenom. Tako bi imeli na eni strani neinterpretirane formalne sisteme, na drugi pa njihove interpretacije. Na ta način dobimo na eni strani probleme, ki se tičejo slučajnih dejstev, na drugi pa probleme, ki se tičejo samo odnosa med pomeni izrazov. *Prvo je področje empiričnih ved, drugo pa področje filozofije.* Filozofija sicer ne zavzema v celoti drugega področja, temveč samo njegov najpomembnejši del.

Pomen izrazov, posebej še abstraktnih, postane tako stvar semantike, oziroma posebnih pravil, ki so podana v okviru semantičnega sistema. Semantični sistem določa pomen stavkov na ta način, da jih interpretira s pomočjo pravil. Ta pravila pa določajo pogoje resničnosti teh stavkov, zakaj razumeti stavek je isto kot vedeti, pod katerimi pogoji je resničen. Sama resnica in neresnica stavkov pa se imenuje vrednost resničnosti (truth-value). Za gradnjo semantičnega sistema so važna pravila formacije, ki definirajo obliko stavka, pravila nanašanja za deskriptivne konstante, pravila resnice in pravila rangov.

Če imamo semantični sistem S_1 , ki ima za predmetni jezik izraze elementarne logike, to so »F«, »G«, »H«, itd. za predikate, »x«, »y«, »z«, itd. za individualne variable, »a«, »b«, »c«, itd. za individualne konstante ter univerzalni operator »(x)« — »za vsak x« in eksistencialni operator »Ex« — »biva vsaj en x« in znak negacije »—« konjunkcije »&« in znak ekvivalence » \leftrightarrow «, lahko podamo nekaj primerov za zgornja pravila. Na primer, »Fa« je pravilno formiran stavek. Če je »Fa« pravilno formiran stavek, potem je tudi »—Fa« pravilno formiran stavek. Pravila nanašanja (designacije) za deskriptivne konstante: »a« je simbolični primer za »Franceta Perešerna«, »Cx« je simbolični prevod »x je človek«, »V(x, y)« »x je večji od y«.

Pravila resnice za enostavne atomske stavke. — Atomski stavek, ki je sestavljen iz predikata in ene individualne konstante, je resničen, če in samo če individuum, na katerega se nanaša individualna konstanta, poseduje lastnost, na katero se nanaša predikat. Pravila za atomske stavke z več individualnimi konstantami. — Atomski stavek, ki sestoji iz individualnih konstant in predikata, je resničen, če in samo če med individuui, ki jih označujejo individualne

* Glej Carnap: Introduction to Semantics. Carnap: Meaning and Necessity.

konstante, vlada relacija, ki jo označuje predikat. Pravila resnice za konjunkcijo. — Stavek »Ča & Ma« je resničen, če in samo če sta obe komponenti resnični. Stavek »Ča« je ekvivalenten »Čb« če in samo če sta obe komponenti resnični ali neresnični.

Pravila rangov zahtevajo pojem opisa stanja (state-description). Razred stavkov v S_1 , ki vsebuje za vsak atomski stavek ali ta stavek ali njegovo negacijo toda na obeh in ne drugih stavkov, se imenuje opis stanja v S_1 .* Opis stanja naj pokaže stanje sveta v določenem trenutku. Če imamo sistem, v katerem bivajo samo individui z določenimi lastnostmi in relacijami, ki vladajo med njimi, lahko določeno stanje tega sistema opišemo s konjunkcijo atomskih stavkov, vzetih iz elementarne logike. Pri tem moramo poudariti, da lahko govorimo samo o lastnostih, ki se nanašajo na individue in relacije, ki veljajo med njimi, ne pa tudi o lastnostih lastnosti, ki jih imajo individui, ali o lastnostih relacij, ki držijo med individui. Če bi gledali svet v celoti in če bi imeli logiko, v kateri bi nastopali predikati predikatov in še nadaljnje intenzije predikatov, potem bi lahko govorili o vseh opisih stanja sveta. Vsi opisi stanja sveta bi se nanašali na »vse možne svetove« v Leibznizovem smislu. Carnap je pojem stanja sveta prevzel od Wittgensteina, ki v tej zvezi govori o stanju stvari. Za razliko od Leibniza in Wittgensteina, je Carnap svoj pojem opisa formaliziral.

Če se sedaj obrnemo zopet na elementarno logiko in na sistem S_1 , vidimo, da lahko s semantičnimi pravili določimo veljavnost vsakega stavka. Stavek velja v danem opisu stanja, če mu pripada. Atomski stavek je veljaven v danem opisu stanja takrat in samo takrat, kadar mu pripada. Negacija atomskega stavka je veljavna v danem opisu stanja, če in samo če stavek ni veljaven v tem opisu stanja. Konjunkcija dveh stavkov je veljavna v danem opisu stanja, če in samo če sta oba stavka veljavna v njem. »(x)Fx« je veljaven v danem opisu stanja, če in samo če vsi primeri substitucije za njegovo operacijsko območje »Fa«, »Fb«, »Fc« . . . držijo v njem.

Razred vseh opisov stanj, v katerem je dani stavek veljaven, se imenuje rang tega stavka. Pravila, s katerimi smo določili kdaj je kakšen stavek veljaven, v določenem opisu stanja določajo rang stavka v danem semantičnem sistemu. S pravili rangov in s pravili designacije dobimo interpretacijo vsakega stavka v semantičnem sistemu (v našem primeru S_1). Z njihovo pomočjo spoznamo pogoje, v katerih je dani stavek resničen, torej, njegov pomen. Pogoji, v katerih je dani stavek resničen, so prav stanja stvari, katera dani stavek ugotavlja.

S pomočjo pojmov, ki smo jih do sedaj uvedli, pa lahko definiramo L-resničen stavek. Stavek je L-resničen takrat in samo takrat, kadar drži v vseh opisih stanja. Resnica stavka, ki je L-resničen v danem semantičnem sistemu, se lahko ugotovi samo s semantičnimi pravili, ne da bi se ozirala na dejstva, ki so izven jezika. L-resničnost nekega stavka bi si lahko pojasnili z naslednjim primerom. Sedimo v sobi za mizo, na kateri je knjiga. Ta situacija nas pripelje do izreka stavka »Ta knjiga je rdeča«. Ta stavek transkribiramo v jezik elementarne logike kot »Fa«. S pravili designacije določimo, da nam predikator »F« pomeni lastnost, ki jo ima določen individualni predmet, individualna konstanta

* Carnap: *Meaning and Necessity*, str. 9.

»a« pa nam predstavlja individuum. Če hočemo naš stavek razumeti, moramo poznati njegov pomen, se pravi pogoje, ob katerih je ta stavek resničen, namreč, da knjigi na mizi res pripada določena lastnost, ki jo trdimo. Do sem smo si lahko pomagali s pravili designacije. Toda, če hočemo ugotoviti ali je naš stavek resničen, nam semantična pravila ne zadostujejo. Moramo se ozreti na dejstva izven jezika; pogledati moramo na knjigo pred sabo ter ugotoviti, ali je res rdeča. Le tako nam je uspelo ugotoviti resničnost stavka. Če bi pa namesto tega stavka imeli stavek »Knjiga je rdeča ali knjiga ni rdeča«, torej »Fa v —Fa«, bi bila zadeva drugačna kot prej. Ta stavek je veljaven v vseh možnih stanjih, ki zadevajo naš svet, velja torej v vseh opisih stanja. Iz semantičnih pravil lahko spoznamo, da je »Fa« veljaven v nekem opisu stanja, »—Fa« pa v vseh drugih. Disjunkcija »Fa v —Fa« je L-resnična. Na drugi strani imamo primer, ko dani stavek ne drži v vseh opisih stanja. To pomeni, da biva vsaj en tak opis stanja, v katerem dani stavek ne drži. Tak stavek je iste narave kot stavek »Knjiga je rdeča«. Njegova resničnost je odvisna od dejstev izven jezika. Taki stavki se imenujejo F-resnični (»F« od »factual«). Če bi knjiga pred mano ne bila rdeča, bi pa imeli opravka z F-neresničnim stavkom.

Zraven L-resničnih stavkov imamo tudi L-neresnične stavke. Določeni stavek je L-neresničen (napačen), če in samo če ni veljaven v nobenem opisu stanja. Negacija takega stavka pa je L-resničen stavek. Stavek, ki je L-napačen, ne more biti veljaven v nobenem opisu stanja. Tak stavek se ne nanaša na nobeno stanje stvari.

Stavki, ki so L-resnični ali L-napačni, so L-determinirani. Njihovo resničnost ali neresničnost lahko dosežemo zgolj s pomočjo semantičnih pravil. Stavek, ki niti ni L-resničen niti L-napačen, je L-indeterminiran. To je stavek, ki izraža določeno dejstvo, za katerega velja določen opis stanja, v katerem je ta stavek pravilen. Imenuje se stvarni stavek. Ta stavek je F-resničen. Določen stavek je stvarni stavek, če in samo če biva vsaj en opis stanja, v katerem drži in vsaj en opis stanja, v katerem ne drži. Tako smo zraven L-resnice spoznali še F-resnico. Prvi pojem predstavlja explicatum za apriorno resnico ali resnico razuma, drugi pojem pa explicatum za tisto, kar so filozofi ponavadi imenovali sintetična resnica ali resnica dejstev. Na podlagi Carnapovih pojmov bi lahko apriorno izhajanje enega stavka iz drugega natančno določili kot L-implikacijo. Stavek U_i L-implicira U_j , če in samo če U_j drži v vseh opisih stanja, v katerem drži U_i . Aposteriorno resnico, ki se nanaša na izhajanje enega stavka iz drugega, bi lahko označili kot F-implikacijo, ki vlada med dvema stavkoma, in sicer, kot U_i F implicira U_j , ali tudi kot $U_i \rightarrow U_j$ je resnično, toda ne L-resnično. (Imamo torej take opise stanja, za katere velja, da če U_j drži v njih, potem drži tudi U_i .) S pomočjo implikacije in L-implikacije lahko določimo tudi ekvivalenco in L-ekvivalenco. Ekvivalenca in L-ekvivalenca dveh izrazov je definirana z implikacijo in L-implikacijo v obe smeri. Natančno lahko definiramo pojem ekvivalence, L-ekvivalence in F-ekvivalence v semantičnem sistemu S_1 s pomočjo resničnosti, L-resničnosti in F-resničnosti.

Designatorje imenuje Carnap vse izraze semantičnega sistema, kot so stavki, individualni izrazi in predikatorji. S terminom individualni izrazi pa so mišljene individualne konstante in individualne deskripcije, s terminom predikatorji so

mišljene predikativne konstante ali sestavljeni predikativni izrazi za razrede (množice) in lastnosti, (U_i in U_j, ki sta istega tipa) tipi designatorjev so stavki, individualni izrazi in predikatorji različnih stopenj in ravni. V Carnapovi semantiki nastopajo abstraktne entitete, kot so propozicije (kot pomeni ali intenzije stavkov) lastnosti, množice, relacije, števila itd. Vendar Carnap noče govoriti o kakršnikoli hipostatizaciji entitet. Vprašanje, v kakšni zvezi so te kategorije do ontologije v klasičnem pomenu te besede, ga ne zanima. Carnap namreč gleda te odnose samo do stare metafizike, ki jo seveda večkrat precej opravičeno zavrača. Da bi pa poiskal dobre strani v stari ontologiji in razvil njene notranje dialektične sposobnosti, ga ne zanima. V tem odnosu do kategorij prejšnje ontologije se najbolje vidi Carnapova misel. Carnap in Dunajski krožek nasploh so bili v glavnem zainteresirani za to, da »očistijo« znanost metafizične navlake. To pa bodo lahko storili tako, da bodo porabljali čim bolj ekzaktno pojme iz fizike in matematike (saj so hoteli, na primer, prevesti Freudovo psihoanalizo na jezik fizike — s tem bi dobila pravo znanstveno veljavnost in bi izgubila metafizičnost). Mislili so, da fizikalni jezik ne vsebuje metafizičnih komponent. Ta jezik bi potreboval samo nekaj bolj ali manj natančnih definicij in že bi bil uporaben (v tem smislu, da bi se iz njega vrglo metafizične pojme, kot je hotel že Mach).

S pojmi, ki so po tradiciji bili filozofski, se je zgodilo obratno. Zavračali so kolikor so le mogli njihovo uporabo. Sele ko so prestali vrsto uspešnih preizkušenj, so jih uporabili. To nekritično sprejemanje pojmovnega aparata fizike in matematike in mačehovstvo do filozofskih kategorij pa je pripeljalo do tega, da Carnap ne upošteva dovolj, da sta se ti dve znanosti razvijali ob filozofiji in da sta pač tudi obliki teoretične dejavnosti in da morata imeti zato neko skupno osnovo, iz katere raste teoretična dejavnost človeka. Pojemovni aparat znanosti bazira tudi na nezavedno sprejetih predpostavkah, ki so večkrat izrazito metafizične. Sprejeti tak aparat pomeni sprejeti tudi staro metafiziko z njim. Če filozofijo vržem skozi vrata, se tako vrne skozi okno.*

Glede abstraktnih izrazov Carnap meni, da se lahko uvede v teorijo katerikoli izraz, za katerega so podana zadostna sintaktična pravila. Če se vpraša po tem, ali določena entiteta je ali ni, na sploh, je to vprašanje izven jezika (Empiricism, semantics and ontology). To vprašanje je mogoče postaviti samo glede na določen jezik. S tem se po Carnapu vprašuje samo po možnosti jezika, v katerem naj bo vprašanje formulirano. To je takoimenovano zunanje vprašanje. Toda vprašanje, ali se sme sprejeti določen jezik ali ne, po Carnapovem mnenju ni semantično in zato nanj filozofija ne more odgovoriti. Pač pa lahko odgovori praksa. Ta naj bi vključevala enostavnost, plodnost in aplikabilnost nekega jezika. Na ta način je možno sprejeti jezik, v katerem ne bo govor o rečeh, nji-

* G. W. F. Hegel: Enciklopedija filozofijskih znanosti¹.

¹ »Osnovna zmota v znanstvenem empirizmu je stalno v tem, ker uporablja metafizične kategorije materije, sile; poleg tega uporablja še kategorijo enega, množstva, občosti in tudi neskončnega — nadalje, ker po poti teh kategorij naprej sklepa na tisto, kar se pri tem predpostavlja in aplicira forme sklepanja in na koncu tega ne ve, da sam tako vsebuje in nadaljuje z metafiziko in da te kategorije in njihove zveze uporablja na popolnoma nekritičen način.«

G. W. F. Hegel: Enciklopedija filozofskih znanosti (Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse), str. 66.

hovich lastnostih — ali pa jezik, v katerem ne bo govor o številih. Vprašanje o entitetah se lahko pojavi le kot vprašanje v okviru nekega jezika (to so notranja vprašanja). Takrat gre pač za to, ali se določene entitete v skladu s sintaktičnimi pravili pojavijo kot vrednosti variabel ali ne (če imamo obči termin »število« v nekem jeziku in če za izraz »nič«, »ena«, »dve« . . . velja, da je »nič«, »ena«, »dve« število, potem po zakonu formalne logike, ki pravi, da, če ima določena stvar neko lastnost, potem pač eksistira, » $Fy \rightarrow (Ex)Fx$ « — sklepamo, da števila so). Možnost sprejetja različnih jezikov je posledica Carnapove odločitve, da lahko imamo različne jezike, ko govorimo o določenih znanstvenih problemih (princip tolerance). Ti jeziki so lahko med seboj celo v direktnem nasprotju.

Semantiko je Carnap povezal z vprašanji, ki se tičejo posameznih znanosti. Semantična pravila povezujejo takoimenovani teoretični jezik in jezik, ki govori o dejstvih, ki se jih da opaziti. Tako imamo na eni strani sistem, ki je zgrajen iz primitivnih pojmov, katerih pomen je podan z aksiomi in drugimi sintaktičnimi pravili, na drugi strani pa imamo pravila, ki povezujejo pojme iz tega sistema jezika z izrazi jezika, katerega se da izkustveno verificirati. Tako na primer »Fe« lahko definiramo kot določeno konfiguracijo delcev, »y« kot določeno distribucijo elektromagnetnega polja. Ta dva pojma sta teoretična pojma, definirana z aksiomi, ki govorijo o tem, kaj so delci, kaj je elektromagnetno polje, odnos med delci in med elektromagnetnim poljem itd. Ta pojem se s semantičnimi pravili prevede na bolj vsakdanji jezik, jezik (ki je blizu izkustvu), ki govori o določenih stvareh in lastnostih, za katere običajno pravimo, da so konkretne. Ta pravila nam povedo, da »Fe« pomeni železo, da »y« pomeni določeni barvni odtенок. Tako se torej čisto teoretični jezik poveže s prakso. Ta je mišljena tako, da se na podlagi teh pojmov lahko sprejmejo odločitve, ki se tičejo konkretnih operacij z objekti. Postavijo se določene napovedi o prihodnjih nepoznanih lastnostih med konkretnimi objekti, ki bi naj nastopile. Ta semantična pravila nam torej povedo, kako naj določen teoretični sistem razumemo.

Ta pravila pa največkrat ne povezujejo vseh pojmov, ki nastopajo v aksiomatskem sistemu, tako da ostane ta le delno interpretiran. Vendar je tudi to dovolj za precej omejeno razumevanje.

Pri tem moramo poudariti, da Carnap misli, da z jezikom, v katerega prevaja teoretični jezik, ni nobenih problemov. To je pač jezik, ki ga razumem in pika. To je pač konkretni jezik (Carnap mu pravi »observational language — jezik opazovanja). Ta jezik naj bi ne vseboval nobenih abstraktnih entitet, temveč samo objekte in dogodke, ki jih je mogoče opaziti. Poleg tega naj bi ta jezik vseboval tudi elementarno aritmetiko. (Glej sistem takega jezika v *Meaning and Necessity*.) Naravna števila bi se dala predstaviti s konkretnimi čutnimi objekti, ki so med seboj v določenem redu in tako tvorijo neko zaporedje. Štetje bi predstavljalo koleracijo eno-eno s temi objekti. Ta aritmetika naj bi bila seveda finitistična in konstruktivistična. Carnap je gradil svojo aritmetiko na tem principu, da ni predpostavljal niti končno niti neskončno število objektov (Quine predpostavlja striktno samo končno število objektov pri aritmetiki tega jezika v tem smislu, da število objektov ne sme preseči določenega maksimuma). Carnap je z aritmetiko tega jezika uporabljal nekatere lastnosti jezika, ki ga je razvil v Logični sintaksi jezika. Pri tem delu je Carnap intenzivno sodeloval z Nelsonom

Goodmannom, Quineom in Tarskim. Carnap in Quine pa sta se pri tem delu razhajala pri predpostavki, da se izrazi nekega jezika delijo na take, ki imajo smisel, in take, ki ga nimajo. Po Quineovem mnenju je sploh nemogoče govoriti o pomenu ali smislu izrazov niti teoretičnega niti konkretnega jezika (za zadnjega bi to veljalo v tem smislu, da o pomenu izraza ne moremo govoriti izven dometa behaviorizma). Po Carnapu ima teoretični izraz pomen takrat, ko ima predpostavko, ki vsebuje ta izraz. Iz te predpostavke in iz drugih predpostavk, ki se tičejo ostalih teoretičnih izrazov, za katere že vem, da imajo pomen, pa mora biti mogoče, da lahko deduciramo stavek, ki govori o nekem določenem opazovanju. Ta stavek pa bi bilo nemogoče reducirati brez naše predpostavke (vsa ta dedukcija pa je možna samo s pomočjo tega postulata in pravil korespondence med izrazi). Ta kriterij je navadni kriterij, po katerem presodimo, ali ima nek izraz smisel ali ne. Stavek, ki nastopa v teoretičnem jeziku, pa ima smisel takrat, ko je formiran v skladu s pravili formacije in ko imajo vsi termini, ki nastopajo v njem, svoj pomen. Tako je torej določen pomen izrazom iz teoretičnega jezika.

Carnapova koncepcija verjetnosti prav tako počiva na razliki med analitičnimi stavki in izkustvenimi stavki (prvi imajo svoj pomen zgolj po sintaktičnih in semantičnih pravilih, drugi pa po slučajnosti, ki jim je vzrok izkustvo). Stavki, ki govorijo o verjetnosti, so po Carnapu analitični. Tudi to misel je Carnap prevzel od Wittgensteina, bila pa je ta misel osnova že klasični teoriji verjetnosti, samo da ni bila tako eksplicitna. Carnap zaradi tega govori o logični verjetnosti. Verjetnost v tem smislu je po Carnapu pravzaprav stopnja konfirmacije. Vsi stavki, ki govorijo o verjetnosti v tem smislu, so analitični. Analitični so zaradi tega, ker izražajo logično relacijo med danim stavkom in hipotezo. Ta relacija je podobna relaciji implikacije v navadni logiki, le da ima namesto vrednosti resničnosti numerične vrednosti. Če navadna implikacija pomeni da e (dokazilo) implicira h (hipoteza), potem je c (konfirmacija) ali $c(h, e)$ znotraj intervala $(0, 1)$. Stopnja konfirmacije je mišljena kot logična relacija med stavkom, ki izraža neko trditev (pravi, da se je zgodilo to in to), in hipotezo. Osnovni stavek induktivne logike ima obliko: » $c(h, e) = r$ « (*» r « pomeni stopnjo konfirmacije).

Carnap in Quine gradita svojo teorijo pomena ne glede na pojem intencionalnosti in neodvisno od kake fenomenološke teorije na sploh. Nastajanje pomena izrazov, v kolikor ga Quine proučuje pri otroku, je vezano, več ali manj, samo na teorijo dražljaj — odgovor. Pri Quineovi razlagi pomena izrazov se pogreša vloga akcije subjekta na okolje. Ta je omejena zgolj na pričakovanje (verjetno je tukaj Quine pod vplivom Russellove teorije, ko razlaga negacijo stavka s pomočjo pojma pričakovanja — stavek je neresničen takrat, kadar se pričakovanje ni izpolnilo. To teorijo je Russell zagovarjal v svojem delu: *Inquiry into Meaning and Truth*). Stavki so tako pričakovanje odgovora. Quine ne upošteva dovolj tega, da je akcija namenska. Tako že nekaj mesecev star dojenček steguje ročice, da bi potegnil za vrstico od zvonca, ki visi nad košaro, v kateri leži. Seveda tak otrok ne pozna nobene vzročne zveze v pravem pomenu te besede, kljub temu pa vleče za vrstico. Aktivnost otroka je spontana. Ni vodena zgolj po

* R. Carnap. *Logical Foundations of Probability*, str. 297.

asimilacijski poti. Pomen besede oziroma sploh določenega znaka se veže torej tudi stalno na določeno aktivnost, ki ima namen.

Intencionalnost zavesti je sploh nekaj, kar je izven dometa Carnapove in Quineove epistemologije. Če bi se izrazili s Heglom, bi lahko rekli, da stoji njuna misel še v nasprotju med gibalnim vzrokom in finalnim vzrokom. Ne vidi se še njune dialektične povezanosti. (Kolikor govorimo o zavesti, je za njo značilna finalnost — določen cilj. Ta finalnost je povezana z aktivnostjo subjekta. Ta pa se ne more razložiti brez določenih potreb. Te potrebe se lahko razlože kot padanje organizma iz ravnotežja, zadovoljitev potrebe, pa ponovno vzpostavljanje ravnotežja. Sama finalnost se lahko razloži kot gibanje organizma k temu ravnotežju. Tako bi se pojem finalnosti razložil bolj mehanično.) Seveda pa moramo upoštevati še predlingvistični nivo razvoja subjekta, če gledamo, na primer, razvoj pomena pri otroku. Subjekt je že davno prej, preden pri njem opazimo kako dejavnost, ki se nanaša na znake. Tudi akcije, ki izhajajo iz njega, so takorekoč spontane, ker niso determinirane z okoljem ali s stimulusom. Tako že dosegajo akcije subjekta, ki so vpletene v pomenu izraza, že precej komplicirano strukturo. Pri razlagi pomena izrazov pa se gleda na njih zgolj kot na enostavne akcije.

Drugo nasprotje, do kakršnega večkrat pride pri razlagi pomena, je v tem, ker se na eni strani govori o predmetih kot pogojih za človekovo izkustvo in o izkustvu (tako govori fenomenologija o doživljanju fenomena — Husserl o transcendentni zavesti kot kraju pomena — Lenin o materiji kot podlagi za čutnost in pozneje za mišljenje.) Tako imamo na eni strani svet izkustva, na drugi pa opisani svet izkustva. Tu je velika nevarnost v tem smislu, da se ta razlika zamegli; tako je na primer Carnap enačil pojem, povezan z besedo — znakom, z objektivnim pojmom (platonizem v *Logische Aufbau der Welt*). Ali ni izkustvo možno kot osvetljeno izkustvo, osvetljeno znotraj pojmovnega aparata? Če pa začnemo s pojmovanjem izkustva, ga hočemo opisati kot tako, ki se more osvetliti. Pa lahko pridemo v skušnjavo, da tako preveč razširimo subjekt, in objekta tako sploh ne rabimo več. To na lingvistični bazi dela Carnap, ko pojmuje semantični sistem zgolj kot gradnjo določenega lingvističnega sistema.* Resničnost nekega stavka je zgolj koherenca znotraj tega sistema.** Po drugi strani pa je resničnost stvakov istovetna s korespondenco glede na pravila designacije. Stavke »Dežuje«, je resničen, če in samo če dežuje. Na ta način se semantični sistem loči od stvarnosti. Za bazične stavke pa obstaja verifikacija izven tega sistema. Verifikacijske metode pa so odvisne od posebnih znanosti. (Pragmatika — zveza med teoretičnim in znanstvenim jezikom.) S tem pa problema, zaradi katerega nastane semantični sistem, nismo rešili, temveč smo ga odrinili. Saj je njihov namen tudi v tem, da se da v njihovem okviru bolj precizen pomen terminom in stavkom in da se jasneje pokažejo veze med njimi. Zavedati se moramo, da imamo pri tem razlaganju (ob eksistenci semantičnih sistemov) opraviti z enostavnim dejstvom. Ko človek govori in razmišlja o določenih problemih, dela to s pomočjo pojmov in jezika. Ti pojmi so produkt njegovega izkustva in tudi izkustva družbe, v kateri živi (in sploh človeške družbe). Ko tako razmišlja, pravzaprav povezuje en

* Glej: R. Carnap: *Introduction to Semantics*.

** Glej: R. Carnap: *Meaning and Necessity*.

pojem z drugim. To povezovanje pojmov je večkrat cirkularno (na primer, ko razmišlja, kaj je bistvo človeka, si odgovori, da je to delo — za človeško delo pa je značilno, da je načrtovano, kontrolirano in da se po tem loči od živalskega). Po drugi strani pa označuje zavest kot produkt dela, torej — bistvo človeka = delo = zavestna dejavnost = bistvo človeka. Da razrešimo tak krog, ki je le približno shematično naznačen, moramo vpreči celotno marksistično filozofijo in znanost na sploh, vsaj kolikor toliko. Ta cirkularnost je v nekem smislu tudi dialektika (kadar je bolj precizno in koherentno izvedena). Aksiomatski in semantični sistemi pa so zgrajeni zaradi tega, da ne zapadejo v tako cirkularnost. V to cirkularnost ne zapadejo zaradi tega, ker imajo pomen povezave delno definiran. (Pravilno konstruiranje pojmov, njihovo definiranje in transformiranje.) *Povezava med njimi je zgolj povezava glede na logične relacije.* Vse drugo je iz takega sistema izgubljeno. Tak sistem je tako v nasprotju s prejšnjim, linearen, če pride do cirkularnosti, je to napaka.

Pri tem nastane vprašanje povezave med temi pojmi. To pa je ravno vprašanje logike oziroma pravil transformacije, ki jih navadno predstavlja logika propozicionalnega računa in predikativnega računa prve ali višjih stopenj in pravila substitucije. Čim bolj bogata so ta pravila, tem manj bogati so lahko aksiomi (začetne postavke neke teorije, med katerimi raziskujemo logične zveze). V razvoju aksiomatskih sistemov se vidi, da jim postajajo pravila določene logike pretesna (na primer, pravilo, da je dvojna negacija istovetna z afirmacijo). Ta formalna pravila transformacije pa omogočajo samo linearno povezavo med pojmi in je to prednost aksiomatskega sistema, po eni strani — po drugi pa je to njegova slabost. Če se začne vpraševati po temelju teh pravil samih, se mora zgraditi zopet drugi aksiomatski sistem itd., skratka pademo v regresus ad infinitum (kot pri Platonovi teoriji idej, ko se razlaga zveza med idejo in stvarjo). To pa je pravzaprav tudi slaba neskončnost v Heglovem smislu.

Če hočemo vedeti, kaj Carnap šteje za semantični sistem, si moramo ogledati, kaj nam pomeni jezik, ker je semantični sistem definiran le glede na jezik. Z jezikom razume Carnap sistem glasov z namenom, da bi komunicirali z drugimi osebami glede njihovih akcij, odločitev, misli itd. Seveda imamo namesto glasov tudi druge načine sporazumevanja, to so pisani znaki, gibi telesa itd. Seveda je to lahko le približen opis jezika v skladu s pragmatično teorijo, ki smo jo že prej opisali. Seveda pa je jezik le sistem znakov, glasov, ki je nastal po določenih pravilih.

Zato Carnap loči tudi med naravnimi in umetnimi jeziki. Pravila, ki povezujejo tukaj določene znake v sistem, so postavili slovničarji kot določene posplošitve, ki so izhajale iz uporabe teh znakov.

Umetni jeziki so nastali s konstrukcijo za določen namen (ta konstrukcija se podreja področjem, na katerih se jezik uporablja). Navadno so umetni jeziki vsebinsko manj bogati, ker imajo njihovi elementi namerno zožen pomen.

Semantični sistem je sistem pravil, ki so formulirana v metajeziku in ki se nanašajo na objektivni jezik. So takšna, da povedo determiniranje pogojev resničnosti za vsak stavek v objektivnem jeziku, to je zadostne in nujne pogoje za njegovo resničnost (Introduction to Semantics). K tej Carnapovi definiciji semantičnega sistema ni več kaj dodati. Objektivni jezik je pri Carnapovih seman-

tičnih raziskavah stalno umeten, formaliziran jezik (ker so sintaktična pravila stalno podana). Metajezik pa je pri njem mešanica simbolov (navadni znaki za stavčne in predikativne variable in logične konstante) in naravnega jezika.

Z ekvivalenco predikatorjev je mogoče natanko določiti pojem ekstenzije in intenzije. Predikatorji imajo isto ekstenzijo, če in samo če so ekvivalentni. Isto intenzijo pa imajo, če in samo če so L-ekvivalentni. S pomočjo teh dveh definicij je mogoče na dva načina določiti entitete, kot so ekstenzije in intenzije predikatorjev prve stopnje prvega reda. V semantičnem sistemu S_1 lahko definiramo ekstenzije predikata kot ekvivalenčni razred. To je razred vseh predikatorjev, ki so med seboj ekvivalentni. V istem sistemu lahko definiramo intenzijo predikata kot L-ekvivalenten razred. To je razred vseh L-ekvivalentnih predikatorjev. Na ta način nam je uspelo definirati ekstenzije in intenzije, ne da bi se naslonili na bitnost izven jezika. Pač pa namesto izvenjezikovnih bitnosti dobimo jezikovne bitnosti. Taka koncepcija se obnese v ekstenzionalnem metajeziku.

Na drug način lahko definiramo ekstenzijo predikata prve stopnje prvega reda kot pripadajoči mu razred. Intenzija predikata prve stopnje prvega reda pa je lastnost. Pod lastnostjo je mišljeno tisto, kar se izraža s tem predikatorjem. Lastnost vključuje vse tisto, kar se lahko smiselno izjavi ne glede na resničnost ali napačnost o nekem individuumu. Pod tem izrazom Carnap ne razume samo kvalitativne lastnosti v ožjem smislu, kot so »zeleno«, »trdo«, temveč tudi kvantitativne lastnosti, kot na primer »tri metre velik«, in relacijske lastnosti, kot na primer »južno od«, itd. . . . Beseda lastnost se nikoli ne nanaša na jezikovne izraze. Kadar Carnap govori o lastnostih, s tem ne misli na nekaj duhovnega, torej predstave ali čutna data, temveč nekaj, kar je lastno fizičnim stvarjem, ne glede na to, kako nek subjekt stvari dojema. Pri tem lahko lastnosti združujemo na različne načine. Pri združevanju lastnosti, katerim odgovarjajo določeni predikatorji, si lahko mislimo, da smo med predikatorji postavili znak »&«. Na ta način dobimo iz večih predikatorjev samo enega. Ekstenzija takega predikatorja je razred vseh individuov, ki imajo lastnost, ki jo označujejo s konjunkcijo združeni predikatorji. Če imamo na primer predikator »Č«, katerega intenzija je lastnost »biti človeški« ali Človek (od sedaj naprej bomo lastnosti označevali z veliko začetnico v besedi, ki označuje lastnost. Na ta način bomo lahko tudi samostalnike uporabljali kot lastnosti, ne da bi jih dali v narekovaje), in predikator »J«, katerega intenzija je lastnost — Jesti kamenje, dobimo s pomočjo konjunkcije predikator »Č & J«, katerega ekstenzija bi bila prazna množica, če izključimo malčke, ki ob pomanjkanju kalcija grizejo zid. Take predikatorje, ki so formirani v skladu s semantičnimi pravili in ki izražajo določene lastnosti, ni pa nobenega individua, ki bi te lastnosti imel, imenuje Carnap prazne predikatorje in prazne lastnosti. Važno pri tem je dejstvo, da sestavljeni predikatorji sploh izražajo kakšno lastnost. Vsak od predikatorjev, iz katerih je sestavljen predikator, pa se mora nanašati na neko lastnost, ki jo poseduje vsaj en individuuum (v našem primeru so to rastline, ki vsaj metaforično jedo kamenje). Poleg tega moramo paziti tudi na to, da sestavljen predikator formiramo v skladu s semantičnimi pravili. Če sta ta dva pogoja izpolnjena, potem sestavljen predikator res izraža določeno lastnost, je smiseln. Če kateri izmed teh pogojev ni izpolnjen, je sestavljen predikator nesmiseln. (Seveda vse to velja le v S_1 .) Iz tega vidimo,

da velja za pomen predikatorja podobno, kot smo prej ugotovili za stavke. Predikator je smiseln takrat, kadar poznamo pogoje, v katerih je resničen. Te pogoje pa nam povedo pravila designacije, ki nam transkribirajo fizične lastnosti stvari v predikatorju. Če imamo sestavljen predikator, rabimo za ugotovitev njegovega pomena še pravila formacije. Čutno izkustvo se torej zahteva le za enostavne predikatorje. To je ena izmed najvažnejših tez logičnega neopozitivizma, katerega glavni predstavnik je ravno Carnap. Poleg praznih predikatorjev in lastnosti imamo še L-prazne predikatorje in L-prazne lastnosti. Na primer: »Č & —Č«, pri katerem lahko takoj opazimo, da za ugotovitev njegove resničnosti ne potrebujemo nobenega obračanja na dejstva izven jezika. Množica stvari, ki predstavlja ekstenzijo tega termina, je določena zgolj s semantičnimi pravili. Ker ni nobenega individua, ki bi bil hkrati človek in nečlovek, je ta predikator prazen. Vsi L-prazni predikatorji izražajo isto lastnost.

Prav tako, kot lahko govorimo o ekstenziji in intenziji predikatorjev, lahko govorimo o ekstenziji in intenziji stavkov, čeprav je zadnje nekoliko nenavadno. Carnap definira ekstenzijo stavka kot njegovo vrednost za resničnost (truth value). Intenzija stavka pa je definirana s propozicijo, ki jo izraža. Na stavek lahko gledamo kot na predikator ničte stopnje. Predikatorja U_i in U_j imata isto ekstenzijo v S_1 , kadar velja, da je » $(x_1) (x_2) \dots (x_n) (U_i x_1 x_2 \dots x_n \leftrightarrow U_j x_1 x_2 \dots x_n)$ « resnično v S_1 . Če odmislimo individualne variable » x_1 «, » x_2 «, » x_n « in vstavimo namesto splošnih znakov » U_i « in » U_j « znake za stavke » p « in » q «, dobimo iz prejšnje formule » $p \leftrightarrow q$ « je resnično v S_1 .

Intenzije stavkov, propozicije so objektivna dejstva. Največjo težavo pri razlagi propozicij predstavljajo Carnapu napačni stavki (Tako je Quine zavrgel pojem propozicije, ker ni mogel najti dovolj trdne razlage za ekvivalenco dveh propozicij, za vzpostavljanje katere moramo poleg resničnosti dveh propozicij poznati tudi njihovo neresničnost). Če na primer pravimo »Ta knjiga je rdeča«, v resnici pa imamo opravka z modro knjigo, potem stavek »Ta knjiga je rdeča« ne more biti nesmiseln, ker ga razumemo, še preden vemo, ali je resničen ali napačen. Iz tega sledi, da tudi ta stavek izraža propozicijo, to je neko dejstvo, čeprav ne more imeti istega odnosa do njega kot stavek »Ta knjiga je modra«. Pojavi se vprašanje, ali bivajo entitete, ki se nanašajo na napačne stavke, za katere pa ne moremo najti nikakršnih dejstev. Da bi se ognil psihologizmu, ki razlaga propozicije kot duševna stanja, ki se lahko skladajo ali ne skladajo s svetom, ki jih je sprožil in so glede na to skladnost s svetom resnične ali napačne, uvede Carnap pojem komponente propozicije. (V psihologizem je zapadel B. Russell, ko je razlagal, da se propozicije nanašajo na duševna stanja.) Vsaka propozicija je sestavljena iz različnih komponent. Te komponente so lahko enostavne ali sestavljene iz drugih komponent itd. Zadeva je podobna kot pri sestavljenih predikatorjih. Če si mislimo, da se poslednje komponente propozicije kažejo v izkustvu, še zato ni nujno, da bi se propozicija v celoti izkustveno pojavljala. Prej smo videli, da nam zaradi tega, ker bivajo tudi prazni in L-prazni predikatorji, ni treba opustiti misli, da bivajo lastnosti kot objektivne bitnosti. Razlika med propozicijami in lastnostmi je zgolj razlika v njihovem logičnem tipu, meni Carnap. To pomeni, da je način povezave enostavnih predikatorjev v sestavljene drugačen od načina povezave komponent propozicije v propozicijo. Predikatorje smo pove-

zovali s konjunkcijo (tudi če med dvema enostavnima predikatoma ni bilo znaka za konjunkcijo, smo si ga mislili), dele propozicije pa s pripisom. Stavek »Ta knjiga je rdeča«, smo zapisali kot »Fa«. Komponenti propozicije sta v tem primeru »F« in »a«, točneje, intenzija predikatorja »F« in intenzija individualne konstante »a«. Intenzija predikatorja »F« je lastnost rdeč, intenzija individualne konstante »a« pa je individualni pojem »ta knjiga«, kakor bomo sedaj spoznali. Logična povezava teh dveh intenzij se imenuje atribucija ali predikacija. To atribucijo v sistemu S_1 pripisovanje (v kakšnem drugem simbolnem jeziku bi predikacijo lahko označili z »â Fa« in z obratnim vrstnim redom npr. »ae F«). Način povezave intenzij v propozicijo bi lahko bil tudi drugačen. Na primer stavek »Vse knjige so rdeče«, lahko zapišemo v S_1 kot »—Ex (Hx & —Fx)« je resničen v S_1 (»H« = Knjiga). Propozicijo lahko dobimo tudi, če spojimo individualno konstanto s praznim ali L-praznim predikatorjem. Neresnične propozicije se torej nanašajo na nepravilno spojene predikatorje z drugimi logičnimi znaki.

Ekstenzija individualnega izraza pa je individuuum, na katerega se izraz nanaša. Intenzija individualnega izraza pa je individualni pojem, ki ga individualni izraz izraža. Če sta dva individualna izraza ekvivalentna, se nanašata na isti individuuum. Če pa sta dva individualna izraza L-ekvivalentna, izražata isti individualni pojem. (S pojmom razume Carnap besedo, ki se rabi za oznako lastnosti, relacij, individualnih pojmov in funkcij, toda ne propozicij. Tudi ta izraz se ne nanaša na proces mišljenja, predstavljanja ali česa podobnega, temveč na nekaj, kar biva neodvisno od subjekta in se da izraziti v določenem jeziku z izrazom, ki nima oblike stavka).

Koncepcija individualnega pojma se zdi čudna. Carnap jo skuša razložiti z analogijo s predikati in trdi, da prav tako kot imamo lastnosti za intenzije predikatov in razrede za njihovo ekstenzijo, imamo lahko tudi individualne pojme za intenzije individualnih konstant in individue za njihove ekstenzije. Toda to je samo opravičilo za sprejetje individualnih pojmov v semantični sistem. Individualni pojmi se zasnujeja prav tako kot lastnosti in propozicije na pojmu L-ekvivalence. Ko je Carnap zgradil svoj semantični sistem in pojem L-ekvivalence ter vpeljal vanj predikatorje, stavke in individualne konstante, so mu lastnosti, propozicije in individualni pojmi kar sami padli v naročje. Zaradi tega ga prav nič ne skrbi, kje bivajo entitete, ki odgovarjajo pojmu lastnosti, propozicije in individualnemu pojmu.

Formalistična metoda (sintaktična) po Carnapu sestoji iz tega, »da se opiše jezik L skupno z njegovimi pravili dedukcije, ki se nanašajo samo na znake in na red njihovega pojavljanja v izrazih, ki so tako brez vsakega nanašanja na pomen.«* Navadni jezik vsebuje logiko v njenih zametkih, to se pravi klasifikacije, relacije, operacije s stavki, kvantifikatorji in tudi nekaj aritmetike (ker vsebuje besedne serije za naravna števila) in tudi za ulomke.

Zaradi tega se že kar sama od sebe ponuja misel, da bi se logika pojasnila skozi jezik. To pa seveda vodi v nominalizem in konvencionalizem. Natanko to pot je ubral Carnap. Carnapov nominalizem sestoji v tem, da je hotel pokazati,

* The Philosophy of R. Carnap, str. 928.

da se vse analitične resnice dajo zreducirati na čisto sintakso (pri tem je nanj precej vplival Tarski, predvsem s svojo teorijo resnice). Tako se je Carnap začel zanimati za semantiko in graditi semantične sisteme. Pri tem je Carnap imel pred sabo cilj, ki je bil skupen vsemu logicizmu (Fregeja in Russella) in formalizmu Hilbertovega tipa. Ta cilj je bil, da bi se dokazalo, da se vse logične in matematične resnice dajo izvesti na splošno in tautološko sintakso, ki jo dopolnjuje še semantika. Na ta način eksistira torej zelo tesna zveza med to konceptijo in jezikom. Tako se je zgodilo, da so se logične, matematične strukture in operacije združile z aktivnostjo družbe (kolektiva) in tudi samo aktivnostjo jezika. Tako imamo možnosti več interpretacij.

Aprioristična interpretacija bi lahko trdila, da imajo pojmi pomen v jeziku kot kolektivna univerzalnost, to je v določenih skupnih točkah, ki so lastne vsaki družbi in civilizaciji. Tako smo, sicer, zopet pri apriornih resnicah, ki imajo svoj sedež v razumu, vendar s to razliko, da imamo sedaj opravka z nekimi kolektivi, oziroma, kolektivnim duhom, kakršnega je predpostavljal že Dürkheim. Ta je zelo blizu metafizičnemu čudu, ki ga je kritiziral že Marx, ko je napadal filozofe v Sveti družini (svetovni duh kot na glavo postavljena abstrakcija — na glavo zato, ker je ekstrapolirana iz zgodovinskega razvoja, in se ne vidi, da je določena faza zgodovinskega razvoja vsebovana na določen način v prejšnji kot njena možnost — namesto tega pa se proglasi kasnejšo fazo za vzor, ki se mora uresničiti — skratka, finalno pojmovanje zgodovine, ki ni materialistično).

Nominalistična interpretacija pomenov pelje v konvencionalizem. Tukaj je glavna vloga družbenih relacij.

Interpretacija logičnih in matematičnih resnic dobiva tako popolnoma novo barvo. Logične in matematične resnice štejejo tako kot rezultat interakcij med individui (te. interakcije so v prvem primeru odvisne od lastnosti svetovnega duha).

Carnap verjame, da se da konstruirati enoten jezik za vse znanosti in izkustvo. Njegova filozofija jezika predstavlja poizkus izgradnje takega jezika. Na izbiri ima tri možnosti: realistični jezik (torej jezik, ki govori o stvareh in njihovih lastnostih ter relacijah med njimi), se mu ponuja kot ena izmed možnih izbir. Kot druga in tretja možnost izbire se ponujata fenomenalistični in fizikalistični jezik. (Prvega je uporabljal predvsem v delu: *Logische Aufbau der Welt.*) Fenomenalistični jezik je Carnap začel uporabljati največ zaradi Machovega (tako posrednega) in tudi neposrednega Humovega vpliva. Mach je namreč hotel vreči iz fizike vse pojme, ki nimajo svoje osnove na direktnem izkustvu. Na tej listi sta se znašla predvsem pojem sile in materije. Na svet gleda le kot na kompleks občutkov, ki so dani v posameznikovem izkustvu.* Carnap meni, da je bil prvi, ki je to

* Glej V. I. Lenin: *Materializem in empiriokriticizem*² in Rudolf Carnap: *Der Logische Aufbau der Welt*³.

² »Če so telesa »kompleksi občutkov«, kakor pravi Mach, ali »kombinacija občutkov«, kakor je trdil Berkeley, tedaj iz tega nujno sledi, da je ves svet samo moja predstava.«

V. I. Lenin: *Materializem in empiriokriticizem*, str. 33.

³ »... poslednji deli pomena, ki so nam dani s psihološko in fenomenološko analizo doživljaja, ki jih vzamemo tako kot osnovne elemente — so najbolj enostavna čutna izkustva (kot Mach (Anal.)), ali na splošno: psihični elementi različnih form, iz katerih se lahko zgradi doživljaj.«

R. Carnap: *Der logische Aufbau der Welt*, str. 66.

težnjo sploh vzel resno in jo naprej obdeloval. Misel, da nam je izkustvo sveta dano le kot kompleks občutkov, je Carnap opustil zaradi Gestalt psihologije (Koehler), ki govori o tem, da nam je vsako izkustvo podano v določenem okviru in da pozneje z abstrakcijo pridemo do posameznih občutenj (zaznav). Na podlagi logike (teorija relacij, to se pravi predikativnega računa prve in višjih stopenj) potem Carnap gradi svoj fenomenalistični sistem jezika.

Fizikalistični jezik, ki ga je Carnap omenil kot možnost že v Aufbau, je pozneje sprejel kot univerzalni jezik. To pa predvsem zaradi tega (po vplivu Reichenbacha), ker je bolj preverljiv tudi s stališča odnosov med posameznimi individui. To pa ne velja za fenomenalistični jezik, ki zaradi tega rad zaide v solipsizem. Vendar pa Carnap še vedno ohrani svoj princip tolerance, to je gledanje, da je pravzaprav vseeno, kateri jezik filozof ali znanstvenik uporabljata.

Zaradi takega odnosa do jezikov Carnap razglasi marsikatero filozofsko vprašanje za nesmiselno. Takšno bi bilo vprašanje, ali zunanji svet izven subjektove zavesti eksistira ali ne. Takšno vprašanje bi kvečjemu kazalo na izbiro jezika, to je na izbiro med jezikom fenomenalizma ali jezikom realizma. Pri tem seveda moramo reči, da se pojmovanje realizma pri Carnapu omeji pravzaprav pač v njegovem sholastičnem smislu. Tisto, kar je sholastika imela za nominalistično, je za Carnapa realistično. Realistični jezik se nanaša na svet stvari, ki so dobro razmejene, med katerimi pa vladajo določeni odnosi, ki so pojmovani čisto statično. Prav tako se Carnap ne vprašuje po temeljih in vzrokih za komuniciranje med ljudmi in se ne sprašuje po možnosti komunikacije med ljudmi. To komunikacijo še kar predpostavlja v podobnem smislu, kot se predpostavlja aksiom v aksiomatskem sistemu. Seveda je tudi pri izgradnji fizikalističnega jezika uporabljal logiko in imel je celo željo, da bi splošno teorijo relativnosti prevedel zgolj v teorijo, ki bi vsebovala samo nekaj osnovnih predikatov kot »kongruenten« in »predhodi«. Tako ne bi bil za to teorijo več potreben običajni matematični aparat (diferencialne enačbe in Riemanova geometrija). Tukaj je značilna njegova metoda redukcijskih stavkov. Redukcijski stavki so stavki, ki izhajajo iz nekega stavka, ki se ga želi eksplicirati, podobno kot v logiki implikacija, ne pa kot ekvivalenca. Njihov pomen je tako bolj ozek od stavkov, ki jih skuša eksplicirati.

Ostanek te teorije se vidi tudi pri Quineovem pojmovanju vsake definicije kot zgolj redukcije, ki sledi samo določenemu pomenu nekega izraza (primer za to je urejen par) in ga skuša bolj natančno opredeliti v okviru drugega sistema (to je sistema drugačnega od tistega, v katerem je bil stavek uporabljen pred definicijo) zaradi tega je po Quineovem mnenju sploh nemogoče govoriti o pomenu nekega izraza, ker se ne da popolnoma adekvatno prenesti pomena izraza iz enega sistema (npr. iz običajnega jezika) v drug sistem (znanstveni jezik). Tega pa Carnap ne misli. Carnap rad govori tudi o pomenu nekega izraza, ne da bi se ga definiralo, kajti ta pomen je po njegovem večkrat kriv za napačno tolmačenje teorij, v katerih nastopa. Zaradi tega ga je treba v določeni meri tudi upoštevati (tega se je držal v svoji knjigi *Logical Foundations of Probability*). (Pojem verjetnosti kot eksplikandum se jemlje večkrat kot pojem, ki se nanaša samo na množico dogodkov. Drugo pojmovanje verjetnosti pa je kot verovanje določene osebe v nastop nekaterih dogodkov; zaradi tega lahko pride do nespo-

razuma, če se ta razlika med enim in drugim pojmovanjem dobro ne objasni, tudi na nivoju pred formalno eksplikacijo.)

Realni jezik Carnapa ne zanima dosti. To je pravzaprav do neke mere tudi običajni jezik.

Pravila formaliziranega jezika niso posplošitve, dobljene iz aktualne uporabe, kot je to pri naravnem jeziku, temveč so postavljena v skladu s potrebami, ki bi jih naj formalizirani jezik zadovoljeval. Toda tudi ta pravila morajo slediti določenim zakonitostim, ki izhajajo iz logike. Ta logična pravila, ki jim pravila sledijo, so postavljena bolj ali manj teoretsko, vsekakor v bistveno večji meri kot pri neformaliziranem jeziku. Ravno zaradi te logike, *ki je v pravih, so ta pravila zanimiva* (poleg strogo formaliziranih jezikov se je Carnap zavzemal tudi za umetne neformalizirane jezike — še posebej za esperanto).

Objektivni jezik je pri Carnapu stalno formalizirani jezik. Metajezik, ki govori o tem jeziku, pa je naravni jezik, obogaten s simboli za specialne izraze (predvsem variable), da se doseže večjo natančnost pri izražanju.

Pravila formaliziranega jezikovnega sistema (pa tudi naravnega) se delijo po njem v tri vrste, to so sintaktična ali gramatična pravila, semantična in pragmatična pravila. Sintaksa govori o znakih in izrazih jezika in njihovih povezavah. V semantiki v ožjem pomenu te besede (kajti širši pomen zajema vsa tri področja) pa je poudarek predvsem na objektih, na katere se znaki nanašajo. Pri tem pa semantika v širšem smislu vključuje tudi sintakso (ker je nemogoče govoriti o pomenu znakov, ne da bi se govorilo o povezavah z njimi). Pragmatika v ožjem pomenu pa je odnos znakov in objektov, na katere se nanašajo glede na tistega, ki ga uporablja. Pragmatika v širšem pomenu tako vključuje tudi sintakso in semantiko.

Carnap je sintaktično metodo razvil predvsem zaradi tega, ker bi se s pomočjo nje, po njegovem mišljenju, dalo natančneje analizirati filozofske probleme. Vsi filozofski problemi so se za Carnapa končali v analizi jezika. Zaradi tega je vse filozofske probleme preoblikoval v probleme, ki se tičejo jezika, ne pa sveta. To pa zaradi tega, ker je sprejel ločitev stavkov na analitične in sintetične. Pri tem je važnejši metajezik, kajti v njem so formalizirani problemi, ki se tičejo jezika (to so filozofski problemi, ki so formulirani v metajeziku).

Distinkcijo med objektivnim jezikom in metajezikom je Carnap prevzel od Hilberta. Hilbert je namreč trdil, da so vsi problemi matematike čisto formalne narave (matematika se je po njem zreducirala na operiranje z znaki. Težave, ki nastopajo v zvezi z zakonom izključene tretje možnosti, dvojne negacije in neskončnosti so ga silile v to; kako se da operirati z neskončnostjo — najlaže jo je, torej, odpraviti z brezpomenskostjo znakov na sebi.) Vsa pravila za operiranje z znaki pa so formulirana v drugem jeziku — metajeziku. Dokazovanje neke trditve je sedaj naloga teh pravil. Ker je vsako dokazovanje pravzaprav vrsta simbolov, urejenih po nekem pravilu, je formulacija pravil zanj izredno pomembna. To formulacijo pa je možno podati samo v končnem številu izrazov (stavkov). Vpliv formalizma Hilbertove matematike se je končal s tem, da se postavlja različne semantične sisteme, ki so formulirani v objektivnem jeziku. *Carnap pa je hotel razširiti razlikovanje med predmeti v objektivnem jeziku in metajeziku na filozofsko področje in sploh na področje znanosti* (ker filozofija

postane znanost, oziroma, teoretski problemi znanosti postanejo skozi določeno formulacijo filozofija). Tako je Carnapova vloga v tem primeru nekoliko podobna tisti, ki jo je odigral v zgodovini filozofije Platon, ko je postavil svojo teorijo idej. Podobno kot je Platon razširil učenje pitagorejcev, da so števila edina realnost, po kateri so reči, tudi na vse ostale pojme, ne samo na števila, je tudi Carnap razširil gradnjo aksiomatskih sistemov, ki jo je Hilbert pripeljal na področje matematike, tudi na ostala pojmovna področja, ne samo na področje števil. Carnap je govoril po Hilbertovem zgledu vseskozi o metalogiki kot teoriji o oblikah izrazov v nekem jeziku. Šele pozneje je začel uporabljati izraz sintaksa oz. logična sintaksa, kjer ga je zanimala samo logična struktura izrazov, oziroma metajezik, ki služi za formulacijo logične sintakse. S pomočjo tako pojmovane sintakse jezika je Carnap lahko pokazal, da se vsi glavni pojmi deduktivne logike, kot na primer dokazljivost, logična izvodljivost, neodvisnost, dajo razložiti kot sintaktični pojmi, ker se zasnujejo izključno samo na oblikah stavkov, ne pa na njihovem pomenu. Po drugi strani pa je Carnap hotel dokazati, da vlada pri izbiri sintakse nekega jezikovnega sistema, in s tem tudi logike, prosta izbira (princip tolerance) ali »princip konvencionalnosti jezikovnih oblik«. Ker pa vsi filozofski problemi prej ali slej končajo v logični analizi jezika, vpliva ta konvencionalizem pri izbiri jezika tudi nanje. Na ta način misli Carnap reševati tudi ontološke probleme. Ontološki problemi se zreducirajo na izbiro jezika. Na primer, na vprašanje, ali je bolje govoriti o pojavih in zaznavah ali pa o stvareh, je mogoče odgovoriti samo z izbiro jezika — v prvem slučaju fenomenalističnega, v drugem realističnega. Tudi vprašanje, ki se tičejo bivanja atributov, bistva števil, itd. se rešujejo v okviru določenega jezika.

Carnap je bil močno pod vplivom Wittgensteinove misli, da logika ne govori ničesar na svetu. Ni se mu pa pridružil v mnenju, da se ne da o jeziku ničesar reči (meje jezika so meje mojega sveta).

Ravno pri Hilbertovem načinu obravnavanja matematičnega jezika je našel Carnap možnost, da se tudi o jeziku da kaj povedati. Zgolj sintaktični pristop, kjer se govori po Carnapu zgolj o formuliranju izrazov, ne pa o njihovem pomenu, pa se je kmalu pokazal kot nezadosten.

Tarski je zgradil teorijo resnice za formalizirane jezike, ob tem pa ni ponudil nikakršnega zagotovila, da lahko teorijo uporabimo tudi za naravni, vsakdanji jezik:

»zdi se, da je že sama možnost konsistentne uporabe izraza ‚resnični stavek‘, ki bi se ujemala z logičnimi zakoni in z značilnostmi običajne govornice, več kot vprašljiva, in je zato dvomljiva tudi možnost zgradbe pravilne definicije tega izraza.« (Tarski 1956, 165; Haack 1979, 120; Davidson 1969, 10).

Tarskijev pesimizem glede možnosti uporabe teorije za naravni jezik je še okrepljen s tezo, da za ta nenavadni, nezajemljivi predmet, ki za logika predstavlja vsakdanja govornica, pri analizi ni mogoče uporabiti logičnih terminov, kot sta na primer konsistenca ali nekonsistentnost:

»Na prvi pogled bi se zdelo, da mora biti vsakdanji jezik (...) nekonsistenten. Vendar pa stvari niso tako preproste. Naš vsakdanji jezik zagotovo ni jezik, ki bi imel natanko določeno strukturo. Ne vemo natanko, kateri izrazi so stavki, še manj pa nam je jasno, katere stavke lahko upoštevamo kot trditve. Tako problem konsistence glede na ta jezik nima natančnega pomena. V skrajnem primeru ne moremo nič drugega kot zgolj domnevati, da bi bil jezik z natanko določeno strukturo, in kar najbolj podoben našemu vsakdanjemu jeziku, nekonsistenten.« (Tarski 1972, 21; Récanati 1979, 788).

Od tod izvede Tarski dva pomembna sklepa: da vodi univerzalni značaj naravnega jezika v protislovnost, ter da zato pri preučevanju naravnega jezika ne moremo uporabiti formalnih metod, — oziroma, če bi formalne semantične metode pri naravnem jeziku uporabili, bi ga morali vse preveč radikalno spremeniti. (Davidson 1969, 11).

*

To temeljno Tarskijevo prepričanje so precej časa razlagali kot prepoved ukvarjanja s problematiko izdelave formalno ustrezne definicije semantične zgradbe naravnega jezika: formalizirani sistem umetnega jezika na eni in vsakdanji jezik na drugi strani sta ostajala področji brez skupnega preseka, in tako so semantiki ostajali pri znanstveni optiki, v varnem zavetju zgradbe formaliziranega jezika, ne da bi mogli oskrbeti stroge semantike za vsakdanji jezik. Vsaka na svoji strani in brez povezave sta nastopali logikovo opravilo izgradnje natanko

določene strukture formaliziranega jezika, in ta slabo zajemljivi predmet, ki ga predstavlja ta jezik, kot ga govorimo, kjer so svoja kopja lomili strukturalno drugače zasnovani nauki, kot je na primer lingvistika.

Vendar je od tridesetih let, ko je Tarski opredelil svoja načela, preteklo precej vode, in med obema področjema so se jele spletati povezave. Dovolj bo, če se spomnimo Chomskyjeve revolucije v lingvistiki, ki je kljub temu, da ji Davidson očita nerefektirano induktivnost, njena prvotna zahteva uporaba formaliziranega aparata za razlago jezika, celo pristajanje na rekurzivno naravo stavčne strukture, ob hkratnem uvajanju argumentativnega postopka, to je obravnavanja strukture jezika začenši s posamičnimi primeri. (Milner 1973; Toulmin 1974). Skratka, formalizirani, v sebi zaključeni, konsistentni in načelno v vsakem odseku preverljivi sistem je postajal vse manj tuj postopkom raziskave, kakršne je mogoče uporabiti za jezik, kot ga govore njegovi govorci. Sem kaže zadnji razvoj v transformacionalni slovnici. A kljub temu je znanstvena semantika za naravni jezik še ostajala (navzlic fregejevski tradiciji in prav zaradi nje) zgolj projekt v zmožnosti.

Bistveno novo kvaliteto glede na raziskave iz tridesetih let pomeni nastop teoretikov formalne semantike, ki so v preteklih dveh desetletjih nastopili na podlagi logicistične tradicije v anglosaksonskem prostoru, in ki predstavljajo nasprotni pol raziskavam teoretikov komunikacije-intence (Strawson 1971, 171). Če slednji trdijo, sedaj z nasprotnega brega kot Tarski, izhajajoč pri prvotnosti komunikacijske situacije za razlago semantike, da formalne logične aparature ni mogoče ustrezno uporabiti za razlago semantične strukture stavkov, to pot zavoljo presežnega bogastva vsakdanje govornice, — pa so prvi prepričani, da je mogoče obe strukturi združiti, in da lahko šele uporaba formalne aparature oskrbi ustrezno definicijo naravnega jezika in njegove semantike.

Eden izmed najbolj pomembnih formalnih semantikov je brez dvoma *Donald Davidson*, ki je že od leta 1953 zagovarjal stališče, da je mogoče naravni jezik obenem obravnavati kot formalni sistem, upoštevajoč resničnostno zgradbo stavkov, in šteti jezikoslovce ter analitične filozofe za svoje sodelavce. (Davidson 1977, 120).

*

Davidson uporabi za razlago naravnih jezikov, za preučevanje intenzionalnih sestavin govornice, ki so fregejevski tradiciji predstavljale deviantne danosti (kot je na primer posredni govor, metafora itd.), znanstveno, ekstenzionalno zasnovano teorijo, kakršna je tarskijanska konvencija — T. Obenem pristaja na nazor holizma, to je od Quinea prevzete teze, da je nastop posamičnega jezikovnega odseka mogoče razložiti le v okviru celotnega jezika.

Na ta način Davidson, kot predstavnik nove usmeritve semantičnih raziskav (sam trdi, da semantiki šele daje možnost njene znanstvene zasnovanosti) poveže dve, prej še ostro ločeni usmeritvi obravnave formalne, aksiomatsko pregledne strukture na eni, ter semantično odprte in formalno-nedoločljive strukture na drugi strani. Tako vzbuja nove upe semantikom, ki jih je jela zanimati vsakdanja govornica, pa se niso pripravljani odreči strogosti formalne aparature pri njenem preučevanju. Seveda ostaja vprašljivo (Dummett), če je na ta način fregejevska

tradicija uspešno presežena (Engel 1981, 593). In eno glavnih vprašanj, ki ga vzbuja Davidsonov program, je prav, v kolikšni meri so ekstenzionalni prijemi ustrezni za pojasnitev intenzionalne razsežnosti govornice.

*

Znano je, da je Tarskijeva teorija aksiomska, in kot taka velja za določeno zaključeno, končno področje: dovolj je že obstoj enega samega, z aksiomatsko zasnovo protislovnega primera, da bo teorija ovržena v celoti. Prav v tem je ena od ključnih težav aplikacije aksiomske teorije na naravni jezik, saj je govornica kot taka sestavljena iz neskončnega števila stavkov, tako da je vprašljiva celo trditev, da lahko končno bazo stavkov transformiramo v govoru v neskončni, nezaključeni niz: kajti tako smo, kot to počne transformacionalna gramatika, že predpostavili določen temelj, izhodišče naše analize. Zato je problem pri Davidsonu zastavljen drugače: kot realna osnova mu ne služi že spočetka aksiomatsko urejeni, meta-jezikovni sistem za dani (formalizirani) jezik, ki omogoča izdelavo teorije resnice za stavke preučevanega jezika (npr. nemščine, pa tudi slovenščine, če je slednja pojasnitveni jezik) s preverjanjem v znanem jeziku (po modelu »Stavek ‚Schnee ist weiss‘ je resničen, če je sneg bel), — ampak možnost aksiomske preverljivosti resničnosti *posamičnih* stavkov, ki nam njihove kombinacije odstrejo semantično strukturo jezika v celoti. Teorija pomenjanja ob tem — saj želimo pojasniti prav njo samo — ne bi nikakor smeli predpostaviti, ampak jo uvaja šele teorija resnice za določen jezik. (Miščević 1979, 83). Ali, drugače povedano, če je Tarski zasnoval, kot pravi sam, »materialno ustrezno in formalno pravilno definicijo termina ‚resnični stavek‘« za dani jezik, Davidson sedaj na podlagi teorije resnice izvaja teorijo pomenjanja. (Hacking 1976, 143). Meja celote jezika sedaj ni več omejena z iz-jemnega aksiomskega mesta, ampak neskončna podlaga realnih delcev, stavkov, ki je le nekatere mogoče izrecno aksiomatsko določiti kot pogoj razumevanja iz njih izvedenih stavkov (tega fregejska tradicija ni dopustila), opredeljuje nov tip celote, odprte celote jezika, ki v konec koncev končnem postopku preučujemo pogoje njegove pomenljivosti. — »Zaželeni učinek je za izdelavo teorije standarden: bogati pojem (tod nekaj, kar je dovolj blizu prevodu) izpeljemo iz drobnih koščkov realnega /from thin little bits of evidence/ (tod resničnostine vrednosti stavkov), tako da dovolj koščkov pokrijemo s formalno strukturo.« (Davidson 1973, 84; Rorty 1980, 260).

Izhajajoč iz take podlage Davidson trdi, da *je mogoče* ob uporabi končnih (formalnih) pripomočkov pojasniti neskončni niz pomenljivih stavkov običajnega jezika (Davidson 1977, 119). Seveda pa, če je tak postopek mogoč, teorija določitve pogojev resničnosti za stavke ne zadošča, ampak ji je treba dodati še metodologijo empiričnih testov (Platts 1979, 57), — ta postopek pa, ki bi mu morda lahko pripisali protislovno obeležje končne neskončnosti, Davidson primerja s fizikalno znanstveno teorijo, pri kateri ni le dovolj vedeti za obstoj zakonov in z njimi rokovati, ampak jih moramo tudi znati dokazati na materialu in jih soočiti s položaji, ki bi jih lahko ovrgli. (Davidson 1977 a, 36) Semantika za naravni jezik mora tako, če naj ustreza svojemu predmetu, imeti empirični značaj. To pa seveda še ne pomeni, da je dovolj, če stavke predmetnega jezika preverjamo glede na njihovo resničnostno vrednost enega-po-enega, ampak moramo

ravno najprej upoštevati (formalno) strukturo jezika v celoti, ki ji šele prilagajamo dokazni material, jo z istim zamahom gradimo.

Važno je tudi, da obenem uvedemo načelo naklonjenosti (principle of charity, izraz je uvedel Wilson), ki skuša ob prevodu enega jezika v drugega (npr. sogoovorčevu) vérovanje priličiti resničnostnim pogojem. (Miščević 1981). Kar se ujema s formalistično naravo teorije, katere predmet je običajna govorica.

Če želimo razložiti to temeljno potezo Davidsonovega projekta, moramo upoštevati nastop filozofov običajne govorce v petdesetih letih: slednji so namreč opozorili, da je teorijo pomenjanja za jezik mogoče uvesti le ob upoštevanju celotne kompleksne realnosti komunikacijske situacije, v okviru katere npr. določena trditev nastopa. Formalni semantiki so to dokazano dediščino, dejstvo naslovljenosti izjave v govorni situaciji, za razliko od predhodnikov na svojem področju sicer upoštevali, vendar pa so od nje abstrahirali. Lep primer je Davidsonova analiza posrednega govora, ali trditev propozicionalnih naravnosti (Stavek »Galilej je dejal, da se zemlja vrti« je analiziran v »Galilej je dejal da.« »Zemlja se vrti.«), kjer so glede na določitev resničnostne strukture (in s tem semantične strukture) deviantni stavki razčlenjeni v za analizo določitve pogojev resničnosti prikladne stavke.

*

Na ta način, ob taki redukciji, Davidson lahko udejani prehod od zaključnega, aksiomskega sistema, ter med logiko za posamične, empirične primere, kar je seveda nujno, če naj formalizirana teorija resnice velja za naravni jezik. Zato ostro ločuje med semantično interpretacijo, torej semantično teorijo resničnosti za določen jezik, ter med pripisom odsekov tega jezika posamičnemu govorcu (»logična oblika ali slovnica« v nasprotju z »analizo posamičnih pojmov«), kar je ravno empirična plat postopka. (Grigg 1980). In slednja v pretežni meri uvaja problematiko, za katero velja Davidsonov program (analiza strukture stavkov in ne oskrbitev pomena posamičnih besed): protidejstveni stavki, podrednja, verjetnostne, vzročne trditve, prislovi, glagoli vérovanja, zaznavanja, intence, akcije so tisto, kar skuša ta program semantično pojasniti.

Filozofija jezika, ki jo uvajajo izrazi kot so resnica, pomen, stavek, semantika, se v tem projektu prepleta s filozofijo zavesti (mind), ki jo uvajajo izrazi, kot so akcija, razlog, vzrok, dogodek. (Hacking 1976, 130). Formalizirani zapis, ki se nam razkriva kot skelet govorce, lahko pojasni dejstva govora, razumljivega kot družbena vez, seveda pa le pod pogojem, da spremeni področje z zapisom vnaprej opredeljene celote v področje na podlagi predhodnega ujemanja, strinjania, empirično preverljive celote. Logika tujega jezika se mora ujemati z logiko našega, nedoločeno je uvedena šele na predikatni ravni, in nedoločeno interpretacije se opira na holistično predpostavko celote jezika, ki ne dopušča interpretacije glede na izven-jezikovne bitnosti. Važna je še ločitev dobesednega pomena izraza v okviru jezika, in istega izraza, ki ga uporabi govorec tako, da skuša z njim nekaj povedati, saj je tako uvedeno razlikovanje rečenega in izrečenega, v okviru komunikacije rečeno nujno vzdržuje razsežnost izreke. Razsežnost, ki je reducirana zaradi prednosti, ki je pri analizi stavkov odmerjena strukturi resničnosti.

*

Vendar redukcija nastopi šele potem, ko smo že vpeljali razširitev in s tem preoblikovanje logike prvega reda, kakršna je ustrezala Tarskemu. Primer take razširitve je Davidsonova vpeljava prislovnih konstrukcij v teorijo resnice za jezik, ki nam razloži možnost sklepanja iz ene na drugo prislovno obliko stavka. Standardna logika prvega reda ne dopusti sklepanja kot je »(1) Franc počasi maže maslo na kruh z nožem, torej (2) Franc maže maslo na kruh«, kajti prevedla bi ga v »Franc F-e, torej Franc G-e« (v premisi imamo F za »počasi-maže-maslo-na-kruh-z-nožem«, v sklepu pa G za »maže-maslo-na-kruh«), kar ni veljavno. Davidson nasprotno trdi, da je sklepanje veljavno, tako da uvede aksiom za enostavni stavek (kot je »Franc poskakuje«, ki nam omogoči izvedbo T-stavka za »Franc nerodno poskakuje«: tako si zagotovi končni temelj za teorijo resnice, ki nam obenem omogoči dokazovanje T-stavkov za poljubno dolgi niz prislovov. Primer razširitve logike prvega reda za prislovne stavčne konstrukcije pa smo navedli tudi zato, ker prislovi preoblikujejo opise akciji, in tvori teorija logičnih oblik za akcijske stavke prehod k teoriji akcije kot take. Posledica je med drugim, da pri ontologiji jezika ni dovolj upoštevati le stvari z njihovimi lastnostmi, ampak nezvedljivo kategorijo dogodkov. (Hacking 1976, 139). Na prvi pogled smo prišli dovolj blizu nazorom kakšnega Strawsona (1977), razlika pa je v tej bistveni potezi, da so zbirke realnih delcev (v nasprotju z razredi bitnosti, kjer so odločilne njihove lastnosti) vpeljane na osnovi aksiomatizacije T-stavkov naravne govorice, ne pa na predpostavljenem (brezčasnem) ujemanju temeljnih ontoloških kategorij in kategorij govorice, ki služi projektu deskriptivne metafizike. Čeprav avtorji (Engel 1981, 593) trdijo, da je bistvena novost Davidsovega projekta prav v tem, da nas vabi govorico razumeti, in ne več izboljševati, ne smemo pozabiti, da je prehod od aksiomskega konstrukcijskega k fizikalističnemu pojasnitvenemu modelu ravno možnost konstrukcije logične oblike izrazov naravnega jezika sama. Seveda logična oblika sedaj ne razkriva več, kot pri Russellu ali zgodnjem Wittgensteinu, v običajni govorici prikrite strukture, še vedno pa je v osnovi — sedaj projekta pojasnitve te govorice — prepričanje, da tarskijanska definicija resnice zgolj preveč idealno navaja bistvene poteze tega jezika. Sprememba v zornem kotu, ki jo lahko opredelimo strukturalno kot prehod k začetku pri aksiomatizaciji empiričnih stavkov, in kvantificiranju dogodkov, če je posredi prislovna konstrukcija.

*

Dogodek je element, ki obstoja pod možnimi opisi akcije, in dogodki so akcije le, če so na določen način opisani. Davidson skuša oskrbeti logično obliko akcijskih stavkov (pogoje njihove resničnosti) tako, da razkriva njihovo kvantifikacijsko strukturo. Podobno je tudi s stavki posrednega govora, kjer je odločilna zahteva določitev začetne logične oblike stavkov, šele na tej osnovi pa se lahko lotimo analize stavkov: omenili smo že, da postane del stavka, ki sledi »da« (that) pri pripisu govora, logično neodvisen.

Ob problematiki akcijskih stavkov vznikne vprašanje razlikovanja med splošno obliko stavka, kakršno oskrbi aksiomska teorija, pozorna na resničnostne pogoje stavka v celoti jezika, in med možno razlago razumevanja posamičnega stavka kot izjave (k slednji sodijo tudi demonstrativi). Teoretiki komunikacije-in-

tence so oporekli primernosti razlage akcijskih stavkov v okviru semantike, ki gradi na teoriji resničnosti, saj takšna aplikacija po njihovem mnenju ni v skladu z razumevanjem takih stavkov s strani govorcev. Po Davidsonovem mnenju nasprotno kvantifikacija akcijskih stavkov ne pride navzkriž z njihovo razlago v posamičnih kontekstih: na ta način bi namreč enostavno ostali v okviru strukture, ki lahko popolno določitev stavka razume kot specifikacijo enkratnega stavka. Stavek se nanaša na vsakršno akcijo, ki ohranja njena določitev resničnostno strukturo stavka, in tako je ohranjena skupna podlaga zbirke izrazov, podlaga, ki jo zagotovi teorija resnice. Zbiranje empiričnih primerov v zvezi s stavki, ki obsegajo intenzionalne oblike propozicionalnih naravnosti kot so vérovanje ali želja, pri tem ne sme pozabiti na urejenost celote jezika. Razumevanje posamičnega torej sloni na skupni formalni strukturi. In ta struktura je prej podobna fizikalistični, kot aksiomatski deduktivni teoriji: posamični stavki so empirično uvedeni primeri, ki služijo izdelavi določene urejenosti, aksiomatizaciji jezika na podlagi teh posamičnosti, in dobe pomen šele v okviru jezika v celoti. Teorija za jezik sicer velja šele, ko upoštevamo celoto jezika, tako pa postane prožnejša za dojetje empiričnega materiala. Odslej verifikacija kot taka ni več najpomembnejša, in Davidson trdi, da lahko na primer paradokсне (semantične teorije) postavimo v oklepaj, ter se lotimo važnejšega posla: razlage jezika, pri čemer je odločilna izdelava aksiomov za posamične stavke in s tem za teorijo jezika v celoti. Prav zato je važna razlika med semantično teorijo resnice za jezik, ki ostaja zagotovilo znanstvenosti projekta v celoti, ter med empiričnim pripisom tega jezika določenemu govorniku, pri čemer ena stran druge ne izključuje, ampak tvori vzajemni pogoj njenega uspeha. Na podlagi nastopa zapisa v splošni in hkrati empirični domeni za specifikacijo jezika oz. njegovih posamičnih pojavnih oblik, stavkov, v različnih kontekstih, lahko razložimo razumevanje govorcev, in ohranimo pogoje, ki zadoščajo za strogo formalizacijo.

*

Če je specifičnost govornice ob uporabi formalne strukture ohranjena, pa ostaja še možnost drugačnega ugovora: ta jezik, ki ga pojasnjujemo (pri Davidsonu je to naš jezik kot tuj jezik), razlagamo konec koncev na podlagi zapisa v tem smislu, da mu iz varne razdalje meta-jezika oskrbimo ustrezno enoznačno, na enotne poteze usmerjeno interpretacijo. Tako vendarle ostaja dejstvo, da smo abstrahirali, in sicer metodično, od subjekta izjavljanja v govornici, ko smo abstrahirali od razsežnosti izreke, v kateri se ta instanca pojavlja. Razsežnost izreke, torej to, kar se v onem kar subjekt reče, trdi, kaže kot predpostavljeno, na-spol izrečeno v rečenem. Prav te razsežnosti meta-jezikovna določitev, ob tem ko interpretira stavke glede na skupno aksiomatsko strukturo resničnosti (seveda je ta struktura najprej izolirana pri posamičnih stavkih), ne more ohraniti, pa čeprav se ukvarja ravno s tisto plastjo tega jezika, ki uhaja zaseženju tradicionalnega formaliziranega sistema, z intenzionalnimi danostmi. Posredni govor, stavke zaobsežene v vedenje, željo ipd. namreč pojasnjuje z ozirom na njihovo meta-jezikovno, resničnostno veljavnost.

Sami smo skušali zlasti opozoriti na dejstvo, da tokrat, v razliko s tradicionalnimi deduktivnimi sistemi, nimamo več opravka z zaključeno, pač pa z za implične primere odprto strukturo. To je prehod v teoriji, ki ga je vzpodbudilo v preteklih dveh desetletjih vsaj na eni strani že sprejeto dejstvo, da običajne govorce ne moremo razložiti, če ne upoštevamo celotne aktivnosti govora, v katerem nastopajo njeni odseki, dejstvo da se, ko jih govorec izjavlja, na nekoga naslavlja, da upošteva, kako naslovljenec za to naslovitev vé itd.

Končno smo prepričani, da nam lahko Lacanova shema razdelitve govorcev v okviru falične kvantifikacije pomaga pri takšni razlagi Davidsonove semantike: vprašanje je namreč, kako lahko z moške, omejene strani, opazujemo neskončno področje tega jezika, na ženski strani (Lacan 1975, 73), — kar je mogoče, če naj ostanemo v formalizatorni optiki, z uvedbo različice fizikalistične teorije, ki aksiomatizira ne več celoto, ampak njene odseke, in kjer preverba, če naj uporabimo ta popperjanski termin, ni več v verifikaciji, ampak v falsifikaciji. Ne sme biti niti enega primera, ki ne bi sodil v določeno področje, pod pogojem da je — kar poudarjamo sami — to področje ne-celo. Ne-celo pa je zato, ker je ta jezik reflektiven, ker govorce o njem ne moremo izjaviti ničesar izven njega samega. Izrečeno ni aksiomatsko določljiv dodatek rečenemu, ampak tvori njegovo drugo plat, ki je od rečenega ne moremo razdružiti tako, da bi navedli pogoje njenega ujemanja s teorijo resnice za ta jezik.

LITERATURA

- Davidson D. (1973): »In Defense of Convention T«, v »Truth, Syntax and Modality«, Leblanc H. (izd.), Amsterdam.
- Davidson D. (1977a): »Reply to Foster«, v »Truth and Meaning«, Evans G. in McDowell J. (izd.), Oxford U. P.
- Davidson D. (1977): »Semantika za prirodne jezike«, v »Gramatika, semantika, znanje«, Suško M. (izd.) Svjetlost, Sarajevo.
- Davidson D. (1969): »Truth and Meaning«, v »Philosophical Logic«, Davis J. W. (izd.), D. Reidel, Dordrecht-Holland.
- Engel P. (1981): »Davidson en perspective«, Critique, Minuit, Paris.
- Grigg R. (1980): Delo o simbolizmu pri Jonesu, v okviru Freudovskega polja, Pariz, neobjavljeno.
- Haack S. (1979): »Philosophy of Logics«, Cambridge U. P.
- Hacking I. (1976): »Why does language matter to philosophy?«, Cambridge U. P.
- Lacan J. (1975): »Encore«, Seuil, Paris.
- Milner J.-Cl. (1973): »Arguments linguistiques«, Mame, Paris.
- Miščević N. (1981): Doktorska disertacija, Ljubljana, neobjavljeno.
- Miščević N. (1979): »Uvod v teorije pomenjanja«, Problemi, Ljubljana.
- Platts M. (1979): »Ways of Meaning«, RKP, London.
- Récanati F. (1979): »La langue universelle et son 'inconsistance'«, Critique, Minuit, Paris.
- Rorty R. (1980): »Philosophy and the Mirror of Nature«, Basil Blackwell, Oxford.
- Strawson P. F. (1977): »Individuals«, Methuen, London.
- Strawson P. F. (1971): »Logico-Linguistic Papers«, Methuen, London.
- Tarski A. (1956): »Logic, Semantics, Metamathematics«, Oxford at the Clarendon Press.
- Tarski A. (1972): »The Semantic Conception of Truth«, v »Semantics and the Philosophy of Language«, Linsky L. (izd.), U. of Illinois P.
- Toulmin S. T. (1974): »The Uses of Argument«, Cambridge U. P.

1. SMISEL IN POMEN

V sodobni logiki je Frege nemara najbolj znan po svoji semantiki, oz. po svoji teoriji pomenskega izražanja. Tudi pri tem njegovem prizadevanju opazimo, da se noče vezati na psihologijo, da skuša najti tisto objektivno in na sebi veljavno v izražanju, v njegovi vsebini in pomenu. Le takšna teorija pomenjanja namreč lahko služi kot podlaga logičnega sistema.

Frege je bistvo svojih semantičnih konceptov pojasnil predvsem v dveh člankih, v »Über Sinn und Bedeutung« (1892) in v »Der Gedanke« (1918). Slovi predvsem prvi članek. Seveda pa o tej temi piše tudi v drugih delih.

Treba pa je pripomniti, da v svojih prvih delih, v »Begriffsschrift« in v »Die Grundlagen der Arithmetik«, ni podrobno razvijal teorije smisla in pomena, tam sploh še ni poznal njune razlike. Oboje mu je sovpadlo v »miselni (pojmovni) vsebini« izrazov. Zato mnogi interpreti Fregejeve misli govorijo o »revoluciji« Fregejeve teorije okrog l. 1890.

O temeljni misli te koncepcije povejmo, da gre za *načelno* razlikovanje dveh »vsebinskih« plati *vsakega* jezikovnega izraza (znaka), za razliko med »pomenom« (Bedeutung) in »smislom« (Sinn) izraza. *Pomen* označuje tisto, kar izraz *označuje* (bezeichnet), danes pravimo temu *denotacija* ali *referenca* izraza. Vobče se ujema s *predmetnim odnosom* znaka do označenega. Ta definicija strogo ustreza le pri zaključenih znakih, ki jih uporabljamo v neposredni označevalni rabi. Kot bomo videli, se v ostalih primerih nezaključenih izrazov ter posredne rabe izrazov (pomenov) situacija bolj zaplete (»označeno« ni vedno neki predmet).

Smisel izraza, npr. znaka, pa je za Fregeja neki »način danosti označenega« (»Über Sinn und Bedeutung«, v »Funktion, Begriff, Bedeutung«, str. 41), a to ni nekaj subjektivno poljubnega, temveč identičnega za vse, ki razumejo izraze, o katerih je stvar (prav tam, str. 42).

Toda relacija med pomenom in smislom ni enolična, kajti enemu pomenu lahko ustreza več različnih smislov, ki se izražajo v različnih izrazih (znakih) za isti pomen. Možni so tudi smisli, ki jim ne ustreza noben pomen. Če pa ima neki izraz pomen, potem lahko rečemo, da vsem izrazom z enakim smislom ustreza gotovo enak pomen.

Poleg tega je možno, da imamo več različnih izrazov z istim smislom. Celotna hierarhija različnosti in enakosti je torej naslednja:

1. izrazi z različnim smislom in z enakim pomenom (ali brez pomena!);
2. različni izrazi, ki jim ustreza enak smisel, takšni so npr. prevodi istega stavka v različne jezike (tu ločimo kvečjemu osebne predstave ali čustvene oz. poetične osvetlitve, ki jih izzivata dva različna, istosmiselna izraza);
3. določeni izrazi z natančno določenim smislom in pomenom.

Najbolj fundamentalna je prva stopnja, kajti druga izraža preprosto relacijo sinonimnosti med različnimi izrazi jezika (ali jezikov), ki jo je uvedel že Aristotel. S prvim primerom je tudi zagotovljena razlika med smislom in pomenom, s čimer je zavržena enostavna referencialna semantika.

Brez sinonimnosti (istosmiselnosti) izrazov po Fregeju ne bi bilo možno nobeno komuniciranje ali védenje. Védenje predpostavlja neko skupno posest mnogih ljudi, »kajti ne da se zanikati, da ima človeštvo neki skupen zaklad misli, ki ga prenaša z enega rodu na drugega« (prav tam, str. 44).

Smisel je različen od psihične vsebine pri dojetju znaka, npr. od predstav, od emocionalne obarvanosti ali od drugih oblik »obarvanosti« in »osvetlitev«, kot jih poznata poezija in retorika. Vse to je zgolj subjektivno, nič objektivnega.

Posebej se Frege upira izenačevanju predstav (idej) in smisla, kajti ravno predstave so vedno osebna last tistega, ki jih ima, in običajno imamo ljudje različne predstave o istem smislu. Celo posamičen človek ima lahko različne predstave istega smisla.

V spisu »Über Begriff und Gegenstand« je Frege prav tako nastopil proti izenačevanju smisla in predstav. To bi napravilo logiko za nemožno, saj bi pomenilo, da se z vsako spremembo izraza menja tudi smisel, torej misel, ki jo izražamo. Nikakor ne bi bilo mogoče prepoznati enako misel v različnih jezikovnih preoblikah, in logiki gre ravno za misli (gl. »Über Begriff und Gegenstand«, v »Funktion, Begriff, Bedeutung«, str. 70).

Toda če smo ugotovili enakost smisla v različnih izrazih zanj, pa se zdi bolj nenavadna različnost smisla pri izrazih za isti predmet, oz. z istim pomenom. Pa vendar mora ravno logika upoštevati to možnost, če naj se ne utopi v formalizmu.

Že razsikava *identitete* pokaže nujnost ločitve smisla in pomena. Kajti izraz: » $a = b$ « izraža drug smisel kot zgolj tавтоloška misel: » $a = a$ «. Drugi stavek velja apriori, ne glede na a , medtem ko prvi stavek ne more veljati a priori, nikakor ni nujno analitičen, posebej ne pri empiričnih izenačevanjih (»Über Sinn und Bedeutung«, str. 40).

»Odkritje, da ne vstane vsako jutro novo sonce, temveč vedno isto, je pač postalo eno najbolj pomembnih (am folgenreichsten) v astronomiji,« piše Frege v »Über Sinn und Bedeutung« takoj na začetku spisa (prav tam, str. 40). Dejansko gre za dva različna *smisla* identitete, za *empirično identiteto predmetov* dveh znakov ali za *analitično samoidentiteto* vsakega predmeta. Očitno je, da se odnos identičnosti zato ne more graditi na samih znakih, temveč na njihovem predmetnem *pomenu*. Pri tem je jasno, da lahko isti predmet označimo s poljubnimi znaki, a s tem uvedemo že neko razliko v izraze. Toda s tem smo že uvedli neko razliko v način označevanja, a tudi v objektivni način danosti predmetov (to sicer

ni vedno res, saj lahko izenačimo tudi različne izraze z istim smislom in pomenom, npr. »glavno mesto Slovenije = slovenska prestolnica«.

Opisna izraza: »presečišče a in b« (dveh stranic »a« in »b« trikotnika) in »presečišče b in c« (stranic »b« in »c« istega trikotnika) označujeta, pomenita isto stvar, namreč težišče trikotnika. Toda to težišče je podano na različen način, vsak od obeh izrazov ima različen smisel. In zato je v stavku:

»Presečišče stranic a in b = presečišče stranic b in c« izraženo resnično spoznanje, ne pa analitična tautologija. (gl. prav tam, str. 41).

Frege nato navaja še več primerov, ki so vsi po vrsti postali naravnost paradigme sodobne semantike, navedel bom le nekatere:

1. Imeni »Večernica« in »Danica« imata isti pomen, a različen smisel, saj oba označujeta planet Venero, toda smisel prvega je v »prvi zvezdi večernega neba«, drugemu pa v »prvi zvezdi jutranjega neba«. Nekdo, ki ne ve, da Danica in Večernica pomenita Venero, bi nemara stavkom, ki govorijo isto o obeh, odrekal enako resničnostno vrednost. Zanj bi imela ta stavka različen smisel in različno resničnostno vrednost (gl. tudi. »Funktion und Begriff«, str. 27).

2. Ime »Aristotel« ima lahko različen smisel, kajti lahko ga večemo bodisi na opis »Platonov učenec in učitelj Aleksandra Velikega« ali pa na opis »V Stagiri rojeni učitelj Aleksandra Velikega«. Kajti nekdo, ki ne bi vedel, da drugo tudi pritiče Aristotelu, bi menil, da stavek »Aristotel je bil rojen v Stagiri« ni resničen. (Über Sinn und Bedeutung, str. 42).

3. Številski izraza » 2^4 « in » $4 \cdot 4$ « imata isti pomen, a različen smisel. Zato tudi stavka » $2^4 = 4^2$ « in » $4 \cdot 4 = 4^2$ « izražata različno misel (smisel), čeprav sta oba resnična (imata isti pomen). Tu je že implicirana Fregejeva semantika stavka in pravilo ohranjanja pomena (resničnostne vrednosti) stavkov, če vanje vstavimo izraze z enakim pomenom.

Frege je podrobneje definiral le smisel in pomen *lastnih imen*, to je izrazov, katerih pomen je vedno neki *predmet* in ki lahko stojijo na mestu subjekta nekega stavka. Le posredno je govoril o smislu in pomenu funkcij.

Le o t. i. »posredni rabi imen« je posebej pisal, kajti tam se modificirata smisel in pomen izrazov.

Na splošno pa Frege definira, da neki izraz *označuje ali pomeni* svoj pomen ter *izraža* svoj smisel (prav tam, str. 46).

Vsakemu jezikovnemu izrazu pripada neki smisel, ker je del neke misli, toda ne ustreza vsakemu izrazu neki pomen. Prvi del te trditve je eksplicitno navedel v svojih »Grundgesetze der Arithmetik«:

»Če je neko ime del imena resničnostne vrednosti (tj. del stavka, op. A. U.), je smisel imena del misli, ki jo to izraža« (Grundgesetze . . . I, str. 51, cit. po C. Thiel, Sense and Reference . . ., str. 148).

Vsako ime ima svoj smisel, če ga ima stavek, ki ga vsebuje, torej imajo svoj smisel tudi predikatni izrazi in funkcije sploh. V neobjavljenem spisu »Ausführungen über Sinn und Bedeutung« (1895), je potrdil, da imajo tudi imena pojmov in relacij svoj smisel in pomen (C. Thiel, »Sense and Reference . . .«, str. 148). O pomenu predikatov govori tudi v spisu »Über Begriff und Gegenstand«. Tam je pomen predikata (funkcije) izenačen s *pojmom*, smisel pa je *miselna vsebina predikata*. Že v prejšnjih razpravah pojmuje Frege tudi *stavke* kot *imena*

nekih predmetov, to pa sta obe resničnostni vrednosti, Resnica in Neresnica. Eksplicitno to dokazuje tudi v spisu »Über Sinn und Bedeutung«.

Smisel stavka je označena kot *misel* (der Gedanke), ki jo stavek izraža in je prav tako nekaj duhovnega, idealno objektivnega, enaka je »propoziciji« v sedanjih logikah in podobna stoičnemu »lektonu«.

Resničnost in Neresničnost pa ne moreta biti nobena predikata misli, saj s stavkom: »'p' je resničen« ne povemo nič več kot s trditvijo »p«, kajti trditev, »... je resničen« leži že v *sami formi* trdilnega stavka. (»Über Sinn und Bedeutung«, str. 49). S prediciranjem predikata k subjektu pridemo vedno k neki misli, ne pa od smisla (misli) do pomena ali od misli do njene resničnostne vrednosti (prav tam). Resničnostni vrednosti sta torej le dva idealna pomena, ne pa predikata (funkciji) stavka.

Iz teh opredelitev brž izhaja, da je *pomen stavka* neka *funkcija pomena stavčnih delov* (vseh imen, ki nastopajo v stavku).

Frege se tu opira na Leibnizov zakon o neločljivosti identičnega: »Eadem sunt, quae sibi mutuo substitui possunt, salva veritate.«

Če v stavku zamenjamo katerikoli pomenski del (npr. ime) z drugim izrazom, ki ima isti pomen, tedaj se pomen, torej resničnostna vrednost stavka, ne spremeni (prav tam, str. 49, 50).

Vendar Frege trdi še več, namreč da sta tudi Resnica in Neresnica predmeta, ki ju označuje stavek, kot njuno lastno ime. Teza, da je stavek (in misel) tudi lastno ime resničnostne vrednosti, pa ni več tako prepričljiva. Da pa se jo razumeti, če se zavedamo, da za Fregeja pomeni pomen ali označitev neki *odnos* do pomenskega predmeta in ne le zunanji predmet sam. To izhaja že iz Fregejeve navezave pomena na smisel in ne le na znak (ime). Pomen je pomen *smiselnega znaka*, ti. pomen znaka z določenim smislom in zato ostaja le v *odnosu do smisla* znaka. Eventualni predmet, ki velja za referenčni pomen nekega imena, je pomen le v odnosu do smisla njegovega imena. To pomeni, da pomen imena ni le ta predmet, temveč tudi *odnos* smisla imena do referencialnega pomena.¹ Pomenski predmet je torej objektivni korelat imena, a skupaj z odnosom do imena. Tako stavek kot lastno ime označuje svoj *resničnostni odnos* do menjenega stanja stvari. Zato je tudi dejstvo, ki ustreza resničnemu stavku, neločljivo od resnične sodbe. Ta misel je bolj ali manj implicitno navzoča v Fregejevi semantiki, toda v kasnem spisu »Der Gedanke« eksplicitno trdi: »Kaj je dejstvo? Dejstvo je misel, ki je resnična.« (»Der Gedanke«, izd. G. Frege v »Logische Untersuchungen«, 1966, str. 50.).

Seveda se s takšno koncepcijo vsa teorija zelo zaplete in zdi se, da se Frege le ni zavedal možnih protislovij tega nazora. Resnica in neresnica nista pojasnjeni, če ju proglasimo za predmet (pomen) misli, oz. stavka. Težava je že v tem,

¹ Za splošno označitev odnosa med smislom in pomenom navedimo tole mesto iz »Über Sinn und Bedeutung«, str. 42: »Pravilna zveza med znakom, njegovim smislom in pomenom je, da znaku ustreza neki določen smisel in temu spet neki določen pomen, medtem ko nekemu pomenu (predmetu) ne ustreza le en znak.«

Odtod je razvidno, da pomen *primarno* pripada smislu, ne pa znaku, temu pripada šele posredno, prek njegovega smisla. Če torej iz znakov iztrgamo njihov smisel, po Fregeju iztrgamo tudi njihov pomen (predmet, referenco). V tem je specifični *intenzionalizem* Fregejeve logike oz. semantike.

ker Frege govori izmenično o pomenu stavka in o resničnostni vrednosti misli (torej o pomenu smisla).

Očitno je, da se tu spet izkazuje neizrečena zamisel, da je pravi nosilec pomena pravzaprav misel oz. smisel imena, ne pa ime samo. Toda težko je reči, da smisel označuje svoj pomen. Tedaj bi bilo nemara treba ločiti med *predmetom*, ki ga označuje ime, in med *pomenskim odnosom*, ki je »pomen smisla«. Potemtakem bi bilo tudi razumljivo, zakaj si Frege izbere tako nenavadno izrazje, saj v tradicionalni in sodobni semantiki običajno »pomen« in »smisel« sovpadata, ločita pa se »označitev« (denotacijo, referenco) in »pomen« (smisel). Če veljajo te naše domneve le za Fregeja, denotacija resnično ne izraža vsega »pomena«, saj se ne more pripisati sami »misli« (razen posredno, skozi znak te misli). Poleg tega za Fregeja »pomen« ni vedno predmeten, ker se ne ujema vedno z »označevanjem« ali s preprosto denotacijo (referenco), saj je pomen včasih tudi »smisel« drugega izraza ali neki »pojem« (ki ni predmet, ker ni zaključena bitnost, temveč vsebuje variabilnost!) ipd.² Tudi s tem se seveda ne pojasni težava z »resnico« saj če dejstvo sovpada z resnično mislijo, in če je kriterij resnice v skladnosti misli in dejstva, tedaj bi šlo v znanosti le za »najdenje« resničnih misli, ki bi jih morali »najti« same na sebi, brez primerjave z nečim »nesmiselnim«, npr. realno obstoječim, saj bi morale imeti svoj resničnostni odnos že v sebi. In dejansko je Frege kasneje trdil prav to, kot bomo videli, in s tem odkrito branil svoj »platonizem misli«.

Toda ta platonizem *smisla in pomena* je izražen dovolj jasno tudi v spisu »O smislu in pomenu«.

Če zamenjamo neki izraz v stavku z istosmiselnim izrazom, se stavku torej smisel (in s tem tudi pomen) ne spremeni, izraža isto misel. Toda so tudi primeri, kjer navidezno pade pravilo o nadomeščanju enakopomenskih imen »salva veritate«.

To se zgodi v vseh t. i. »posrednih«, ali kot pravi Frege, »obličnih« kontekstih imen.

Najelementarnejši so primeri, kjer neki izraz ne pomeni niti svojega pomena niti smisla, temveč označuje (pomeni) le samega sebe, torej »besedo« (ali stavčni izraz). Jasno je, da ne dobimo niti smiselno niti resničnostno identičnega stavka, če nadomestimo takšno ime s pomensko ali smiselno identičnim drugim imenom. Tu gre za primere t. i. »materialne supozicije« izrazov v stavku, kot so temu rekli v sholastiki. Da bi se izognili zmotam, Frege predlaga uporabo *narekovajev*, s katerimi zajamemo izraz v materialni supoziciji (gl. npr. »Grundgesetze . . . , I 4, cit. Bochenski, »Formale Logik«, str. 337).

Bolj zapleteni so primeri »posrednih kontekstov«, kjer ime ne pomeni svojega običajnega pomena, temveč svoj običajni »smisel«. Ta primer je najbolj pogost pri sestavljenih stavkih, kjer stavek sestoji iz glavnega in podrejenega stavka. Podrejeni stavek označuje dejansko svoj smisel, ne običajni pomen, kajti glavni stavek se nanaša na misel, ki jo izraža podrejeni stavek. Če nadomestimo podrejeni stavek s poljudnim drugim stavkom iste resničnostne vrednosti, ne

² Frege npr. pozna brezpomenske izraze, ki jim ničesar ne ustreza, npr. imena neobstoječega ali stavki brez resničnostne vrednosti. Toda tudi »prazen stavek«, npr. »Pegaz je krilati konj« dobi v posrednem kontekstu spet pomen, npr. »A meni, da je pegaz krilati konj.« Pomen je tu običajni smisel stavka, pomen je torej neka *potencialnost* smisla.

dobimo niti po smislu niti po resnici identičnega stavka. Najznačilnejši so pri tem stavki, ki izražajo neko subjektivno stališče do drugega stavka, npr. stavki »A reče p«, »A meni p«, (tudi v varianti, »A meni, da p«), »A je prepričan, da p«, kjer »p« označuje poljuden stavek.

Če tedaj »p« zamenjamo z drugim stavkom »q«, ki je enakega pomena (tj. enako resničen ali neresničen) ne dobimo nujno stavka, ki bi bil enake resničnostne vrednosti kot prejšnji, saj nikakor ni nujno, da npr. »A« meni tudi »q«, če meni »p«.

V teh primerih moremo nadomestiti stavek »p« le s stavkom istega smisla, kajti pomen »p«-ja je »premaknjen«, ni Resnica ali Neresnica. Podobno je s stavki, ki vključujejo besedo »da...«, ki stoje za besedami »spozna«, »ve«, »želi«, »stremi«, »ukazuje«, »prosi«, »prepove«, »dvomi, če«, pa tudi v vprašalnih stavkih, v hipotetičnih stavkih (ta primer je zanimiv, kajti današnja logika tudi te stavke skuša spraviti na resničnostne funkcije, torej na stavke, ki so zveza dveh stavkov z običajnim »pomenom«). Odnosi med smislom in pomenom tako sestavljenih stavkov in delnih stavkov se lahko močno zapletejo in jih tu ne bom podal, ker ne prispevajo bistveno k razlagi bistva Fregejeve misli. Osnovno pa je, da vedno ostane v veljavi princip ohranitve pomena stavka, če poljuden izraz, v posebnem delni stavek, nadomestimo z drugim izrazom, ki ima *enak pomen*. Toda pri tem moramo paziti, ali je imel nadomeščeni izraz svoj običajni ali posredni pomen, tedaj svoj »običajni« smisel.³

Tudi tu si lahko pomagamo z narekovaji, toda narekovaji za oblični kontekst niso isti kot narekovaji za materialno supozicijo znaka in je treba njihov smisel razbrati iz konteksta ali pa jih posebej označiti.

Frege je v nadaljnjih semantičnih izpeljavah čedalje bolj jasno zagovarjal ontologizirano verzijo semantike, zlasti v znanem spisu »Der Gedanke« (1918/19). Bistvo tega sestavka je, da opredeljuje spoznavno-teoretsko in ontološko mesto smisla stavkov.

Pri tem spet definira *misel* kot smisel stavka, ki mu lahko določimo neki resničnostni pomen, pri drugih stavkih pa govori le o »*smislu*«. *Misel* je *nečutna in idealna vsebina povednega stavka*, ki ostane nespremenjena pri poljudnem prevodu tega stavka v drug jezik. Stavek je »čutno oblačilo« misli in s tem nam postane dojemljiva. »Rečemo, da stavek izraža neko misel.« (Der Gedanke, izd. v »Logische Untersuchungen«, str. 33).

³ Sovjetski logik B. V. Birjukov je v članku »Teorija smisla Gottloba Fregeja« zagovarjal stališča, da Frege zastopa neki strogi ekstenzionalizem, kajti postulira občo veljavnost Leibnizovega kriterija ekstenzionalne enakosti, spremeni le referenčno vrednost izrazov v njihov običajni smisel, kadar nastopajo v posrednih kontekstih.

(Gl. B. V. Birjukov: »Teorija smisla Gottloba Fregeja« v »Primenenie logike v nauke i tehnike«, Akad. nauk SSSR, Moskva 1961, str. 540—2.) Toda to vendarle ni čisto res, če se spomnimo na prej omenjeno specifično intenzionalnost njegove semantike, poleg tega Frege ni nikoli reduciriral vseh pomenov na predmete, ki lahko stoje na mestu argumentov v stavku, torej stroga forma Leibnizovega zakona ekstenzionalne enakosti zanj ne velja. Tako pomeni pojmov niso predmeti, prav tako ni nikjer eksplicitno dejal, da posredno referenčno omejen smisel postane neki »predmet« (vrednost argumenta), zaradi tega je tudi nemogoče strogo formalno prikazati pogoje istosmiselnosti, kajti smisli ne morejo (po vsej verjetnosti) za Fregeja postati predmeti nekih predikacij. Torej bi moral neki tak pogoj imeti tudi sam »posredno« formo.

Ker je misel nekaj nečutnega, hkrati pa objektivnega, ji moramo poiskati njeno mesto zunaj subjektivno-psihološkega in tudi zunaj realno-objektivnega sveta. Njeno mesto je »irealno-objektivno«. Pri tem Frege spet dokazuje, da resnica in neresnica nista lastnosti misli ali predstav, temveč sta možna *pomena (predmeta) misli*.

Od misli loči Frege še *sodbo* (Urteil), ki je pripoznanje neke misli kot resnične, ter *trditev* (das Behaupten), ki je sporočanje te sodbe (to je diferenca, ki jo prej še ni poznal). Ves napredek znanosti gre od dojetja neke misli do pripoznanja njene resničnostne vrednosti (običajno resnice) in nato v sporočanje te sodbe v jeziku z izrečenim trdilnim stavkom. V samem trdilnem stavku se ne da ločiti med mislijo, sodbo in trditvijo, kajti že forma tega stavka izraža neko sodbo in trditev. Pač pa *vprašanje*, ki se nanaša na ta stavek, smiselno in formalno vsebuje zgolj *misel kot možno resničnost*. Zato je misel tisto, kar je skupno nekemu vprašalnemu stavku in trdilnemu stavku (prav tam, str. 35). Pravi znanstveni stavek se mora izogibati vsem poetičnim in retoričnim izrazom, izražen mora biti v presentu in oblikovan tako, da velja vsečasno. Present namreč izraža tudi »večnost« veljave neke misli (gl. prav tam, str. 37).

Pri tem moram poudariti, da Frege jasno pripozna možnost *imen*, ki *ničesar ne pomenijo*, a *imajo svoj smisel*. Takšna so npr. številna imena naravnega jezika, npr. »Pegaz«, »Odisej«, »štirikotni trikotnik« itd. Ta imena imajo očitno svoj smisel, ko jih uporabimo v določenih kontekstih, tj. stavkih. Toda ne ustreza jim noben predmet, torej noben pomen. To se prenese tudi na stavke, ki vsebujejo ta imena. Takšni stavki, npr. »Odisej je rojen na Itaki«, imajo svoj smisel, toda *nimajo pomena*, torej jim ne ustreza *nobena* resničnostna vrednost. Frege odločno odkloni možnost, da bi tedaj imeli neko »tretjo« vrednost, neko »nedoločeno«; zanj obstajata le dve resničnostni vrednosti in dva možna pomena stavkov. Le tisti, ki smisel izenačuje s pomenom, lahko zapade zmoti, da bodisi tem stavkom odpiše smisel bodisi da si umisli tretjo resničnostno vrednost (prvi primer dejansko branijo logični pozitivisti, drugega npr. D. A. Bochvar v svoji trovrednostni logiki, kjer je tretja vrednost ravno »nesmisel«).⁴

Tudi stavek o samoidentiteti predmeta: »A = A« nima pomena (pač pa smisel), če »A« ne pomeni ničesar. Tem anomalijam se da po Fregejevem mnenju izogniti le tako, da v logični jezik ne sprejmemo »praznih« imen in »praznih« sodb, česar v naravnem jeziku ne moremo storiti, zato je to njegova največja pomanjkljivost (gl. npr. »Über Sinn und Bedeutung«, str. 55—56, 47).

K drugim določilom tako idealnega jezika spada predvsem enoličnost in natančnost označevanja (vsakemu predmetu pripada le en znak), tako da ne nastanejo ekvivokacije (posebej nevarne pri zamenjavi individualnega predmeta za pojem ali za vrsto, ki ji predmet pripada, npr. »konj« označuje v naravnem jeziku tako predmet kot njegovo vrsto in pojem).

Običajni stavčni izrazi misli ne izražajo nedvoumno in zanesljivo, zato so nepristni. Frege poudarja, da *nenehno bije neki boj z jezikom*, da bi pokazal prek njega na misel, ki jo skriva jezikovni izraz, in se ne bi zapletel v jezik:

⁴ O tem glej A. A. Zinovjev: »Filosofskie problemi mnogoznačnoj logiki«. Akad. nauk SSSR, Moskva 1960, str. 36—41.

»Moram se zadovoljiti s prednašanjem sebi nečutne misli, odete v čutni jezikovni formi bralcu. Pri tem dela slikovitost jezika težave. Čutno se vsiljuje vedno znova in napravlja izraz slikovit in s tem nepristen. Tako nastane neki boj z jezikom in prisiljen se bom še ukvarjati z jezikom, čeprav to seveda tu ni moja prava naloga. Upam, da mi je uspelo pojasniti mojim bralcem, kaj želim poimenovati z mislijo.« (Prav tam, str. 40.)

Že za Fregeja je torej filozofija »borba proti začaranju našega razuma s sredstvi našega jezika« (Wittgenstein, »Philosophische Untersuchungen Schriften 1«, Suhrkamp Verl. Frankfurt/M, 1969 odd. 109).

Nadalje Frege dokazuje nemožnost, oz. bolje silno neverjetnost subjektivnega idealizma in dobro pokaže, kako subjektivni idealizem ter nekritični naravoslovní realizem stikata in prehajata drug v drugega (prav tam, str. 43—47).

»Če je lahko misel, ki jo izrekam v Pitagorovem izreku, spoznana kot resnična, tako od drugih kot od mene, tedaj ne spada k vsebini moje zavesti, tedaj nisem njen nosilec, in kljub temu jo lahko prepoznam kot resnično. Če pa sploh ni ista misel, ki jo jaz ali oni vidim kot vsebino Pitagorovega izreka, tedaj bi se pravzaprav ne smelo reči 'Pitagorov izrek', temveč 'moj Pitagorov izrek', 'njegov Pitagorov izrek', in ti bi bili različni; kajti smisel nujno pripada stavku ... Potem bi bila resnica omejena na vsebino moje zavesti in ostalo bi dvoumno, če je v zavesti drugih sploh nekaj podobnega ... Tako se zdi rezultat: misli niso niti stvari zunanjega sveta niti predstave.

Moramo priznati neko tretje kraljestvo. Kar spada k njemu, se ujema s predstavami v tem, da ni čutno zaznavno, s stvarmi pa v tem, da ne potrebuje nobenega nosilca, k čigar zavestnim vsebinam spada. Tako je misel, ki jo izreka Pitagorov izrek, brezčasna, neodvisna od tega, če jo ima nekdo za resnično. Ne potrebuje nobenega nosilca. Ona ni resnična šele, odkar je odkrita, kot je bil planet, še preden ga je nekdo uzrl z drugimi planeti v medsebojnem učinkovanju.« (Prav tam, str. 42, 43, 44.)

V opombi na str. 44 še precizira odnos do misli:

»Vidimo neko stvar, imamo predstavo, dojemamo ali mislimo neko misel. Če dojemamo ali mislimo neko misel, tedaj je ne ustvarimo, temveč le pristopimo k njej, ki je obstajala že prej, z nekim posebnim odnosom, ki je različen od videnja stvari in od posesti predstave.«

Iz teh dveh tekstov se vidi, da Frege ne priznava k »tretjemu kraljestvu« le smisla stavka (misel), temveč tudi njegove pomen, torej možno resnico ali neresnico. Misel skupaj s svojo resničnostno vrednostjo spada v to kraljestvo, zato z odkritjem smisla znanstvenih stavkov (in za te Fregeju gre vendar) odkrije tudi njeno resnico, oz. bolje, sama pot od smisla do spoznavne vrednosti stavka poteka v tej idealni sferi.

Zato pravi malo dlje:

»Kajti to, kar imenujem misli, stoji v najožjem spoju z resnico. Kar spoznam kot resnično, o tem sodim, da je resnično povsem neodvisno od mojega pripoznanja njegove resnice, tudi neodvisno od tega, da mislim nanjo. K resnici neke misli ne spada, da je mišljena. 'Dejstva! Dejstva! Dejstva!' kliče naravoslovec, ko želi poostriti nujnost zanesljive podlage znanosti. Kaj je dejstvo? Dejstvo je misel, ki je resnična ... Delo znanosti ne obstaja v nekem ustvarjanju, temveč v odkrivanju resničnih misli.« (Prav tam, str. 50.)

Tako je povsem konsekvntno zaostрил svoj platonizem »misli« (na sebi).

Toda ob tem se tudi njemu, tako kot že prej Husserlu, odpre problem *intencionalnosti zavesti*, ki pa se ga le dotakne, ko pravi:

»Dojetje misli predpostavlja dojemajočega, mislečega. Ta je nato nosilec mišljenja, ne pa misli. Čeprav misel ne spada k zavestni vsebini mislečega, mora vendar v zavesti nekaj meriti (hinzielen) na misel. Tega pa se ne sme zamenjati z mislijo samo. Tako je tudi Algol sam različen od predstave, ki jo nekdo ima o Algolu.«

To nečutno, duhovno, tretje kraljestvo pa ni le nekaj »zunaj« sveta, nasprotno, *ono tvori istovetnost nam vsem skupnega zunanjega sveta*. Vidni vtisi so sicer nujni za videnje stvari, a niso zadostni.

»Kar mora še pristopiti, ni nič čutnega. In to je vendar ravno tisto, kar nam odpira zunanji svet; kajti brez tega nečutnega bi ostali zaprti vsak v svojem notranjem svetu.«

Duhovno — smiselno torej nekako »konstituira« svet, zato ni nekaj poleg njega, temveč bistvo prav vseh dejstev, ki jih odkrivamo v njem. Tako bi se dalo reči, da je za Fregeja odkrivanje dejstev v resnici duhovno odkrivanje resničnih misli o zunanjem svetu. Tu sicer potrebujemo posredovanje čutnih vtisov, toda glavni del spoznanja neke resnice je za Fregeja vendarle dojetje neke misli in spoznanje *njenega* pomena. Toda človek ne ustvari ne dejstva ne misli ne njene resnice ali neresnice, vse to lahko le dojame in spozna.

2. KRITIKA IN KRITIKI FREGEJEVE LOGIKE IN FILOZOFIJE

Frege je, kot smo videli, tesno povezal svojo semantiko in ontologijo. Vendar je ostalo veliko vprašanj odprtih. Številni kritiki Fregejevih misli so kritizirali te ali one momente njegove misli, toda zdi se mi, da kljub temu v celoti še ni ocenjena. Predvsem se mi zdi zgrešeno popolno negiranje Fregejevih zamisli, njegove semantike, zaradi strahu pred platonizmom. Natančno vzeto, to ni platonizem, saj se vendar bori proti obstoju nekih »idej«, kajti v temelju nasprotuje pretvarjanju pojmov v stvari (predmete). Bliže je stoicizmu, posebej pa Leibnizu in Bolzanu.

G. Thiel je kritiziral Fregejevo izenačevanje semantične in ontološke razdelitve. Zdi se, da je Fregeju veljalo za paralelno: delitev na zunanji svet, notranji svet (psihološka realnost) in irealno-objektivno, s semantično delitvijo: znak (doživetje znaka), pomen in smisel (C. Thiel, »Sense and Reference in Frege's Logic«, 1968, str. 151), kar seveda ne gre, kajti irealno objektivno področje vključuje poleg smislov tudi nekatere pomene (vrednostne poteke, obe resničnostni vrednosti, pojme, funkcije), medtem ko drugi pomeni (znakov realnih stvari) sodijo v realno-objektivni svet. Iz raznih izjav Fregeja zvmemo, da idealno objektivno področje vsebuje tudi vso logiko in matematiko, a tudi vse smisle ne-logičnih stavkov in izrazov (npr. fikcije in poezijo). Poleg tega bi morala ta sfera, kot je ugotovil že Carnap, imeti neskončno mnogo smislov in pomenov. Kajti v vsakemu pomenskem imenu »N« lahko dodamo ime njegove reference »r' N« in smisla »s' N«. Če sedaj to označimo z izrazom »smisel N«, imamo novo ime, ki ima za referenco »s' N« in neki svoj posebni smisel, ki ni enak »s' N«. Imenujmo ga »s' s' N«. Spet lahko tvorimo novo ime »smisel s' N«, ki ima za referenco prejšnji smisel »s' s' N« itd. v neskončnost (G. Thiel, prav tam, str. 153).

Thiel sklene, da je povezava semantike in ontologije neupravičena in da kviri samo semantiko. Semantična dimenzija ni ontološka in, obratno, tudi ontološka

dimenzija ni semantična. Čeprav vsaka smiselna »stvar« spada tudi v ontološko dimenzijo misli, ne velja tudi obratno, saj imajo lahko misli in miselni deli v posrednih kontekstih vlogo referentov. Referenti so tu izrazito miselno-ontološki (smisli misli), vendar ne spadajo k samemu smislu, izražene misli.

Thiel zato predlaga, da bi namesto o »sferah« smisla, pomena in znaka govorili le o različnih »vlogah« smisla, pomena in znaka v semantiki. Tako bi se izognili nepotrebni ontologizaciji (prav tam, str. 154). Toda če se spomnimo, da po Fregeju pomen ni kar enak predmetu, temveč predmetu v odnosu s smislom znaka, je ontološko in semantično torej že a priori povezano.

Prvi pomembnejši Fregejev kritik je bil *B. Russell*, ki ga je kritiziral že 1903. v knjigi: »The Principles of Mathematic« in v članku »On Denoting« (1905).

C. Thiel ugotavlja, da Russellova kritika v glavnem temelji na nerazumevanju Fregeja. Tako npr. Russell prevaja Fregejevo sodbeno vsebino z »nezatrjeno propozicijo«, ki pa za Fregeja poleg smisla stavka vsebuje še resničnostno vrednost (pomen) stavka (*B. Russell*: »Principles of Mathematic«, Cambridge, At the Univ. Press, 1903, str. 503). Da bi to dvojje ločil, Russell uvede »propozicionalno vsebino« kot zameno za Fregejevo »misel« in »domnevo« (assumption) kot zameno za Fregejevo »resničnostno vrednost«, kar naj bi bilo enako Meinongu; Pri tem se Russell opira na neki narobe razumljeni Fregejev citat iz sestavka »Funktion und Begriff«, kjer Frege govori o »Annahme«.

V članku »On Denoting«, kjer je Russell podal svojo teorijo deskripcije, je še poostril kritično mnenje o Fregeju in tudi neposredno napadel njegovo teorijo o smislu in pomenu.

Pri tem se opira na svojo znano teorijo deskripcije, čeprav jo je popolno razvil šele kasneje, v obdobju logičnega atomizma. Vendar je njeno bistvo bilo že od začetka v tem, da vsak stavek, ki smiselno vključuje kot subjekt neki izraz tipa »tisti C« (deskripcijo), vključuje tako trditev o obstoju C kot tudi trditev o enoličnosti opisa z deskripcijo. Če pa eden od obeh pogojev ni izpolnjen, je stavek neresničen (npr. »sedanji francoski kralj je moder«), ne pa nesmiseln, kot bi nemara pričakovali. Russell je menil, da je Frege za tak primer trdil, da je stavek nesmiseln, in je to kritiziral, toda tu je Russell očitno pomešal Fregejevo »brez-pomenskost« stavka in »nesmiselnost« stavka. Stavek »Sedanji francoski kralj je moder« je za Fregeja brez pomena, tj. brez resničnostne vrednosti, ni pa nesmiseln (prim. o tem njegov sestavek »O smislu in pomenu«, kjer eksplicitno obravnava podobne primere; gl. tudi C. Thiel: »Sense and Reference...«, str. 106). Razlika med Russellom in Fregejem je torej le v tem, da je Russellu zgornji stavek neresničen, a smiseln, Fregeju pa brez resničnostne vrednosti, toda smiseln.

Glavni ugovor Fregeju pa velja njegovi teoriji smisla in pomena sploh. Russell trdi, da o smislu izraza »C« lahko govorimo le s stavkom »smisel 'C'-ja«, ne pa s stavkom »smisel C-ja«. (Russellu ime »C« pomeni smisel C-ja!) Toda prvi izraz sovpadel s samim »C«. Prav tako po njegovem tudi lahko govorimo le o »pomenu C-ja«, ki tudi sovpadel s »C-jem« samim. Tako sovpadeta smisel in pomen. Russell je odtod sklepal, da »nam ne more uspeti hkratno ohranjanje zveze smisla in denotacije in preprečevanje, da bi bila eno in isto« (»On De-

noting«, izd. v: R. C. Marsh, *Logic and Knowledge*, G. Allen and Unwin, London-New York, 1968, str. 49).

Toda tudi ta nejasna argumentacija zgreši svoj cilj, kajti Russell predpostavlja, da lahko ločimo smisel in pomen (Russell pravi »meaning« ter »denotation«) s postavljanjem imena v narekovaje. Zato za Russella »C« označuje (imenuje) isto, kot pove smisel tega izraza (ker izraz, dan v narekovaje, pomeni svoj smisel). Toda s tem si Russell onemogoči posebej naznačiti sam izraz C, ali mora tedaj uporabiti nov znak ali pa meša izraze v narekovajih z izrazi zunaj njih, kar vodi do izenačevanja izraza z referenco ali s smislom. Frege je tu natančnejši, ker mu narekovaji označujejo le izraze same, smisel in pomen pa opisuje v natančnih kontekstih. Kjer pa Frege le uporablja posebne narekovaje, zato da zaznamuje smisel izrazov, gre vedno za posredno nastopanje teh izrazov v delnih stavkih, ne pa samostojno.

Zato za Fregeja izraz »smisel 'C'-ja« označuje tisti smisel, ki ga izraža »C«. *Same označitve in izražanja* pa Frege ne označi z nobenim znakom, ker se izraža v načinu uporabe v nekem stavku. Smisel zgornjega izraza pa je spet drugačen kot smisel »C-ja«.

Kritiko Russellovih ugovorov Fregeju sta v bistvu razvila že Carnap in Church v svoji obrambi intenzionalnosti (Carnap to stori seveda šele v svojem poznem »intenzionalnem« obdobju v knjigi »Meaning and Necessity«). Tudi drugi filozofi so podobno kritizirali Russella, prvi E. E. C. Jones že 1910 l. (v »Mind«, št. 19, 1910).

Vendar to ne pomeni, da so branilci Fregeja tudi vedno zvesto interpretirali Fregejevo misel in C. Thiel razvija celo vrsto ugovorov proti njihovim pojmovanjem, posebej o Jonesovi in kasnejši Bierichovi teoriji.

Thiel v glavnem opaža (npr. pri Bierichu), da pozabljajo na Fregejevo ločevanje *trditve* kot posebne predstave funkcije stavka v logičnem sistemu od *trdilnega stavka* kot stavka samega. Medtem ko je prvo res nekakšna nujna pragmatična komunikacijska funkcija stavka, da sporoči bralcu, kaj pisec privzema kot resnično, a na sebi nima pomena, pa trdilni stavek seveda ostaja pomenska enota z resničnostno referenco. Res pa je, da v *naravnem jeziku* teh dveh funkcij *ne moremo formalno ločiti*, saj obe zajema že forma trdilnega stavka. Toda pojmovni zapis (idealni logični jezik) mora ločiti sam stavek, prezentiran po vsebini (»A«), ter trditev tega stavka (»|—A«). *Postavitev trdilnega stavka še ni trditev njegove resnice*. Le v naravnem jeziku sovpadeta stavek in trditev, v pojmovnem zapisu (v logičnem jeziku) pa se ločita. Podobno samo v naravnem jeziku pridemo do situacije, ko uporabljamo »prazna« imena, ki ničesar ne referirajo, temveč imajo zgolj neki smisel. V pojmovnem zapisu pa Frege dopušča le strogo logično rabo imen, tj. referenčno rabo. S tem odpadejo npr. tiste kritike, ki Fregejevi logiki očitajo »protislovno« rabo brezpomenskih imen ter deskripcij. Toda v naravnem jeziku običajno nastopajo »prazna« imena in prazne deskripcije, zato je trebna pojasniti tudi njihovo uporabo. Tu pa se ločita npr. Russellova in Fregejeva logika. Zaradi zamenjave trditve in trdilnega stavka nekateri (Russell, Bierich) sklepajo, da je Fregejeva teorija stavčnega pomena nesmiselna in da se ji je celo sam odrek (pri tem se opirajo na napačno razumevanje Fregejevega odklanjanja pomena trditve).

Frege je sicer ugotovil (v članku »Über Sinn und Bedeutung«), da vsaka deskripcija *predpostavlja* existenco tega, kar meni, in enoličnost opisa, toda sam smisel deskripcije ne *vkjučuje zapisa* *eksistence in enoličnosti*. Zato so stavki s praznimi deskripcijami brez pomena (brez resničnostne vrednosti). Pri Russellu pa deskripcija vedno (uporabljena v nekem stavku) eksplicitno vključuje eksistenčialni kvantifikator in pogoj enoličnosti. Le gramatična, praktična uporabnost obeh teorij po Thielu lahko odloči med obema teorijama (tako primerjavo je npr. opravil P. T. Geach v članku »Russell's Theory of Descriptions'« v *Analysis* 10, 1950). Po Geachovem mnenju med obema teorijama ni bistvene razlike, kar se tiče uporabnosti za razumevanje stavkov naravnega jezika. Kajti na vprašanje »Ali je sedanji francoski kralj moder?« lahko preprosto odgovorimo: »Ne bodite neumni, saj ni nobenega francoskega kralja!« Torej sta vprašanje in stavek, ki ga vprašanje vsebuje, prej nesmiselna kot pa neresnična (nav. po C. Thielu; »Sense and Reference . . .«, str. 114).

Russellova teorija je dobra za uporabo v eksistenčialnih sodbah, in kadar nastopajo deskripcije na mestu predikatov, toda odpove takrat, kadar stojijo na mestu subjekta, poleg tega je tehnično zelo zapletena. Torej se izkaže za bolj naravno in uporabno Fregejeva rešitev.

Pri Fregeju ni tako čistih imen, ki ne bi bila tudi deskripcije, kajti vsako ime ima neki smisel, ne le pomen, medtem ko Russell in drugi zagovorniki ekstenzionalizma predpostavljajo neka čisto nominalna, referenčna imena, »brez smisla«. Zato Russell napravi globoko razliko med imeni in deskripcijami, ki so le navidezna imena in imajo svoj smisel le v celotnem kontekstu stavkov, kjer nastopajo.

Sovjetski logik B. B. Celiščev se v svoji oceni opira na A. Churcha in očita Fregejevi koncepciji, da vodi v napačne sklepe in da ne omogoča razumevanja eksistenčnih sodb (gl. B. B. Celiščev: »Logika suščestvovanja«, izd. Nauka, Novosibirsk, 1976, str. 26).

Frege je namreč predpostavljaj splošno veljavnost pravila modus ponens, če pa slučajno sodbe v predpostavkah nimajo resničnostne vrednosti, ne moremo ničesar izpeljati iz njih, oz. sklep je tudi brez resničnostne vrednosti. Celiščev pa na več primerih pokaže, kako postanejo prazne tudi določene očitne kontradikcije, tj. postanejo brez resničnostne vrednosti, ne pa napačne. Npr. stavek, »Okrogel kvadrat je okrogel in kvadraten«, ki je kontradikcija, je po Fregeju brez pomena, ne pa neresničen. Ustrezno temu tudi negacija te sodbe ni resnična, temveč prav tako brez pomena. Prav tako po Celiščevu Frege ne more zanikovati obstoja neobstoječih predmetov, saj je že trditev o njihovem obstoju brez pomena (gl. prav tam, str. 27).

Vendar se mi zdijo ti ugovori v celoti netočni. Kajti nemožnost govora o eksistenci, oz. o neeksistenci »francoskega kralja« in »neobstoječih predmetov« velja le, če jo skušamo izpeljati iz nekih (tavtoloških) stavkov, kjer nastopa njihovo ime kot subjekt sodbe. Tedaj res ne moremo ničesar sklepati »po meri resnice«, saj tega subjekta ni. Toda če spremenimo to sodbo tako, da se deskripcija preseli iz subjekta v predikat (pojem), lahko postavimo neko eksistenčno sodbo, npr. »obstaja x, takšen da je francoski kralj« ($\exists (x) F(x)$), kjer »francoski

kralj« nastopa kot del funkcije: »takšen, da je francoski kralj«, torej predikativno in pojmovno.

A eksistenčne sodbe se vendar pri Fregeju nanašajo *na pojme*, govorijo o nepraznosti njihovih obsegov, ne pa o samih predmetih, ki spadajo v ta obseg. Tedaj je stavek »Francoski kralj je plešast« seveda enostavno neresničen. V tem je tudi ves smisel Russellove uporabe deskripcije.

Logično smiselno je stavke, kjer nastopajo prazne deskripcije na mestu subjekta stavka, spremeniti v takšno predikativno obliko, kjer se deskripcije premaknejo v predikat po smislu ekvivalentnega novega stavka, a ravno tedaj moramo uporabiti kvantifikatorje in uvesti pogoj enoličnosti opisa, kar se izenači z Russellovo uporabo deskripcije. Npr. »francoski kralj je moder«. Tu stoji deskripcija »francoski kralj« (oz. »tisti, ki je francoski kralj«) na mestu subjekta, in ker je prazna, je stavek smiseln, a brez pomena. Če pa pišemo predikativno, moramo pisati: »Je neki x , ki je francoski kralj, in je tak en sam in je moder« — ki je neresničen stavek in se povsem ujema z Russellovo uporabo deskripcije v stavku.

Razlika med Fregejem in Russellom je sedaj le še v tem, da Frege ne dopušča *logične izpeljave* drugega, transformiranega stavka iz prvega (ker po njegovem stavke s subjektno rabo deskripcije le predpostavlja eksistenco in enoličnost opisanega, če je stavek resničen, toda je logično ne implicirajo. Zato Frege spremeni stavek iz naravnega jezika v strog logični jezik (kjer ni praznih imen), medtem ko Russell to transformacijo že formalno zagotovi, saj preprosto operira že v logičnem jeziku samem, kjer so vsa imena referenčna, deskripcije pa dejansko nastopajo le predikativno.

Podobno se izravnavajo tudi drugi ugovori Celiščeve Fregeju in bi bili dejansko vznemirljivi, če bi veljali tudi za predikativno preobrazbo deskripcije. In vsa skrivnost je v tem, da za golim formalnim izrazom » $H(x)F(x)$ « (za, »tisti x , ki je F je H «) ipd. lahko stojita subjektna in predikativna raba deskripcije.

Bolj pomembna od zgornjih ugovorov Russella idr. Fregeju se mi zdi Russellova kritika stavkov (sodb) kot imen iz obdobja logičnega atomizma, kjer dokazuje (tako, kot tudi Wittgenstein), da je »pomen« (referenca) atomskega stavka njemu primerno dejstvo, ki mu je strukturalno izomorfno. Ta referenca stavka ne pomeni, da je stavek *ime* dejstva, kajti slehernemu dejstvu ustrezata dva možna stavka, trdilni in nikalni stavek, torej bi imel nujno dvojje različnih imen (gl. npr. B. Russell: »The Philosophy of Logical Atomism«, izd. v C. M. Marsh, *Logic and Knowledge*, 1918, str. 187).

Tedaj bi bil le par stavkov ime nekega dejstva, ne pa en sam stavek, poleg tega pa sestavljenim stavkom (iz več atomskih stavkov) ne ustreza sestavljeno dejstvo, temveč kvečjemu neka funkcija dejstev, ki je sintaktične narave, ne pa objektivna.

Še bolj relevantni ugovori Fregeju so tisti, ki so jih podali različni sodobni logiki (R. Carnap in W. O. Quine idr.).

Glavni Carnapov ugovor smo že navedli: Fregejevo ločevanje smisla in pomena in njegova določitev smisla izraza kot pomena tega izraza v posrednih kontekstih vodi v neskončno pomnoževanje smislov in pomenov, pač zaradi neskončnih možnosti čedalje bolj zapletenih posrednih kontekstov, znotraj katerih nastopa neko ime ali stavek. (gl. R. Carnap: »Meaning and Necessity«, The Uni-

versity of Chicago Press, Chicago, 6. izd., 1970, str. 130—132). Toda tudi Frege sam je predpostavljaj takšne zapletene možnosti, nekaj dokaj zapletenih je sam obdelal (npr., da ima neki stavek lahko celo *dva pomena*, npr. »Bebel je zmotno verjel, da A«, ki za Fregeja pomeni »Bebel je verjel, da A' in 'ni A'«, torej A nastopa v dveh kontekstih hkrati, a z različnim pomenom) (gl. »Über Sinn und Bedeutung«, str. 62). Carnapova semantika ne zahteva takšnih komplikacij in zaradi tega se zdi Carnapu Fregejev postopek nezadosten.

Drug važen Carnapov ugovor izvira iz »antinomije imenske relacije«, ki so jo pred njim poleg samega Fregeja obravnavali drugi logiki, zlasti B. Russell in V. Quine. Bistvo imenske relacije je, da lahko vedno zamenjamo neko ime z drugim imenom istega predmeta, ne da bi se spremenila resničnost stavka, kamor vstavljamo ta imena. Vendar je že Frege ugotovil, da v intenzionalnih kontekstih (v posrednih kontekstih) to ni tako, kajti običajni pomen je tam smisel neposredno rabljenega imena predmeta. To ukinitve običajnega zakona identitete resničnosti sodbe pri zamenjavi imen z drugim imenom istega pomena imenuje Carnap »antinomijo imenske relacije«. Po njegovem zanjo ni kriv intenzionalen kontekst, temveč imenska (referenčna) uporaba imen po vsej sili v vseh stavkih. Klasična je npr. Russellova formulacija: vzemimo stavek: »Jurij IV. je želel vedeti, če je Scott avtor Waverleya.« Če v ta stavek vstavimo namesto »avtor Waverleya«, ki je le deskripcija za Scotta, prav to ime »Scott« (saj velja identiteta »avtor Waverleya = Scott«), dobimo absurden stavek: Jurij IV. je želel vedeti, če je Scott Scott«.

Quine je podobne antinomije pokazal predvsem v »modalnih kontekstih«. Npr. »Nujno je, če je življenje na Večernici tedaj je življenje na Večernici«, toda če sèm vstavimo namesto drugega nastopa Večernice Danico (ker velja »Večernica = Danica«), dobimo logično neresničen stavek: »Nujno je, če je življenje na Večernici, tedaj je tudi življenje na Danici«, kajti identiteta Danice in Večernice ni logična nujnost. Še bolj presenetljiv je tale Quinov primer »Nujno je, da je 9 večje od 7.« Toda ker je res »9 = število planetov«, in če postavimo namesto »9« »število planetov«, dobimo absurd: »Nujno je, da je število planetov večje od 7«. (gl. W. v O. Quine: »From a Logical Point of View«, Harper Torchbook, New York, 1963, str. 193).⁵

⁵ Problem teh »modalnih« paradoksov je težavnejši, kot se zdi na prvi pogled. Quine npr. odkloni rešitev, po kateri bi izjave o nujnih sodbah zreducirali na izjave o analitičnem značaju teh stavkov, kot so to predlagali Lewis, Church in Carnap. To so zanj t. i. »nejasni konteksti« nastopanja imen in morajo biti preprosto izločeni iz znanstvenega jezika.

Na tem mestu ne morem prikazati argumentov Quinove kritike modalnosti, poudarjam le, da on zavrača tako vpeljavo posebnih »intenzionalnih objektov«, za katere bi veljala posebna pravila identifikacije, in ki edina lahko nastopajo v intenzionalnih, npr. modalnih kontekstih (Lewis, Church, Carnap), kajti lahko se primeri, da je en in isti objekt hkrati ekstenzionalen in intenzionalen, kot tudi zavrača esencialistične poizkuse ločevanja nujnih in kontigentnih lastnosti objektov (pri čemer bi morali v modalnih stavkih upoštevati le nujne lastnosti), ker poleg sumljive metafizike to vodi tudi v trditev, da so vse identitete in razlike med objekti nujne. Prav tako zavrača ločevanje imen in deskripcij v teh kontekstih, kajti ko pokaže, da pride do podobnih paradoksov tudi v kvantificiranih stavkih z vezanimi variablami (ki jih ne moremo nadomestiti z imeni ali deskripcijami), to ločevanje ne pomaga rešiti vsch težav (gl. npr. W. v O. Quine: »Reference and Modality« v »From a Logical Point of View«, str. 139—159; dalje njegovo knjigo »Word and Object«, The M. I. T. Press, Cambridge, Massachusetts, 1976, 10. izdaja, str. 195—200, idr.).

Veliko logikov se je različno lotevalo teh primerov, in to po Carnapu že dokazuje da gre v resnici za *antinomijo*, ki se je ne da rešiti na en sam, za vse zadovoljiv način (tako kot to ni bilo možno storiti z »antinomijo množic«), antinomijo pa po njegovem ustvarja referenčna relacija imena.

Ta odgovor je blizu Fregeju, saj je njegova rešitev takšnih problemov enostavno v tem, da kritična imena (stavkov, individuov) ne nastopajo z običajnim pomenom, temveč s smislom kot svojim pomenom. Toda Frege spet pojmuje ta smisel kot nov pomen (referenco) imena. Carnapa to ne zadovolji, ker vodi do komplikacij v ontologiji (pomnoževanje entitet) in v zapisu (uporaba različnih vrst narekovajnih znamenj ali kaj podobnega, kot je predlagal že Church).

Te kritike lahko povežemo posebej s Quinovimi kritikami. Glavni Quinov očitke Fregeju je, da ontologizira smisel, oziroma da si »izmisli« neprevrtiljive entitete. Neprevrtiljive pa so zato, ker Fregeju ne uspe podati zadovoljivega kriterija za identičnost in različnost »smiselnosti« izrazov (individualnih imen ali stavkov ali deskripcij).

Osnovni pogoj za uvedbo neke entitete pa je, da jo znamo vsaj identificirati ali ločiti od drugih. Poleg tega so po Quinu intenzije (smisli) pravzaprav povsem odstranljive iz logike in preostanejo le »ekstenzije« (individui, obsegi individuov, obe resničnostni vrednosti), torej Frege že v principu neupravičeno »podvojuje« bitja, kar pa po znani Ockhamovi devizi ni dopustno (gl. pos. W. v. O. Quine: »From a Logical Point of View«, str. 11, 12, 47—64, 131—138 itd. in v vseh drugih njegovih delih).

Dokler ni določeno, kaj je sploh smisel termina, je tudi težko rešiti naštete primere imenske antinomije, tako da trdimo, da smemo tam zamenjati le isto-smiselne izraze. Prav tako je posebej za Quina nemogoče uvesti kvantifikacijo, ki bi segla v takšne kontekste, kajti variable, ki bi nastopale znotraj posrednih kontekstov, bi imele drug pomen (vrednost) kot iste variable zunaj konteksta. Toda iz vsakega resničnega stavka lahko napravimo kvantificiranega, ki je tudi resničen (iz $P(a)$ dobimo $\exists (x) P(x)$), in tedaj bi morali uvesti različne kvantifikatorje, če bi hoteli tako transformirati stavke, ki imajo posreden kontekst (kjer bi eni kvantifikatorji obsegali običajne vrednosti variabel, drugi pa njihove smisle), in podobne komplikacije (gl. npr. W. v. O. Quine: »Quantifiers and Propositional Attitudes«, izd. v. L. Linsky, »Reference and Modality«, Oxford University Press, London, 1971, str. 101—111).

Quine v bistvu nastopa proti temu, da bi imenski izrazi v modalnih stavkih predstavljal dejanska imena, tj. vrednosti nekih individualnih spremenljivk, katere bi lahko tudi kvantificirali.

Mislim, da ima v tem prav, toda moti se, če meni, da so tedaj intenzije in posebne modalnosti odveč. Kajti kvečjemu je dokazal, da modalni izrazi niso nobeni *predikati*, niti predikati stavkov niti predikati predmetov. Toda še vedno so lahko posebne oblike *kvantifikacije*. Tako kot se je za eksistenco in univerzalnost pokazalo, da nista predikata ničesar, temveč specifična logična izraza, kvantifikatorja, se po mojem da pokazati tudi za modalnosti, saj že obče-ontološko veže »nujnost« na »nujno bit«, »možnost« na »možno bit«, »kontigentnost« na »kontigentno bit«. Opredelitve modalnosti s pomočjo kvalitet stavkov (npr. analitičnosti) ali kvalitet objektov so kvečjemu derivati, ne pa zamene zanje. To stališče tu ne bom dalje razvijal, ker zahteva posebno obravnavo (gl. opombo 3 pri IV. poglavju tega dela).

Gl. tudi razprave, zbrane v zborniku: »Reference and Modality«, ed. L. Linsky; dalje zbornik: »Meaning, Reference and Necessity«, ed. S. Blackburn, Cambridge University Press, 1975; in sodobne razprave v modalni logiki, npr. dela Hintikke, Kripkeja, Von Wrighta in dr.

Dejansko ti ugovori močnejše zadenejo Fregeja, toda sami po sebi ne dokazujejo neke logične napake njegove rešitve, kvečjemu nepotrebno kompliciranje v ontologiji in v zapisu. Toda Frege bi te komplikacije priznal, saj veljajo dejansko *le za naraven jezik*, ki ga moramo šele »prevesti« v logičnega. Pri pojmovnem zapisu pa ne sme biti niti praznih imen niti neenoličnih opisov, a tudi ne posrednih kontekstov. Frege se nikoli ni izrekel o tem, ali »obstajajo na sebi« tudi smisli teh »nelogičnih« stavkov.⁶

Frege je sploh že v sintaksi logike odklonil posebno logično vrednost modalnih sodb. One bi edine lahko predstavljale teoretično pomembne posredne kontekste, stavki verovanja itd. pa še manj pridejo v poštev. Hipotetične stavke, ki po Fregeju tudi vsebujejo delne stavke le kot smisle, se da končno pretvoriti v kondicionalne stavke, ki izražajo implikacijo kot »resničnostno« funkcijo.

Čeprav Frege zahteve po »neposrednem« značaju logičnega jezika znanosti ni formuliral, ni ovir, da bi jo ne sprejeli kot možno.

Tako se mi zdi, da navkljub zelo »drastičnim« Fregejevim konceptijam do sedaj še ni bilo pravega ugovora ali razlage zanje. Čeprav je Fregeju spodletel poizkus, da bi strogo zgolj logično utemeljil aritmetiko in analizo, da bi v celoti razvil svojo logiko (kajti zanj sta aritmetika in logika *le* razvita logika), pa so osnove, na katerih gradi, ob vseh nujnih popravkih nedvomno trdnjše, kot se zdi. Fregejeva logika je odprla vsej sodobni logiki nekatere temeljne koncepte, kot je npr. pojmovanje pojmov in relacij, stavčnih funkcij, subjekta in predikata, kvantifikatorja in kopule, stavčne in predikatne logike, a tudi dala nekatere, tako se zdi, neizogibne semantične koncepte, kot sta smisel in referenčni pomen. Zaradi tega

⁶ Tudi sovjetski logik Birjukov kritizira npr. Fregeja zaradi tega, ker ni podal nobenega kriterija istosmiselnosti izrazov in kriterija za nastop posrednih kontekstov (razen čisto negativnega kriterija, da tam odpade običajna ekstenzionalnost) (gl. B. V. Birjukov: »Teorija smisla Gottloba Frege«, str. 533—4, 544—5).

Toda Birjukov predpostavlja, da ima Frege smisle (vsaj v posrednih kontekstih) za neke predmete, ki jih lahko nekako identificiramo. Kot smo že prej dejali (gl. op. 13), to ni ravno zanesljivo. Poleg tega po mojem lahko podamo neke vrste kriterij enakosti smisla, toda le, če se držimo posrednih kontekstov samih.

Npr. dva smisla stavkov A in B sta si enaka, če v vseh *posrednih kontekstih* tipa: »... , da A«, oz. »... , da B«, kjer »...« označuje mesto za nastop nekega poljubnega istovetnega glavnega stavka sestavljenega stavka, velja torej, da sta si takšna sestavljena stavka po resničnosti vrednosti enaka. Če namesto P(A), ki označuje neposredno predikcijo predmeta A, pišemo: »P, da (A)«, kjer »P« spet označuje glavni stavek, dobimo kriterij enakosti smisla:

$(A =_s B)$ (A je po smislu enak B, ne pa »smisel« A je enak »smislu« B) = $_d V(P)$ (P, da (A) \leftrightarrow P, da (B)), ki je tako intenzionalna razširitev Leibnizovega ekstenzionalnega kriterija:

$(a = b) =_d V(P)$ (P(a) \leftrightarrow P(b)) kjer P(a) in P(b) označujeta običajna trdilna stavka »A je P«, oz. »b je P«.

Pomembno je, da v obeh primerih lahko izhajamo že z običajno »ekstenzionalno« implikacijo, pač pa se zaplete pojem predikativne kvantifikacije (oz. »glavnostavčne« kvantifikacije) v intenzionalnem primeru. Mislim, da vendar ni načelnih ugovorov zopet tak predlog. Če bi nekdo odgovoril, da s tem še vedno ne vemo, kako dejansko ugotoviti istosmiselnost dveh izrazov, je to enako, kot v običajnem primeru, saj moramo imeti poleg čisto logične definicije enakosti na voljo tudi dejanska sredstva in metode identificiranja in ločevanja entitet, ki jih formalni kriterij ne vsebuje in tudi treba ni, da jih vsebuje. Seveda s tem vsi problemi niso rešeni, ker moramo v splošnem ločiti istosmiselnost v »objektivnih« posrednih kontekstih od istosmiselnosti v »subjektivnih« posrednih kontekstih (stavki verovanja ipd.).

tudi njegov logični idealizem »misli« na neki način živi v vsej sedanji logiki, pa četudi negativno, kot nominalistični »boj« proti intenzijam in univerzalijam.⁷

Za naše namene se zdi najpomembnejša Fregejeva logično-ontološka koncepcija, ki je v bistvu enostavna. Logika sama po sebi predstavlja sfero čistih, večnih misli, ki pogojujejo vse ostale. Ta sfera je sama »tretje kraljestvo« dejanskosti (poleg subjektivnosti in realne objektivnosti), toda hkrati predstavlja tudi sfero najvišjih *dejstev*, saj so zanj dejstva le »misli, ki so resnične«. Toda ker šele dejstva tvorijo dejstveni svet, in ne zgolj same stvari, tedaj »tretje kraljestvo« spaja stvari v svet. Tudi najvišja, logična dejstva pri Fregeju omogočajo in tvorijo svet, in sicer svet v njegovi *splošni ontološki možnosti*, in tedaj je njegova logika (in matematika) nujno »formalno ontologija«. Zaradi tega Frege najostreje kritizira psihologizem, ker relativizira logiko in formalizem, s tem pa briše ontološko relevantno logike in matematike.

Ne moremo niti dejati, da je logika nekakšna splošna podoba sveta ali njegova analogija, kot je to kasneje dejal Wittgenstein (in delno Russell), temveč je *logika sama* najsplošnejše ontološko, idealno bistvo sveta in sploh *vseh možnih svetov*. Kajti v logiki gre pri Fregeju za tisto, kar logični izrazi pomenijo, oz. idealno nosijo v sebi kot svoj smisel, ne za sam stavčni izraz, ki je le izraz misli. Ta ontologizem, ki je podoben Leibnizovemu, predstavlja neke vrste platonistični ideal sodobne logike, ki ga ta logika potencialno nosi v sebi, tudi kadar ga zanikuje.

LITERATURA

- G. Frege: »Funktion, Begriff, Bedeutung« (izbor spisov), Göttingen, 1966.
G. Frege: »Logische Untersuchungen« (izbor spisov), Göttingen, 1966.
C. Thiel: »Sense and Reference in Frege's Logic«, Dortrecht-Holland, 1968.
B. Russell: »The Principles of Mathematics«, Cambridge, 1903.
B. Russell: (izd.) »Logic and Knowledge«, London 1977.
P. T. Geach: »Logic Matters«, Berkeley, 1972.
B. B. Celiščev: »Logika suščestvovanja«, Novosibirsk, 1976.
B. V. Birjukov: »Teorija smisla Gottloba Frege«, v »Primenenie logiki u nauki i tehniki«, Moskva 1961.
W. v. O. Quine: »From a logical Point of View«, New York, 1963.
R. Carnap: »Meaning and Necessity«, Chicago 1976.
A. Church: »Vvedenie v matematičeskiju logiku«, Moskva 1956.

⁷ Intenzionalna logika se dandanes precej razvija, njen začetnik je nemara A. Church (gl. njegov »fregejski« koncept v Uvodu v njegov »Uvod v matematično logiko«, Vvedenie v matematičeskiju logiku, str. 15—63, in pregled Franza von Kutschera: »Intensionale Logik und theoretische Linguistik«, v »Aspekte und Probleme der Sprachphilosophie«, Alber Broscher, Freiburg/München 1974, str. 111—136; dalje že navedeno Carnapovo delo: »Meaning and Necessity«; nove predloge za definicije intenzij, intenzionalnih relacij itd. pa je dal nedavno tudi P. Weingartner v delu »Wissenschaftstheorie II/1«, Fromman-Holzboog, Stuttgart 1976., str. 117—170, 180—194).

K zgodovini logike

STANISLAV JUZNIČ (ml.)

V dobi, ko postane »znanost« uporabna, produktivna sila, potisnejo naravoslovna odkritja Galileja in naslednikov formalno logiko v kot. Orodje znanosti postane matematika, njena delitev od logike pa postane posebej očitna v novih področjih algebre in analize, ki, drugače kot geometrija, nista logično izvedeni iz aksiomov.

Preroki nove znanosti¹ so ugotavljali, da se s silogizmom in logičnim sklepanjem ni mogoče dokopati do novega znanja o naravnih pojavih. Formalna logika je s svojo »sholastično« interpretacijo in poudarjanjem antičnih avtoritet² prišla ob dober glas. Študij logike se opušta, čeprav znanstveni sistemi, npr. Newtonov, ohranjajo notranje logične zveze. Lockova kritika³ kaže, da je bila formalna logika videti nepotrebno razglabljanje o samoumevnih stvareh; podobno bo pozneje trdil Hegel. (»Kdo je še kdaj videl kaj tako nepotrebnega, kot je trditev » $A = A$ «?).

Leibnitz je eden redkih znamenitežev poznega 17. st., ki še čisla logiko. Prizadeva si zgraditi univerzalni znanstveni sistem, ki naj bi ga izrazil z univerzalnim jezikom (»Lingua philosophica« ali »characteristica universalis«). Vzroke gre bržkone iskati v poudarjeni klasični izobrazbi, ki je na Nemškem naravoslovnotehnična ne bo izpodrinila vse do Napoleonovih časov. Vendar večina Leibnitzovih del ostane skrita v knjižnici Hanoverskega kneza celih 200 let, torej vse do »prebujenja« novodobne logike.

Dva temeljna vzroka⁴, ki opredeljujeta neuspeh Leibnitzove konstrukcije univerzalnega jezika, sta:

1. Slovar takega jezika ni bilo moč sestaviti, dokler niso bile znanosti dovolj razvite, da so lahko natančno opredelile svoje pojme: Kemija tiste dobe vsekakor še ni dosegla te stopnje; vendar bo Lavoisier sto let pozneje pod vplivom Condilaca dialektično obogatil to razmišljanje z ugotovitvijo, da dobro definirano izrazoslovje pospešuje znanost in je obenem pod vplivom njenih dosežkov⁵.

¹ Eden vidnejših prerokov nove znanosti je Roger Bacon. Nanj se sklicujejo tako rojaki iz Royal Society (Hooke), kot npr. Huygens.

² Tu gre predvsem za Galena in Aristotla.

³ Essay Concerning Human Understanding, IV. XVII. 4.

⁴ Kneale W. & M., The development of Logici, (1978) V. Z.

⁵ Lavoisier, Elements of Chemistry, Uvod (1789).

2. V 19. st. bodo relacije postale temelj »renesanse« matematične logike. Leibnitz pa relacije omalovažuje in jih imenuje attribute »z eno nogo v enem, z drugo pa v drugem« subjektu⁶. Zanika celo obstoj relacij med točkami prostora (različnimi substancami) in dopušča le relacije med različnimi časi istih točk (med zaporednimi stanji substance). Kljub temu pa se v svoji vnemi za formulacijo logike loti tudi relacije vsebovanosti, kar je izjemno abstraktno v luči tedanje izključno kvalitativne (numerične) matematike. Seveda pa Leibnitzova formalizacija logike, vsaj v svoji zgodnji inačici, ne pokrije velikega področja. Temelji namreč na preenostavni analogiji med konceptom in praštevilom ter med sestavljenim konceptom in produktom praštevil.⁷

*

V 18. st. potreba po univerzalnem jeziku ne izgine, dobi pa drugo podobo. Latinščina ni več priznana kot jezik znanstvenih komunikacij.⁸ Potreba po prevajalcih, ki bi lajšali mednarodne znanstvene komunikacije,⁹ postane nova plat želje po univerzalnem, formaliziranem jeziku Lamberta in Condorceta.¹⁰

Zgled, ki vleče, je formalizacija matematičnih označb, ki se utrdi v delih »Leibnitzovih učencev« (1725—75) s področja diferencialnega računa¹¹ in »francoske šole« (1775—1825) analitikov (Lagrange) in pozneje, geometrov (Monge)¹². Analiza, temeljni kamen matematike, razvije sedaj poleg infinitezimalnega računa in reševanja diferencialnih enačb tudi dve novi panogi:

1. parcialne diferencialne enačbe (Euler, D'Alembert ~ 1750);
2. variacijski račun (Euler, Lagrange, Legendre ~ 1754—88).

Medtem pa se algebra poleg reševanja enačb in vrst posveti »teoretičnim« raziskavam števil (tudi kompleksnih, ki jih, značilno v tej dobi ne imenujejo več (Cauchy) »imaginarna«). Te raziskave bodo močno razširile in nato sistematizirale

⁶ Broad, C. D., Leibnitz — an Introduction, (1975), str. 37.

⁷ Celoten odstavek (2.) temelji na seminarski nalogi Damjana Bojadžieva: Leibnitzova logika in spoznavna teorija, (1981).

⁸ JEZIK PISANJA ZNANSTVENIH TEKSTOV.

LATINSKO v *DOMAČEM JEZIKU*

Kepler (~ 1604)	Stenon (~ 1670)
Harvey (1628)	Galileo (~ 1606)
Boyle (~ 1682)	
	Huygens (~ 1690)
	Newton (1687—1704)
D. Bernouli (1738)	Buffon (1744 →)
Evuler (~ 1760)	Franklin (1750)
Boškovič (1763)	Nollet (1746—70)
Lambert (1760)	
Oorsted (1819)	
Peano (1889)	

⁹ Priestley, J., The history and present state of electricity, (1767), Uvod. str. 28.

¹⁰ Condorcet, Esquisse d'un tableau historique des progres de l'Esprit Humain, (1793) V. Lambert, Logična in filozofska dela, uredil Johann Bernouli, 1782.

¹¹ Bernouliji 1. & 2. generacije (Johan, Jakob, Daniel) in Euler.

¹² Gaspard Monge (1746—1818) je bil eden od ustanoviteljev École Polytechnique (1793), kjer njegov vpliv ostane tudi potem, ko ga l. 1815 odstavi zaradi lojalnosti padlemu Imperatorju.

področje algebre in odprle vrata aksiomatizaciji konec 19. st. Po drugi plati pa razvoj verjetnostnega računa in statistike (Laplace, Legendre, Gauss) spravi algebro v območje humanističnih ved in tudi s tem olajša njeno vez z logiko.

*

»Fin de siècle« (18.) označuje kriza matematike. Zdi se, da so vsa področja, ki jih je odprl Newton, že dodelana. Kriza izzveni v naporih nove generacije (Gauss, Cauchy) za uvedbo večje strogosti v matematiko. Preučevanje temeljev matematike privabi tudi mnoge humanistično izobražene mislece, kar tudi po svoje orisuje oddaljevanje znanosti od prakse. Mnogi sodijo matematiko, ne da bi se je resnično naučili; tako npr. Saint-Simon, ki poudarja, da je »edina znanost o številih... Ta ideja bo služila za osnovo eksaktnemu sistemu, če se bo človeški duh zmožen dvigniti do tolikšne višine.«¹³

Mnogo bolj sistematično se loti preučevanja matematike Karl Marx (1818 do 83), posebno v zadnjem desetletju življenja. Njegovo zanimanje vzbudi predvsem dvoje:

1. ob študiju politične ekonomije se je že pred letom 1848 srečeval z lažjimi matematičnimi problemi; v pismu l. 1873 pa brez uspeha prepričuje Engelsa, da je ekonomske krize mogoče popisati z matematično enačbo¹⁴;

2. v »Komunistični manifest« (1848) zapišeta, da je kapitalizem z vseh poklicev (tudi znanstvenikovega) snel tančico skrivnosti. Svoj prispevek k snemanju tančice skuša Marx dati z demistifikacijo diferencialnega računa.

V svojih razmišljanjih o matematiki se Marx dokoplje do dveh samosvojih idej:

1. razvoj diferencialnega računa gre skozi tri obdobja:

a) mistično obdobje — Newtonova & Leibnitzova konstrukcija infinitezimalnega računa okoli l. 1665 —. Matematiki te dobe pojmujejo aktualno tako limito kot neskončnost. Diferencial imajo še do srede preteklega stoletja za količino nekega posebnega, zelo majhnega reda velikosti.¹⁵ Marxa predvsem moti lahkota, s katero računajo z neskončnimi količinami. Najbolj mističen pa se mu zdi postopek izpeljave enačbe odvoda iz binomske formule, kjer gre za zanemaritev členov velikostnega reda $(dx)^2$ in manjših:

»Tako so se sami prepričali v skrivnostni značaj novoodkritega računa, ki je dajal pravilne rezultate (naravnost čudovite v geometriji) po matematično popolnoma nepravilni poti. Tako sami sebe mistificirajo in čim bolj cenijo novo odkritje, tem bolj jezijo stare ortodoksne matematike in vzbujajo njih sovražne proteste, ki odmevajo tudi v svetu nespecialistov...«¹⁶

b) racionalno obdobje — pri d'Alambertu je prehod difference v diferencial $(\Delta x$ v dx) le končni rezultat, ne pa izhodišče računa kot pri »mistikih« prejšnjega

¹³ de Saint-Simone, Claude-Henry, Travail sur la gravitation universelle, 1813.

¹⁴ Pismo Engelsu 31. 5. 1873.

Samuel Moore je Marxa odvrnil od nadaljnjih poizkusov matematizacije ekonomije. Ta naj bi ne bila mogoča kot odsev notranje različnosti družboslovja nasproti eksaktnim vedam.

¹⁵ Marx Karl, Matematičeskie rukopisi, Moskva, 1968, str. 9—10. (kolikšen red velikosti pripisujemo diferencialu dandanes??)

¹⁶ Marx, ibid. str. 169 — zapiski po l. 1881.

obdobja. Zato pravi Marx, da d'Alambert dvigne z diferencialnega računa pokrivalo skrivnosti, čeravno še ne razreši njegove dialektike.¹⁷ $f(x+h)$ razvije v vrsto po naraščajočih potencah majhnega h . Koeficient pri h^1 je tu že gotov odvod $f'(x)$; gre le še za to, kako zanemariti ostale člene vrste:

$$f(x+h) = (x+h)^n = X^n + n X^{n-1} h + \dots + h^n$$

ki jo delimo s h , pri čemer upoštevamo:

$$f(x) = X^n$$

$$\frac{f(x+h) - f(x)}{h} = n X^{n-1} + n(n-1) X^{n-2} \frac{h}{1 \cdot 2} + \dots h^{n-1}$$

nato pa limitiramo h proti 0:

$$\frac{f(x+h) - f(x)}{h} = f'(x) = nx^{n-1}$$

c) »čisto algebraično« obdobje zaživi v delih Lagrangea (1797—1813), kjer se mu zdita pojma limite in neskončno majhnega tako nejasna, da izpelje Taylorjevo vrsto kar brez njiju, naravnost iz algebre:

$$f(x+h) = f(x) + ph - qh^2 + rh^3 + \dots$$

kjer so p, q, r nove funkcije x , v neodvisne od h . Lagrange meni, da lahko takšen razvoj, »z izjemo nekaterih primerov«, vedno zapiše. Nato parcialno odvaja $f(x+h)$, označbe so posodobljene):

$$\frac{\partial f(x+h)}{\partial x} = p + 2qh + 3rh^2 + \dots$$

$$\frac{\partial f(x+h)}{\partial x} = \frac{df(x)}{dx} + \frac{dp}{dx} h + \frac{dq}{dx} h^2 + \dots$$

Ker velja:

$$\frac{\partial f(x+h)}{\partial x} = \frac{\partial f(x+h)}{\partial h}$$

lahko izenači koeficiente pri enakih potencah h -ja. Neznane koeficiente p, q, r tako zamenja z odvodi in dobi Taylorjevo vrsto:

$$f(x+h) = f(x) + \frac{df(x)}{dx} h + \frac{d^2 f(x)}{dx^2} \frac{h^2}{1 \cdot 2} + \dots^{18}$$

2. Lagrangeova izpeljava sprva močno navduši Marxa. Vendar pozneje (~1880) ugotovi, da »skok iz navadne algebre s pomočjo le-te v algebro spre-

¹⁷ Marx, ibid. str. 175.

¹⁸ Marx, ibid.

Taylor pride do »taylorjeve vrste« prek končnih diferenc (1713—5), prav po tej poti gre pa tudi njegov manj znani predhodnik James Gregory med leti 1671—2.

menljivk«, (pri tem ima v mislih razvoj $f(x+h)$ v vrsto) »nasprotuje vsem zakonom navadne algebre«. ¹⁹ Diferencialni račun daje tako točne rezultate, čeprav Marx meni, da njegova izpeljava temelji na algebraični napaki; od tod pa povleče zelo pogumen sklep:

»... Napaka v računu je neodpravljiva posledica metode, ki omogoča uvedbo nedoločenega prirastka, vzemimo h . Hkrati ga zamenjamo z diferencialom dx ali x kot pripravnim simbolom. Tako dobimo diferencialni račun kot samostojno metodo računanja, različnega od navadne algebre.«

Marx svojih matematičnih del nikoli ne objavi. Rokopise, shranjene v Amsterdamu, natisnejo komaj l. 1968 v Moskvi. Tu sledimo mnogo globjemu naravoslovnemu zanimanju kot v Engelsovih delih »Anti-Dühring« in »Dialektika Prirode« ali pa v Leninovem »Materializmu in Empiriokriticizmu« (1908).

Matematično znanje črpa Marx predvsem iz francoskih in angleških del, natisnjenih pred letom 1831, ki so veljala za učbenike v Cambridgeu. ²⁰ Dela angleških vrstnikov na razvoju matematične logike ²¹ mu tako ostanejo skrita, bržkone tudi zato, ker se je izrecno omejil na diferencialni račun. Kot mnoge sodobne mislece, tudi Marxa zapelje k iskanju globjega pomena matematike, ki pa se vedno bolj kaže kot »navadno« orodje znanosti, narejeno po človeški podobi. Engels v »Dialektiki Prirode« pravilno poudarja, da pojem neskončnosti odločilno pripomore k razvoju matematičnih antinomij. Znanost mora obdržati uporabno matematično orodje, zato mu skuša priskrbeti aksiomatiziran temelj, ki jo bo sicer siromašil, jo bo pa spet enkrat (do nadaljnjega) naredil nezmotljivo.

*

Izredna uporabnost projektivne geometrije v šoli Gasparda Mongeja pomeni ponoven prodor geometrije kot analize neodvisnega predmeta proučevanja narave. Ob tem postane »Euklidova geometrija« spet predmet razprave, ki pripelje do negacije 5. postulata med leti 1826—32. Tako aksiomatika s svojimi »antinomijami« ponovno prodre v razmišljanja matematikov in tam, oplojena z željo po

¹⁹ Marx, *ibid.* str. 153.

²⁰ Matematični spisi, ki jih prebira Marx:

Boucharlat, J.-L.: *An elementary treatise on the differential and integral calculus*, London, 1828 — prevod.

Hall, T. G.: *An treatise on the differential and integral calculus and the calculus of variations*, 5. izdaja, London, 1852.

Hemming, G. W.: *An elementary treatise on the differential and integral calculus* 2. izdaja, Cambridge, 1852.

Hind, J.: *The principles of differential calculus; with its applications to curves and curve surfaces*, 2. izdaja, Cambridge, 1831.

Lacroix, S. F.: *Traite du calcul differentiel et du calcul intégral*, 2. izdaja, Paris, 1810.

Poppe, J. H. M.: *Geschichte der Matematik seit der ältesten bis auf die neuste Zeit*, Tübingen, 1828.

Sauri: *Cours complet de mathématiques*, Paris, 1778.

Marx je imel nekaj informacij tudi o delu Augustina Cauchija (*ibid.*), ni pa poznal njegovih del iz let 1821—3, ki dajo danes splošno sprejete osnove diferencialnega računa.

²¹ Gauss o 5. aksiomu razmišlja že l. 1805. Vendar Lobačevski (1826) in Boylay (1832), prva pišeta o neeuklidskih geometrijah. Resnični razcvet pa doživi ideja komaj po Riemannovih posmrtno natisnjenih delih l. 1867.

dovolj dobro definiranemu sistemu mišljenja-računanja, rodi »novo« matematično logiko »angleške šole (de Morgan, Boole, Jevons)²².

Tako oplodita prenovljeno logiko dve različni smeri raziskav:

1. algebra ji da model logičnega računa, primeren za posnemanje. Najlepše se kaže posnemanje algebre v Boolovi logiki²³:

... »V resnici lahko pustimo ob strani logičen pomen simbolov dane enačbe. Prevedemo jih v kvalitativne simbole, ki zavzemajo le vrednosti 0 in 1. Na njih nato uporabimo vse potrebne prijeme za reševanje in jim na koncu povrnemo njih logičen pomen« ...

Tak formalističen pristop, ki ima matematiko za orodje, grajeno po lastni, neodvisni logiki, je že zelo daleč od znanstvenikov 17. in 18. stoletja. Ti so menili, da je narava sestavljena po matematičnem vzorcu, kar je postavljalo matematično enostavnost izraza za kriterij resničnosti. Podoben kriterij uporablja pozneje tudi Einstein in mnogi naši sodobniki.

2. Geometrija nudi logiki področje za preverjanje konsistentnosti aksiomov (po starogrškem vzorcu). Notranja logična pravilnost je bila sicer ves čas kriterij za resničnost znanosti, vendar tega, po Lockovem mnenju, ni bilo treba explicitno izražati. Ko pa pride formalna logika spet do veljave, se ob njej pojavi še možnost univerzalnega jezika, ki bo ostal predmet raziskav do današnjih dni. Krog veljave dve stoletji potisnjene logike in geometrije se sklene, ko se aksiomska metoda pokaže kot uporabna tudi v drugih znanostih. Prvi tak poskus aksimatizacije zadene teorijo števil v Peanovi latinsko pisani »Arithmetica principa; nova metoda exposita« (1889). Nadaljnji poskusi pa se lotijo tudi simbolično najbolj dodelanih vej fizike, začevši z mehaniko, ki jo po Lagrangeovi »Mecanique Analytique (1788), že lahko štejemo med matematično dograjene znanosti.

²² August de Morgan (1806—71), George Boole (1815—64), William Stanley Jevons (1835—82).

²³ Boole, *Laws of Thought*, 1854, str. 70.

Francoski marksizem in Althusserjeva epistemologija

FRANCOSKI MARKSIZEM, ZNANSTVENA PRAKSA
IN SPOZNAVANJE

ALES ERJAVEC

1.

Če bi se danes ozrli nazaj na članek Rogerja Garaudyja z naslovom »Strukturalizem in človekova smrt«¹ iz l. 1966, ki je naperjen proti Foucaultu, Lévi-Strausu in Althusserju, bi se nam verjetno zdelo, da gre za filipiko, ki bi si dandanes le stežka lastila status teorije, in to filozofske (ali »znanstvene« v filozofskem smislu), kajti očitno bi bilo, da so argumenti, ki se jih v tem članku poslužuje Garaudy, napačni in gredo mimo strukturalizma kot teorije in mimo Althusserja. To velja enakovredno za kritiko Althusserja s strani A. Schmidta in drugih nemških, francoskih in drugih marksistov, ali pa vsaj za večino tedanjih kritik in tedanjih kritikov. Ker je bilo takšno nasprotovanje Althusserju (takrat) tako pogostno in tako močno, se lahko najbrž upravičeno vprašamo, ali je šlo le za nasprotovanje ali pa istočasno za nerazumevanje oz. nesoglasja, ki so imela svoje korenine, če že ne globlje, pa vsaj drugje, in, v kolikor je to »razumevanje« le obstajalo, ali sta npr. Garaudy in Schmidt razumela in videla dlje in širše kot pa npr. Althusser? (Če pustimo strukturalizem in vprašanje, koliko je Althusser vezan nanj, za enkrat ob strani.) Kajti nasprotno, sta se ravno npr. Garaudy in Schmidt dobro razumela in sta drug drugega tudi dobro razumela.²

Rekli bi lahko, da je šlo pravzaprav za oboje: šlo je za teoretska razhajanja, ki jih najenostavneje prezentira naslov knjige P. Machereya: »Hegel ali Spinoza«, kjer ta Althusserjev sodelavec zagovarja tezo, da Hegel pravzaprav ni razumel Spinoze in da je bil ravno Spinoza, oz. njegova teorija, nevalgično mesto Heglove lastne filozofije. Nekaj podobnega bi lahko rekli za odnos (bolj ali manj) hegeljanskega marksizma 20. stoletja do Althusserja. Na drugi strani pa je šlo — skozi teoretski spopad — za politični boj. Šlo je torej, če se omejimo le na odnos Garaudyja in Althusserja, za razliko tako glede teorije kot glede prakse, in to politične prakse, pri čemer se je razlika med njima kazala predvsem v Althusserjevem poskusu premestitve same problematike, premestitve, ki se je najhitreje razkrila v samem jeziku, ki sta ga uporabljala in v katerem tako pri enem kot

¹ Structuralisme et mort de l'homme, La Pensée, št. 135.

² Tako je npr. A. Schmidt pisal predgovor k Garaudyjevi knjigi Die Aktualität des Marxschen Denkens, Europa Verlag, Wien, 1969.

pri drugem srečujemo cele nize pojmov in konceptov, ki jih pri drugem nikoli ne bi mogli srečati, sploh pa ne v šestdesetih letih, ko je ta spor prerasel v teoretski spopad.

Da bi si francoska partija razjasnila ta in nekatera druga vprašanja teorije in kulture, je sklicala od 11. do 13. marca 1966 v Argenteuilu sejo CK PCF, s katere prispevki so nato izšli v 5.—6. številki Cahiers du communisme (maj-junij 1966). Po besedah Guya Bessea je bila debata s tega srečanja, torej debata o ideoloških in kulturnih problemih, svojevrsten boksarski dvoboj med nosilcem naslova prvaka Garaudyjem in izzivalcem Althusserjem.³

Naš namen ni presojeti, v kolikšni meri so dogodki v Argenteuilu vplivali na Garaudyjevo nadaljnjo filozofijo; dejstvo je, da je istega leta izšla njegova knjiga »Marksizem 20. stoletja«, ki dobesedno ponavlja nekatere odlomke iz njegovega prispevka v Argenteuilu, čeprav istočasno prevzema tudi mnoge strukturalistične teze, vendar pa, in to je bistveno, Lévi-Straussove in ne Althusserjeve. V tem obdobju je Garaudyjevo osnovno zanimanje posvečeno dialogu s kristjani; nekateri (npr. L. Sève, da sploh ne omenjamo Althusserjevih sodelavcev oz. študentov) že opozarjajo na možne konsekvence takšnega dialoga.

Althusser sam ni nikoli neposredno napadel Garaudyja; le ugibamo lahko, ali je bil vzrok taktičnost, ali pa je le šlo za kaj drugega, pri čemer bi to »drugo« lahko bil Althusserjev občutek, da je marksistična znanost »nad tem«. A to so ugibanja, ki ne zadevajo bistvenega; sploh ne, če vemo, da so Garaudyja ostro kritizirali Althusserjevi učenci.

Nasprotno je Garaudy, član politbiroja PCF in ustanovitelj partijskega inštituta C. E. R. M., v Argenteuilu (in v svojih spisih) imensko napadel Althusserja ter mu očital zanikanje kritičnosti v kantovskem smislu, dogmatski racionalizem itd., istočasno pa tudi, namreč v prispevku v Argenteuilu, opredelil *svoje* pojmovanje *znanstvene* teorije, ki jo je določil kot:

»Vsaka znanstvena teorija, ki polaga račun o pojavih s svojega področja, je relativna resnica v tem smislu, da bo slejkoprej presežena z obširnejšo teorijo, ki jo bo vključila in jo omejila na nič več kot na poseben primer neke bolj splošne resnice. Istočasno je absolutna resnica v tem smislu, da bo teorija, ki jo bo presegla, nujno vključila vse, kar prva razlaga in s čemer se spoprijema.«⁴

Garaudy torej razume znanstveno teorijo kot izgrajevalko delnih resnic, ki skupaj tvorijo splošnejšo resnico realnosti, pri čemer novejša teorije vključijo prejšnje ter tako izgrajujejo stavbo znanosti. Ker je vprašanje znanosti oz. znanstvene prakse eno ključnih tem Althusserjeve in althusserjanske teorije, nam bo ta kratka Garaudyjeva definicija znanstvene teorije pomagala razložiti Althusserjev koncept znanosti. Namreč, pri vprašanju znanosti gre še za mnogo več: gre za celoten kompleks problematike spoznanja in produkcije spoznanj in na osnovi le-te za pojem teoretske prakse, pri čemer se bomo mi pač omejili predvsem na znanstveno prakso kot na, po našem mnenju, izvorno mesto althusserjanske teorije. Ker nam gre torej le za en presek skozi althusserjansko teorijo, se bomo odpovali vrsti tém in problemov, od katerih je glavno gotovo vprašanje branja Marxa

³ Prim. J.-P. Cotten, *La pensée de Louis Althusser*, Privat, Toulouse, 1979, str. 172.

⁴ Cahiers du communisme, št. 5—6, 1966, str. 11.

in Lenina. Bomo pa nasprotno posvetili nekaj pozornosti kontekstu Althusserjeve teorije, seveda v kolikor je ta relevanten neposredno za našo témo. To vse ne sodi v polje filozofije ali teorije sploh, vendar pa ga sodoloča.

Za konec: danes, po več kot 15 letih, je althusserjanska teorija močno navzoča v delu nekdanjega C. E. R. M., Garaudyjeva pa sploh ne; njegova novejša dela (od konca šestdesetih let) pa tudi niso več marksistična in tudi filozofska ne. Na kratko, nedvomno velja, da je francoski marksizem v zadnjih letih ali celo desetletju predvsem althusserjanski in nikakor ne garaudyjevski. Ta trditev pa seveda velja za marksistično filozofijo v najširšem pomenu besede, ne pa tudi za tekočo partijsko publicistiko, ki pa je tu ne upoštevamo. Zaradi prej povedanega — posledica česar je, da se je Althusserjeva teorija že utrdila v splošni zavesti — smo tudi lahko izrekli uvodno pripombo, da bi si namreč Garaudyjev spis iz l. 1966 *dan*es težko lastil status teorije, kajti danes je to, kaj je teorija in filozofija, mnogo bolj določevano z althusserjansko teorijo (vsaj v marksizmu, kjer jo seveda podkrepljuje psihoanaliza itd.) kot pa garaudyjevsko ali kakšno drugo, podobno.

2.

Kot pravi sam Althusser, se je vse začelo l. 1960, ko je pisal recenzijo za »La Pensée«⁵:

»Ta recenzija je postala protinapad, ki je manj napadal vladajoče teze kot prikazoval njihovo ozadje ter tako premestil teren razprave in predlagal v ta namen določeno število tez, ki jih nisem prenehal ponovno načenjati in razdelovati in nato prečiščevati.«⁶

Vidimo torej, da je ves čas sicer šlo za teoretska vprašanja in razhajanja ali nasprotja, da pa je šlo, kot že rečeno, skozi njih istočasno tudi za določeno politiko, oziroma se je potrdila kasnejša Althusserjeva trditev, da »predstavlja filozofija politiko v teoriji«⁷, oz. njegova izjava, da priznava marksizem primat politike nad filozofijo,⁸ kajti predvsem skozi to zadnje lahko razumemo *način*, s katerim je Althusser vpeljal svojo teorijo.

Na tem mestu nas ne morejo zanimati vsa področja in ravni razhajanja med Althusserjem in avtorji »vladajočih tez« — tudi Garaudyjem — pri čemer, naj poudarim, v odnosu do Garaudyja ni šlo predvsem za kritiko njegove »teološke« usmerjenosti, kot bi se lahko sodilo na osnovi obtožb nekaterih Althusserjevih učencev⁹, marveč za dosti več; šlo je takorekoč za osnovna vprašanja marksizma, za vprašanje razrednega boja¹⁰, humanizma, dialektike, zgodovine in znanosti.

⁵ La Pensée, marec-april 1961; Pour Marx, Maspero, Paris, 1965, str. 47—83.

⁶ L. Althusser, Soutenance d'Amiens, 'Positions', Ed. Sociales, Paris, 1976, str. 130.

⁷ L. Althusser, Eléments d'autocritique, Hachette, Paris, 1974, str. 121.

⁸ Réponse à John Lewis, Maspero, Paris, 1973, str. 42.

⁹ Gl. npr. 1. številko Cahiers marxistes-leninistes, Maspero, Paris, 1966.

¹⁰ Ki ga, kot vemo, Althusser postavi na osrednje mesto svoje teorije, ki pa ga, nasprotno, Garaudy postavi v ozadje: »Roger Garaudy od začetka priznava, z Očetom Ruizem, da je temeljna delitev človeštva, ki je pri osnovi dialoga, delitev glede na svetovne nazore in ne delitev glede na družbene razrede.« — Lucien Sève v nav. št. »Cahiers du communisme«, str. 94.

Verjetno je razumljivo, zakaj je PCF bolj ali manj tolerirala Althusserjevo teorijo ali jo od začetka celo podpirala (červno z mnogimi zadržki) in jasno je tudi, zakaj se je odrekla Garaudyjevi; verjetno s stališča partije kmalu ni moglo biti dvoma o značaju ene in druge.

V prej omenjenem članku, zagovoru doktorske teze, pravi Althusser, da so bile glavne teze, ki jih je zastavil v članku iz l. 1960, sledeče: (1) »teorija je določena praksa«, (2) teza o »notranjem karakterju kriterija veljavnosti teoretske prakse« in (3) teza o Marxovem »teoretskem antihumanizmu«. Ob tem je šlo Althusserju predvsem za teorijsko prakso znanosti, oz. za Marxovo znanstveno prakso v navezavi na ideologijo oz. ideološko prakso. Ta Marxova znanstvena oz. teoretska praksa (kot širši pojem od prve) je bila znanost zgodovine, Althusser pa si je zastavil za cilj epistemološko analizo Marxove teorije, lahko bi rekli, z Althusserjevimi kritiki, »epistemologizirati« Marxa. Pri tem je bil Althusserjev namen, v skladu s pozicijami francoske epistemologije, premestiti problematiko znanosti zgodovine v marksizmu po Marxu ter teoretsko obdelati Marxovo »praktično« nastajajočo znanost zgodovine: narediti vidno to, kar je pri Marxu »na delu«, v praktični obliki. Pri tem je igral ključno vlogo mehanizem produkcije spoznanj, kar ilustrira Althusser npr. z odkritjem kisika, oz. z razliko med flogistonsko teorijo in Lavoisierjevim *odkritjem* kisika¹¹. Šlo je torej za drugačno *zastavitev* problematike znanosti in predvsem znanosti zgodovine ter njene epistemologije. Na tej točki pa se srečamo s še enim razlikovanjem glede znanosti med Garaudyjem in Althusserjem: Garaudyju gre za vprašanje znanosti kot za prvenstveno *filozofsko* vprašanje; isto velja za A. Schmidta in večino drugih marksističnih kritikov Althusserja. Althusser pa nasprotno hoče izhajati iz *znanosti* oz. iz filozofije le, v kolikor je filozofija znanosti oz. epistemologija. Po Althusserju so »znanosti vzor filozofiji«¹², vendar pa je pri tem ta »znanost« drugačna in druga od Heglove znanosti; v resnici gre za znanost, kot se je konstituirala od 18. stoletja dalje, ki zajema le »znanost« v ožjem pomenu besede. S tem smo že nakazali na osnovno razliko med Althusserjem in francosko epistemologijo (torej nadaljevanjem tistega »racionalizma«, o katerem je govoril Garaudy) ter hegeljansko tradicijo marksizma 20. stoletja, v katero nenazadnje sodi tudi Garaudy do konca šestdesetih let.

Vztrajanje na stališču, da je osnova znanost in ne filozofija, je torej povsem nasprotno stališču Garaudyja in Schmidta, in od tod izhaja najbrž tudi delen razlog za »nerazumevanje«, o katerem je bil govor na začetku: ti kritiki Althusserja so stali na drugačnem terenu, na terenu *filozofije*, ki je hotela biti vseobsegajoča in vseosmišljujoča, in ki je samo znanost nezavedno in nevedno vključevala v svoje mišljenje v — po mnenju epistemologije — dostikrat poenostavljeni, nekritični, predvsem pa neresnični obliki, kajti znanosti enostavno ni poznala.

To nasprotje seveda ni nekaj novega in tudi filozofske konsekvence, ki iz njega izvirajo, se javljajo tudi v drugih filozofemih. Tako bi se npr. zdelo, da je M. Heidegger dobro zadel konsekvence poti filozofije, ko je govoril o koncu filozofije in

¹¹ Gl. Lire le Capital II, Maspero, Paris, 1975, str. 15.

¹² Althusserjev uvod v članek P. Machereya La philosophie de la science de Georges Canguilhem, La Pensée, št. 113, februar 1964, str. 50.

o triumfu znanstveno-tehničnega sveta¹³, le da je tudi on problem zastavil iz horizonta filozofije in se zato spraševal o znanosti kot o — tudi od filozofije — odtujeni moči ter zaključil s kritiko znanosti v tehničnem pomenu. V tem pogledu se Heidegger uvršča ob bok tistemu krogu sodobne filozofije, ki ga označujemo kot kritično teorijo družbe, kot tudi Lefebvreu itd., torej marksizmu, ki je poudarjal predvsem hegeljansko in mladomarksovsko orientacijo marksizma. Istočasno se kaže že tudi razlika v odnosu do Garaudyja in prestop le-tega v drugačno miselno polje, ki pa ne pomeni tudi istočasnega izstopa iz te problematike: če kritična teorija družbe, Lefebvre itd. nasprotujejo upravljane svetu in vsakdanjostnemu življenju, v katerem igra znanost vlogo bolj ali manj slepe sile in govori Heidegger o kibernetiki, ki bo instrumentarizirala umetnosti, govori Garaudy nasprotno (v Marksizmu 20. stoletja) o kibernetiki kot »upu civilizacije« ter se tako s tem svojim zanosom drastično razlikuje od večine drugih sodobnih, (predvsem marksističnih) filozofov, gotovo pa od vseh naštetih.

Pri Althusserju se to vprašanje *ne zastavlja*, kajti gre mu za popolnoma drugačno zastavitev samega vprašanja: znanost se mora izogniti ideologiji in ideološkemu postavljanju vprašanj, ravno omenjeno vprašanje pa je tipično vprašanje, ki izhaja iz ideologije subjekta ter odtujitve. To, za kar Althusserju gre, je vprašanje konstituiranja znanosti, njena razmejitev od ideologije itd., pri čemer razume znanstveno prakso kot stalno konstituiranje znanstvenih spoznanj, torej kot proces, ne pa kot dokončano dejstvo.

Občutek nevarnosti pred stehinizirano znanostjo, ki družbi eksistencializem z delom marksizma šestdesetih let, je dobro znan, glede na Althusserja pa je pomembno predvsem to, da izhaja ta strah ravno iz polja filozofije, ki naj bi v nasprotju z znanostjo vsebovala svojevrsten avtoregulirajoči mehanizem, ki naj ga znanost sama ne bi premogla. Ravno v razlikovanju od takšnih stališč in predvsem izhodišč, tvori Althusserjeva teorija novost, saj se prek nje v marksizem vnese znanost, ki ni več le otrok filozofije, marveč hoče biti celo njen učitelj, četudi prek epistemologije. Doslej je namreč filozof od znanosti zahteval le »primere, da bi dokazal harmonično dejavnost duhovnih funkcij, a je verjel, da ima brez znanosti pred znanostjo to moč, da analizira to harmonično aktivnost«.

In: »Če poskušamo razjasniti probleme znanosti z metafizično refleksijo, če stremimo za tem, da bi pomešali teoreme in filozofeme, se znajdemo pred nujnostjo na odprto znanstveno misel aplicirati neko filozofijo, ki je nujno finalistična in zaprta. Tvegamo, da bomo izzvali nezadovoljstvo pri vseh: pri strokovnjakih, filozofih in zgodovinarjih.«¹⁴

Vendar pa se s takšnim Bachelardovim stališčem, ki ga pravzaprav sprejema tudi Althusser, izpostavljamo drugi nevarnosti, ki naj bi, po mnenju D. Lecourta, zadevala tudi navedeno stališče:

»Od znanosti same zahteva, da priskrbi filozofske kategorije, ki bi morale reflektirati in razjasniti, vse obenem, njeno lastno dejavnost ... V trenutku, ko prepustimo torej znanostim skrb, da same povedo svojo filozofijo, je čistost te filozofije že spremenjena:

¹³ M. Heidegger, *La fin de la philosophie et la tâche de la pensée*, Kierkegaard vivant, Gallimard, Paris, 1966, str. 167—204.

¹⁴ G. Bachelard, *La philosophie du non*, PUF, Paris, 1975, str. 3 in 1—2.

svoj jezik spravi z jezikom psihologije. 'Pridobljenosti' Gastona Bachelarda so same vključene v to, kar je treba imenovati 'njegova filozofija'.¹⁵

Zdi se, kot da z Bachelardom prehajamo v drug ekstrem: znanost naj bi bila sedaj tista, ki postavlja smotre filozofiji, ki jo osmišlja in ji takorekoč pove kaj je, ji pa obenem razkrije tudi njeno ideološkost. Vendar pa je takšna osamosvojenost in vodeča znanost problematična, kar je razvidno ravno iz pravkar navedenega citata iz Lecourta: mar ne pomeni takšna »znanstvenost« istočasno nezavedno filozofičnost? Edino rešitev predstavlja epistemologija, ki lahko znanosti ponudi tisto »samorefleksijo«, ki je sama znanost a priori ne more vsebovati in razviti. Znanost tako pridobi lastno »osmislitev«, ki pa ni filozofska v klasičnem pomenu besede in ki je poleg tega lahko tudi specifična za individualne znanosti. S tem pa se spremeni tudi sama filozofija, oz. je njena vloga interpretirana drugače: filozofija naj bi postala epistemologija ter odvrгла ideološko problematiko, ki jo sili, da si postavlja fiktivne probleme in zastavlja vprašanja, ki niso znanstvena. In kar velja za filozofijo, velja enakovredno za družbene vede: vemo, da se je Comte strinjal s Condorcetovo težnjo aplicirati *matematiko* na znanost o družbi; sodil je le, da bo to možno *šele* na zelo razviti stopnji te zadnje.

Problema, ki nastopi, ko preinterpretiramo filozofijo v filozofijo znanosti, in ki ga zgoraj nakazuje Lecourt, se je zavedal tudi Althusser — kot nadaljevalec bachelardovske epistemologije, istočasno pa kot »filozof«: problematičnost ravno te filozofije je razvidna skozi njegov celoten opus, kjer sta vloga in mesto filozofije dokaj različno določevana. Vendar pa je za nas zaenkrat zanimivo, da se Althusser uvršča v to drugo tendenco, na osnovi katere tudi svoj cilj, ki si ga zastavi na začetku Lire le Capital, opredeli kot:

»Brati 'Kapital' kot filozof pomeni natančno to, da postavimo pod vprašaj specifični objekt nekega specifičnega diskurza in specifični odnos tega diskurza do njegovega objekta, pomeni torej postaviti enotnosti diskurz-objekt vprašanje *epistemoloških* kvalifikacij.«¹⁶ (Podčrtal A. E.)

Od tod je morda še bolj razumljivo Althusserjevo poudarjanje teorije kot *prakse*, kar je bilo morda res le »teoretska provokacija«, ki pa je izhajala iz pomembnih vzrokov in imela pomembne konsekvence.

3.

Da bi približe spoznali to *teorijsko prakso* Louisa Althusserja, bomo stopili korak nazaj, v zgodovino. Ne gre nam za repertorij Althusserjeve teorije, gre nam le za tisti njen del, ki se nanaša na znanstveno prakso ter na povezavo le-te pri Althusserju s francosko epistemologijo. Takšno nalogo bi nam otežkočal tudi sam Althusser s spremembami in korekcijami svoje teorije. Sodimo, da je tisto, kar je pri Althusserju pomembno, da je opozoril¹⁷ na rezultate in teze francoske epistemologije ter jih povezal in apliciral na branje Marxa ter na »znanost zgodovine«.

¹⁵ D. Lecourt, Pour une critique de l'épistémologie, Maspero, Paris, 1978, str. 62.

¹⁶ Lire le Capital I, str. 11, podčrtal A. E.

¹⁷ Prim. isto, str. 62, 63.

Tu seveda nočemo začeti z iskanjem virov, vplivov in zvez, ki so le na prvi pogled tako očitne in neproblematične. Ali z drugimi besedami: ne bomo »izvajali« Althusserja iz Cavaillèsa, Bachelarda, J. Vuillemina (epistemologija) in iz G. Canguilhema ter M. Foucaulta (zgodovina znanosti)¹⁸ (kar seveda tudi že lahko pomeni, da se opredeljujemo za njegovo, Althusserjevo, pozicijo). Hočemo reči le, da se Althusser vmešča v neko dolgo filozofsko in predvsem znanstveno in historično tradicijo, ki sega vse do Comtea in Descartesa, predvsem pa do Spinoze.¹⁹

Kar je bilo vsem naštetim skupno, je bilo *poznavanje* znanosti, o katerih so govorili, kajti bili so predvsem znanstveniki in poznali znanost kot *praksa*, četudi so lahko — kot npr. Poincaré — živeli »spontano filozofijo strokovnjakov«. Imeli so namreč, kot pravi Althusser, »tankovestno spoštovanje do realnosti dejanske znanosti«.²⁰

Althusserjeva teorija se torej uvršča v tisto usmeritev, ki se, izhajajoč iz problematike znanosti in znanosti samih, ukvarja s filozofijo, ne pa obratno. Ta razlika je tudi, naj to še zadnjič poudarim, ravno tista temeljna »epistemološka« razlika med Althusserjem in Garaudyjem; le-ta je celo v svojih najbolj znanstvenih časih (npr. v svoji doktorski disertaciji) ostajal »izven« znanosti, pojmovane v navedenem pomenu, in jo uporabljal le kot »primere« in ponazoritve filozofskih tez.

Kaj je, če sedaj končno le zastavimo to vprašanje, praksa pri Althusserju? Vemo, da Althusserjev predmet ni vsakršna praksa, npr. materialna, marveč je naloga, ki si jo je zadal, raziskava teoretske prakse in to predvsem v dveh njenih oblikah: v znanosti in filozofiji. Kot dodatna predmeta nastopata ideologija in kasneje politika. Vendar pa je bila ta »politika«, navkljub kasnejši oceni tega obdobja, oz. do l. 1967 in skladno našim prej navedenim ocenam, očitno navzoča že tudi v delu »Pour Marx«, če ne drugače, v »praktični« obliki: tako Althusser v zagovoru doktorske disertacije razloži namen tega, da je predlagal kategorijo teorijske prakse:

»To tezo je bilo treba, tako kot vsako tezo, upoštevati v njenih razmejitvenih učinkih, torej v opozicijski poziciji. Za učinek je imela najprej, da *nasproti vsakršnemu pragmatizmu* odobri tezo o relativni avtonomiji teorije, torej pravico marksistične teorije, da se

¹⁸ Na te se sklicuje Althusser sam; prim. nav. članek P. Machereya, str. 51.

¹⁹ Zaradi tega je bilo s strani kritikov tudi lahkomišlno, da so Althusserja tako ne-problematično uvrščali med strukturaliste. Althusser je to sicer bil, a ne tako nedolžno, kot bi se to zdelo. V zgodovini znanosti — predvsem v zgodovini znanosti o življenju — je bil že vsaj od spora med epigenezo in preformacijo navzoč problem »statike« in »dinamike«. To nasprotje, ki se je pozneje najočitneje prezentiralo v razliki med anatomijo in fiziologijo, služi za osnovo Comteu (prim. Althusserjevo pohvalo Comteu v »Pour Marx«, str. 16): anatomija in fiziologija v biologiji omogočata Comteu postaviti nasprotje med statičnim in dinamičnim aspektom sociologije. Pri prvem gre za red, pri drugem za progres; pri prvem za *sistem*, pri drugem za *serijo*. In če preberemo: »Le v odnosih lahko iščemo objektivnost«, to tudi ni citat iz strukturalizma ali Althusserja, marveč iz Poincaréja (»La science et la réalité«, Flammarion, Paris, 1970, str. 181), pri čemer seveda ostaja problematičen Poincaréjev odnos do realnosti, o katerem je govoril že Lenin (»Materializem in empiriokriticizem«, CZ, Ljubljana, 1956, npr. str. 172). Poincaré se v navedenem delu sicer deklarativno zavaruje pred očitkom empiriokriticizma — »objekti ... niso le skupine občutkov«, kar pa Leninovega očitka ne spodbije. Ni naključje, da se nek *podoben* problem objektivnosti pojavi pri Althusserju.

²⁰ Nav. članek P. Machereya, str. 51.

je ne tretira kot ustrezne za vse namene dnevnih političnih odločitev, ampak da se razvija v svoji zvezi s politično in drugimi praksami, ne da bi se pri tem odrekla svojih lastnih zahtev. Istočasno pa je imela za učinek, da *nasproti idealizmu čiste teorije* udari teoriji materializma pečat *prakse*.²¹

Ta izjava je zanimiva iz dveh razlogov: prvič zato, ker izkazuje Althusserjev odpor do čiste teorije kot — če potegnemo implikacijo — čiste *filozofije*, v nasprotju s filozofijo, ki gradi na znanosti in ki hoče biti znanost in ne ideologija. Obenem pa ta izjava tudi de facto potrjuje oz. izkazuje tedanja teoretska razhajanja znotraj francoske partije in »praktično« oz. politično osnovo Althusserjeve teorije; kaže na zaznamovanost Althusserjeve teorije s tedanjo francosko teoretsko in predvsem partijsko situacijo. Četudi bi bilo res, kar pravi Perry Anderson za nekatere francoske intelektualce — komuniste, da so vztrajali pri abstraktnosti teorije, da ne bi prihajali v konflikte s partijo, je najbrž res tudi, da je ravno ta Althusserjeva »znanstvena« ali tudi »teoreticistična« pozicija sopogojevala dejstvo, da se je tako dolgo izogibal taistim neposrednim političnim spopadom znotraj partije, kot se je.

Znanost oz. znanstvena praksa (kot del širše teoretske prakse) je osrednji predmet Althusserjevega dela. Ta trditev se morda sliši pretirano, vendar pa sodim, da je točna, kajti gledati jo moramo skozi vlogo epistemologije v Althusserjevih delih. Celo več: najbrž brez Bachelarda in njegovega kroga sploh ne bi bilo takšne Althusserjeve teorije, kajti ob primerjavi Bachelarda in Althusserja vidimo, da je zadnji pravzaprav apliciral teorijo prvega s področja fizike, biologije itd. na področje zgodovine, pri čemer govorimo seveda o epistemološki teoriji, o filozofiji znanosti, ne pa o samih znanostih, ki so predvsem *predmet* proučevanja, ne pa tudi predmet razvijanja.

Ta odnos do znanosti in mesto epistemologije opredeljuje in potrjuje že prej navedeno izhodiščno vprašanje na začetku »*Lire le Capital*«: filozofija je tam razumljena kot epistemologija, kot *specifično področje teorije spoznanja, ki se nanaša na znanost*, podobna Comteovi »pozitivni filozofiji«, ki je

»raziskava občosti različnih znanosti, zasnovanih tako, da so podrejene enotni metodi in da tvorijo različne dele občega načrta raziskovanja.«²²

Kot taka je raziskava posebnih znanosti (kar so izvajali tako Bachelard kot Cavailles in Canguilhem) s poudarkom na — kar je značilna bachelardovska tema — konstituiranju znanstvenih spoznanj. Raziskava tega postopka je bila nujna, da bi Althusser lahko odgovoril na vprašanje, kako se konstituirajo znanost — proučiti je moral mehanizem konstituiranja spoznanja, kajti znanost se konstituirajo ravno prek znanstvenih spoznanj, na osnovi katerih nastanejo teorije, koncepti in koceptualna polja neke znanosti. In če je Freud utemeljil znanost psihoanalize in Galilei znanost fizike, in če sta že konstituirani znanosti biologija in predvsem matematika, je bila z Marxom konstituirana znanost zgodovine, oz. je zgodovina prestopila prag znanstvenosti, ki ga predstavlja epistemološki rez ali prelom. Ta prelom pa se, kot že beseda pove, zgodi naglo, in od tod tudi Althusser-

²¹ L. Althusser, *Soutenance* ..., str. 131—2.

²² A. Comte, nav. po: M. Fichant, *Historie de la philosophie (suos la direction de F. Châtelet)*, »Le XXe siècle« Hachette, Paris, 1977, str. 137.

jevo iskanje tega preloma, iskanje meje med Marxom ideologije in Marxom znanosti. Pri tem je bil Althusserjev namen, kot je znano, na osnovi spoznanja mehanizma produkcije objektivnega spoznanja ravno skozi branje Marxovih del, kot teorije »na delu«, razviti teorijo te znanosti zgodovine oz. njeno *epistemologijo*, ki jo sam Althusser na začetku označi kot »Teorijo« v nasprotju s »teorijo« kot znanostjo samo. To »Teorijo« pa je potrebno razviti zato, ker »pojem zgodovine (kot znanosti) ni pojem njene teorije, tako kot ni pojem 'življenja' biološki pojem. Ti pojmi pripadajo sami epistemologiji teh dveh znanosti, kot 'praktični' pojmi pa praksi znanstvenikov, da bi označili in omejili področje te prakse.«²³ Historični materializem je teorija znanosti o razvoju družbenih formacij, je »analiza mehanizma eksploatacije in razredne vladavine«²⁴, dialektični materializem pa »teorija epistemološke zgodovine«²⁵. (Ne spuščamo se v razlike v Althusserjevih stališčih in v korekcije, ki jih je uvedel kasneje.)

Marx je bil utemeljitelj teorije zgodovine, seveda pa se marksizem, tako kot vsaka znanstvena disciplina, ni ustavil z Marxom,²⁶ ravno tako kot se, kot pravi Althusser, fizika ni ustavila z Galilejem; vendar pa je Marx le bil temeljni odkritelj, kar ga postavlja na posebno mesto. Vendar pa se je pokazalo, da je že Marx začutil potrebo po »Teoriji«, potrebo, ki je večina znanosti nikoli ali le redkokdaj začuti, se pravi, potrebo po lastni epistemologiji (ki je v »Pour Marx« — npr. na str. 33 — označena in definirana še kot »filozofija marksizma«, čeprav kaže na to, da gre v resnici za epistemologijo, med drugim določba filozofije kot razmejiteljice med ideologijo in znanostjo (str. 19)).

Pri določevanju »znanstvenosti« služi Althusserju (tako kot poprej Comteu) kot vzor znanost matematike. Da bi znanost zgodovine kot »ključna« znanost res lahko postala prava znanost in neodvisna od filozofije v hegovskem smislu in v prej ilustriranih pomenih, je potrebovala epistemologijo, ali kot jo je poimenoval sam Althusser, »Teorijo« oz. »filozofijo marksizma«, katere predmet je znanost zgodovine sama kot specifična konceptualizirana (znanstvena) praksa, ki tvori določen sistem znanj.

Skladno povedanemu je morala ta znanost zgodovine prestopiti iz predznanstvene stopnje na znanstveno. V skladu s kasnejšimi korekcijami, je bil kasneje epistemološki prelom razlagan kot kontinuirani prelom,²⁷ tako kot je bila vloga »marksistične znanosti« kasneje določena kot stalno preverjanje oz. proučevanje obstoječega stanja,²⁸ torej kot stalno *korigiranje* lastnih stališč in *tez*.

4.

Znanstvena praksa je specifična praksa, v nasprotju z ideološko, politično, umetniško, oz. literarno in drugimi, ki pa vse tvorijo del ideološke prakse.

²³ E. Balibar, *Lire le Capital II*, str. 217.

²⁴ L. Althusser, *Éléments d'autocritique*, str. 124.

²⁵ L. Althusser, *Pour Marx*, str. 169.

²⁶ *Pour Marx*, str. 60.

²⁷ L. Althusser, *Lénine et la philosophie*, Maspero, Paris, 1972, str. 53.

²⁸ L. Althusser, *Soutenance...*, str. 159.

»Družbena praksa zajema ... politično prakso — ki v marksističnih partijah ni nič več spontana, marveč organizirana na osnovi znanstvene teorije historičnega materializma, in ki transformira svojo prvo materijo (surovino): družbene odnose, v določen produkt (nove družbene odnose); *ideološko* prakso (ideologija, najsibo religiozna, politična, moralna, pravna ali umetniška, tudi transformira svoj objekt: 'zavest' ljudi); in končno, *teoretska praksa*.«

»Pod teorijo bomo razumeli v tem pogledu *specifično obliko prakse*, ki tudi pripada kompleksni enotnosti 'družbene prakse' ... Teoretska praksa pade pod splošno definicijo prakse. Dela na prvi materiji (predstave, koncepti, dejstva), ki ji jih priskrbujejo druge prakse ... Znanstvena praksa neke znanosti se vedno jasno razlikuje od ideološke teoretske prakse njene prazgodovine: to razlikovanje zavzame obliko teoretske in zgodovinske 'kvalitativne' diskontinuitete, ki jo lahko označimo, z Bachelardom, s terminom 'epistemološki rez'.«²⁹

Da je znanstvena praksa oblika *prakse*, je možno zato, ker Althusser ne pristaja na dvojico teorija/praksa, kajti takšna pozicija zahteva (in izhaja iz) spoznanja le kot »odraza«. Na ta način bi bilo spoznanje le slika obstoječega in bi bila resnica skladnost med mislijo in predmetom; spoznanje bi bilo v objektu spoznanja že predhodno vsebovano. Nasprotno pa je po Althusserju spoznanje dodatek in zato je tudi teoretsko spoznanje in teoretsko delo oblika prakse, ki pušča materialne posledice, čeprav je, kot bomo videli, na koncu izničeno. Praksa je definirana kot vsak proces transformacije prve materije v določen produkt, transformacije, ki jo izvede človekovo delo, ki se pri tem poslužuje določenih (produkcijских) sredstev.

»V vsej tako zastavljeni praksi ni *določujoči* moment (ali element) procesa niti prva materija niti produkt, marveč praksa v ozkem pomenu besede: moment samega *dela transformiranja*, ki uporablja, v specifični strukturi, ljudi, sredstva in tehnično metodo uporabljanja sredstev.«

(Ibid., str. 167). Pri tem je »družbena praksa« kompleksna enotnost praks v določeni družbi.

S takšno opredelitvijo prakse, ki je, kot poudarja Althusser, nujno potrebna za kakršnokoli teorijo ideologij, je omogočena znanstvena raziskava »duhovne sfere« in dejavnosti. Takšna razlaga odnosa teorija/praksa tudi spodbije tla argumentu o raztapljanju vseh dejavnosti v prakso in prekinja s staro ločitvijo na prakso in teorijo kot na materialno in duhovno delo. S tem pa gre istočasno za mnogo več: za vprašanje spoznanja in teorije spoznanja, mehanizma spoznavanja, in to tako teoretskega kot ožje znanstvenega. Od tod tudi kritika empirizma, ostra kritika Hegla, ki naj bi zapiral spoznanje v »krog krogov«, ali kot pravi Althusser, v kroglo oz. v totalnost. Nasproti Heglu postavlja Althusser Spinozo, njegovo teorijo spoznanja kot tudi njegovo geometrično shemo, ki se nenazadnje močno pokriva s pojmom strukture.

Ta razlika med teorijo odraza in teorijo produkcije spoznanj pa nas znova vrača na razliko med Althusserjevo in Garaudyjevo koncepcijo znanosti: pri Garaudyju je znanost dograjevanje spoznanj, ki se medsebojno dopolnjujejo in kjer je glavna poteza zgodovine kontinuiran *progres*, ki sicer ni zagotovljen, saj zahteva »subjektivni faktor«, je pa vendarle v osnovi nevprašljiv; zgodovina — tudi zgo-

²⁹ Pour Marx, str. 168.

dovina znanosti — je stavba, kjer se nova spoznanja postavljajo na stara in so spremembe le popravki, ne pa zamenjave celotnih blokov ali celo načrta — za katerega se, v tem primeru, zdi kot da *obstaja*.

5.

Že A. Comte določa objektivni kriterij objektivnosti ne kot skladnost misli in predmeta, kar naj bi bila empiristična pozicija, ki zahteva predhodno apriorno poznavanje tako misli kot predmeta, marveč zadeva kriterij objektivnosti realno misli same (in ne realnega soočenega z mislijo); in to v njegovem rezultatu: v pozitivnih znanosti. Zato resnični kriterij pozitivistične epistemologije ni danost »dejstva«, niti »realnost« (kajti nobena od njiju ne more biti zapopadena in se ne more pojmovno pojaviti drugače kot v okviru mišljenja, ki je že bilo izdelano v toku zgodovine znanosti), marveč je kriterij te epistemologije »koncept pozitivne znanosti«, v kolikor je sam rezultat objektivne zgodovine človeškega razuma.³⁰

Če tu posebej izpostavljamo Comtea, počnemo to zato, da bi ponovno opozorili na črto, ki teče od Descartesa in predvsem Spinoze prek Comtea do začetkov francoske epistemologije na prelomu tega stoletja in nato prek Bachelarda in Canguilhema do Althusserja in njegovih sodelavcev, pri čemer je ključnega pomena to, da je bila večina naštetih tudi strokovnjakov na različnih področjih naravoslovja, zaradi česar je spoznanje, za katero jim gre, praviloma *znanstveno*, ne pa katerokoli spoznanje.

Rojstno mesto Althusserjeve teorije — če uporabimo to pretenciozno oznako — je Spinoza. Comte je za nas zanimiv kot povezovalac družboslovja in naravoslovja, ki je poudaril medsebojno odvisnost znanosti in filozofije ter celotnega védenja neke dane družbe, predvsem pa ker je ponudil, ne da bi se tega zavedal, rešitev althusserjanskega problema korespondence objekta spoznanja in realnega objekta, ki jo je kasneje ponovil za njim Dominique Lecourt.

Spinoza je bil torej tisti, ki je po Althusserju ter Machereyu, omogočil teorijo ideologij ter razlago mehanizma produkcije spoznanj kot tudi tezo o »notranjem karakterju kriterija veljavnosti teoretske prakse«, ki jo razvije Althusser l. 1960. Izhodišče je spoznanje kot proces in to *produkcijski* proces:

»Očitno sem imel v mislih... odmev spinozistične ‚produkcije‘ in sem se okoristil z dvojnim pomenom neke besede, ki je kazala istočasno na delo, prakso, in na izkazovanje resničnega. Vendar sem se, zaradi bistva stvari in da bi provociral bralca, preveč, rekel bi, mehanično oklepal marksističnega koncepta produkcije, ki, vzet dobesečno, nakazuje proces in delovanje orodij na neki prvi materiji. Kosal sem se celo z Marxovo občestjo ter postavil splošen koncept ‚prakse‘, ki je reproduciral koncept delovnega procesa *Kapitala*, in, vračajoč se k teoretski praksi, sem ga uporabil, in s tem nedvomno storil silo le-temu Marxovemu tekstu, da bi dosegel razlikovanje med 3 Občostmi, od katerih igra prva vlogo prve materije (surovine), druga orodij teoretskega dela in tretja kon-

³⁰ A. Kremer-Marietti, uvod v: A. Comte, *La science, sociale*, Gallimard, Paris, 1972, str. 9.

kretno — mišljenja ali spoznanja. Priznam, da je bil tudi Spinoza vmešan v to zadevo zaradi svojih ‚treh zvrsti‘ (spoznanja) in zaradi osrednje vloge druge: znanstvenih abstrakcij.«³¹

Althusser, ki razlaga tu svoje pozicije v delu »Pour Marx«, se kot vidimo, odreka nekaterih svojih tedanjih stališč, ki pa jih ni nadomestil z novimi, tako da ostaja problem spoznanja odprt tudi po l. 1967 in 1968, ko naj bi spremenil svoja predhodna stališča in ko je tudi izdal delo »Lire le Capital«, ki vsebuje razlikovanje med realnim predmetom in predmetom spoznanja, ki pa je možno le na osnovi dotedanje eksplikacije produkcije spoznanj. Ker, kot pravi Althusser, ni skupnega prostora misli in realnosti (s čimer je bil sicer potrjevan »notranji karakter kriterija veljavnosti spoznanja«), je bil s tem reproduciran hiatus med *res cogitans* in *res extensa*, ki je, ob poudarjanju »teze« o primatu stvarnega predmeta pred predmetom spoznanja, dodatno zamajal Althusserjevo drugače prepričljivo — in predvsem učinkovito — teorijo. Te šibkosti se je zavedal tudi sam Althusser:

»In dejansko zato in le zato, ker si pridržimo resnično idejo, lahko vemo, da je resnična, ker je ‚index sui‘. *Od kod pride ta resnična ideja? To je povsem drugo vprašanje.* Vendar je dejstvo, da si jo pridržimo (*habemus*) in, *ne glede na to, rezultat česa je to dejstvo*, določa to dejstvo vse, kar bi se lahko reklo o njem in izhajajoč od njega.«³² (Podčrtal A. E.)

Ker je to vprašanje ključno za spoznanje Althusserjeve teorije, navedimo tri njegove »rešitve«, ki so jih izvedli Althusserjevi sodelavci ali učenci:

1) D. Lecourt je na osnovi Althusserjeve teze o primatu materije zaključil: »Ne gre več za utemeljevanje objektivnosti, marveč za postavitev problema mehanizmov prisvajanja objektivnih spoznanj.«³³ »Kaj zagotavlja, da bo spoznanje danega subjekta ‚skladno‘ z objektom, na katerega meri? Na kratko, vprašanje objektivnosti spoznanja je mišljeno kot vprašanje temelja resnice (definirane kot ‚skladnost med duhom in stvarjo‘) spoznanja. Toda to vprašanje temelja ne more najti rešitve drugje kot v dveh skladnih si smereh iste problematike: ali vstavimo v objekt vsebino spoznanja, ki jo mora subjekt tam le še odkriti; ali pa to vsebino spoznanja vstavimo nasprotno v subjekt, ki jo mora ta le še najti v objektu... Spoznanje je tako neizogibno mišljeno v obliki pasivnega vpisa neke miselne vsebine« (isto, str. 36—7). Toda po tej kritiki »empirističnega« spoznanja se tudi Lecourt vpraša po »kriteriju objektivne resnice naših predstav«: ta kriterij je »družbeno-zgodovinski proces prakse« (isto, str. 46, podčrtal A. E.).

Lecourtova rešitev spominja na Comteovo, le s to bistveno razliko, da se Lecourt ves čas vede, kot da govori o spoznanju »nasploh«, medtem ko Comte govori to le o znanstvenem spoznanju oz. o konceptualnem spoznanju: resnični koncept pozitivistične epistemologije je koncept pozitivne znanosti, v kolikor rezultira sam iz objektivne zgodovine človeškega razuma.³⁴ Vendar pa ta »rešitev« z iskanjem »kriterija objektivne resnice« pade v empirizem, ali pa je, če se pač sklicujemo na nejasnost opredelitve vrste spoznanja, nedorečena. Težave, iz katerih ta nejasnost izvira, bodo jasnejše po razlagi tretje rešitve.

³¹ L. Althusser, *Soutenance...*, str. 153.

³² Isto, str. 151.

³³ D. Lecourt, nav. delo, str. 37.

³⁴ A. Kremer-Marietti, nav. delo, str. 9.

2) Delen korak v smeri razreševanja problema spoznanja je Althusserjeva razlaga konstituiranja subjekta kot subjekta prava in od tod izvedeno Pêcheuxovo³⁵ povezovanje ideologije in nezavednega (ki kaže na drugo šibkost Althusserjeve teorije, ki pa smo jo tu povsem obšli: odnos med nezavednim in ideologijo, predvsem pa problem njune povezave ali vsaj korelacije). Ta rešitev se ne sklada s »preetablirano harmonijo med strukturo mišljenja in redom zunanega sveta«, gotovo pa je svojevrstna paralela lacanovski družbeni vezi, le s to razliko, da pri althusserjanski teoriji — vsaj v njeni »čistejši obliki«, in Pêcheux še sodi vanjo — izostane funkcija jezika, razen v kolikor se ne veže na Althusserjevo interpelacijo subjekta v subjekt prava.

3) Zadnja rešitev je Machereyeva, ki je tudi najbolj zanimiva, čeprav pove pravzaprav najmanj *novoga*: Macherey skozi Heglovo kritiko Spinoze pristaja na stališča samega Spinoze. Spinozov stavek: »Ena stvar je krog, drugo pa je ideja kroga,« je korelat Althusserjeve delitve na realni objekt in objekt spoznanja, kajti, poleg tega, ideje niso formirane po podobi objektov, ki jih bodo predstavljale in od kjer bodo izhajale kot od izvora.³⁶ Red idej ima svojo logiko, ki pa je enaka logiki reda reči. Red spoznanja poteka torej v »duhu«, istočasno pa se sklada z redom reči, ki so realni objekti. Ker je red misli povsem ločen od reda reči, lahko teorija (ali filozofija v predhodno razloženem pomenu) res izreka le *teze*, poleg tega pa so spoznanja tudi le *veljavna*, ne pa resnična.

Tako kot je Spinoza Althusserju in althusserjanski teoriji omogočil razvitje teorije o produkciji spoznanj in teoriji ideologije, ji je na drugi strani zastavil vrsto problemov, ki v osnovi izvirajo iz njegovega izhodišča: geometrije oz. *matematike*: matematika lahko deduktivno gradi resnico, ki je *veljavnost* in ki ji, če je dedukcija izpeljana pravilno, to je, po veljavnih pravilih, korespondira realnost. Skladnost realnega objekta in objekta spoznavne je idealna, in kot pravi Macherey za Spinozo, »absolutna«. To seveda ni prvi poskus matematizacije znanosti oz. filozofije oz. védenja, je pa enako problematičen, česar se je jasno zavedel tudi sam Althusser, odtod njegova samokritika. S tem pa smo sami pristali na prvotnem argumentu proti Althusserju: naravoslovje ni filozofija, in znanost zgodovine ni znanost fizike ali matematike. To, da Althusserjeva in althusserjanska teorija v svojih »učinkih« vseeno nudi rezultate, pomeni, da vsebuje (čeprav ne »izhaja«) znanstveni aparat, ki je navkljub svoji »teoretičnosti« še kako učinkovit v »realnosti«.

6.

Navkljub povedanemu, ali pa ravno zato, je Althusser, četudi ni uspel razrešiti problematike spoznanja, dokazal, da teorija ne more postopati kot dograjevanje statičnega spoznanja, marveč da je potrebno to spoznanje dograjevati vedno znova in da je ta produkcija spoznanj praksa, kajti

»spoznanje realnega ‚spremeni‘ nekaj v realnem, ker ji dejansko *doda* njeno spoznanje, čeprav se vse odvija kot da bi se to samo *dodajanje* izničilo v svojem rezultatu ... Raz-

³⁵ M. Pêcheux, *Les vérités de La Palice*, Maspero, Paris, 1975, str. 123.

³⁶ P. Macherey, *Hegel ou Spinoza*, Maspero, Paris, 1979, str. 81 in 82.

likovanje med objektom spoznanja in realnim objektom predstavlja tako ta paradoks, da je vzpostavljeno le zato, da bi bilo izničeno. Toda ono ni izničeno: kajti da bi bilo izničeno, ga je treba nenehno postavljati.»³⁷

Iz tega sledi tudi konsekvence za marksistično znanost: če se preneha z analizo, ker so politični pogoji takšni, da se ne dodaja več novih spoznanj, se stara spoznanja ohranjajo naprej, četudi so že preživela: »Marksistična teorija lahko zaostane za zgodovino in za samo seboj, če bo kdajkoli mislila, da je prispela.«³⁸

³⁷ Althusser, Soutenance ..., str. 158.

³⁸ Isto, str. 159.

Sociološke in metodološke razprave

Znanstveno - tehnična revolucija, biosfera in ekološka kriza II.

(sovjetska teoretična izhodišča)

ANDREJ KIRN

NOOSFERA IN BIOTEHNOSFERA

Pojem noosfere (sfera razuma) sta vpeljala Leroy in antropolog Teilhard de Chardin. Pojem je prevzel tudi Vernadskij, vendar je opustil njegovo idealistično komponento. Leroy in Teilhard de Chardin sta pod noosfero razumela mislečo plast planeta. Za Vernadskega pa noosfera ne predstavlja misleče plasti, ampak materialni ovoj Zemlje, ki ga je človek spremenil z delom in razumom. Nekateri so razumeli Vernadskega tako, da se preoblikovanje biosfere v noosfero začenja šele s sodobno ZTR, oziroma šele tedaj, ko se dejansko uveljavi razumno upravljanje in preoblikovanje narave. . . biosfera 20. stoletja se preoblikuje v noosfero, ki jo ustvarja predvsem razvoj znanosti, znanstveno razumevanje in na njem utemeljeno socialno delo človeštva.« (Vernadskij, 1977, 31.) Po drugi razlagi naj bi se ta proces začel že s pojavom človeka. »Ko se je na našem planetu pojavilo z razumom obdarjeno človeško bitje, je planet prešel v novo stanje svoje zgodovine. Biosfera prehaja v noosfero.« (Vernadskij, 1940, 1940, 189 cit. po Girusovu, 1976, 38.) Noosfera naj bi izrazila zakonito težnjo vse bolj razumnega preoblikovanja biosfere. Vsa očlovečena narava je sicer sfera razuma, toda hkrati je lahko sfera parcialne razumnosti in smotrnosti, ki je v bistvu nerazumnost in nenačrt-nost z vidika končnega celostnega rezultata. Za razliko od biosfere, ki ima izrazito planetarni značaj, pa noosfera vključuje tudi potencialno kozmično razsežnost. Noosfera se začenja na planetu in se razširja v vesolju (Ju. I. Trusov, *PIO*, 1968, 38).

Noosfera je za Vernadskega nov geološki pojav na našem planetu, je stanje nekega časa, je poslednje izmed mnogih stanj v geološki zgodovini. Noosfera ni nad geološko in biološko sfero. Vernadskij je poudaril, da je moč človeštva povezana z njegovim razumom in z razumom usmerjenega dela. Razlikoval je zavestne in nezavedne spremembe, ki jih človek vnaša v naravo. Za Vernadskega se v geološki zgodovini biosfere odpira pred človekom velika bodočnost, če bo človek to razumel in ne bo izrabil moči svojega razuma in dela, da bi uničil samega sebe.

Vernadskij je sodil, da so ideali sovjetske demokracije, ki jih je izbrala sovjetska družba v soglasju s spontanim geološkim procesom, zakoni narave in ustrezajo noosferi. Osnovna filozofsko-teoretična težnja Vernadskega je bila, da poveže

zgodovino narave in zgodovino ljudi, ob tem pa je zdrknil v mehanični spoj konkretne sovjetske družbene stvarnosti z zakoni biosfere.

Vernadskij je zatrjeval, sklicujoč se na Marxa, da je »pojem noosfere . . . v popolnem sozvočju z osnovno idejo, ki prežema znanstveni socializem« (cit. po Trusovu, *PIO*, 1968, 41).

Prehod k noosferi je Vernadskij vezal tudi na uresničitev družbenih planetarnih predpostavk. »Človeštvo, vzeto v celoti, postaja močna geološka sila. Pred njim, pred njegovo mislijo in delom se postavlja vprašanje o prestrukturiranju biosfere v interesu svobodno mislečega človeštva kot edinstvene celote. To novo stanje biosfere, h kateremu se približujemo, ne da bi to zapazili, pa je ravno ‚noosfera‘.« (Vernadskij, 1965, 328, cit. po Girusovu, 1976, 39.) Sodobni sovjetski avtorji, ki se sklicujejo na Vernadskega, pa se ne sprašujejo, ali njihova blokovsko-hegemonistična koncepcija sveta ustreza ideji Vernadskega med svobodno mislečim človeštvom in biosfero.

Noosfera in komunizem sta za Lapteva (1977, 123) dve strani naravno-zgodovinskega procesa. Noosfera je realizacija tega procesa v naravi, komunizem pa v družbi: » . . . noosfera je stanje biosfere, za katero je značilna globalna kontrola človeka nad potekom naravnih procesov v splošnem interesu.« (Laptev, 1977, 122.) Po Maninu (1979, 133) izstopa noosfera podobno kot naravna osnova komunizma, komunizem pa kot socialni izraz noosfere. Preobrazba biosfere v noosfero je zgodovinsko nujna in je način odstranitve ekološke krize. Vernadskij je s svojim naukom o noosferi dal naravoslovno znanstveno utemeljitev teorije znanstvenega komunizma (Girusov, 1976, 47.) Sodobnemu družbenemu značaju produktivnih sil in njihovim globalnim učinkom ustreza samo podružbljena narava in podružbljeno upravljanje narave in njeno spreminjanje s podružbljenimi, globalnimi, ne pa privitiziranimi lokalnimi cilji in interesi.

Pojem noosfera naj bi si po Girusovu pridobil isto osrednje mesto v sistemu naravoslovnih znanosti kot pojem »komunizem« v družbenih znanostih. »Če pojem »komunizem« odraža bodoče stanje razumno organizirane družbe, potem pojem »noosfere« odraža bodoče stanje razumno organizirane narave . . .« (Girusov, 1976, 36.) »Zgraditev komunizma in oblikovanje noosfere, to je enotni dvostrani proces, ki ustreza hkrati zakonom družbe in zakonom celovitosti naravnega okolja.« (Girusov, 1976, 47.)

Pojem noosfere naj bi postal osrednji interdisciplinarni pojem naravoslovja.

Za Rutkeviča in Švarca (*VF*, 1971, št. 10, 59) je sicer sam izraz noosfera sporen, ki pa po svoji vsebini odgovarja duhu dialektičnega materializma.

Površina planeta, ki jo naseljujejo ljudje in kvalitativno preoblikujejo, še ni nujno noosfera, ampak zgolj antroposfera (Girusov, 1976, 39). »Tehnosfera« bi bil širši pojem od »antroposfere«, ker zajame vsa področja planeta, kamor so prodrla tehnična sredstva in naprave. Po obsegu tehnosfera sovпада z noosfero, ne sovпада pa po vsebini, ker so tehnične spremembe planeta lahko nenačrtne. »Sociosfera« vključuje poleg tehničnih še vse druge družbene dejavnike, ki so značilni za dano družbo v njenem medsebojnem učinkovanju z naravo (Girusov, 1976, 40).

G. F. Hil'mi (*MAIB*, 1975, 445—453) namesto preoblikovanja v noosfero govori o zgodovinski nujnosti preoblikovanja biosfere v biotehnosfero. Tako trdi

tudi vodilni sovjetski energetik V. A. Venikov (*MAIB*, 1975, 67): »Preobrazba biosfere v biotehnosfero je zgodovinsko nujen in zakonit proces.« Vendar tu ne gre za takšno preobrazbo biosfere v tehnosfero, da bi tehnosfera nadomestila biosfero. Takšna tehnicistična in tehnokratska vizija in utopija predpostavlja, da človek lahko obstaja kot edino živo bitje, ne da bi za svoj obstoj potreboval druga živa bitja, oziroma njihovo celotno soodvisnost, kar ravno predstavlja biosfera. Tudi Kamšilov (*MAIB*, 1975, 143) kot Hil'mi sodi, da bi bila popolna zamenjava biosfere s tehnosfero ne samo nepraktična in nerazumna, ampak, kot se zdi, tudi načelno nemogoča. Zelo je dvomljivo, če takšna načelna možnost sploh obstaja in šele potrebuje resne dokaze (Hil'mi, *MAIB* 1975, 450). Tehnični sistemi so mnogo manj zanesljivi kot biološki. Biotehnosfera naj bi predstavljala samo novo stanje narave, drugačno sožitje biosfere in tehnosfere v novo celoto.

Za človeka so bistvene tri planetarne funkcije biosfere, ki jih ne bo mogla nadomestiti nikakršna biotehnosfera:

- biološka produktivnost, ki zagotavlja vsemu živemu na Zemlji prehrano
- vzdržuje optimalno vodno in plinsko sestavo okolja
- biološko očiščevanje.

Kot vsak drug organizem mora tudi človeški iz okolja izvleči za njega nujno preoblikovano energijo. Človeški organizem neposredno sprejema samo energijo, ki jo je nakopičila in predelala živa snov biosfere. Tako je živa snov biosfere »edinstven kanal, prek katerega preoblikovana energija zunanega okolja stopa v človeški organizem« (ibidem, 449). Dotok te energije človek olajša in okrepi z gospodarsko dejavnostjo, pri tem pa izkorišča tehnična sredstva in tehnične vire energije. V nadaljnjem razvoju bo človeštvo vse bolj prisiljeno izkoriščati biosfero kot preoblikovalca energije tehničnega izvora v biološko oziroma kemično energijo organskih spojin, ki jo sprejema človeški organizem. Popolna nadomestitev biosfere s tehnosfero pa bi pomenila, da se človeštvo odreka uporabi sončne energije in da je v celoti zamenjuje energija tehničnega izvora za proizvodnjo hrane in svobodnega kisika v atmosferi (Hil'mi, *MAIB*, 1975, 450). Tehnični viri energije so pomagali človeku pridobiti iz narave večjo količino nujno preoblikovane energije, toda ne morejo nadomestiti človekove potrebe po energiji biološkega izvora in ukiniti njegove odvisnosti od drugih oblik življenja (Bil'mi, *MAIB*, 1975, 451).

Živa bitja so veliki in morda edini transformator, ki preoblikuje sončno energijo v kemično. Mar tehnična preobrazba biosfere ne izključuje ravno življenja.

Človek ne bi mogel preživeti, če bi iztrebil vsa druga živa bitja in ostal sam z mikroorganizmi, ki se hitro razvijajo in prilagajajo. »Drugače rečeno, ali je možen stabilen biološki sistem, ki sestoji iz človeka in številnih vrst mikroorganizmov, ki se prilagajajo človeku kot svojemu okolju. Verjetno je na to vprašanje treba odgovoriti nikalno.« (Hil'mi, *MAIB*, 1975, 451.)

Biotehnosfera bo življenjsko sposobna in stabilna, če bo uresničila ekološko stanje samooskrbljenosti (samoobespečenje). To stanje pa po Hil'miju ne izključuje progresivnega razvoja biotehnosfere. To možnost dokazuje že razvoj primarne biosfere, še preden se je pojavil človek. Kljub temu pa Hil'mi sodi, da zahteva ekološke samooskrbljenosti postavlja določeno prepoved, ki omejuje raz-

novrstnost možnih poti razvoja. Predvsem izključuje možnost neomejene količinske rasti kateregakoli posamičnega kvalitativno neizpremenljivega elementa biotehnosfere. Izključuje tudi možnost brezmejnega porasta nekaterih parametrov, npr. števila prebivalstva ali količine energije, ki jo proizvaja družba (ibidem, 454). Vendar pa Hil'mi sodi, da zaradi tega človek ne bo »stal na mestu«. Dokler bo obstajalo človeštvo, se bo tehnosfera razvijala in vsak njen ustroj bo zamenjal naslednji, bolj kompleksen in bolj dovršen. Toda na vseh stopnjah razvoja bo morala biotehnosfera ohraniti ekološko samooskrbljenost, ki je v soglasju z zakoni narave in zadovoljevanja človeških potreb (ibidem, 454).

POTREBA PO UNIVERZALNEJŠI KONCEPCIJI BIOSFERE

Obči naturfilozofski opisi narave so bili malo informativni s specialističnega vidika in zato nezanimivi za specialiste, čeprav so vsebovali pomembne intuitivne posplošitve, ki so prehitvale svoj čas. Tudi praktični odnosi do narave so bili specializirani, zato so bili zanje pomembni le posamični deli, odnosi in kvalitete, ne pa narava v svoji celotnosti in občosti. Ko pa se praksa dvigne na raven ideje, principa, teorije, postane tudi obče za prakso pomembno in koristno. Iz bogatega raznovrstnega praktičnega odnosa do biosfere se poraja tudi teoretična potreba po univerzalnejši in integralni koncepciji biosfere.

G. F. Hil'mi (*MAIB*, 91-11, 1975) je sistematiziral naslednje obstoječe koncepcije proučevanja biosfere:

a) Biogeokemično koncepcijo, ki ji je temelje postavil B. I. Vernadskij. Pokazal je, da je kemični sestav našega planeta pod vplivom življenja, dejavnosti organizmov. Izredno pomembno je bilo spoznanje Vernadskega, da se življenje ni prilagajalo vnaprejšnjim pogojem, ampak si je samo ustvarjalo pogoje svojega bivanja in razvoja. S tem je bila na naravoslovni ravni presežena absolutizacija, ki je motrila življenje, predvsem z vidika njegovega prilagajanja okolju, kot da je življenje zgolj odraz pogojev bivanja, ne pa tudi tvorec pogojev za bivanje. Življenje se prilagaja rezultatom svoje lastne minule dejavnosti. Migracija kemičnih elementov na zemeljski površini in v biosferi v celoti se realizira s pomočjo živih organizmov. Vernadskij pa se ni zadovoljil le z novimi občimi spoznanji, ampak je konkretno raziskoval biokemične migracije in biogeokemične krogoke snovi.

b) naslednja bolj izdelana koncepcija je biogeocenološka, ki ji je temelje položil V. I. Sukačev z naukom o biogeocenozah. Biogeocenoza je skupnost rastlin in živali, ki so v medsebojnem učinkovanju z zemljo, atmosfero in hidrosfero. Koncepcija obravnava biosfero kot celokupnost biogeocenoz, ki so relativno samostojne enote biosfere. Razkrila je pomembne strani samoorganizacije in samouravnave, ki obstaja v naravnih sistemih. Biogenocenološko koncepcijo je v zadnjem času obogatilo matematično modeliranje biogeocenoz.

c) Kibernetična koncepcija, katere cilj je proučiti procese informacij in signalov v bioloških sistemih.

d) Termodinamična koncepcija biosfere, ki proučuje procese pretvarjanja energije v biosferi. Zaradi živih bitij dobijo energetski procesi v biosferi specifične lastnosti. To je privedlo nekatere znanstvenike, med njimi tudi Vernadskega, do napačnega sklepa, da 2. zakon termodinamike ne velja za pojave v biosferi. Po

Hil'miju veljajo za biosfero vsi zakoni termodinamike in torej tudi 2. zakon. Ravno 2. zakon termodinamike je biosferi vtisnil globok pečat.

Rastlinski svet je sposoben zbirati in koncentrirati energijo. To tendenco nadaljuje družba, toda samo v odnosu do sebe, ne pa v odnosu do druge žive narave (Girusov, 1976, 113).

Hil'mi zavrača tezo, da obstajata v biosferi dva krogotoka: krogotok snovi in energije. Vsaka količina energije, ki je šla skozi biosfero, se neponovljivo izgubi. Za razliko od snovi, ki se v trofični piramidi lahko izkoristi večkratno, je vsaka količina energije izkoriščena samo enkrat (MAIB, 1975, 97). Ravno zato biosfera potrebuje stalni zunanji dotok energije. V živih sistemih se uveljavljajo termodinamični zakoni bistveno drugače kot v neživih. Živi sistemi ne samo da so podrejeni tem zakonom, ampak se jim tudi prilagajajo, s tem ko hranijo v biomasi svobodno energijo, ki je sposobna za nadaljnje preoblikovanje. Prilagoditev živih organizmov zakonom termodinamike pa silno vpliva na pretvarjanje energije v biosferi. Brez poznavanja energetskih in termodinamičnih lastnosti biosfere po Hil'miju ni mogoče pravilno organizirati medsebojnega učinkovanja narave in družbe (ibidem, 98). Tudi po N. Bohru življenjski procesi ne kažejo odklona od zakonov termodinamike. Ne obstaja absolutna antientropijska vloga živih bitij. Absolutiziranje antientropijske strani človekove dejavnosti bi bila resna zabloda, ki vodi v subjektivizem (Novik, Fomičev, FN, 1976, št. 1. 77). Mar človek lahko v nedogled povečuje svojo diferenciacijo potreb, družbene delitve dela, sposobnosti, institucij, ne da bi povečeval kaos in dezorganizacijo v naravi? Minula dosedanja praksa daje nikalen odgovor. Bo bodoča praksa dala pozitiven odgovor in premagala nasprotje med progresivnim razvojem človekovega dela, sposobnosti in potreb ter antropije narave? Fedorov in Novik (VF, 1972, št. 12, 57) se sklicujeta na zgodovino, češ da človek ni samo trošil, ampak tudi kultiviral obnovljive vire, in da je s tem povečeval stopnjo organizacije elementov narave, ki jo je vključil v gospodarsko dejavnost, ter da bo tudi v bodoče povečeval stopnjo organizacije dostopnega dela veselja, ko bo prešel k organizaciji biotehnosfere. Povečanje entropije v danem primeru ne bo bistveno za izkoriščanje vseh oblik energije.

e) Geofizična koncepcija pa raziskuje zvezo med geofizičnimi pogoji, v prvi vrsti med klimo in živim bitjem. V Sovjetski zvezi je vodilni predstavnik te smeri, H. I. Budyko.

Hil'mi dopušča možnost obstoja še več koncepcij. Sodi, da sta najbolj izdelani prvi dve, druge pa so šele na začetku. Biosfero ni mogoče opisati v jeziku ene same znanosti. Hil'mi poudarja, da je biosfera v enaki meri in stopnji geofizični, termodinamični, kemični, biološki in kibernetski sistem in nobeden izmed teh vidikov ni bolj reprezentativen, nima prednosti pred drugimi. Videti je, da enaka vrednost teh vidikov po Hil'miju preprečuje izoblikovanje enotne integralne koncepcije biosfere. Po drugi strani pa Hil'mi vendarle implicira enotnost, ko povezuje obče temeljne zakone narave s specifičnimi sistemsko-organizacijskimi zvezami med pojavi, ki sicer izhajajo iz občnih zakonov, niso pa z njimi v protisloju, toda postavljajo določene omejitve uveljavljanju občnih zakonov (Hil'mi MAIB, 1975, 93—94).

Če se uresničuje zgodovinska tendenca preobrazbe biosfere v biotehnosfero, se bodo spremenile tudi navedene koncepcije biosfere. Ker biotehnosfera ni pre-

prosto naravni objekt, temveč narava, ki jo je preoblikoval človek in podredil svojim ciljem, vplivajo na njeno oblikovanje ne samo naravni, ampak tudi družbeni zakoni. To bi postavilo novo, dodatno koncepcijo biotehnosfere, socialno-ekonomsko (ibidem, 110). Hill mi zanemarja izoblikovanje enotne koncepcije biotehnosfere, ki ne bo atomizirana na posamične dele, ampak bi povezovala posebne pristope. Takšno koncepcijo bi imenoval »naravoslovno-družbena zgodovinska koncepcija biosfere, oziroma biotehnosfere«.

Po Ju. P. Trusovu (*PIO*, 1968, 44—50) mora obča teorija medsebojnega odnosa družbe in narave vključevati tri momente: 1. zajeti družbo kot naravni pojav s kategorijami naravoslovja, 2. zajeti naravo kot objekt socialnih odnosov in učinkov s kategorijami družbenih znanosti, 3. izdelati pojme in količinske parametre, ki karakterizirajo povezavo družbe z naravo.

EKOLOŠKI PRITISK ZA NOVO PODOBO ZNANOSTI

Znanstveno poznavanje biotehnosfere bo zahtevalo sintezo naravoslovnih in družboslovnih raziskovanj (Kamšilov *VF*, 1973, št. 2, 49). Človek prevzema odgovornost za celotno evolucijo biosfere. Na tej stopnji nastopa tudi nova funkcija znanosti kot znanost preživetja.

Po Ju. P. Trusovu (*PIO*, 1968, 30) so se družboslovne znanosti omejevale le na notranje družbene odnose pri proučevanju družbe, naravoslovci pa so se ukvarjali s »čisto« naravo brez človeka. Poudarjajo, da poteka proces ekologizacije znanstvenega mišljenja. »Ekološki moment vstopa brez izjeme v vse znanstvene discipline in tako se integrira znanstveno spoznanje na temelju ekologizacije.« (I. B. Novik, *MAIB*, 1975, 404.) Opirajoč se na fizika Dysona pa Novik sodi, da bo izredno porasel pomen fizike pri osmišljanju ekološkega stanja. Po F. Dysonu »fizika daje kulturno osnovo za pretresanje bioloških, kemičnih problemov in problemov onesnaženja« (ibidem, 404).

Dyson pa ob tem pozablja, da se bo pri takšni vlogi fizike zelo verjetno spreminjal tudi sam način fizikalnega mišljenja. Sama znanost o ekologiji kot znanost o mestu prebivanja, domovanja živih bitij, je prešla tri stopnje (Gerasimov, *VF*, 1978, št. 11, 61—72):

— biološko: darvinizem je ekologijo razumel kot znanost o medsebojni odvisnosti živali in rastlin z okoljem;

— marksizem je ločil in poudaril specifičnost človeka in človeške populacije v odnosu do drugih živih bitij; omejil je aplikacijo bioekološkega pristopa s poglobljeno pojavitvijo pogojev obstoja in razvoja človeka in družbe;

— znanstveno-tehnična revolucija in ekologija, ki uvede ekologijo človeka in družbe.

Površina Zemlje, atmosfere, hidrosfere bo v bližnji prihodnosti po Hill'miju tako nasičena s tehničnimi napravami, da se bo razvijala po posebnih, nam še neznanih zakonitostih. Predvidevanje vsaj v običih potezah teh zakonitosti bo predstavljalo zelo pomembno nalogo znanosti o Zemlji in naravi (cit. po Fedorovu, 1977, 85).

Naloga uravnavanja biosfere je tako velikanska, da bo spremenila znanost v celoti (Sidorenko, *VF*, 1973, št. 3). Po J. B. Noviku (*VF*, 1975, št. 1, 111) bo

ekološko stanje zahtevalo, da se narava preuči kot celota, kar bo vodilo h konceptualni in ne samo metodološki integraciji znanosti. Povezovanje naravoslovja in družboslovja bi lahko predstavljal kompleksni pojem »sociobiogeosistem« (ibidem, 114). Sintetično vlogo pri proučevanju odnosov med naravo in družbo bo prevzela nova znanost, globalna ekologija (Budyko, *VF*, 1973, št. 1, 55). Fizični geograf I. N. Zabelin (1970, 166, 207) pa je predlagal razvijanje »naturesociologije«, ki naj bi proučevala medsebojno učinkovanje človeka in biosfere. Takšno možnost mnogi sovjetski znanstveniki odklanjajo in se zavzemajo za spremembo mišljenja v obstoječih družboslovnih, naravoslovnih in tehničnih znanostih. Sprememba v tehnoloških temeljih energetike po Venikovu (*MAIB*, 1975, 71) zahteva tudi spremembo v psihologiji izumiteljev, konstruktorjev in uporabnikov. Inženir mora dobiti novo izobrazbo, da bi lahko na široko in ne enostransko ocenjeval plodove tehnične dejavnosti. V geografskih disciplinah je po V. A. Anučinu (*VF*, 1975, št. 4, 89) treba premagati diferenciacijo in specializacijo, ki je ne spremlja integracija. Potreben je bolj celovit pristop, ki naj bi računal na Marxov princip, da se zgodovina pojavlja kot stvarni del zgodovine narave, nastajanje narave za človeka. Gospodarstvu ni prinesel škode geografski determinizem, ki je premagan v teoriji in praksi, temveč geografski indeterminizem (Anučin, 1978, 210). Od ekološkega opisovanja je treba preiti h kompleksnemu projektiranju narave. V kompleksu soočenja med naravo in družbo se bo spremenila podoba tudi mnogih družboslovnih disciplin. P. G. Oldak (*VF*, 1973, št. 2, 50) govori o nastajanju nove ekonomske discipline »bioekonomike«, ki se opira na rezultate raziskovanja naravoslovnih, družbenih in tehničnih znanosti.

Tudi zahodni avtorji poudarjajo, da bodo ekološki problemi spremenili značaj znanosti. Po Ch. T. Tartu (1972, št. 4040) bo »fizikalizirani« značaj znanosti zamenjal humanizirani, usmerjen na človeka. Ustvariti je treba znanost, ki ne bo govorila človeku samo, kako delati stvari, ampak zakaj naj jih dela in če naj jih sploh dela.

Ameriški znanstvenik Ralf Heider, ki je zbral okoli sebe skupino mladih raziskovalcev, govori proti mitu objektivnosti, značilni za naravoslovce. Ta mit tretira naravo kot neizčrpen, neomejen, od človeka in človeštva neodvisen razvijajoči se sistem, v katerega je vključeno človeštvo. Samo naravno okolje pa narobe vse bolj postaja element socialnega okolja in zato je potrebna modifikacija pojma objektivnosti kot enega izmed temeljnih pojmov naravoslovja. To pa ustvarja nujnost, da se spremenijo zahodni sistemi misli, ki se tako ali drugače opirajo na ta pojem (cit. po C. Holden, *Science* 1979, vol. 197, št. 3992). Marksistična družbeno-zgodovinsko materialistično zasnovana spoznavna teorija, kot je skicirana v *Nemški ideologiji* in *Tezah o Feuerbachu, Dialektiki narave* in v drugih tekstih, je že filozofsko zdavnaj preseгла takšen metafizični pojem znanstvene objektivnosti, ki ima svoje poreklo v izhodiščih meščanskega mehničnega naravoslovnega naturalizma 17. in 18. stoletja. Marksistična družbena dialektična koncepcija znanosti je že v 19. stoletju položila temelje za družbeno in miselno preobrazbo znanosti. V 20. stoletju pa sama znanstvena in družbena praksa samoniklo vsiljuje družbeno naprednim meščanskim mislecem potrebo po takšnem preodreženju znanosti.

Poudarjajo, da onesnaževanje ne pozna nacionalnih meja in da je prenehalo biti zgolj notranja zadeva te ali one države. Vsak od nas potrebuje celotno Zemljo v vsej njeni različnosti in bogastvu. SZ in ZDA imata sicer različna družbena sistema, toda obe sta vezani na eno naravo in nista izolirani v svoji interakciji s to naravo, pa čeprav se do nje različno ponašata. Zmote in napake v uporabi naravnih bogastev v eni državi so lahko pomembni za celo vrsto držav in za Zemljo kot celoto (Laptev, 1977, 76, 127).

Narava (Zemlja) je porazdeljena med narodi, funkcionira pa lahko samo kot celota. Ribe, ptice in onesnaženje potujejo brez potnih listov. Zrak sibirskih gozdov dihajo Japonci. Vplivi in posledice človeka na naravo so postali vse bolj nedeljivi, vse manj zaprti in omejeni v nacionalne geografske meje. V svetovnih modelih gospodarske, tehnološke, ekološke aktivnosti je meščanska misel poudarila medsebojno soodvisnost vsega sveta. Marxova zgodovinska koncepcija, zlasti njegova analiza kapitalizma si je bila tega dejstva globoko v svesti in je teoretično dobila vesplošno priznanje. Marx je poudaril, da z nastajanjem kapitalističnega svetovnega trga šele lahko govorimo o dejanski svetovni zgodovini človeštva in o svetovni empirični eksistenci individuov. Nekateri sovjetski avtorji pozitivno ocenjujejo *Meje rasti* in druge svetovne modele ravno z vidika njihovega prispevka k raziskovanju globalnih problemov človeštva. P. L. Kapica (VF, 1977, št. 1, 46—59) je ločil štiri osnovne globalne probleme človeštva:

- kontrola nad rastjo prebivalstva in njegovo duhovno in fizično kvaliteto,
- ustvarjanje novih energetskih virov,
- premagovanje nevarnosti izčrpanja virov industrijskih surovin,
- premagovanje nevarnosti globalnega onesnaženja okolja.

Treba je opraviti nujno znanstveno delo, da bi vse te krize preprečili. To, ali imamo še dovolj časa, je po Kapici odvisno od tega, kako bomo organizirani. Toda najmanj v enem stoletju je treba vse te probleme rešiti (ibidem, 58). Prvi problem je pomembnejši, rešiti pa ga bo mogoče le z višjo kulturno-gospodarsko ravnijo in s prosvetljevanjem. Problem pridobivanja surovin ni tako pereč, ker bodo pričeli izčrpavati manj bogata ležišča, kar pa bo zahtevalo več energije in dela. Vzpostavili se bodo zaprti ciklični procesi, ki obstajajo na Zemlji že milijone let brez izčrpanja surovin. Če pa energetski viri ne bodo rasli, ne bo mogoča rešitev teh problemov. Problem energije je zato za Kapico eden načelnih globalnih problemov človeštva. Uporaba energetskih virov je eden izmed bistvenih dejavnikov, ki določa raven moderne civilizacije in blaginjo človeštva. Niti surovinski niti ekološki problemi za Kapico niso tako resni kot energetski. Če bo energije dovolj, bo človeštvo te probleme lahko rešilo. Drugi sovjetski avtorji pa opozarjajo, da je obvladovanje ekoloških vidikov energetike morda najtežje in da bo lahko imelo človeštvo hude težave ne samo s pomanjkanjem energije, ampak tudi, če bo te dovolj.

Globalni problemi človeštva, ki jih je naštel Kapica, še daleč niso izčrpani. S tem ko je zgodovina človeštva postala svetovna, nenehno narašča število globalnih problemov. Bistveni globalni problemi človeštva, kot se kažejo danes in ki jih je Kapica izpustil, so nedvomno še: svetovna razorožitev, razpustitev blokovskih formacij, preprečevanje jedrske vojne ter vzpostavitev novega med-

narodnega ekonomskega reda in novih mednarodnih političnih odnosov, za katere se bori gibanje neuvrščениh. Mir je ena ključnih predpostavk za rešitev velikih problemov sodobne civilizacije. Izredno pomembno in usodno je enakopravno sodelovanje vseh narodov pri reševanju globalnih problemov človeštva, ker so vsi narodi zainteresirani, da se izognejo jedrski vojni in ekološki krizi. Sovjetski avtorji napadajo težnjo ZDA, da bi se pod njenim vodstvom reševali globalni problemi človeštva (Seršnev, Hozin, *SPEIS*, 1978, 49). Kritika pa seveda mora veljati tudi za SZ in vsako drugo velesilo, če si skuša prilastiti to pravico. Kapica celo predlaga, da naj bi se v prihodnosti ustanovila avtoritarna mednarodna organizacija za nadzor globalnih problemov v mednarodnih okvirih (*VF*, 1973, št. 2, 41). Nekateri sovjetski avtorji se obračajo proti stališčem, ki fizično, ekološko, tehnično soodvisnost sveta jemljejo kot argument, da je treba zmanjšati ali se celo odpovedati nacionalni suverenosti (*POS*, 1976, 90).

Garkovenko (*MAIB*, 1975, 90) poudarja miroljubno koeksistenco kot nujni pogoj za globalno internacionalno upravljanje z naravo in rešitev ekoloških problemov. Nekateri omenjajo tudi poglavje sklepne listine iz Helsinkov, ki je posvečeno problemu okolja in pomenu mednarodnega sodelovanja za njegovo reševanje. Izmenjati je treba izkušnje, spoznanja, uskladiti standarde glede kvalitete okolja in se sporazumeti o splošnih normah delovanja industrijskih podjetij, da ne bi še bolj obremenjevali narave (Seršnev, Hozin, *SPEIS*, 1978, 44).

Sovjetski avtorji poudarjajo in naštevajo primere ekološkega sodelovanja med ZDA in SZ ter SZ in drugimi državami. Mednarodno sodelovanje naj bi vodilo k vzpostavitvi globalnega ekološkega monitoringa, kar pa seveda ne izključuje nacionalne ekološke monitoringe. Leta 1972 je bil podpisan sporazum med ZDA in SZ o sodelovanju na področju zaščite okolja. Sporazumi so bili podpisani tudi s Kanado, Japonsko, zahodnoevropskimi državami. Na stockholmsko konferenco ni bila povabljena NDR, zato so to konferenco bojkotirale SZ in druge socialistične države. Politični konflikti med Izraelom in arabskimi državami, v Afriki in Aziji ovirajo sodelovanje pri reševanju ekološke problematike. Seveda se pri tem zamolčuje, koliko so ti konflikti rezultat blokovskega hegemonističnega nastopanja te ali one velesile.

EKOLOŠKA KRIZA KOT MOŽNOST IN DEJANSKOST

N. I. Budyko sodi, da globalne ekološke krize še ni, ker še vedno funkcionirajo globalni temeljni principi biosfere in še niso porušeni, kar pa ne pomeni, da nismo ustvarili že številne lokalne kritične ekološke situacije. Girusov (*FN*, 1976, št. 4, 36) meni, da obstaja samo nevarnost ekološke krize, da pa krize še ni, ker biosfera še ni izgubila sposobnosti samouravnave in dinamičnega ravnotežja. O globalni ekološki krizi bi lahko govorili, če bi se področne rušitve biogeokemičnih krogotokov zlivale v vseobčo razrušitev ciklične organizacije biosfere. Za Commonera pa ekološka kriza že ima globalni značaj in vsem je že jasno, da je svet v škripcih ekološke krize (cit. po Mitrjuškinu, 1978, 199).

Zaostritev protislovja med naravo in družbo so se približala katastrofi (Laptev 1977, 84). ZTR je porodila veliko upanja, pa hkrati tudi velike nevarnosti. Če so stihijne sile narave na začetku ogrožale človeka, se je sedaj položaj zamenjal,

človek je začel ogrožati naravo in celo sam obstoj biosfere ter s tem svoj lastni obstoj. V funkcioniranju ekoloških sistemov obstajajo časovne zakasnitve. Zaradi tega se tudi ekološke posledice pojavijo z zakasnitvijo in popraviti ne bo več mogoče ničesar, čeprav bi imeli za to ekonomske možnosti (G. Hardin, 1972, vol. XXVIII, št. 9). Možni astronomski vzroki propada biosfere (ugašanje sonca) so časovno še tako oddaljeni, da nas ne morejo vznemirjati, zelo pa nas lahko že vznemirja naše ogrožanje biosfere. Sedanje ekološko stanje nima primere v človeški zgodovini. Možno je, da se v naslednjih letih podvoji svetovno onesnaženje. Če ta proces ne bo zaustavljen, bo biosferi Zemlje prizadejana katastrofalna in v nekaterih ozirih nepopravljiva škoda (POS, 1976, 24). Simptomi globalne ekološke krize se bodo pojavljali parcialno, davno prej, preden bo dosežen vrh krize in njen obrat.

E. K. Fedorov (MAIB, 1975, 30) ocenjuje, da onesnaženje naravnega okolja predstavlja resno nevarnost za človeštvo že sedaj in dejansko grozi ustvariti določeno krizo v bližnji prihodnosti, če se bo nadaljeval sedanji razvoj industrije in drugih vrst dejavnosti. Toda to je možno popolnoma preprečiti. Za Hil'mija obstaja realna nevarnost, da človek ustvari okolje, v katerem ne bo mogoče živeti. »Če se onesnaženje biosfere v bližnji prihodnosti ne bo temeljito zmanjšalo, bo postal ocean, kraj nastanka življenja, kraj začetka njegovega propada.« (Verzilin, 1976, 179.)

Po A. E. Meduninu ekološko krizo označujejo naslednji strukturni elementi: izčrpanje koristnih izkopenin, pomanjkanje čiste vode, onesnaženje okolja, hitra rast prebivalstva, pomanjkanje prehrabnih proizvodov v vrsti dežel, nevarnost geografskih in klimatskih katastrof globalnih razsežnosti in socialno-politična kriza širokih razsežnosti (cit. po Mitruškinu, 1978, 200). Mitruškin pa zanikuje, da bi bile v ekoloških krizah že vsebovane socialno-politične krize (ibidem, 202).

Nevarnost globalne ekološke krize se zelo poveča, če bodo države »tretjega sveta« šle po poti oblikovanja takšnega tipa proizvodnje, kot prevladuje sedaj v razvitih kapitalističnih — in socialističnih — (dodal avtor) državah (Višnevskij, 1978, 123). Upoštevanje ekoloških ukrepov bo težko breme napredka za gospodarstva teh držav. Toda ekološko brezbrizen odnos do narave, na kakršnem je kapitalizem pa tudi socializem gradil svoj razvoj, ni več mogoč ob sedanji tehnologiji in njenem obsegu, razpoložljivih virih, številu prebivalstva in njegovih potreb. Vse razvite države morajo prispevati svoj delež, da se izgradi v svetovnem obsegu takšen tehnološki način produkcije, po katerem bi lahko tudi dežele v razvoju dosegle sedanjo raven razvitosti socialističnih in kapitalističnih držav. Brez te možnosti je zelo verjetna vsesplošna globalna ekološka katastrofa.

IZVORI EKOLOŠKE KRIZE

Temeljni vzroki za sedanje onesnaženje okolja so:

- učinkovite nove tehnologije,
- pospešena rast prebivalstva,
- rast raznovrstnosti in obsega človekovih potreb,
- rast urbanizacije,

— specifičnost družbenih odnosov, celota produkcijskega načina, v okviru katerega se vzajemno povezujejo in pogojujejo vsi poprej navedeni vzroki.

Glede časovnega kriterija nekateri sovjetski avtorji zavzemajo stališča, da so globalni antropogeni ekološki učinki povezani šele z nastankom kapitalizma kot svetovnega sistema, drugi pa, da so nastopili šele z začetkom ZTR, tretji pa, da so se globalni učinki pojavili že v davнинi, npr. v paleolitu, čeprav le periodično.

Sovjetski avtorji se zavzemajo za dve temeljni varianti zgodovinske vzročne pojasnitve ekološke krize, ki pa se ne izključujeta, ampak dopolnjujeta:

1. splošna družbeno-civilizacijska-tehnološka interpretacija,
2. ožja politično-ekonomska razredna razlaga, v kateri pogosteje in bolj očitno prihaja na dan dogmatski ton, ki je v nasprotju z empirično ugotovljenim objektivnim stanjem.

1) Zagovorniki prve koncepcije običajno prehajajo v drugo, medtem ko se zagovorniki druge pogosto ne povzpnejo na splošnejšo raven vzročne pojasnitve. Iz prvega teoretičnega vzorca izhaja, da je ekološka kriza povezana s proizvodno dejavnostjo človeka, tehnologijo, znanostjo in kulturo ter po svoje izraža življenje družbe v celoti. Sodobno ekološko stanje, ki nima primere v zgodovini, je povezano z obsegom in intenzivnostjo antropogenih učinkov na naravo in z globokimi kvalitativnimi premiki, ki spremljajo količinsko rast novih produktivnih sil (POS, 1976, 24).

Kolikor obstaja zgodovinska razredna opredeljenost produktivnost sil, je v ekoloških učinkih tehnologije v posredovani obliki vsebovan moment razredne determiniranosti. Gre za epohalno ekološko omejenost sodobne tehnologije (produkcijske, transportne, energetske idr.), ki je sicer zrasla iz kapitalistične družbeno-ekonomske formacije, v katero pa je še vedno usodno ujeta tudi socialistična-komunistična družbeno-ekonomska formacija. Redki so avtorji, ki opozarjajo ali močneje poudarjajo specifični tehnološko-produkcijski in potrošniški človekov odnos do narave kot izvora ekološke krize. Če je človekov znanstveno-tehnični odnos do narave tipično družbeni odnos in ne obstaja zunaj njega, potem ne more biti drugih virov ekološke krize razen družbenih. Če abstrahiramo družbeno-zgodovinsko obliko tehničnega produkcijskega odnosa do narave in ga obravnavamo kot ontološko kvaliteto vsakega družbenega odnosa do narave, pa izhajajo ekološki učinki ne samo iz družbene oblike ontološkega odnosa do narave, ampak tudi iz njega samega, tj. iz specifične materialno-tehnične osnove produkcije in celote materialno-tehničnih pogojev življenja ljudi. Vsaka stopnja materialno-tehničnih pogojev življenja je sicer družbeno zgodovinski produkt, toda vedno je neki tehnični odnos do narave, ne glede na njegove možne družbene oblike.

Če pa je tehnika specifična oblika družbenega odnosa do narave in se zunaj njega nikjer ne pojavlja, pa seveda tudi ta ontološki izvor ekoloških problemov lahko štejejo k družbenim vzrokom, in v tem smislu je možno reči, da imajo ekološki učinki družbene produkcije samo družbene vzroke (tehnične, demografske, družbeni način produkcije idr.).

Ekonomist P. Oldak (SAE, 1977, 61) sodi da bi ne bilo točno, če bi vedno povezovali onesnaženje okolja s kapitalizmom. Vsaka družba troši naravne vire

in preoblikuje naravo. Mesta tako v kapitalizmu kot v socializmu potrebujejo od poljedelstva velikanske količine snovi, toda odpadke ne vračajo naravi in s tem prekinjajo številne ekološke krogotoke.

Protislovje med možnostmi narave ter obsegom in raznovrstnostjo človekovih potreb nedvomno presega obzorje razredne družbe, čeprav se je do sedaj gibalo v okviru njenih temeljnih predpostavk. P. G. Kuzmecov in Ju. I. Staheov (*PIO*, 1968, 298) vidita bistvo vse večje ekološke problematike v tem, da je človek nadgradil nad osnovne materialne biološke potrebe še ogromno področje zgodovinsko-kulturnih potreb. Za P. I. Fedoseeva (*NTR*, 1978, 8) so ekološki problemi v svojem temelju bistveno socialni problemi, povezani z dejavnostjo družbenega človeka, njegovimi interesi in potrebami. Samo nekateri pomembni vidiki ekološkega problema, ne vsi, imajo razredno osnovo (Caregorodcev, *MAIB*, 1975, 315). E. K. Fedorov (*VF*, 1973, št. 1, 52) prizna, da če se bodo neobnovljiva goriva še naprej uporabljala v taki meri, je neogibno določeno učinkovanje človekove dejavnosti na geokemično in toplotno ravnotežje našega planeta.

Nasploh ima torej prav tudi meščanski teoretik Goldman, ki sodi, da je družbena pohlepnost do narave lahko prav tako velika kot privatna.

Negativni učinki ZTR se razširjajo na vse države, ne glede na njihovo družbeno ureditev (Hozin, 1979, 204).

Da ni možno vzroke ekološke krize speljati neposredno na družbeno-razredno obliko načina produkcije, se utemeljuje s tem, da obstaja tudi naravoslovno-tehnična stran produkcije in da je tehnologija opredeljena tako po družbenih odnosih kot tudi po naravoslovnih zakonitostih. Seveda pa ni razčiščeno, v kolikšni meri in kako obstaja razredna opredeljenost naravoslovno-tehničnega temelja produkcije. Bolj prepričljivo je dokazana globalna zgodovinsko-družbena opredeljenost naravoslovne tehnične baze produkcije posamičnih družbeno-ekonomskih formacij. Ni pa še raziskana zveza med to splošno družbeno in specifično razredno opredeljenostjo in kako je slednja posredovana prek globalne družbene opredeljenosti naravoslovja in tehnologije.

Določen produkcijski način izkorišča določen izsek naravoslovnega znanja in na njem izgrajuje svoj tip tehnologije. V tem pogledu je vsaka tehnologija ne samo naravoslovno, ampak tudi družbeno opredeljena in implicira določene ekološke učinke. Ni pa takšnega sistema tehnologije, ki ne bi imel nikakršnih ekoloških posledic. To je samo pobožna, utopična, božanska želja. Tehnika ima svoje naravoslovne predpostavke in zaradi tega ni samo družbeni pojav, čeprav tudi ni zgolj in v prvi vrsti naravni pojav. Tehnika ima družbeno-antropološko in naravoslovno stran. Je *naravni* material, preoblikovan v organe človekove volje. Človek izigrava posamične dele in lastnosti narave v svojo korist, za svoje potrebe. Narava se pojavlja vse bolj v obliki orodij in predmetov dela in človek jo tako vse bolj organizira in prisiljuje, da enostransko dela za njegove cilje. Ta dvojni značaj tehnike ni dovolj upoštevan pri analizi sodobne ekološke krize. Pri funkcioniranju ali proizvodnji poljubnega tehničnega sredstva in predmeta potekajo množični, energetski ali informacijski procesi z nekimi svojimi ekološkimi učinki. Tega ni mogoče odpraviti z nikakršno družbeno obliko proizvodnje in funkcioniranja tehnike. Konkretno vsebino in intenziteto teh učinkov pa je mogoče z družbenim načinom produkcije dolgoročno spremeniti, preusmeriti in zamenjati ene

učinke z drugimi, ki so mogoče za človeka bolj sprejemljivi in manj škodljivi. Ekološka kriza je tudi zaprogramirana v obstoječi tehnologiji proizvodnje (Girusov, 1976, 111). Dubinin in Pašin (1978, 116) sodita, da je poglaviti vzrok negativnega vpliva sodobne industrije na okolje zakoreninjen v nedovršenosti sodobne proizvodnje.

Tehnika po Kamšilovu (*MAIB*, 1975, 146—147) ni nekaj tujega biosferi, ampak kvalitativna nova stopnja njenega razvoja, seveda le, če tehnika modelira zakonitosti biosfere.

Podobno Girusov (1976, 130, 93) zavrača stališče, da bi bila tehnika v svojem bistvu nezdružljiva z naravnimi procesi in da bi bil trajni vzrok ekološke krize v abiotičnem značaju človekovega dela in tehnike, ki sta načelno sovražna naravi. Ravno ta vidik je premalo skrbno analiziran in se ga hitro odpravi ter nadomesti z družbeno-politično in ekonomsko razlago.

Girusov (1976, 63) opozarja na destruktivno stran dela kot enako nujno in pomembno hkrati z njegovo ustvarjalno stranjo. Človek se v zgodovinskem razvoju nenehno razbremenuje energetske, tehnološke, transportne, informacijske funkcije in jih prenaša na tehnična sredstva. Ta prenos pa se lahko izvrši samo na račun vse večje energetske in surovinske agresivnosti do narave. Vse večja produktivnost človekovega dela je v očitnem razhajanju z bolj ali manj konstantno produktivnostjo vseh drugih živih bitij.

T. T. Timofeev (*SPEIS*, 1978, 23) loči dva tipa povezav v sistemu »biosferadružba«: eden je opredeljen z ravnijsko produktivnih sil, drugi pa z razredno-socialno strukturo družbe. G. S. Gudožnik (1975, 63) pravi za vzroke ekološkega stanja, da izhajajo iz samega bistva sodobne znanstveno-tehnične revolucije, vendar pa vključijo posredovano družbeno opredeljenost, ko doda, da znanstveno-tehnično revolucijo usmerjajo družbeno-ekonomski odnosi.

G. S. Gudožnik (1975, 59—63) ugotavlja, da v naravnih pogojih na površini Zemlje ni izvorov atomske energije, termojedrske reakcije, ni naravnih kvantnih generatorjev, ne oblikujejo se v kratkem času novi materiali z novimi kemijskimi lastnostmi, makro telesa se ne gibljejo z nadzvočno hitrostjo, ne vzletavajo tone snovi v vesolje itd. Vsi ti procesi so nekaj tujega v makro svetu Zemlje in so povzročitelji ekološkega kriznega stanja. Neskladje med makroprocesom in procesi, ki jih je proizvedel človek v mikro in mega svetu, je eden izmed temeljnih vzrokov nastajanja ekološkega kriznega stanja v sodobno znanstveno-tehnični revoluciji (ibidem, 50). Človek je v svojo praktično dejavnost pritegnil procese z veliko stopnjo neopredeljenosti, ki jih obvladujejo statistično-verjetnostne zakonitosti. Izkoriščanje neopredeljenih procesov sprošča tudi neopredeljene in nekontrolirane učinke. Ti procesi vključujejo različna možna stanja, tendence: notranje atomske, elektromagnetne in druga polja, planetarne energetske procese, prerazdelitev mase na površini Zemlje idr.

Vse te vzroke možne ekološke krize povezuje Gudožnik s samim bistvom znanstveno-tehnične revolucije. Druga skupina vzrokov pa je v družbeni ureditvi, v samem načinu proizvodnje, ki usmerja znanstveno-tehnično revolucijo (ibidem, 63). Kamšilov (*VF*, 2, 1972, 48) išče potencialni izvor konflikta tudi v okoliščini, da v družbi vladajo zakonitosti, ki niso lastne tistemu delu biosfere, katere del je

družba. Družbeni odnosi se lahko trajno uveljavljajo samo, če niso v protislovju z zakoni biosfere. V svoji dejavnosti morajo ljudje upoštevati zakone biosfere.

Krožna stabilnost in uravnovešenost biosfere temelji tudi na statični reproduktivnosti njenih organizmov. Razvoj človeka pa temelji nasprotno na stalnem porastu produktivnosti njegovega dela. Vse večja produktivnost pomeni vse bolj tehnično posredovano zadovoljevanje človekovih potreb. Človek uporablja vse živo in neživo kot sredstvo za kvalitativno in količinsko razširitev svojih potreb. Samo človek kopiči svoje minulo opredmeteno delo, to je tehnično organizirano naravo, kot sredstvo svojega bodočega živega dela. Človek presega naravo parcialno z vidika njegove koristi. So nove sorte kulturnih rastlin progresivne z vidika biološke popolnosti? Ne vselej! Korist za človeka je lahko obratno sorazmerna biološki smotrnosti nastalih sprememb za same organizme (Verzilin, 1976, 183).

Ko človek množi in zadovoljuje svoje potrebe s pomočjo tehnike, uporablja mnogostransko, univerzalno naravno komponento, ki jih vsa druga živa bitja uporablja enostransko, enodimenzionalno, monofunkcionalno. Živali in človek nujno potrebujejo za svoj biološki obstoj kisik, toda človek uporablja kisik še za proizvodnjo številnih izdelkov proizvodne ali potrošne dejavnosti. Ko se človek na samosvoj način z lastnimi transportnimi sredstvi giblje v prostoru, troši kisik dvojno: prvič za svoje biofiziološke funkcije in drugič še za svojo transportno funkcijo; in kazno je, da ga troši v tej funkciji mnogo več kot v osnovni življenjski funkciji.

Podobno je s potrošnjo kisika pri uporabi mnogih vrst goriv ali pri industrijski porabi vode. Gledano dolgoročno, človekova univerzalna ustvarjalnost in produktivnost delujeta v principu proti temeljnim lastnostim funkcioniranja biosfere, ker je človekova dejavnost vanjo vključena na način, ki ogroža in zožuje prostor delovanja vsem drugim živim bitjem, biosfera pa funkcionira po načelu raznovrstnosti oblik življenja. Velika spirala biosfere je postala pretesna za človekovo vse večjo ustvarjalnost — univerzalnost in produktivnost. Takšna ustvarjalnost človeka je v bistvu destruktivna univerzalnost in ustvarjalnost. Vprašljiva je torej edinstvena možnost človeške družbe za nenehen in neomejen razvoj. Girusov (1976, 63) proglašča za novo zakonitost družbenega razvoja razširjeno produkcijsko nalogo za obnavljanje naravnih pogojev bivanja družbe. Vse živo kot sestavni del biosfere ima funkcijo vzdrževanja biosfere kot celote. Družba kot del narave, kot del biosfere, znotraj biosfere, se ne more izneveriti tej funkciji, če hoče preživeti. To funkcijo pa družba izvršuje kot vse ostalo življenje, in sicer na temelju znanja in smotrnega izkoriščanja naravnih procesov. Po Marxu morajo ljudje najprej živeti, da bi imeli možnost, da delajo zgodovino. To možnost pa omogočajo družbene in družbeno preoblikovane in posredovane naravne predpostavke, ki pa zaradi te posredovanosti še ne nehajo biti naravne predpostavke. Ekološka kriza ogroža naravne predpostavke človekovega življenja in s tem odteguje možnost, da bi ljudje delali svojo zgodovino. Družbene predpostavke človekovega življenja in zgodovine se proizvajajo in vzdržujejo v taki obliki, da ogrožajo in uničujejo naravne predpostavke tega procesa. To čedalje večje protislovje mora civilizacija kot celota obvladati ali pa je obsojena na propad, ne glede na družbeno-politični sistem, čeprav oblika sistema ni ravnodušna do pogojev in možnosti, da protislovje zgodovinsko razreši. »Nujnost prehoda od

kapitalizma k socializmu niso narekovali samo ekonomski, ampak tudi naravni dejavniki. S tem si ideja znanstvenega komunizma pridobi naravoslovno-znanstveno potrditev. V tem je važen revolucionaren pomen teorije »medsebojnega učinkovanja družbe in narave« (Girusov, 1976, 131). Ti naravni in družbeni dejavniki pa silijo tudi k preobrazbi sedanje podobe socializma, njegove produkcije in potrošnje z ekološkega vidika.

2) Mnogi sovjetski avtorji se ne strinjajo s tistimi stališči, ki vidijo vzroke vse večjega onesnaženja okolja v industrializaciji, rasti materialne proizvodnje, vse večji ravni osebne potrošnje, demografski rasti, urbanizaciji, novi tehnologiji ali v tej ali oni lastnosti človekove narave (POS, 1976, 35). Odgovornost teh dejavnikov za vse večje onesnaženje je lahko ovreči. Pri tem se sklicuje na ameriškega raziskovalca B. Commenera, ki je primerjal rast onesnaženja v ZDA za obdobje 1946—1966 z rastjo prebivalstva in rastjo potrošnje. V ZDA se je prebivalstvo v tem času povečalo za 42 %, sumarna proizvodnja za 40—50 %, raven onesnaženja pa se je gibala v mejah 200—2000 %.

Nekateri zahodni raziskovalci (npr. Paul Ehrlich) vidijo pglavitni vzrok ekoloških težav v rasti prebivalstva. Takšna neposredna zveza ne more pojasniti dejstva, da je npr. na Nizozemskem gostota prebivalstva (350 ljudi na km²) mnogo večja kot v ZDA (28 ljudi na km²), toda onesnaženje je manjše kot v ZDA. Zanimivo pa je, da se izjemoma tudi med sovjetskimi avtorji najde trditev, da je pglavitni »vzrok človekovega vse večjega učinka na biosfero vse več ljudi« (Verzilin, 1976, 186).

Sovjetski avtorji trdijo, da četudi bi zaustavili materialno rast, rast prebivalstva, znanosti in tehnike, se obseg onesnaženja ne bi zmanjšal, ampak bi se obratno proces nadaljeval. (POS, 1976, 35). S to oceno se ni mogoče strinjati. Rast onesnaženja bi ob takih pogojih morala biti nižja, bi se pa seveda kljub temu absolutno večala, če bi obstajala visoka raven potrošnje za celotno prebivalstvo ob nespremenjenem načinu tehnologije.

Nikakršna raven tehnologije ne more preprečiti katastrofalnih ekoloških učinkov, če obstaja stalno naraščanje zlasti materialnih potreb pri ustaljenem številu prebivalstva ali če raste oboje hkrati, kar je še slabše, število prebivalstva in obseg njegovih potreb. Nedvomno pa je mogoče pritrčiti stališču, da vse večje onesnaženje ni vselej neposredno povezano z značajem razvoja produktivnih sil.

Večina sovjetskih avtorjev sodi, da je sodobno ekološko stanje predvsem rezultat sodobnega kapitalističnega načina produkcije. Opazna je teoretična nedoslednost, ki je v tem, da se vzroke za ekološko stanje v kapitalizmu vidi predvsem v družbenih odnosih in kapitalističnem načinu produkcije, pri socializmu pa v neustrezni tehnologiji, zaostali zavesti idr. Približujemo se globalnemu ekološkemu kriznemu stanju, toda za to bo predvsem kriv neplanski, neracionalni, profitniški kapitalistični produkcijsko-potrošniški odnos do narave.

Koncepciji »globalne ekološke krize« sovjetski avtorji zamerijo, da zakriva bistvene razlike o vzrokih nastanka in ostrine sodobnih ekoloških protislovij v različnih družbenih sistemih (POS, 1976, 329). Budyko (VF, 1975, št. 1, 79) ovrednoti kot nezakonito protistavljanje razrednega in občečloveškega v pojasnitvi ekološke problematike. Če se meščanski pristop apologetsko izgublja v občečloveškem aspektu, pa ga marksistična analiza neupravičeno podcenjuje ali celo

izpušča. Hkrati pa Budyke trdi, da kapitalizem nosi odgovornost za sodobno ekološko stanje.

Dokler obstaja razredna družba, razredni značaj produkcije, ostaja tudi razredni vidik ekološke problematike. Kapitalistično ekstenzivno in intenzivno izkoriščanje človeka ni bilo mogoče brez ekstenzivnega in intenzivnega izkoriščanja narave. Pritisk za stalnim večanjem organske sestave kapitala ima ekološke implikacije. Razredne neenakosti se reflektirajo tudi kot ekološke neenakosti. Vsi nimajo enakega dostopa do svetlobe, sonca, vode, čistega zraka, tišine. Človek, ki je lačen, se ne bo spraševal, če hrana, ki mu je dostopna, vsebuje DDT. V številnih ekoloških raziskavah se praviloma izogibajo problemu neenakega učinka onesnaženega okolja za različne socialne sloje in razrede. Kontrola narave in re-produkcije prebivalstva poteka v interesu vladajočega razreda. Ko razredni temelji izginejo, ekološka problematika še vedno ostaja kot splošno antropološki družbeno-civilizacijski naravoslovno-tehnološki produkcijski problem. Tudi v razredni družbi je obstajala ta splošna ekološka problematika, toda posredovana in preoblikovana prek specifične zgodovinske konkretne družbeno-razredne vsebine. Pozitivna napredna zgodovinska vloga kapitalizma je obstajala tudi v tem, da je družbo potegnil iz obstoječega oblikovanega ekološkega ravnotežja (Gudožnik, 1975, 73). Temeljnemu protislovju med družbenim značajem proizvodnje in privatno obliko prisvajanja se je priključila še nova oblika protislovja med družbenim značajem naravnih pogojev produkcije in človekovega življenja sploh ter privatno obliko njihovega izkoriščanja (Girusov, 1976, 93).

UPORABLJENA LITERATURA

- V. A. Anučin: Osnovy prirodopol'zovanija. Teoretičeskij očerk, Moskva, 1978.
- V. A. Anučin: »Sootnošenje obščestva i prirody v geografičeskoj srede i filofske probleme geografii«, *VF*, 1975, št. 4.
- M. I. Budyko: »Čelovek i biosfera« *VF*, 1973, št. 1.
- »Čelovek i sreda ego obitanija«, *VF*, 1973, št. 1, 2, 3, 4 (okrogla miza).
- N. P. Dubinin, Ju. V. Pašin: Mutagenez i okružajuščaja sreda, Moskva, 1978.
- E. Ke. Fedorov: Ekologičeskij krizis i social'nyj progress, Leningrad, 1977.
- E. K. Fedorov, I. B. Novik: »Problemy vzaimodejstvija čeloveka s prirodnoj sredoj«, *VF*, 1972, št. 12.
- I. P. Gerasimov: »Metodologičeskie problemy ekologizacii sovremennoj nauki«, *VF*, 1978, št. 11.
- Z. V. Girusov. Sistema »obščestvo-priroda«, Moskva, 1976.
- Z. V. Girusov: »Aktual'nye problemy razrabotki teorii vzajmodejstvija obščestva i prirody«, *Filofske nauki*, 1976, št. 4.
- E. Goldsmith: »The Fall of the Roman Empire. A Social and Ecological Interpretation«, *Ecologist*, 1973, vol. XIII, 5.
- G. S. Gudožnik: Naučno-tehničeskaja revolucija i ekologičeskij krizis, Moskva, 1975.
- G. Hozin: The Biosfere and Politics, Moskva, 1979.
- G. Harding: »We Live on Spaceship« *Science and Public Affairs*, 1972, vol. XXVIII, št. 9.
- J. D. Hughes: Ecology in Ancient Civilization, Albuquerque, 1975.
- C. Holden: »Public Interest: New Group Seeks Redefinition of Scientists's Role«, *Science*, 1971, 173, št. 3992.
- M. M. Kamšilov: »Naučno-tehničeskij progress i evolucija biosfery«, *VF*, 1972, št. 4.
- M. M. Kamšilov: »Faktory evolucii biosfery Zemlja«, *VF*, 1979, št. 3.
- P. L. Kapica: »Naučnyj i social'nyj podhod k rešeniju global'nyh problem«, *VF*, 1977, št. 1.
- L. Laptjev: The Planet of Reason (A Sociological Study of Man-Nature Relationship), Moskva, 1977.
- V. A. Los': Čelovek i priroda, Moskva, 1978.
- K. I. Lukašev in I. K. Vadkovskaja: Čelovek i biosfera, Minsk, 1976.

- Ju. M. Manin: NTR i ekologizacija proizvodstva, Moskva, 1979.
- K. P. Mitrjuškin in L. K. Sapošnikov: Progress i priroda, Moskva, 1978.
- »Nauka i global'nye problemy sovremennosti«, *VF*, 1974, št. 8, št. 9, št. 10; 1975, št. 1 (okrogla miza).
- Naučno-tehničeskaja revoljucija i krizis sovremennoj buržuaznoj ideologiji, Moskva, 1978 (zbornik).
- I. B. Novik: »Buduščie nauki i ekologičeskaja problema«, *VF*, 1975, št. 1.
- I. B. Novik in A. N. Fomičev: »Entropijnye i antientropijnye aspekt vzajmodejstvija „čelovek-sreda“«, *Filosofskie nauki*, 1976, št. 1.
- Priroda i obščestvo, Moskva, 1968 (zbornik).
- M. N. Rutkevič in S. S. Švarc: »Filosofskie problemy upravlenija biosferoj«, *VF*, 1971, št. 10.
- Problema okružajuščej sredy v mirovoj ekonomike i meždunarodnyh otnošenijah, Moskva, 1976.
- Social'nye problemy ekologii i sovremennost', Moskva, 1978.
- Society and Environment: a Soviet View, Moskva, 1977.
- Šklovskij I. S., Vselennaja, Žizn' Razum, Moskva, 1973.
- Ch. T. Tart: »States of Consciousness and State-Specific Science«, *Science*, 1972, vol. 1976, št. 4040.
- V. I. Vernadskij: Biogeohimičeskije očerki, Moskva-Leningrad, 1940.
- V. I. Vernadskij: Himičeskoe stroenie biosfery Zemli i ee okružženija, Moskva, 1965.
- V. I. Vernadskij: Razmyšlenija naturalista. Naučnaja mysl kak planetnoe javlenie, Moskva, 1977.
- N. N. Verzilin in N. M. Verzilin: Biosfera, ee nastojaščie, prošloe i buduščee, Moskva, 1976.
- I. M. Zabelin: Čelovek i čelovečestvo, Moskva, 1970.

Vprašanje odgovornosti je izredno kompleksno, saj je *odgovornost neločljiva sestavina slehernega družbenega odnosa*, od tistih v najmanjši skupini do globalnih družb. Torej obravnave te problematike nikakor ni mogoče utesniti le v eno disciplino ali na eno področje družbene dejavnosti in življenja posameznika, pa če je to še tako pomembno. Prav tako ni mogoče redukcionistično pojasnjevati odgovornosti na enem področju z drugim, temveč je treba pri tem vselej upoštevati tako specifičnost posamezne sfere družbenosti kot njeno globalno zgodovinsko opredeljenost, skratka, upoštevati je treba medsebojno prepletенost in dialektično protislovnost in povezanost. S tega vidika bom razmišljala o družbenih okoliščinah ali predpostavkah, oziroma o družbenih pogojih, v katerih — zgodovinsko spreminjajoče — nastopa odgovornost in teoretična refleksija o njej.

Odgovornost pojmem kot konstitutivno sestavino človekove družbenosti, ki je v samem bistvu povezana s svobodo človeka, z njegovim celostnim načinom zagotavljanja eksistence, ki pa je družbeno in zgodovinsko opredeljena. *V sleherni celoti medsebojnih odnosov*, v sleherni družbeni tvorbi — bodisi, da mislimo na razredne ali (teoretično) brezrazredne družbe — torej ne *glede na notranjo strukturo in stopnjo razvoja posamezne družbe* — je navzoča tudi odgovornost. Transformiranje okoliščin, v katerih se pojavlja odgovornost, še ne pomeni ukinitja odgovornosti kot konstituensa človekovega družbenega ravnanja; teoretični model za pojasnjevanje odgovornosti, ki bi ga postavili na dimenzije odgovornost — neodgovornost kot značilnost globalnih družb (družbenih formacij), bi izhajal iz redukcije odgovornosti na eno zgodovinsko obliko, kar pa ni sprejemljivo.

Odgovornost v družbi pomeni *preverjanje svobode posameznika* (ali širših oblik družbenosti), *določanje meja svobode posameznika do drugih* (in do sebe). Pri tem se ne moremo omejevati le na en zgodovinsko določen način opredeljevanja svobode posameznika, temveč moramo upoštevati različne možnosti na kontinuumu od popolne nesvobode do aktivne in ustvarjalne svobode ter s tem povezan način odgovornosti. Zgodovinska celovita praksa je lahko ustrezen (referenčni) navezni okvir za refleksijo o odgovornosti. Spreminjanja vsebine in načinov tvorjenja družbenosti in kvalitete medsebojnih odnosov ne moremo postavljati na nezgodovinska tla, ker bi potem to bilo zanimivo kvečjemu za

formalno-logične modele in sklepanje na njihovi podlagi, ne pa zgodovinsko preverljivo spoznavanje in pojasnjevanje opredeljenosti, notranje strukture in razvoja svobode in odgovornosti. Menim, *da dokler bo družba kot entiteta, kot način delovanja, življenja človeka obstajala, bo tudi problem odgovornosti in človekove ali družbene svobode*. Ideje o družbi brez odgovornosti se mi iz tega temeljnega stališča kažejo kot nerealne, celostni resničnosti neustrezne in neprimerna podlaga za teoretično osmišljanje.

Ob upoštevanju odgovornosti kot zgodovinsko spremenljive kategorije se pred sociološko obravnavo postavlja naloga, da poskusi odgovoriti na vprašanja: kaj je vsebina človekove (*širše družbene*) *svobode in odgovornosti, kdo in kako določa meje teh kategorij in zakaj* (problem naveznih skupin, razrednih odnosov), *kdo in kako preverja in zakaj ter čemu* medsebojne obveznosti in pravice, oziroma *izpolnjevanje družbenih vlog*. Torej se sociološko odpiranje vprašanj in pojasnjevanje nikakor ne moreta ustaviti le na ravni ugotavljanja družbenih norm in sankcij ter subjekta preverjanja. Upoštevatí je treba celoten splet realnih družbenih predpostavk in družbenega načina formiranja osebnostnega karakterja ter njegovo naravo.

Dosedanji zgodovinski razvoj v različno razvitih razrednih družbah kaže na postopnost trganja večine ljudi iz okov, ki so jih določali kot objekte, sredstva. Zgodovinska podlaga nastajanja novih, posebnih socialističnih odnosov v naši družbi je kapitalistična družba z natančno izdelanim in razredno opredeljenim poljem svobode za različne posameznike, z neenakomerno razporeditvijo svobode in odgovornosti, v kateri se za večino izteče realni proces v to, da so svobodni v svoji nesvobodi, oziroma da so svobodni kot objekti, sredstva, s katerimi razpolaga manjšina. Temu primerno so prevedene te zahteve, ki izhajajo iz odtujenosti in jo utrjujejo v temeljnih procesih zagotavljanja človeške eksistence (procesu produkcije vseh dobrin, asimetrične menjave in produkcije ljudi), v družbene vrednote, norme, pravila vsakdanjega obnašanja v različnih vlogah posameznika in širših skupin ter v družbeno legitimna sredstva nadzora od vzgoje in izobraževanja do policije in vojske;* te zahteve so institucionalizirane, oziroma, na njih temeljijo legitime institucije, njihova legitimnost pa je vezana na učinkovito uresničevanje teh zahtev. Če upoštevamo, da je »vladajoča volja volja vladajočega razreda«, potem so s tem postavljene tudi meje svobode (svoboda je zgolj v tem, da se to prizna) in prav tako je določen navezni okvir, s katerim se meri, ugotavlja odgovornost tako posameznika kot skupin. Večina je oropana pravice, da bi osmislila svoj obstoj glede na svoja posebna (razredno podrejena) merila, sprejeti mora merila smiselnosti, ki ustrezajo vladajočim. *Moralni velelnik, družbeno vsestransko (ne zgolj moralno) sankcioniran*, je: skrbi, da boš čim bolj učinkovito opravljal svojo funkcijo, ne razmišljaj o smiselnosti, kajti to je vnaprej določeno, bodisi s samim »tehnološkim razvojem«, bodisi da tako veleva »znanost«. Sleherno spreminjanje meril smiselnosti in iz tega izhajajoče praktično delovanje za spreminjanje je povezano z odporom tistih, ki so (ali so bliže) na pozitivnem polu legitime moči.

* Znana je misel R. Luxemburg, da so nemški družboslovci zmeraj delovali kot podaljšek policije; medtem ko je policija nastopala proti socialni demokraciji z gumijevkami, so družboslovci uporabljali kot orožje intelekt.

Kaj pomeni ustvarjanje socialistične družbe, v čem naj bi bila zgodovinska specifična diferenca te stopnje družbenosti? Pri odgovoru na to vprašanje je treba predvsem razlikovati med nujnimi in zadostnimi zgodovinskimi okoliščinami, ki se nam na sedanji stopnji razvoja procesov in misli kažejo glede na kapitalistično družbo. Brez dvoma je *nujni pogoj* za odpravo velike neenakosti odprava privatne lastnine in onemogočenje personifikacije te lastnine kot določujoče skupine za celosten način življenja v družbi. Dosedanji razvoj socialističnih družb je pokazal na vsebinske probleme pri preobrazbi družbene moči ob pogoju odprave privatne lastnine (državna odtujena, skupinska odtujena), vendar pa to ne more biti opravičilo za zavračanje tega zgodovinskega dosežka. Treba je upoštevati tudi niz okoliščin, ki morajo biti ustvarjene, da bi se lahko ta družbenost bolj približala svoji specifičnosti; potrebnih je skratka mnogo zadostnih pogojev (ki jih seveda razumemo kot procese s protislovno notranjo dinamiko).

Eden izredno pomembnih procesov je postopno *preoblikovanje družbenega značaja posameznika*, ki pa se ne more preobraziti neodvisno od nujnih družbenih pogojev (dialektična povezanost). S tem celostnim preoblikovanjem je povezana možnost napolnjevanja novih načinov združevanja z novimi vsebinami. V prvi vrsti sodi k novemu družbenemu značaju to, da *človek ni prisiljen, da bi brezpogojno bil sredstvo drugemu* (drugim), da bi bil le stvar, številka (brezimna delovna sila); to pa predpostavlja, da se človek zaveda smiselnosti svojega delovanja, da pozna ne le parcialne cilje, temveč tudi širše, in da pri vsebini teh širših ciljev sam deluje ter preverja uresničevanje teh ciljev. Razumljivo je, da prevladovanja takšnega značaja ni moč doseči zlahka, vendar pa je treba opozoriti, da ga *brez realne prakse sploh ni mogoče doseči*. Realna praksa, pogosto izrazito protislovna, z negativnimi učinki tako za posameznika kot za širše skupine, je pot za preseganje zgolj moraliziranja in moralnega preoblikovanja človeka zunaj spreminjanja pogojev za to.

Ob širjenju svobode (ki včasih meji že na anarhijo) posameznika je prišlo v naši družbi do razmika med obsegom in vsebino svobode ter odgovornosti; ta razmik je lahko ugoden za asimetrijo novega tipa, hkrati pa je z njo že tudi opredeljen. Posameznik je — kot posledic zavedajoče se bitje — resnično svoboden, če lahko spozna določilnice in sredstva svoje dejavnosti, če so njegove družbene vloge relativno jasno opredeljene vključno s preverljivostjo. Prav pri nastajanju novih vlog, odnosov so večkrat te vloge dokaj splošne, nejasne — tudi zato, ker *se pogoji za večjo jasnost šele razvijajo*, pa tudi, ker večja demokratizacija, večja svoboda v delovanju večine prizadeva utrjene interese, njihovi nosilci pa niso voljni delati za to, da bi se še povečevala in vsebinsko dopolnjevala. Navezni okvir za merjenje svobode in odgovornosti se je spremenil, vendar še ni nedvoumen, natančno opredeljen in kot vzorec ponotranjen v ljudeh. Če pa ni vseh teh pogojev, ostaja tudi pričakovanje večje dejavnosti brez pravih posledic. Vzemimo le primer iz družbenopolitičnega življenja: večkrat dokaj splošno opredeljene naloge (boj zoper birokratske sile), brez opredelitev in možnosti spoznati konkretne nosilce, onemogočajo konkretno dejavnost ali pa jo vsaj zelo otežujejo. Nedvoumnosti ne more nadomestiti kvantiteta opredelitev (dolžina sporočil z majhno ali težko spoznavno mobilizacijsko silo). Primere za to bi naši

tudi drugod (npr. v znanosti — v premalo jasnem dajanju odgovorov na pereča vprašanja).

Z ukinitvijo prejšnjega razredno pogojenega načina določanja svobode in odgovornosti in odpadom mnogih prejšnjih norm (od moralnih do pravnih) življenja v vseh sferah družbe je nastala praznina, ki ni bila vselej glede na nove možnosti ustrezno zapolnjena; predvsem je šlo za nove vsebine, ki se pa zaradi nepreverjenosti v praksi niso mogle takoj vzpostaviti v svoji celovitosti, temveč je potekal in sploh poteka ta proces še danes relativno počasi. Nedodelanosti novih družbenih norm je pogosto sledila tudi šibka zavarovanost s sankcijami (vseh razsežnosti, nikakor ne mislim le na pravne) ter nenatančni načini preverjanja odgovornosti (sprejema — načina — izpolnitve neke norme). Glede na nekatere pojave (npr. na področju podružbljanja prava) se zdi, da temeljijo družbena pričakovanja o dejavnosti posameznika in skupin na podmeni o dobrem, discipliniranem in z visoko stopnjo socialistične zavesti (ki pa v resnici glede na neenako podlago dobiva različne vsebine!) obdarjenem posamezniku, kateremu ni potreben nikakršen družbeni nadzor, da bi ravnal v skladu s pričakovanji oziroma sprejetimi normami. To je še toliko težje, ker se tudi vzorci ravnanja šele oblikujejo; zato je možno v teh iskanjih tudi večje (ali manjše) odstopanje. Vsebinsko natančno in konkretno opredeljene družbeno varovane norme so pogoj za ponotranjenje in za to, da se preobrazijo ob ustreznih zunanjih okoliščinah v spodbudo na individualni ravni, da se ustvarijo možnosti za identifikacijo z določenimi vzorci ter da ti postopno preidejo v navado, običaj.

Swoboda in odgovornost sta povezani z družbenim okvirom preverjanja; glede na močno razčlenjenost dejavnosti je razumljiv pluralizem meril in okvirov, pri čemer je pomembno tudi, ali gre za izražene (legitimne) ali prikrite instance preverjanja (to je povezano z obstojem formalne in neformalne družbene moči). Vprašanje opredelitve družbenih nadzornih instanc (v najširšem smislu) je v razmerah oblikovanja nove samoupravne socialistične družbe brez dvoma vredno posebne pozornosti in resnosti. K temu nas spodbuja spoznanje: medtem ko je bil *družbeni nadzor v pogojih privatne lastnine dokaj očit in ga je bilo relativno lahko identificirati, saj je bil neposredno personificiran in institucionaliziran, pa je po odpravi velike privatne lastnine in ustvarjanja družbenosti na podlagi družbene lastnine to vsaj v začetku nekoliko težje*. Nove vsebine in sestavine kulture medsebojnih odnosov se postopno oblikujejo in le počasi prodirajo v zavest in v vsakdanje življenje vseh in vsakogar.

V tem procesu pa prihaja tudi do stranpoti, ki bi jih s prisposobdo označili takole: mnogi hočejo z umazano vodo ne le izliti dojenčka, temveč kar razbiti banjo. Gre za to, da pogosto prevladuje zanimanje za forme in za spreminjanje form organizacije družbenosti, medtem ko je vprašanje novih vsebin — tudi zaradi tega — pogosto zapostavljeno. Verjetno tiči tudi v tem pojavu eden od vzrokov, da se za novimi oblikami organiziranosti velikokrat skrivajo stare vsebine odnosov, to pa pomeni, da ta stranpot zmanjšuje širjenje meja ustvarjalne svobode, s tem pa tudi odgovornosti ljudi. Ali pa bi lahko v tem pojavu iskali tudi izraz težej po ohranitvi izrazito asimetričnih razmerij v delitvi družbene moči, težej po razpolaganju z ljudmi.

Sam ta pojav je že izraz pluralizma, vendar bi ga težko označili kot pluralizem samoupravnih socialističnih interesov. Prej bi lahko rekli (upoštevajoč tudi rezultate raziskav na različnih področjih), da prihaja do tega *pluralizma na osi socialistični — nesocialistični*, oziroma da nikakor ne gre le za pluralizem na horizontalni ravni. Za sedanjo stopnjo razvoja bi lahko rekli, da *prihaja in bo prihajalo do pluralizma (tudi) z lastnostmi razredne delitve* (pri čemer mislim predvsem na izkoriščanje kot glavno določilnico razrednosti) ob pojavih pluralizma brez te lastnosti. Pluralizem nikoli doslej v zgodovini ni pomenil le enako težkih in enakovrednih koncepcij — glede na domet socialnega spreminjanja enakih možnosti, temveč vselej asimetričnost in težnjo po ohranjanju ali spreminjanju asimetričnosti. Šlo je le (in gre) za razliko v legitimiteti — glede na to, pa so bile sestavine pluralizma družbeno ovrednotene na kontinuumu od »realnega« do »nerealnega« ali utopičnega (mimogrede: utopija je večinoma enako nelegitimno).

Sam način organiziranja v družbi je le ena sestavina, ki jo velja upoštevati pri obravnavi pluralizma in z njim povezane svobode ter odgovornosti. Nikakor pa ne gre zanemariti izredno pomembnega vprašanja vsebinske usmerjenosti sestavin pluralistične usmerjenosti, oziroma vprašanja, *kakšne so po vsebini alternative, koliko in za koga je v njih svobode, kakšne svobode in kakšne odgovornosti*.

To pa pomeni, da je potrebna (in bo) tudi tu veliko večja natančnost kot pa zgolj omenjanje (in sprejemanje celo v znanosti) demokratičnega pluralizma samoupravnih interesov; alternativam bi bilo treba dati ime glede na njihovo naravo delovanja, cilje, itd. pri čemer bi kot merilo morali uporabljati njihov učinek glede na celotno družbeno strukturo in položaj vseh plasti v njej.

Sprejemanje in uresničevanje načela o samoupravnem pluralizmu navidez res ni novo kot težnja in kot realni družbeni pojav, saj smo v šestdesetih in sedemdesetih letih pogosto zasledili zavzemanje za pluralistično strukturo družbenih odnosov. Vendar pa je bila v takratnih težnjah, ki so pripeljale do nacionalističnih in drugih liberalističnih izkrivljanj, odkrito ali prikrito prisotna zahteva, da je treba pustiti prosto pot zlasti birokratskim in tehnokratskim interesom, ki so bili takrat že močno vsidrani, šlo je torej le za njihovo formalno priznanje nasproti proklamiranemu načinu uveljavljanja ciljev družbenega razvoja (osvobajanje od vseh oblik izkoriščanja in zatiranja). Pri današnjem demokratičnem pluralizmu samoupravnih interesov gre po eni strani za jasnejšo terminološko opredeljenost vendar pa tudi za novo vsebino in kvaliteto, ki upošteva razredne razsežnosti. Ne gre le za priznanje demokratičnosti pri izražanju različnih interesov, temveč hkrati za njihovo diferenciacijo in selekcijo z omenjenega zornega kota.

Če to upoštevamo, se nedvomno tudi pred sociologijo postavlja zahteva, da po eni strani upošteva totalnost te družbe v njeni notranji dialektični in protislovni povezanosti kot svoje izhodišče ter da pripomore k razkritju različnih alternativ, ki koeksistirajo, in da ne daje le splošnih receptov o potrebi po diferenciaciji. S tem pa se povečuje in zaostrojuje vprašanje odgovornosti sociologije kot znanosti o družbi.

Pojem žrtvovanja

(Magija in blagovno gospodarstvo)

IVAN KOSOVEL

Naj začnem s problemom kontinuitete svetega.

Objekti religioznega prisvajanja so, kot je znano, v splošnem zgodovinsko pojavljajoči se »zadnji problemi« človeka. Povezava z etično problematiko daje nato dve skrajnosti: sveto dobro in sveto zlo. V Evropi je šele krščanstvo naredilo obsežen, pa ne povsem uspel poskus izrinjenja zla iz človekovega religioznega doživljanja. Njegova osnovna zahteva, kljub določenim dvoumnostim, ki jih ponuja Sveto pismo (padli angeli) je bila, da je treba šteti za sveto samo dobro pa naj je že bilo dobro skozi cerkveno zgodovino kakorkoli interpretirano. Tako so Katari, ki so priznavali poleg dobrega tudi slabega boga, doživeli v 13. stoletju prvo sistematično preganjanje. Če zaradi vrste nejasnosti ne nadaljujem s čarovnicami¹, pa nam okultna gibanja zadnjih stoletij razločno kažejo formiranje religiozno-magijske ideologije, ki nam lahko vsaj v etičnem pogledu pomeni popolno inverzijo krščanskih nauk.

Inverzijo znotraj religioznega razmerja, dopolnjenega z idejo izjemne vrednosti človeka nasproti bogu, najdemo lepo formulirano pri Alisteryu Crowleyu. Na poti po Egiptu je Crowleyu menda njegov osebni duh Aiwass narekoval Knjigo zakonov. Prva in zadnja skupina pravil, ki se nanašajo na človeka, se glasita takole:

»Zakon močnega: to je naš zakon in radost sveta.

Delaj kar hočeš, naj bo tvoj celoten zakon.

Nobene druge pravice nimaš kot delati po svoji lastni volji.

Delaj in nihče naj ne reče ne.

Vsak moški in vsaka ženska sta zvezda.

Nobenega boga ni razen človeka.

...

Človek ima pravico ubiti vsakogar, ki mu hoče vzeti te pravice.

Sužnji naj služijo.

Ljubezen je zakon, ljubezen, ki jo vodi (unter) volja!« (2. 171—2)

Vera tu ni več odločitev za boga, ampak za zlo, hudiča, oziroma človeka, ki ga personificira. Upanje ne pomeni več pričakovanja zveličanja, temveč razne

¹ Celotno demonološko teorijo bi bilo potrebno na novo ovrednotiti s stališča analiz Géeze Róheim (prim. Die Panik der Götter, Kindler, 1975), moškega šovinizma (npr. Die Hexen der Neuzeit ... izd. C. Honegger, Suhrkamp, 1979).

druge variante posmrtnega življenja, kjer se individualnost ali povsem izniči ali ekstremno poudari. Ljubezen do bližnjega zaradi njegove bogopodobnosti, ljubezen torej, ki je dejansko drugo ime za družbeno asociacijo, zamenja kvečjemu asociacija posameznikov, gibanj, ki so svojemu družbenemu okolju sovražna.

Positivni in negativni vidik sakralizacije predstavljata historično dimenzijo in se pojavljata znotraj religioznega razmerja: sakralizacije tistega, kar velja v neki družbi ali skozi daljši čas za pozitivno, in njegovega protipola, tistega, kar je senca te osvetljene strani. Znotraj razvitejše religije namreč nimamo predvsem opravka z razmerjem sveto — profano, temveč je osnovno razmerje vzpostavljeno v samem svetem, v tem primeru kot sakralizirano dobro — sakralizirano zlo.

Religiozni odnos do religije se kaže šele znotraj takšnega (takšnih) razmerij. To seveda še ne pomeni, da ima vsaka sakralizirana vrednost svoj dialektični nasprotni pol v nasprotni sakralizirani vrednosti, temveč da lahko nekaj takega nastane kot imanentna reakcija. Svoj nasprotni pol ima nujno namreč le vrednost, ne pa tudi sakralizirana vrednost. To vsakomur jasno dejstvo je vsekakor mogoče utemeljiti na osnovi pretvarjanja objekta v religiozen objekt po principu, ki ga je razvil Marko Kerševan³.

Kot napačno pa je označiti stališče, ki ga npr. v bolj izniansirani obliki zastopa tudi G. Bataille. Po njegovem mnenju je namreč delo tisto, ki določa mejo med sakralnim in profanim (4.192). Nasproti temu je mogoče postaviti empirično dejstvo, da je lahko že delo samo, skupaj s svojimi rezultati, sredstvi, družbenimi odnosi itd. posvečeno. Tudi če ne zaidemo v problem sekulariziranih religij, je to zelo jasno izraženo v protestantskih variantah krščanstva s posebnim pojmovanjem poklica (Beruf) kot božjega po-klica. Tu pa nastopa paradoks. Tipično religiozna razmerja, v našem primeru razmerje sakralizirano dobro — sakralizirano zlo, se vzpostavljajo analogno zemeljskim in so s tem človeku šele v pravem smislu dostopna, pritegujejo njegova upanja itd. Povsem drugače pa je z razmerjem sveto — profano. To razmerje je za religiozno zavest razrešljivo samo na magijski način. Absolutne razlike namreč ni mogoče preskočiti z nobenim znanim racionalnim sredstvom. To bo treba še posebej pojasniti.

Specifično krščanski poskus profanizacije zla, ki se neprestano vriva v sfero negativnega svetega, ima lahko za svojo posledico tudi vzporedno profanizacijo dobrega in s tem krščanstva samega. V nekem smislu razvoj že dolgo tudi v resnici teče v to smer. Potem ko je bilo substantivirano zlo s sakralnega nivoja mukoma potisnjeno v profani svet, pa se je počasi spet znašlo v človeku — skupaj z dobrim.

Kot rečeno, za religiozno zavest, vsaj za tisto ortodoksnejšo, obstaja med svetim in profanim absolutna razlika. Če razlika ne bi bila absolutna, božanstvo nikakor ne bi moglo biti »etwas ganz anderes«, če pa je absolutna, potem do njega ne sežemo, niti ne moremo o njem ničesar izreči. Nekaj lahko rečemo le o značaju same predstave, ki se nam ponuja. Zelo samovoljna pa je definicija svetega kot slepe sile, ki jo najdemo pri Bataillu.⁴ Sveto je namreč lahko vselejšnji presežek vsega, ne pa odsotnost reda v antitezi red — nered, kar bi logično izhajalo iz navedene definicije.

² Horst Knaut: *Das Testament des Bösen*, Seewald V., Stuttgart, 1979.

³ Marko Kerševan: *Religija kot družbeni pojav*, MK, Ljubljana, 1979.

⁴ Georges Bataille: *Erotizam*, BIGZ, 1980.

V teologiji vsekakor srečamo racionalno strukturo, znanstveno zasnovanost na številnih področjih njenega dela, vendar pa gre kljub temu za globalno ujetost v koncepciji magije, kajti sicer bi bil »dostop« do boga nemogoč. Kompromis med hotenjem po izrekanju neizrekljivega in racionalnim predstavljata metonimija in metafora, ki sta, kot je znano, osnovna principa magijske zavesti. Metafori in metonimiji pa na nivoju razvite prakse odgovarja princip žrtvovanja. Ta najtipičnejši, čeprav ne tudi najuniverzalnejši moment magije šele ustvari pogoje za povezanost med svetim in profanim, pogoje, zaradi katerih je mogoča enotnost različnega. Že takoj pa lahko tudi poudarim, da nastopa žrtvovanje le tam, kjer je dovolj jasno izpostavljena razlika med svetim in profanim in se torej žrtvovanje kot najtipičnejši moment kaže tam, kjer je tudi magija razvita v najbolj tipičnih oblikah.

Oglejmo si podrobneje sam proces žrtvovanja. Pri skiciranju elementov in prakse žrtvovanja v ožjem smislu se bom oprl predvsem na Maussovo delo, in sicer predvsem na njegovo monografsko obdelavo tega področja⁵.

Ko analizira elemente samega rituala, Mauss ugotavlja, da so osebe, ki ritual izvajajo in nadzirajo, prostor in sredstva, ki so v njem uporabljena, žrtev itd. v večini religij pred vstopom v ritual praviloma profani. Kot sakralni se ti elementi vzpostavijo šele skozi odgovarjajoči ritual ali tudi pripravljalni ritual. Po končanem glavnem ritualu pa se skozi inverzni ritual ponovno delno ali povsem desakralizirajo. Tudi tu seveda lahko govorimo o izjemah, a le pogojno: duhovnik, ki vstopa v ritual že posvečen, je svojo posvetitev pridobil predhodno in za vselej, za neke predmete (kamni, kovine) velja, da posedujejo svojo družbeno kodificirano magično moč že po naravi, prav tako veljajo neki kraji že sami na sebi za svete, ker se je tam zgodilo kaj čudežnega, ali pa so bili predhodno posvečeni itd.

Žrtvovanje, ki se dogaja ritualno, pomeni sveto daritev svetim silam. Ta daritev naj ponovno omogoči vzpostavljanje družbenega, prirodnega ali celo kozmičnega ravnotežja, ki je bilo ali bo porušeno zaradi prisvajanja letine, lova, vojne, nemoralnih dejanj.

Žrtvovanje pa pravzaprav nikoli ni namenjeno izključno božanstvu. Celo v tistih primerih, ko gre po predstavah žrtvovalca izključno za izpolnjevanje božanske zahteve, srečamo največkrat tudi izrazito okoriščanje z mano, sveto močjo, ki naj bi se sprostila v samem aktu žrtvovanja (5.100).

Še bolj je seveda to očitno pri žrtvovanju, ki je namenjeno konkretnim ljudem z namenom fiksiranja njihovega visokega socialnega statusa, očiščenja in podobno. Gledano s tega vidika, je nesebično res edino samožrtvovanje boga, kjer sovpadajo v eno: žrtev, žrtvovalac in celo vodja rituala (5.101).

Struktura žrtvovanja nam že sama na sebi kaže tipično magijske poteze: posvetitev žrtvovalca, vodje rituala, prostora, žrtve itd. pomeni v vsakem primeru le kopičenje mane, svetega, božanske moči. Kulminacijo predstavlja nato akt ubijanja, ki ima ritualno funkcijo trganja vezi med mano, skoncentrirano v žrtvi, in profanim svetom, ki mu žrtev po svojem izvoru in načinu bivanja še vedno nekako pripada.

⁵ H. Hubert and M. Mauss: *Sacrifice: Its Nature and Function*. Cohen & West, London, 1968.

Žrtvovalc žrtvuje božanstvu, a to naredi tako, da se izogne direktnemu in pogubnemu soočenju sebe in boga. Žrtev ima v razmerju sveto — profano funkcijo medija, posredujočega člana med dvema ekstremoma. S svetim je sicer možna manipulacija, vendar le prek žrtve; stik je možen, le da namesto žrtvovalca umre medij. Smrt žrtve pomeni ukinjanje ekstremov: božanstvo se približa profanemu, profano se približa božanstvu. Za religiozno zavest je seveda božansko močnejše, zato tudi po prevzemu daritve ponovno izgine v absolutno drugost. S tem postane dovolj jasno, zakaj ima žrtev smisel le v sistemih z izrazitejšo razliko sveto — profano. Skozi žrtev se dva svetova prežemata, a ostajata hkrati še vedno absolutno ločena (5.99): človek lahko preide v sfero božanstva le za ceno svoje smrti, bog lahko preide v sfero profanega le ob izgubi svoje božanskosti. Ideja človeka, ki je enak bogu, lahko po eni strani predstavlja posredovanje svetega in profanega, ukinitev ekstremov (Hegel), po drugi pa njihovo skrajno zaostritev (teologija).

Kulminativno spajanje svetega in profanega je v trenutku končano, ostanejo pa ljudje in stvari, ki so bile posredno ali neposredno v stiku z božanskim. Potrebno je torej izvesti inverzni ritual desakralizacije, s pomočjo katerega se je mogoče dokončno in brez nevarnosti vrniti v svet profanosti. Po principu kontagioznosti se namreč žrtvovalca in žrtve še vedno drži del svetega, ob delni desakralizaciji je ta del lahko podeljen tudi drugim ljudem.

V ritualu žrtvovanja človeku nimamo nikoli opraviti s tako močno koncentracijo mane, žrtvovanje pa analogno žrtvovanju bogovom pomeni po eni strani priznanje njegove drugosti (vladar) in hkrati nadaljnje fiksiranje te drugosti.

Vzdrževanje drugega v njegovi drugosti pa lahko razumemo tudi pogodbeno. Naj žrtveni akt zahteva bog, ali pa akt koristi človeku, vedno gre za neko pogodbeno obveznost, s katero se nek bodoči odnos vzpostavlja ali nadaljuje (5.100). Funkcija žrtve nam omogoča vpogled še v neko dimenzijo, ki je za dojetje funkcije celotnega sistema magijske menjave ključna:

»Tudi bog potrebuje profano. Če pri žetvi ne bi bilo ničesar izločenega, bi bog žita umrl; z namenom, da bi bil Dioniz ponovno rojen, mora biti žrtvovan njegov kozel ob času trgatve; človek daje piti bogovom *somo*, da bi jih napravil odporne proti zlim duhovom« (5.100).

Z magijsko prakso naj bi bilo torej mogoče vzdrževati red, ravnotežje, ali še bolje, harmonijo med svetim in profanim. Ta manipulativen odnos pa spet ni zamišljen zaradi odnosa samega, temveč zaradi povratnega manipuliranja s profanim. Sveto, dispezirano ali personificirano, a vedno vsaj v intenci »povsem drugo« se pojavlja kot univerzalna osnova vsemu profanemu. Taka osnova je torej lahko Bog, Domovina (žrtvovati se na oltarju Domovine!), predstava »astralnega nivoja« v koncepcijah novejšje visoke magije (Lévi, Iezofsko društvo, Zlata zora, Crowley). Manipulirati s svetim pomeni manipulirati s profanim. Ta princip je velikokrat izrazito prisoten tudi pri »nižji« magiji, čeravno v zelo poenostavljeni obliki identifikacije:

»Obmiroval boš, ti, ki prihajaš! Sem človek, ki deluje kot bojevnik. Obmiroval boš! Kaj mi hočeš napraviti? Prebodel ti bom trebuh kot muha in si ga ogledal z notranje strani. Obrnil ti bom obraz na zadnjo stran glave, ti obrnil noge v

pete! Tvoj govor je nepotreben, ne bo se slišal. Tvoje telo postaja ohlapno, tvoja kolena postajajo slabotna.

Obmiroval boš — jaz sem Horus, sin Isis, odšel bom nepoškodovan«⁶ (1—2).

Sveto daje enotno osnovo profanemu svetu. Prek svetega lahko s pomočjo magijske tehnike, pa čeprav gre za navadno zaklinjanje kot v zgornjem primeru, obvladujemo, spravljamo v obtok vse, sicer zaradi nepoznavanja racionalnih praks nedostopne stvari. Menjava steče šele takrat, ko so stvari kvalitativno iznenačene, ko dobijo skupno osnovo, ko participirajo na njej le z različno stopnjo kvantitete (mane). Tu je tudi smisel analogije med ekonomijo blaga in ekonomijo magije: žrtev ima v vsakem primeru funkcijo vzdrževanja nadsveta, pa naj gre za religiozno-magijski kompleks ali za »religijo vsakdanjega življenja« (Marx). V prvem primeru imamo opraviti z mano, družbeno kodificiranim kvantom čiste moči, v drugem s vrednostjo, katere realizacija je prav tako družbeno pogojena.

Osnovni cilj tega teksta je bil prikazati princip ohranjanja »povsem drugega«. Naj v zvezi s tem dodam še nekaj pripomb. V obeh sistemih menjave obstoji pogodben odnos, ki vzpostavlja in razmejuje pravice, je torej tudi pravni odnos. V obeh primerih pravni odnos racionalizira iracionalno, ideološko sliko stvari.

Poseben problem predstavlja ovrednotenje poročil raziskovalcev glede funkcioniranja magijske misli. Tu namreč popolnoma izgine videnje nevtralnosti. Raziskovalec niha med dvema skrajnostima: ali vztrajati pri tradicionalno znanstvenem govoru in popolnoma zgrešiti smisel magije (psihiatrična zdravljenja) ali pa sprejeti govor magije in potem z vsako besedo sodelovati v »polju moči«, se pravi, spreminjati predmet, ki naj bo raziskan⁷.

Že omenjena koncepcija astralnega nivoja, kot jo najdemo pri novejši visoki magiji, prinaša prav izčiščeno pojmovanje takega polja moči. Stvari se tu obnašajo samo še v skladu z močjo (mano); na njih ne uplivajo več zakonitosti, ki jih odkriva znanstveni govor. Polje magije se izkaže za samostojen, profanim zakonitostim paralelen sistem. Stopnja svetosti, ki jo vključuje, je odvisna od količin mane, čiste niči. Ta moč pa je nujno sakralna, okultna, »čisto druga«.

⁶ Ancient Egyptian Magical Texts, E. J. Brill, Leiden, 1978.

⁷ Jeane Favret-Saada: Die Wörter, der Zauber, der Tod (Der Hexenglaube im Hainland von Westfrankreich), Suhrkamp, 1979.

Akcijsko raziskovanje - nova paradigma?

FRANKO ADAM

Avtorji prve obširnejše publikacije o akcijskem raziskovanju v nemškem raziskovalnem prostoru (Haag in sod., 1972) so, po opravljeni komparaciji osnovnih postulatov akcijskega raziskovanja z aktualnimi sociološkimi paradigmi konstatirali, da je akcijsko raziskovanje »nastaneno na instrumentalni in ne na teoretski ravni« (Klüver/Krüger, 1972). Konsekvenca tega je, da je akcijsko nastavljanje potemtakem »uporabno« za različne teoretske in ideološko-politične pozicije. Da pa temu ni tako, se je razkrilo skozi nadaljnje polemike,* predvsem pa skozi nadaljnje teoretsko in praktično delovanje in raziskovanje.

Tu smo resnično soočeni z vprašanjem *interesov*, ali drugače povedano: na katere instrumentalne in teoretske interese se veže akcijsko raziskovanje. Seveda ti interesi niso nekaj znanstvenemu početju tujega ali zunanjega, niso enostavno amputirani od politike, ideologije itd. Znanstveno delovanje je družbena aktivnost, »socialno organizirana praksa« (kot pravi Silverman, 1975).

Dogaja se torej v določljivem socialnem prostoru in zgodovinska (ontogenetska in filogenetska) izkušnja nam pove, da je ta prostor v veliki meri zaznamovan z nasprotji, protislovji, političnimi in ideološkimi ter razrednimi boji in spopadi. Znanost ni izvzeta iz te perspektive, niti ni nujno samo odraz nekih parcialnih družbenih oz. razrednih interesov in njih podaljšana roka (kot je Altusser to eksemplarično ekspliciral z izjavo, da je filozofija prizorišče v teoretski obliki izražene razredne boja). V tej točki prav lahko navežemo na Habermasa (1975), ki pravi, da ne gre ločiti znanstvene objektivnosti oz. znanstvenega spoznanja od praktičnega življenjskega odnosa, tj. interesa. S tem pojmom Habermas meri na človeške generične karakteristike: »Z interesi poimenujemo osnovne orientacije, ki so vezane na določene fundamentalne pogoje možne reprodukcije in samokonstituiranje človeške vrste, namreč na delo in interakcije« (Habermas,

* S tem mislim zlasti na polemiko, ki so jo odprli pripadniki »poperjanskega« kritičnega racionalizma (Eichner/Schmidt, 1974) in kjer je bila zavrnjena možnost integracije akcijskega raziskovanja s kritičnim racionalizmom. V odgovoru, ki je kmalu sledil (Klüver/Krüger, 1975) je bila poudarjena neustreznost zgolj jezikovno-semantične kritične analize osnovnih premis akcijskega raziskovanja (ta analiza je dokazovala nedorečenosti in neznanstvene formulacije), češ da: »Centralni postulat akcijskega raziskovanja je v tem, da je treba gledati družbeno prakso kot integralni sestavni del družboslovnega raziskovanja in ne pojmovati prakse kot nekaj teoriji zunanjega« (Klüver/Krüger, 1975).

1975; 241). Delo kot funkcija instrumentalnega delovanja* je na kategorialnem razvoju mišljenja kot proizvodna dejavnost v smislu proizvajalnih sil, ki določajo stopnjo tehnične obvladljivosti narave. Interakcija meri na jezikovno (simbolično) posredovano komunikativno delovanje. Tako »operacionaliziran« metodološki obrazec je takšen: »Komunikacija raziskovalca zahteva tako uporabo jezika, ki ni zaprta v meje tehničnega razpolaganja z opredmetenimi naravnimi procesi. Razvija se iz simbolično posredovane interakcije med podružbljenimi subjekti, ki se vzajemno spoznavajo in priznavajo kot nezamenljivi individui. To komunikativno delovanje je tak sistem odnosov, ki se ne more izvesti na okvir instrumentalnega delovanja« (Habermas, 1975; 1979). Tu imamo opraviti s tremi tipi spoznanja (analitsko-empiričnim, hermenevtskim in kritično dialektičnim), ki jim odgovarjajo trije tipi interesov: interes po objektivizaciji in obvladanju narave, zagotovitev intersubjektivnosti sporazumevanja v govorno jezikovni komunikaciji, interes po metodični (samo)refleksiji. Kot pa je pokazal Apel (1979), ki je svoja izvajanja o tipologiji družbenih znanosti neposredno navezoval na Habermasovo delo Spoznanje in interes, so v družboslovju možna samo sekundarna metodološka objektiviziranja: da namreč ne bi kvazi-nomološka znanost (katere interes se sicer kaže v družbeni tehnologiji) izgubila človeških subjektov kot intencionalnih objektov spoznanja.

Po drugi strani pa se hermenevtsko razumevanje ne more izogniti objektiviziranju komunikacij v predmet striktnega opisa ali celo predmet eksplanacije. *Komplementarnost* doseže svojo izpolnitev prav v pritegnitvi tretjega tipa znanosti, ki ga Apel imenuje kritično-rekonstruktivna znanost in katere paradigmatski formi sta psihoanaliza in kritika ideologije oz. sociološka kritika institucij. V tej zvezi je povedano naslednje: »Na ta način dialektično posredovanje samo razumevanja kot tudi komunikativnega razumevanja prek kvazi-naturalistične kavzalne pojasnitve karakterizira metodološko lastnost mišljenja po vodilnem interesu spoznavanja kritične družbene znanosti« (Apel, 1979). Če zdaj v diskusijo »vržemo« temo interesa akcijskega raziskovanja, se izkaže, da je le-ta uresničen v refleksiji* samoaplikacije kvazi-nomološke eksplanacije v smislu modifikacije vedenjskih procesov.

Tu se lahko opremo na naslednjo misel, ki pravzaprav predstavlja rezime Apelovih razmišljanj o tipih družbenih znanosti: »V nasprotju se tem se v kritični družbeni znanosti oz. metodoloških razlogih namerno vzpodbuja, posebno z vzorom na psihoanalizo, samorazmišljanje človeških subjektov-objektov spoznavanja. V tem slučaju način dialektičnega posredovanja poglobljenega samo-razumevanja kvazi-kavzalnih pojasnitev razdvojenih, reificiranih, obveznih (obligatornih) procesov z odgovarjajočo samo-aplikacijo eksplanatorne teorije, ki ima za cilj spre-

* Duhm (1975) tu očita Habermasu, da je nekorektno reducirjal Marxov pojem produkcije na instrumentalno delo. Nasprotno naj bi bila v tem pojmu zaobsežena enotnost dela in občevanja oz. komunikacije (Verkehr).

* Habermas (1975) pravi, da je psihoanaliza edina znanost, ki metodično zahteva refleksijo. »Analitik vodi pacienta, da ga nauči brati lastne tekste, ki jih je sam okrnil in skrivil in da ga nauči prevesti simbole privatno-jezikovno izobličene načina izražanja na izražanja javne komunikacije. Ta prevod doseže v dosedaj zaprtem spominu važne faze življenjske zgodovine in naredi zavesten lasten potek formiranja: v toliko psihoanalitska hermenevтика ni usmerjena, kot duhovno-znanstvena hermenevтика na razumevanje simboličnih zvez nasploh, temveč je efekt, h kateremu vodi, samorefleksija (Habermas, 1975; 275).

membo vedenja človeških subjektov-objektov raziskovanja — ne samo da ne predstavlja ovire, nasprotno, postaja terapevtski cilj analize, ki obenem predstavlja test zahtevi po resničnosti analize« (Apel, 1979). Emancipatorna moč samorefleksije tu vodi v spremembo reificiranih vedenjskih vzorcev, ta cilj pa ni dosegljiv brez kontrole (od kvazi-kvazalne nomološke teorije predpostavljenih) objektiviziranih procesov (oz. nekega preseka socialne realitete), vendar se ta kontrola vrši kot »samoaplikacija« teoretskih spoznanj, ki je hkrati testiranje resničnosti analize. Emancipatorna samorefleksija torej ni možna brez komunikativnega razumevanja in kontrole objektivnega sveta, vendar sta zadnja spoznavna interesa le sredstvo in ne cilj. Tako se manipulirana vedenjska modifikacija (ki jo predpostavlja na kvazi-nomološki teoriji utemeljen interes po kontroli socialnega sveta) umakne na komunikativnem sporazumu utemeljeni reflektirajoči »samoaplikaciji«, ki jo izvedejo sami subjekti/objekti raziskave. Ravno v teh koordinantah pa se giblje tudi »interes« akcijskega raziskovanja.

Sugerirano je, da trije tipi znanstvenega spoznanja z odgovarjajočimi interesi prikazujejo tri glavne paradigme v družboslovju. V tem smislu je akcijsko raziskovanje del kritično-rekonstruktivne družbene znanosti, oz. sociologije, oz. točneje rečeno, operacionalizacije te paradigme.

Moserjev program je tu ambicioznejši: koncipirati akcijsko raziskovanje kot kritično teorijo družboslovja sploh in s tem najaviti nujnost *menjave paradigme* (Moser, 1975). Ta nujnost ne more izhajati od nikjer drugje razen iz dejstva, da pojavljanje in raziskovanje nenavadnih problemov v okviru paradigme, ki teh problemov ne more vključiti v svoj model, postavlja zahtevo po opustitvi stare paradigme (Kuhn, 1974). Nerešljiv za staro paradigmo pa je prav gotovo problem, ki izvira iz relacije raziskovalec-raziskovanec. Gre za problem, ki ga je Moser jedrnat izrazil v terminih monološke versus *dialoške znanosti*. Slednja teži k deobjektivizaciji in participaciji v raziskovanju in določitvi smeri in programa tako raziskovanja kot akcijskega posega. Ni slučajnost, da že omenjeni Apel (1979) pravi, da nova logika (epistemologija) družbenih znanosti ne more sprejeti fiksiranega odnosa subjekt-objekt; ta teoretsko vzpostavljen odnos bi moral biti prevladan s praktičnim angažmajem. Jasen je interes, ki vodi epistemologijo, bazirajočo na objektiviziranem odnosu raziskovalec-raziskovanec: »Takšna eliminacija — to vzpostavljanje in stabiliziranje kvazi-fizikalnega odnosa subjekt-objekt dejanskemu vodilnemu interesu, ki se nanaša na objektiviziranje in eksplanatorno prikazovanje človeškega obnašanja kot osnove za družbeno inženirstvo ali družbeno tehnologijo« (Apel, 1979). Problemi, izšli iz objektiviziranega odnosa med raziskovalcem in raziskovancem, so v tem, da tak odnos onemogoča po eni strani validnejše podatke, po drugi strani pa uveljavljanje demokratičnih teženj tako raziskovalca kot raziskovanca po participaciji in interesa po samoosvobajajoči refleksiji.

Moja teza je, da je akcijsko raziskovanje kot kritično rekonstruktivna oblika družboslovja po svojem spoznavnem in praktičnem interesu umeščeno v sklop *interpretativne paradigme*, kot so jo redefinirali že omenjeni Leithäuser in sod. (1977). Le-ti so postavili osnovo za tak raziskovalni pristop, ki omogoča tematizacijo »vsakdanje zavesti«. Analogija s psihoanalizo ni le hevristična. Psihoanaliza kot paradigmatški vzorec emancipatorne znanosti temelji na sledečem

pojmovanju samorefleksije: »V aktu samorefleksije je spoznanje neke objektivizacije, katere moč počiva edino na tem, da subjekt v njej ne prepozna sebe kot lastno drugo (bit), neposredno eno in isto kot interes po spoznanju, namreč po emancipaciji prav od te moči« (Habermas, 1975; 338). Objektivizacija, ki jo omenja Habermas, je v koncepciji Leithäuserja in sod. identificirana kot skozi proces podružbljanja in kot skozi medij ne-kumulativne socializacije nastala petrificirana depozitarna vsakdanja zavest. Le-ta ne dopušča, da bi v njen tematski horizont vstopile ogrožujoče, ambivalentne teme, oz. točneje povedano, s pomočjo transfernih pravil redukcije in obrambe jih skuša harmonizirati, zvesti na že poznano ali jih eksteriorizirati (segmentirati). Naloga raziskovalca je izzvati krizno situacijo, v kateri bi subjekti lahko transparirali sama na sebi umevna, socialna preddoločena pravila in jih naredili za predmet samorefleksije. Navezanost na (Garfinklove) krizne eksperimente je več kot očitna, vendar je tu na delu »zainteresirana« kritika ideoloških usedlin (ki jih vsakdanja zavest nujno proizvaja in reproducira kot pogoj svoje eksistence). Kot je bilo že povedano, etnometodologija ni zainteresirana za tematizacijo pravil vsakdanjega življenja, indiferentna je toliko, kolikor predpostavlja enakovrednost vseh konstrukcij in konstitucij socialnega sveta. V sklopu akcijskega raziskovanja naj bi bila prevladana indiferentnost etnometodologije s tem, da bi v krizi inscenirano anomalijo in vedenjsko dezorganizacijo pripeljala prek (samo)refleksije k spremembi rigidnih in nezaželenih oz. neadekvatnih norm in pravil, kar naj bi rezultiralo v novih vedenjskih obrazcih (Koeck, 1976). Privilegirana »terapevtska« pozicija raziskovalca je sicer omejena z zahtevo po kooperaciji in skupni refleksiji z raziskovancem, vendar bi bilo bolje, če insceniranje kriz ne bi bila naloga, ki bi jo začel raziskovalec. Problematičnost *vstopa na teren*, ki se kaže v akcionizmu in »trouble-makerstvu«, bi bilo treba nadomestiti z možnostjo vstopa v situacijo (sceno), kjer bi raziskovalec bil soakter in soudeleženec (že povzročenih) ali vsaj intendiranih *endogenih sprememb oz. transformacij*. To pa pomeni, da bi moral biti proces razkritja rigidnih in represivnih rutinskih pravil, ki uravnavajo interpretativno-interakcijsko prakso, že v teku.

To, kar smo v tem poglavju napisali o paradigmah, interesih in tipih spoznanja, ko smo enkrat uvrstili akcijsko raziskovanje v kritično-rekonstruktivno znanost in drugič v interpretativno paradigmo, kaže, da je v sociologiji oz. družboslovju težko reči, kaj je paradigma, predvsem pa je nejasno, katere sekvence mora vsebovati nek sociološki pristop, da je okarakteriziran kot paradigma.* Friedrichs (1970) je identificiral vsako sociološko teorijo za paradigmo. Problem je namreč v tem, da: 1) obstajajo teorije, ki so na različni stopnji abstrakcije, večinoma pa so to teorije »srednjega dometa« (»totalni« teoriji sta npr. Parsonsova in historični materializem); 2) je empirična verifikacija teorij različna, prav tako se razlikuje raziskovalno-empirični aparat in metodološki instrumentarij teorij.**

* Na problematičnost aplikacije Kuhnove teorije znanstvene paradigme na družboslovje je pokazal Kuvačić (1977).

** Vendar to, ali je neka teorija bolj »operacionabilna« ali primerna kot izhodišče za empirična raziskovanja, ni odvisno samo od teorije, kot to domneva Sekulić (1979).

Po Ritzerju (1975) bo moral sociološki pristop, ki bi hotel veljati za paradigmo, vsebovati štiri komponente: a) model, ki bi ga sledili kot vzor; b) predstavo o predmetu; c) teorijo; d) metode in instrumente.

Interpretativna paradigma vsebuje vse te komponente, toda kljub temu težko rečemo, da je to »prava« paradigma. Še zmeraj se da nanjo »cepiti« različne teorije, oziroma konceptualne zasnove. Vsekakor pa predstavlja nov raziskovalno-metodološko-epistemološki pristop. V tem smislu je ni težko diferencirati od normativne paradigme. Pričujoča klasifikacijska shema povzema bistvene kategorije, razvite skozi celoten tekst:

Primerjalni kriteriji	Normativna paradigma	Interpretativna paradigma
cilj raziskovanja	deskriptivno-analitičen, če je akcijsko, pa v smislu »inženiringa«	akcijski, oz. točneje povedano, ne izogiba se spremembam in intervencijam
formiranje teorije	eksplanativno (preverjanje hipotez in modela)	eksplorativno »teorija v nastajanju«
način zbiranja (in obdelave) podatkov	pretežno kvantitativen	pretežno kvalitativen
način analize in sistematizacije zbranih podatkov	multivariantna (enonivojska) analiza	sekvenčna (dimenzionalna) in multinivojska analiza
vrednostno izhodišče	sistemsko-funkcionalna analiza (gledanje na posameznika in institucijo s stališča funkcioniranja sistema)	institucionalna analiza (gledanje na institucije s stališča posameznika oz. »institucionaliziranca«)
mesto metode	primat metode glede na »predmet« (metoda določa »predmet«), uporaba zgolj ene metode (zbiranja podatkov)	specifičnost predmeta narekuje ustrezno metodo, multimetodični pristop
pozicija raziskovalca	monološki princip (raziskovalec kot subjekt in kreator raziskave)	dialoški princip (participacija »objektov« oz. deobjektivizacija)
Kriteriji znanstvenosti (objektivnosti)	replikacija, standardizacija, merljivost	izpostavitev »hermeneutske« pozicije raziskovalca, ponovljivost v istih (podobnih situacijah), reprodukcija tipične socialne situacije kompatibilnost med realno in raziskovalno situacijo)

Metodologija pedagoškega raziskovanja - strukturna, predmetna in operativna analiza*

FRANC PEDIČEK

VPRAŠANJE

Ko stojimo danes pred zapleteno nalogo, kako ustrezno strokovno obdelati in kako začeti na tej podlagi uresničevati našo današnjo družbeno načrtano preobrazbo vzgoje in izobraževanja, se nam ob tem zastavi tudi vprašanje — seveda poleg cele vrste vprašanj o drugih pedagoškoteoretičnih postavkah — o metodologiji pedagoškega raziskovanja. Tem bolj, saj je jasno, da te preobrazbe ne bo mogoče ustrezno uresničiti mimo pedagoškega raziskovanja njenih osrednjih fundamentalnoteoretičnih postavk in operativnofunkcijskih sestavin. Vsaka drugačna pot bi nas nujno zapeljala v družbeno neodgovoren in strokovno nadvse sporen reformni prakticism in pragmatizem. Vse to pa bi nam sedanjo družbeno dobro zasnovano preobrazbo vzgoje in izobraževanja najprej razvrednotilo, zatem pa spet zahtevalo novo, preden bi sploh karkoli uresničili iz nje-nega projekta.

Kot tako zaostren problem se nam kaže — če odmislimo našo znano gluhoto do zahtev tovrstnega raziskovanja nasploh! — današnja metodologija pedagoškega raziskovanja, kakršna nam je postavljena kot norma nespornega raziskovanja vzgoje in izobraževanja zaradi tega, ker v njeni zasnovi, predvsem pa v njeni praktični raziskovalni uporabi odkrivamo nekatere spornosti, ki po svoji naravi in vlogi zelo otežujejo uspešno raziskovalno delo ob današnji preobrazbi vzgoje in izobraževanja. Naj od njih ugotovimo naslednje:

1. Znano je, da je pedagogika danes vse bolj le ena izmed znanosti o pojavih in procesih vzgoje in izobraževanja, ki ima sicer svoj osrednji ali matični polžaj v široko interdisciplinarno snujoči in naglo razvijajoči se današnji znanosti — ali teoriji — o vzgoji in izobraževanju. S pojavi in procesi vzgoje in izobraževanja se danes namreč v sodelovanju s pedagogiko ali pa celo mimo nje, torej samostojno, ukvarjajo mnoge današnje antropološke, družbene in biološko-medicinske, pa celo tehniške ter ekonomske in druge prirodoslovne znanosti. Tako današnja pedagogika izgublja svojo »pangogiško« naravo (kakršno ji je dal J. A. Komenski), dobiva pa jo današnja bogato strnjujoča se ali kompenzivna znanost (teorija) o vzgoji in izobraževanju.¹

* Prispevek je pripravil avtor za jugoslovanski simpozij Strokovno-pedagoško in znanstveno-raziskovalno delo v vzgoji in izobraževanju (Novi Sad, 19.—20. marec 1981).

¹ Glej dr. S. Flere, *Obrazovanje u društvu*, Gradina 1976, str. 11—63.

Z zrelišča te pojavnosti je gotovo metodologija pedagoškega raziskovanja oziroma pedagoška metodologija le sestavni oziroma strukturni del (celovite) metodologije raziskovanja vzgoje in izobraževanja, ki je pa ne gre pojmovati kot »zloženi« ali jukstapozicijski skupek metodologij raziskovanja tistih znanosti, ki se danes tudi ukvarjajo z vzgojo in izobraževanjem ter oblikujejo današnjo interdisciplinarno znanost o vzgoji in izobraževanju, temveč kot njihovo združitve ali integracijo, celo kot njihovo nedeljivo celost.

Popolnoma umljivo je, da vse to v ničemer ne razvrednoti doslejšnje in sedanje naše metodologije pedagoškega raziskovanja. Zahteva pa zlasti dvoje:

— ugotoviti, da zgolj s pedagoško metodologijo ni mogoče raziskovati celovitega današnjega področja vzgoje in izobraževanja ter njunega reformiranja oziroma preobrazevanja;

— otresti se današnjega »sposojanja« metodoloških postavk pri drugih znanostih, ki se raziskovalno tudi ukvarjajo z vprašanji vzgoje in izobraževanja, s preučevanjem avtohtone in značilno pedagoških metod ter tehnik raziskovanja; torej manj posnemanja pa več ustvarjalnosti v avtentični pedagoški metodologiji!

Vse to pa ne velja le za obravnavalni vidik v naši današnji pedagoški metodologiji, temveč tudi za njen družbeno-razredni (idejni) vidik.

2. Vse bolj kvarno postaja danes istenje metodologije pedagoškega raziskovanja z metodiko pedagoškega raziskovanja oziroma ožjenje ali omejevanje tovrstne metodologije na tovrstno metodiko.

Ta naš že predolgotrajni »idem per idem« nam vsekakor povzroča veliko škode, ki je v tem, da se pedagoško posredovanje metodologije pedagoškega raziskovanja (kar je v resnici metodika pedagoškega raziskovanja!) opredeljuje kot raziskovanje metod in tehnik pedagoškega raziskovanja (kar je v resnici metodologija pedagoškega raziskovanja!). To pa duši potrebno iznajdljivost in ustvarjalnost na tem raziskovalnem področju. Oboje pa ima svoje razvojne vzvode le v raziskovalni praksi. Če kje, potem se namreč mora prav na operativnem raziskovalnem področju vzgoje in izobraževanja metodologija prerajati v metodiko in metodika v metodologijo. Toda ta dialektični preplet je mogoč šele potem, ko smo metodiko in metodologijo pedagoškega raziskovanja (boljše: raziskovanja vzgoje in izobraževanja!) dobro ločili po naravi, po procesu in funkciji.

Zivost te metodološke problematike pedagoškega raziskovanja se nam razkriva prav v pričo današnje preobrazbe vzgoje in izobraževanja. Pojavov in procesov te preobrazbe namreč ni mogoče ustrezno raziskovati z vidika doslej zahtevane metodologije pedagoškega raziskovanja (v pomenu njegove metodike!), saj so pojavi in procesi današnje preobrazbe vzgoje in izobraževanja tako novi po obravnavalni obsežnosti in po družbenofunkcijski širini ter didaktično-metodični operativnosti, da se ob njih pokažejo kot pomanjkljive in preozke vse doslejšnje metodične norme pedagoškega raziskovanja in se vse bolj postavlja prav zahteva po raziskovanju novih metod in tehnik raziskovanja vzgoje in izobraževanja.

Vse to pa kaže, kako nujno in potrebno je ločevati metodologijo pedagoškega raziskovanja (to je raziskovanja metod in tehnik tovrstnega raziskovanja, saj ima tudi metodologija svojo raziskovalno metodologijo, kakor ima znanost svoje znanstveno tematiziranje!) od metodike pedagoškega raziskovanja (to je od pedagoškega posredovanja metod in tehnik tega raziskovanja!), sicer se nam bo metodika tako razrasla prek metodologije pedagoškega raziskovanja, da bomo tudi zaradi tega obsojeni na prevzemanje metod in tehnik raziskovanja iz drugih znanosti, ukvarjajočih se danes z vprašanji vzgoje in izobraževanja, namesto da bi ustvarjalno razvijali tiste, ki so pedagoško-raziskovalno avtohtone (seveda: relativno avtohtone, saj so raziskovalne metodologije med seboj povezane in odvisne ene od drugih!).

3. V pedagoškem raziskovanju smo začeli dajati prednost anketnemu oziroma vprašalniškemu in eksperimentalnemu empiričnemu raziskovanju. To nam pa največkrat vodi raziskovanje na področju vzgoje in izobraževanja v akcijsko neplodni pozitivizem in obravnavalni parcializem, posebno, če vodimo ta raziskovanja brez temeljite študijske ugotovitve problema, njegove teoretične podlage in urejenosti z vidika današnje teorije vzgoje in izobraževanja ter tudi z vidika današnje vzgojno-izobraževalne prakse.

Najbolj nazorno se nam je doslej razkrila nevarnost tovrstnega raziskovalnega empirizma prav v našem šolskoreformnem procesu. Znano je, kako smo zavrli našo »drugo« šolsko reformo prav za raziskovalnometodološkega vidika.²

Vsebina tega ugovora je bila v svojem času zelo progresivna in znanstveno utemeljena, v resnici pa je bil ta ugovor »žrtev« premajhne razvitosti naše metodologije pedagoškega raziskovanja, drugače povedano, žrtev naše takratne močno razvijajoče se empirične metodologije v pedagogiki.³

Današnja preobrazba vzgoje in izobraževanja ter raziskovanje njenih pojavov in procesov nam jasno razkrivata, da je klasično empirično-eksperimentalno, predvsem pa »vprašalniško« raziskovanje za takšne globinske in široke družbenorazvojne premike, kakršen je reforma oziroma preobrazba vzgoje in izobraževanja, metodološko neustrezno, saj je kvarno artefaktno ali umetno zastavljeno (predvsem v primeru eksperimenta), prepočasno in protislovno samo v sebi (saj se stvarna danost medtem že mnogokrat spremeni, preden pridemo do empiričnih spoznanj o njenih prvotnih pojavnostih in procesih!) ter neekonomsko in družbeno nesprejemljivo, pa raziskovalno naivno (zlasti v primeru različnih vprašalnikov), skratka neuporabno samo zase (v primeru znanih javnih razprav!), porabno pa le v komplementarnosti še z drugimi oblikami oziroma vrstami raziskovanja. Med temi drugimi oblikami oziroma vrstami gre omeniti predvsem razvojno in akcijsko raziskovanje, pa tudi teoretično, saj je treba tako kot povsod, tudi v šolstvu oziroma v vzgoji in izobraževanju najprej teoretično vedeti, kaj hočemo, (moramo) spremeniti v praksi in kaj hočemo (moramo) v njej doseči.

4. Ena hudih in pogostih pomot v pojmovanju in uporabljanju metodologije pedagoškega raziskovanja je pomota, ki postavlja to metodologijo za merilo resnice o vzgoji in izobraževanju, čeprav ne dvomimo, da je to merilo lahko samo stvarnost, in da je, kakor vsaka raziskovalna metodologija, tako tudi pedagoška, le organon, s katerim se lahko bolj ali manj uspešno dokopljemo do spoznavanja stvarnosti vzgoje in izobraževanja, nikakor pa dosežki, ki jih dosegamo po njenih poteh (metodah) in z njenimi pomagali (tehnikami) še ne ustrezajo stvarnosti, to je — v našem primeru — pojavom ter procesom vzgoje in izobraževanja.

Metodologija je namreč le vodilo za pot do zelo delnih spoznanj o določenem izseku stvarnosti in merilo za vrednost le-teh spoznanj o tej delni stvarnosti, nikakor pa celotne stvarnosti.

Da se tej vlogi metodologija pa vendar lahko bolj ali manj približa, je treba uporabiti pluralizem njenih metod in tehnik, vrsto preverjanj dobljenih spoznanj oziroma rezultatov z novimi in ponovnimi ter kontrolnimi raziskovanji in primerjanji njihovih dosežkov,

² Glej, dr. V. Schmidt, Metodologija šolske reforme, Sodobna pedagogika, Ljubljana 1966, str. 247—293. — Kako je bil ta sicer strokovno tako pomemben prispevek žrtev naše takratne ekspanzivne metodologije empiričnega raziskovanja, se kaže v naslednjem zaključku, ki se glasi: »V nasprotju s tem pričakovanjem (da bi bil podan boljši predlog reforme, op. F. P.) je treba naglasiti — to je tudi temeljna misel pričujočega zapisa — da je metodološko dobro izvedena šolska reforma mogoča samo kot etapa v kontinuiranem interdisciplinskem raziskovanju družbenih ved, pedagogike, sociologije, psihologije in ekonomike (podčrtal dr. V. S.).

Torej: šolska reforma je — naj bo, mora biti! — etapa v razvoju raziskovanja, ne pa, da je raziskovanje etapa v razvoju oblikovanja in uresničevanja šolske reforme!

Glej tudi dr. V. Mužičevo kritično misel o takšni naši (slovenski), zgolj metodološki zavrniti šolske reforme v prispevku z naslovom Metodološki aspekti naučnega utemeljenja preobrazba odgoja i obrazovanja, ki je bil pripravljen za simpozij v Novem Sadu (str. 3—4, ciklostil gradiva za simpozij).

³ Seveda pa moramo ob tem poudariti veliko zgodovinsko zaslugo naših metodologov, ki so nam tako bogato in globoko razvili metodologijo empiričnega raziskovanja (Mužič, Sagadin), in pedagogov (Schmidt, Troj, Krneta, Prodanović, Potkonjak, Ničković, Teodosić, Šimleša), ki so začeli v petdesetih letih opozarjati in v svojih delih tudi tematizirati prav metodologijo empiričnega pedagoškega raziskovanja. S tem so vsekakor dvignili pedagogiko na novo raven znanstvenosti nasproti njeni poprejšnji zgolj deduktivni metodologiji. Naša kritična misel ob tem je le v tem, da pa nismo od tod naprej te metodologije razvijali v njene nove današnje smeri (npr. razvojno in akcijsko raziskovanje, pa različne tematske metodologije!)

po drugi strani pa je treba uporabiti tematsko zelo razdelane raziskovalne projekte in makroprojekte, nikakor pa le posamezne raziskave z zelo majhnimi reprezentativnimi vrednostmi ali celo brez njih.

Šele vrsta tako razkritih zakonitosti v zajemu raziskovalnih dosežkov namreč lahko vodi do znanstvenega spoznanja. Od tod pa šele vodi pot do bolj ali manj nedvomne resnice o določeni stvarnosti.

Kaj pa se dogaja v našem pedagoškem raziskovanju?

Dosežke individualnega in parcialnega raziskovanja, opravljenega največkrat zgolj z eno ali drugo tehniko (najbolj pogostno z vprašalniško!) mimo postavljanja in razvijanja teoretičnih izhodišč ter postavk, že nemalokrat razglušamo brez slehernih omejitev za ugotovitev resnice o določeni problematiki vzgoje in izobraževanja. Za merilo te resnice pa ni vzeta s takšnimi rezultati pobujena kritična presoja stvarnosti, temveč le metodologija takšnega raziskovanja, kakor da so dosežki raziskovanja adekvat resnici o določeni stvarnosti zaradi določene uporabljene metodologije, ne pa zaradi tega, ker ustrezajo stvarnosti, njenim pojavnostim in procesom. Pri vsem tem gre torej za nadvse sporno gnoseološko-kriterijsko prerazvrstitev raziskovanja in njegove metodologije iz pripomočka za približevanje in za postopno odkrivanje verificiranega in nespornega spoznavanja resnice o stvarnosti v resnico samo o njej.

To pa je odklon, ki ima hude posledice, saj po eni strani pedagoško raziskovanje tako izgublja s svojimi dosežki prepričljivost pri tistih, ki bi jih morali prenašati v nove družbene zasnove ter praktične izvedbe vzgoje in izobraževanja, po drugi strani pa nas takšno pedagoško raziskovanje navaja v resnico o vzgoji in izobraževanju, ki imajo sicer »okras« znanstvenega raziskovanja, so pa prav zaradi tega tem bolj usodne za nadaljnje razvijanje in oblikovanje teorije ter prakse naše vzgoje in našega izobraževanja.

Kakor pri vseh navedenih odklonih v pojmovanju in uporabljanju naše metodologije pedagoškega raziskovanja, je treba tudi pri tem poudariti, da ga ne gre pisati na rovaš nje same, temveč na rovaš njenih uporab v raziskovalni praksi ter na rovaš razglasov o veritabilnosti z njo dobljenih dosežkov in na priporočane eksplorabilnosti teh dosežkov.

PODMENA

Ta razkrivajoča se vprašanja v današnji metodologiji pedagoškega raziskovanja pa je mogoče vsaj do določene mere ustrezno obravnavati z naslednjih vidikov:

- a) znanostnostrukturnega,
- b) znanstvenopredmetnega in
- c) operativnoetapnega.

To zaradi tega, ker nam obravnava metodologije pedagoškega raziskovanja v luči navedenih vidikov šele ustrezno razširi zasnovo metodologije pedagoškega raziskovanja in zatem tudi ustrezno izoblikuje njeno sestavo ter njeno operativnost.

Razširitev zasnove in izoblikovanje jasnejše in bogatejše sestave ter operativnosti metodologije pedagoškega raziskovanja pa je *conditio sine qua non* za raziskovanje in za uresničevanje naše današnje preobrazbe vzgoje in izobraževanja.

⁴ To pa kaže, kako sta praksa in teorija neločljivi postavki, tako začetka vsakega znanstvenega mišljenja oziroma raziskovanja, kakor tudi njegovega kraja, ki je pa hkrati začetek novega spoznavnega oziroma raziskovalnega procesa. Torej dialektična veriga: praksa → teorija v pomenu logosa → empirično raziskovanje → aplikativno oziroma tehnološko raziskovanje → strokovno eksploriranje raziskovalnih izsledkov → praktična dejavnost na osnovi raziskovalnih rezultatov → overificirana, torej znanstvena teorija o določenih pojavih in procesih. Pa spet nov pojav in proces ter nova praksa ob njem, pa ponovno ista odvijajoča se dialektična veriga, vodeča do nove teorije ter do nove prakse itn.

Tu gre za obravnavanje današnje metodologije pedagoškega raziskovanja v luči navedenih treh vidikov, ki doslej v njej niso bili upoštevani. Lahko pa nam jo toliko dogradijo, da lahko postane nujno potrební organon za teoretično utemeljevanje in operativno uresničevanje današnje preobrazbe vzgoje in izobraževanja.

Znanostnostrukturni vidik

Znanost smo doslej obravnavali z različnih vidikov (zgodovinskorazvojnega, spoznavnoteoretičnega, razrednoidejnega itd.), le s strukturnega vidika skoraj ne. Zaradi tega so nastali nesporazumi, kaj gre v okvir znanosti in kakšna spoznanja sestavljajo znanost.

Strukturni model znanosti lahko najbolje zagledamo, če razčlenimo človekovo znanstveno spoznavanje prirodnih, človeških in družbenih pojavov ter procesov in človekovo spreminjanje vlog tem pojavom in procesom, saj je temeljna naloga znanosti, da stvarnost spoznava in jo spreminja v prid človekovemu obstajanju in razvoju.

Znanost kot pojav človekovega ustvarjalnega iskanja in mišljenja nima namreč samo ene sestavne plasti, kakor se največkrat misli. Nima namreč samo plasti empiričnega iskanja vzrokov predmetom, pojavom in procesom, temveč še več drugih in enakovrednih za graditev določene znanosti. Šele vse te plasti skupaj namreč sestavljajo pojavnostno celoto človeškega duha in preiskovanja ter spreminjanja stvarnosti, ki ga imenujemo in smemo imenovati — *znanost*. Kadar ta celota o človekovem umevanju določenega predmeta, pojava ali procesa ni popolnoma dograjena, smemo govoriti le o posameznih plasteh ali strukturnih ravneh določene znanosti.

Te ravni določene znanosti pa je najlažje ugotoviti z razčlenbo procesa človekovega znanstvenega spoznavanja predmetov, pojavov in procesov.

Ko določeni predmet, pojav ali proces, predvsem pa ravnanje ali ukvarjanje z njim (torej delo ob njem!), zbudi človekovo pozornost, da začne razmišljati o njem in mu postavljati na podlagi svojega poprejšnjega znanja in védenja določeno objasnitev, lahko govorimo o ravni lógosa ali tudi teorije. (Seveda le v pomenu sestava znanstveno še ne-preverjenih podmen, v nasprotju s teorijo v pomenu znanstveno nespodbitno preverjenih hipotez, kar pa predstavlja najvišjo raven znanstvenega raziskovanja, ki je ponovno potrjeno s prakso, kakor je vsako znanstveno raziskovanje tudi začeto s prakso.)⁴

Za to stopnjo ali pred njo pa je raven, na kateri človek išče po določenih metodoloških postopkih stvarne vzroke predmetom, pojavom in procesom, ki so mu vzbudili pozornost in ga miselno zaposlili. Pri tem delu je na posebni sestavi ali strukturni ravni znanosti, ki jo imenujemo raven *posebne znanosti* ali raven *vede* o določenih predmetih, pojavih in procesih. Takoj za tem po navadi pride raven, na kateri začne človek razmišljati o praktični uporabnosti ali aplikabilnosti spoznanega in dognanega na dosedanjih dveh stopnjah razumevanja narave in vloge predmetov, pojavov in procesov. Gre torej za posebno raven aplikativnosti ali tehnološkosti bodisi teoretičnih bodisi posebnih znanstvenih dognanj. Spoznanja o tem se ponavadi zbirajo v posameznih mejnih vejah ali disciplinah ene ali druge znanosti.

Človekovemu razmišljanju o predmetih, pojavih in procesih pa na tej doseženi ravni še nikakor ni konec, saj mu misel od tod skoraj vselej seže tudi do ravni praktične koristnosti, ki jo je mogoče dobiti iz doseženih ali uporabnih spoznanj o predmetih, pojavih in procesih. To raven določa »prágma«. Ta sestavni del znanosti pa moremo imenovati — *stroka* ali *strokovno področje*.

Zadnja stopnja slehernega človekovega razumevanja predmetov, pojavov, procesov pa je praktična dejavnost, »práksis«, ki jo v sestavi ali strukturi znanosti moremo imeti za *nauk*.

S to ravnijo se v procesu znanstvenega spoznanja določenega predmeta, pojava in procesa konča ena razvojna strukturacija znanosti na določeni razvojni ali evolucijski stopnji njihovega umevanja in se hkrati dialektično odpre nova, ki ponovno zbudi v

okviru prakse človekovo misel ali »lógos«, pa védnost ali iskustveno raziskovanje, zatem »téhne« in »prägmo« ter spet »praksis« itn.

O globalu ali celosti določene znanosti lahko torej govorimo, kadar se človekovo pojasnjevanje, spoznavanje, preučevanje, raziskovanje določenega predmeta, pojava in procesa giblje na vseh navedenih strukturnih ravneh; te potemtakem so:

— teorija, ki ji ustreza »lógos« o določenem predmetu, pojavu in procesu,

— veda v pomenu »posebne znanosti«, ki pomeni določeno »logijo« (v našem primeru: zbiranje podatkov, spoznanj, itd.) o enem ali drugem predmetu, pojavu ali procesu,

— disciplina ali veja znanosti, ki jo določuje »téhne« v zvezi z določenim predmetom, pojavom in procesom,

— stroka, ki jo utemeljuje »prägma«, izvirajoča iz spoznavanja narave in funkcije predmetov, pojavov in procesov ter

— nauk, ki mu je temelj »präksis«, to je praktična dejavnost, usmerjena bodisi v ustvarjanje bodisi v spreminjanje spoznanih predmetov, pojavov in procesov.

Ta zgradba sestavnih ravni spoznavnoakcijske celosti, ki jo imenujemo znanost, nam torej najprej razkriva, da se nobena znanost ne more predmetiti le na eni sami od teh ravni, bodisi le na ravni teorije bodisi le na ravni posebne znanosti bodisi le na ravni svojih posameznih vej ali disciplin bodisi le na ravni svojih strok ali le na ravni svojega nauka.

Zatem pa nam ta zgradba še razkriva, da v okvir znanosti nujno gre tudi praksa, človekova praktična dejavnost, ki je sploh začetek in konec (»temelj« in »strela«) vsake znanosti, kar pa vključuje dialektično povezovanje prakse s teorijo in le-te spet s prakso.⁵

V tako razčlenjenem strukturnem modelu znanosti na posamezne ravni pa je mogoče ugotavljati dva pripadajoča raziskovalna kompleksa (dve »podstrukтури«): znanstvenoteoretični in tehničnoakcijski raziskovalni kompleks. Dialektični prelom in stik teh dveh raziskovalnih sklopov je mogoče odkrivati na tehnološki ravni.

Znanstvenoteoretični kompleks zajema v določeno celoto teoretično, empirično in aplikativno raziskovanje, medtem ko tehničnoakcijski kompleks zajema v določeno celoto teoretsko, razvojno in akcijsko raziskovanje.

Preprosto bi to lahko prikazali takole:

Stopnje obvladovanja stvarnosti	Strukturne ravni znanosti	Raziskovanje po naravi in namenu	Raziskovanje po metodologiji	Kompleksi raziskovanja
lógos	teorija	fundamentalno	{ teoretično empirično aplikativno }	znanstveno- teoretični
empejría	veda			
téhne	disciplina			
prägma	stroka	operativno	{ teoretsko razvojno akcijsko }	tehnično- akcijski
präksis	nauk			

⁵ Takšen strukturni model znanosti sem skušal pojasniti v zvezi z današnjo informatiko. — Glej, K terminologiji v naši znanosti o informacijah, Jezik in slovstvo, Ljubljana 1977/78—5, str. 155—159 in 7—8, str. 354—356.

Današnje raziskovanje, ki želi veljati za znanstveno globalno (razlikuj od posebno znanstvenega na ravni empejrie ali vede!), mora torej vsebovati oba navedena sklopa, to je znanstvenoteoretičnega in tehničnoakcijskega. Se pravi, da mora vsebovati naslednje vrste raziskovanja: teoretično, empirično in aplikativno, pa teoretsko, razvojno in akcijsko.

Vsaka navedena vrsta raziskovanja pa mora imeti izoblikovano svojo lastno akcijsko avtentično metodologijo. Vsaka znanost mora imeti torej izoblikovano metodologijo za teoretično, empirično, aplikativno, teoretsko, razvojno in akcijsko raziskovanje. Povedano drugače: vsaka znanost mora imeti izoblikovano metodologijo za oba svoja sestavna sklopa, znanstvenoteoretičnega in tehničnoakcijskega. Šele na podlagi metodologij obeh teh dveh sestavov v določeni znanosti oziroma na osnovi metodologij vseh navedenih vrst raziskovanja se je mogoče dokopati do celovitih ali globalnih znanstvenih spoznanj o določenih predmetih, pojavih in procesih prirodne, človeške in družbene stvarnosti.⁶

In kaj lahko ugotovljamo na temelju takšne razčlenitve strukturnega sestava oziroma modela znanosti, njegovih ravni, dveh njegovih glavnih sklopov in njegovih navedenih vrst raziskovanja?

1. Doslej smo razvili predvsem metodologijo raziskovanja znanstvenoteoretičnega kompleksa, zaradi tega tudi po navadi govorimo le o pedagoški metodologiji oziroma metodologiji pedagoškega raziskovanja. Ne moremo sicer reči, da nimamo nič razvitega tehničnoakcijskega sklopa pedagoškega raziskovanja (bolje: vzgoje in izobraževanja!)⁷, toda ugotoviti moramo, da pa skorajda nimamo razvite raziskovalne metodologije zanj. To nam tudi potrjuje razvidno stanje, da imamo razvito predvsem empirično metodologijo pedagoškega raziskovanja,⁸ veliko manj pa imamo izdelano in dognano metodologijo teoretičnega pedagoškega raziskovanja, še manj metodologijo aplikativnega pedagoškega raziskovanja, predvsem pa nimamo izoblikovane metodologije teoretskega, razvojnega in akcijskega raziskovanja. A vendar ima vsako tako raziskovanje svoje posebne ali specialne metodologije (in seveda tudi metodike raziskovanja!).

Značilno je, kakor nam je »teorija« pedagoškega raziskovanja ostala predvsem pri znanstvenoteoretičnem raziskovalnem sklopu (in tudi pri metodiki tega razisko-

⁶ Ta dva sestavna kompleksa globalne človeške znanosti sta tu najprej deducirana iz dveh temeljnih raziskovalno-metodoloških kompleksov: fundamentalni in operativni (dr. V. Mužič, Metodologija pedagoškega istraživanja, Sarajevo 1973, str. 36—38). Zatem pa tudi iz današnje znanostne informatike oziroma informatologije, kjer je vselej govora o znanstvenih in tehničnih informacijah.

Kot znanstveno-raziskovalni in raziskovalno-razvojni kompleks pa sta poimenovana ta dva sklopa današnje znanosti in njenega raziskovanja v Unescovi terminologiji (Glej, Znanost u Jugoslaviji, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1980).

⁷ Vanj prav gotovo gredo različne (specialne ali posebne) metodike, medtem ko je didaktika bliže aplikativnim znanostim v okviru fundamentalnega znanostnega kompleksa.

⁸ Glej, dr. V. Mužič, n. d. in dr. J. Sagadin, Poglavlja iz metodologije pedagoškega raziskovanja I. in II. del, Pedagoški inštitut pri Univerzi Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana 1977.

Naj bo na tem mestu še opozorjeno, kako prav za to najbolj razvito metodologijo (to je empiričnega) pedagoškega raziskovanja nemalokrat uporabljamo pojem oziroma termin »pedagoška metodologija«, ki pa pomeni metodologijo vzgojnoizobraževalnega dela, pojavljajočo se ob njegovih specialnih metodikah. (O tem vprašanju, glej: dr. A. Kornhauser, Stroka — osnova metodologije pouka, Vzgoja in izobraževanje, Ljubljana 1972/4, in dr. F. Pediček, Što e metodologija a što metodika na vospitio-obrazovnata rabota, Prosvetno delo, Skopje, 1976/9—10, str. 544—557.)

vanja!), tako je praksa pedagoškega raziskovanja začela oblikovati tehničnoakcijski raziskovalni kompleks pedagoške znanosti (boljše: teorije oziroma znanosti o vzgoji in izobraževanju!) ter začela zanj razvijati teoretsko, razvojno in akcijsko raziskovanje in oblikovati tudi raziskovalno metodologijo zanj.

Tako se je v pedagoški raziskovalni praksi najprej izkazalo, da zgolj z metodologijo znanstvenoteoretičnega kompleksa pedagogike ni mogoče »pokrivati« tehničnoakcijskega sklopa, saj gre v okviru prvega in ob njegovi raziskovalni metodologiji predvsem za odkrivanje zakonitosti pojavov in procesov vzgoje ter izobraževanja, v okviru drugega in ob njegovi metodologiji pa gre za razvijanje in spreminjanje pojavov ter procesov vzgoje in izobraževanja.

Zaradi tega so raziskovalna prizadevanja vseh, ki po družbeni in strokovni dolžnosti delajo v vsakdanji raziskovalni praksi, da prispevajo s svojimi raziskavami k spreminjanju in (»inovacijskemu«) bogatenju vzgoje in izobraževanja v okviru reforme oziroma preobrazbe, začela opozarjati na odprta vprašanja metodologije raziskovanja iz tehničnoakcijskega sklopa pedagoške znanosti.

In še: ker metodologije teh vrst raziskovanja nimamo razvite, so si morali to metodologijo sami v svoji raziskovalni praksi (tudi po poti »poizkusi — pomote«!) oblikovati.

Ti raziskovalci⁹ so morali najprej začeti graditi metodologijo razvojnega raziskovanja. Izkazalo se je namreč, da razvojnega raziskovanja ni mogoče istiti s klasično eksperimentalnim oziroma s klasično empiričnim raziskovanjem, saj gre pri razvojnem raziskovanju najprej za oblikovanje nekega novega impulza za drugačno ali novo uresničevanje vzgoje in izobraževanja, zatem za njegovo uvajanje, pa spremljanje in vrednotenje ter nazadnje za njegovo ponovno dooblikovanje in preoblikovanje ter morebitno ponovno kontrolirano uvajanje itd.¹⁰

Skoraj hkrati so drugi raziskovalci morali iskati temeljne postavke za akcijsko raziskovanje, pri katerem pa gre za oblikovanje večjih ali manjših reformnih akcij v postopke vzgoje in izobraževanja, ki jih je enako, treba oblikovati, uvajati, spremljati, vrednotiti ter dograjevati.¹¹

Ne nazadnje je pedagoška raziskovalna praksa tudi opozorila, da je treba razlikovati teoretično raziskovanje od teoretskega in da ima vsaka od teh dveh vrst raziskovanja svojo lastno metodologijo raziskovanja, ki sta pa hkrati med seboj tesno povezani.

Temeljna razlika se je kazala v tem, da gre pri teoretičnem raziskovanju za analizo, komparacijo, sintezo in evalvacijo ter verifikacijo različnih že postavljenih in znanih pedagoških teorij, teorij o posameznih pojavih in procesih vzgoje ter izobraževanja, pri teoretskem raziskovanju pa gre šele za iskanje, ugotavljanje, odbiranje določenih elementov ali sestavin, to je racional ali

⁹ Tu so mišljeni raziskovalci Pedagoškega inštituta pri Univerzi Edvarda Kardelja v Ljubljani.

¹⁰ Poizkus opozoritve na metodologijo razvojnega raziskovanja (ki sem ga tu še imenoval inovacijsko raziskovanje!), sem podal v dveh prispevkih: Metodološki problemi pedagoških istraživanja inovacijskih projekata (Zbornik 8, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, NK, 1975), in, Iz prakse pedagoškega inovacijskega istraživanja (Putevi i dostignuća, Sarajevo 1976/2, str. 197—209.).

¹¹ Kot primer takšnega raziskovanja moremo omeniti nalogo: mag. J. Ferbar, Uvajanje novega učnega načrta za fiziko v osnovni šoli, ciklostil, Pedagoški inštitut pri Univerzi Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana 1980.

teoremov, na podlagi katerih je mogoče oblikovati, postaviti določene teze, hipoteze in teorije o določenih pojavih in procesih vzgoje in izobraževanja.¹²

Z vsem tem pa nam je raziskovalna praksa začela oblikovati metodologijo tehničnoakcijskega sklopa pedagoškega raziskovanja, boljše, raziskovanja vzgoje in izobraževanja. To je pa velikega pomena najprej za dograjevanje metodologije raziskovanja vzgoje in izobraževanja in zatem za obravnavanje in raziskovanje ter s tem za ustrezno uresničevanje današnje preobrazbe vzgoje in izobraževanja.

2. Ločevati je treba metodologijo pedagoškega raziskovanja od metodologije raziskovanja vzgoje in izobraževanja.

Metodologija pedagoškega raziskovanja zadeva torej predvsem metode in tehnike, s katerimi je mogoče odkrivati zakonitosti pedagoških pojavov in procesov, to je pojavov in procesov v okviru in z vidiki pedagoške znanosti (kar največkrat pomeni v okviru odnosov družba-učitelj-učenec!).

Metodologija raziskovanja vzgoje in izobraževanja pa zasega poleg raziskovanja metod in tehnik za odkrivanje pedagoških zakonitosti pojavom ter procesom vzgoje in izobraževanja tudi raziskovanje metod in tehnik drugih znanosti za ugotavljanje njihovih zakonitosti in za spreminjanje pojavov ter procesov vzgoje in izobraževanja. Vsebuje torej tudi tiste vrste raziskovanja, ki so lastne znanstvenoteoretičnemu in tehničnoakcijskemu sestavnemu sklopu današnje znanosti o vzgoji in izobraževanju.

3. Ta obravnavana dograditev znanosti vzgoje in izobraževanja iz teoretično-znanstvene sestavnosti tudi na tehničnoakcijsko ter hkratna dograditev metodologije pedagoškega raziskovanja s celoviteje zasnovano metodologijo raziskovanja vzgoje in izobraževanja pa je temeljnega, načelnega in velikega delovnega pomena za obravnavanje in za uresničevanje današnje preobrazbe vzgoje in izobraževanja.

Načelna vrednost te dograditve je v tem, da uresničevanja današnje preobrazbe ni mogoče doseči brez slehernega raziskovanja teoretičnih postavk in operativnih ter funkcijskih premen v tej preobrazbi. Ni pa tudi mogoče doseči uresničevanja te preobrazbe le z znanstvenoteoretičnim pedagoškim raziskovanjem njenih postavk in funkcijskih ter operativnih premen. Uresničevanje današnje preobrazbe namreč nujno zahteva tudi tehničnoakcijsko raziskovanje njenih postavk in premen. Za to pa ni zadostna — naj bo podčrtano — metodologija pedagoškega raziskovanja, saj je ta le sestavni ali strukturni del metodologije raziskovanja vzgoje in izobraževanja v vlogi nujne vzporednice današnje interdisciplinarno zasnovane znanosti o vzgoji in izobraževanju. V vsem tem pa je značilna delovna vrednost celotne izčlenjene dograditve metodologije raziskovanja vzgoje in izobraževanja.

4. Nazadnje nam znanostnostrukturni vidik tudi dograjuje razlikovalni oziroma klasifikacijski model metodologije pedagoškega raziskovanja, če namreč vzamemo v poštev samo današnjo znanost o metodah in tehnikah pedagoškega raziskovanja in odmislimo njeno vsebinskostvarnostno razsežnost, ki jo predstavljata vzgoja in izobraževanje.

¹² Glej metodološki uvod v raziskavo: F. Pediček, Teoretski temelji centrov usmerjenega izobraževanja, III. del, Pedagoški inštitut pri Univerzi Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana 1980.

V tem modelu lahko najdemo do danes že razvite štiri strukturne ravni:

a) Področje teorije o metodah in tehnikah pedagoškega raziskovanja, ki ga največkrat imenujemo kot obča metodologija pedagoškega raziskovanja ali pa preprosto »uvod v pedagoško metodologijo« (Glej: V. Schmidt, Uvod v pedagoško metodologijo, Zavod za napredek šolstva, DZS, Ljubljana, 1960!). Lahko bi tudi rekli, da gre tu za epistemologijo metodologije pedagoškega raziskovanja.

b) Področje empiričnega raziskovanja metod in tehnik pedagoškega raziskovanja, kar bi po naši znanostnostrukturni sestavi ustrezalo metodologiji pedagoškega raziskovanja kot področju posebne znanosti o njegovih metodah in tehnikah oziroma vede o njih.

c) Področje operativne oziroma aplikativne metodologije pedagoškega raziskovanja, ki pokriva v tej dialektični sestavi občega, posebnega in posameznega prav to slednje. Seveda bi pri natančnem razlikovanju morali ločiti aplikativno metodologijo pedagoškega raziskovanja, ki jo pa pokriva raven, katero določuje »prägma«.

d) Področje metodike pedagoškega raziskovanja, to je nauka o tem, kako in kdaj uporabljamo ene ter druge metode in tehnike pedagoškega raziskovanja.

Vse to skupaj namreč šele gradi globalno znanost o metodah in tehnikah pedagoškega raziskovanja (seveda znanosti z veliko začetnico v nasprotju z znanostjo z malo začetnico, ki jo pa predstavlja empirično področje raziskovanja metod in tehnik pedagoškega raziskovanja, ki ga pa ponavadi imenujemo: metodologija pedagoškega raziskovanja!).

Znanstvenopredmetni vidik

Kakor smo pri prenosu znanostnostrukturnega vidika na vprašanja današnje metodologije pedagoškega raziskovanja ugotovili, kako nujno je, da se pedagoška znanost na raziskovalnem področju strukturno razširi iz doslej zgolj znanstvenoteoretičnega kompleksa tudi na tehničnoakcijski sklop, kar pomeni, da se vključno s to dograditvijo tudi dooblikuje v svoji metodologiji raziskovanja oziroma da se poveže z metodologijo raziskovanja vzgoje in izobraževanja (v kateri postane s svojimi teoretičnimi, empiričnimi in aplikativnimi raziskovalnimi metodami ter tehnikami njen sestavni del!), tako nas aplikacija znanstvenopredmetnega vidika opozarja na nujnost obravnavalne ali tematske strukturacije in klasifikacije metodologije pedagoškega raziskovanja oziroma metodologije raziskovanja vzgoje in izobraževanja. Metodologija pedagoškega raziskovanja ima za cilj opisovanje, ugotavljanje, razlaganje in spoznavanje pedagoških pojavov in procesov, metodologija raziskovanja vzgoje in izobraževanja pa poleg tega, da vključuje opisovanje, ugotavljanje, razlaganje in spoznavanje pojavov ter procesov vzgoje in izobraževanja, tudi njihovo spreminjanje, v okviru določenih tematskih sklopov vzgoje in izobraževanja.

Drugače povedano, z znanostnostrukturnega vidika smo morali metodologijo pedagoškega raziskovanja po eni strani dograditi in jo po drugi strani povezati kot sestavni ali integralni del z metodologijo tehničnoakcijskega sklopa današnje znanosti o vzgoji in izobraževanju.

Z znanstvenopredmetnega vidika pa moramo metodologijo pedagoškega raziskovanja ter metodologijo raziskovanja vzgoje in izobraževanja dograditi in

razvrstiti po obravnavalnih sklopih ali tematskih kompleksih, ki so nam istovetni z obravnavalnimi sestavinami predmeta pedagoške znanosti oziroma znanosti o vzgoji in izobraževanju. Ti so: teorija o vzgoji kot človeškem, socialnem in individualnem pojavu (to je kot antropološkem, družbenem in psihološko-pedagoškem pojavu!), sistem vzgoje in izobraževanja, šolski sistem in vzgojno-izobraževalna dejavnost.¹³

Metodologija pedagoškega raziskovanja in metodologija raziskovanja vzgoje in izobraževanja se torej morata notranje izčleniti ali izdiferencirati v naslednje metodološke sklope: a) *metodologija raziskovanja vzgoje kot človeškega, družbenega in psihološko-pedagoškega pojava*, b) *metodologija raziskovanja sistema vzgoje in izobraževanja*, c) *metodologija raziskovanja šolskega sistema*, in d) *metodologija raziskovanja vzgojno-izobraževalne dejavnosti*.

Pri tem pa je treba ohraniti pojmovno ločnico oziroma distinkcijo, da gre v okviru metodologije pedagoškega raziskovanja za opisovanje, ugotavljanje, razlikovanje in spoznavanje pojava vzgoje, sistema vzgoje in izobraževanje, šolskega sistema in vzgojno-izobraževalne dejavnosti ter ob tem za značilno monodisciplinarno (to je zgolj pedagoško) zasnovano metodologijo, medtem ko gre v okviru metodologije raziskovanja vzgoje in izobraževanja za spreminjanje in razvijanje pojavov in procesov vzgoje, sistema vzgoje in izobraževanja, šolskega sistema in vzgojno-izobraževalne dejavnosti (seveda v okviru značilno interdisciplinarno zasnovane tovrstne metodologije!).

V luči znanstvenopredmetnega vidika dobi torej metodologija raziskovanja vzgoje in izobraževanja nalogo, da se tako dogradi in izčleni, da lahko uresničuje zahtevo iz Marxove 11. teze o Feuerbachu, prenešeno na vprašanja vzgoje in izobraževanja, ki bi se lahko glasila: *Pedagogi so vzgojo in izobraževanje samo različno interpretirali, gre pa za to, da se ju spremeni!*

Opisovanje, objasnjevanje, spoznavanje pojavov ter procesov vzgoje in izobraževanja je torej nujno, toda ni dovolj, kadar želimo te pojave in procese spremeniti, oblikovati in razvijati.

Pedagoška znanost in njena metodologija raziskovanja sta nujni razvojni raziskovanja, zato pa nista danes več zadostni, ko nam gre za korenito spreminjanje in razvijanje vzgoje kot človeškega, družbenega in psihološko-pedagoškega pojava, sistema vzgoje in izobraževanja ter šolskega sistema in vzgojno-izobraževalne prakse. Poleg pedagoške znanosti so nam namreč še nujno potrebne objasnitve in spoznanja o vzgoji in izobraževanju, kakršne lahko danes najdemo vse več v politološki, sociološki, ekonomski, zdravstveni in prirodoslovn znanosti. Prav tako pa so nam potrebne metode in tehnike njihovega raziskovanja, uporabljene za raziskovanje pojava vzgoje, sistema vzgoje in izobraževanja, šolskega sistema ter vzgojno-izobraževalne dejavnosti.

Ta zgradba in to razlikovanje metodologije pedagoškega raziskovanja in metodologije raziskovanja vzgoje in izobraževanja v luči obravnavalnega vidika torej vključuje, da bosta navedeni metodologiji, opredeljeni in razdeljeni po naštetih štirih tematskih sklopih, imeli v svoji sestavi vrste fundamentalnega in operativ-

¹³ Glej, Predmet pedagogike in njegova tematska struktura, Anthropos, Ljubljana 1979/I—II., str. 405—413.

nega raziskovanja, samo da bo metodologija pedagoškega raziskovanja usmerjena v preverjanje spoznanih obćih zakonitosti o teh štirih tematskih sklopih, metodologija raziskovanja vzgoje in izobraževanja pa v preverjanje učinkov spreminjanja ter razvijanja vzgoje kot človeškega, družbenega in psihološko-pedagoškega pojava, sistema vzgoje in izobraževanja, šolskega sistema ter vzgojno-izobraževalne dejavnosti.¹⁴

To nam pa tudi razkriva, da odnos med tema dvema vrstama metodologij ni dihotomičen, saj ne moreta stati druga ob drugi, še manj, druga nasproti druge, temveč je tesno impliciten, komplementaren in kooperativen. Metodologija raziskovanja vzgoje in izobraževanja torej nujno vsebuje metodologijo pedagoškega raziskovanja, kot eno izmed temeljnih postavk njene interdisciplinarne zasnovanosti. Z vsem tem pa se tudi na področju raziskovanja vzgoje in izobraževanja potrjuje izkušnja, da šele spreminjanje določenih pojavov in procesov zahteva interdisciplinarnost, medtem ko je zgolj za njihovo opisovanje in razlaganje zadostna monodisciplinarnost.

Zaradi vsega tega tudi vse bolj pogosto ugotavljamo, da nam doslejšnja dovolj bogato razvita metodologija pedagoškega raziskovanja ne daje ustrezne in uspešne pomoči pri raziskovalnem postavljanju in preverjanju današnje preobrazbe vzgoje in izobraževanja. Zaradi tega se njenega raziskovanja poleg pedagoškega lotevajo druge znanosti s svojimi metodologijami (sociologija, psihologija, politologija, ekonomska znanost itd.). Pri tem pa zapadajo v odklone iste monodisciplinarnosti ob svojih raziskovalnih dosežkih oziroma spoznanjih kakor pedagogika. Vse to pa se brez dvoma dogaja zaradi tega, ker še nimamo izoblikovane najprej znanosti o vzgoji in izobraževanju in zatem metodologije raziskovanja vzgoje in izobraževanja, obe seveda bogato interdisciplinarno zasnovani in uresničevani.

¹⁴ Značilno je, da takšnega tematskega vidika npr. metodologija raziskovanja šolskega sistema, metodologija raziskovanja sistema vzgoje in izobraževanja, didaktičnega sistema itn. v naših metodologijah pedagoškega raziskovanja ni najti, temveč zgolj formalno metodološko-klasifikacijskega, medtem ko je pa v metodologijah pedagoškega raziskovanja drugih dežel mogoče najti to tematsko metodologijo pedagoškega raziskovanja dokaj razvito (npr. metodologija raziskovanja učenja, učnih načrtov, šolske administracije, poučevanja, šolskega svetovalnega dela, itn.).

Vendar imamo izjemo v metodologiji šolske reforme (V. Schmidt) in v metodologiji konstituiranja in transformiranja smotrov vzgoje in izobraževanja (I. Mrmak, n. d., str. 58), pa tudi sicer v zavedanju, »da se pedagoško raziskovanje lahko razdeli tudi po področjih vzgoje in izobraževanja ter po ožjih problemih, ki se v okviru teh področij raziskujejo« (V. Mužić, n. d., str. 33). Iz slednjega načelnega stališča bi bilo celo mogoče skleniti, da moremo po tematskem vidiku ločevati: metodologijo splošne problematike vzgoje in izobraževanja, metodologijo posebnih področij vzgoje in izobraževanja in metodologijo posameznih problemov vzgoje in izobraževanja.

Slednjič je sploh treba ugotoviti, kako se naša doslejšnja metodologija (predvsem empiričnega) pedagoškega raziskovanja vse bolj postavlja v kritično luč tako s tematskega, kakor tudi idejnega zrelišča (Glej, N. Potkonjak, Teorijsko-metodološka neadekvatnost postojeće metodologije našoj marksističkoj pedagogiji i celovitijem proučavanju samoupravnog socijalističkog vaspitanja, v delu: Teorijsko metodološki problemi pedagogije, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd 1977, Prosveta, str. 215—233). Vendar je treba hkrati ugotoviti, kako nam tu ali tam le vznikajo posamezne tematske metodologije, pogojevale iz uresničevalske prakse današnje preobrazbe vzgoje in izobraževanja. (Glej: dr. N. Potkonjak, Neophodno je izgrađivati novo metodologiju programiranja sadržaja obrazovanja i vaspitanja; M. Juhas, Metodologija praćenja vaspitno-obrazovnog rada. Vse v publikaciji: Programiranje, praćenje i vrednovanje obrazovno-vaspitnog rada, Prosvetni savet SR Srbije, Beograd, 1980).

Razčlemba znanstvenopredmetnega vidika nam potemtakem razkriva preprosto spoznanje, da danes ni več dovolj, če razvijamo metodologijo pedagoškega raziskovanja oziroma metodologijo raziskovanja vzgoje in izobraževanja zgolj po (formalnih) ravneh znanstvenega spoznavanja vzgoje in izobraževanja ter njenega razvijanja in spreminjanja, temveč da je vse bolj potrebno razvijanje tematskih sklopov naslednjih raziskovalno-vsebinskih metodologij; ti so: metodologija raziskovanja vzgoje kot človeškega, družbenega in psihološko-pedagoškega pojava, metodologija raziskovanja sistema vzgoje in izobraževanja, metodologija raziskovanja šolskega sistema ter metodologija raziskovanja vzgojno-izobraževalne dejavnosti. To je tako pomembno zaradi tega, ker se le v teh metodoloških sklopih ustvarjalno ali produktivno povezujejo tako metode in tehnike znanstvenoteoretičnega (fundamentalnega), kakor tudi metode in tehnike tehničnoakcijskega (operativnega) raziskovanja. Le v tej interakciji ali sodejavnosti se lahko te metode in tehnike tudi razvijajo ter presegajo opisovanje in objasnjevanje s spreminjanjem in razvijanjem celotnega področja vzgoje in izobraževanja. (Prav za to pa danes vse bolj gre!)

Na koncu naj še omenimo, da je to in takšno vsebinsko-obravnavno določevanje, razlikovanje in širjenje današnje metodologije pedagoškega raziskovanja oziroma metodologije raziskovanja vzgoje in izobraževanja tako nujno zaradi tega, ker je naša doslejšnja metodologija pedagoškega raziskovanja omejena na preučevanje vzgojno-izobraževalne dejavnosti in v tem okviru predvsem na odnos učitelj-učenec, medtem ko nam je raziskovanje pojava vzgoje (to raziskovanje po navadi nadomeščamo z različnimi dedukcijami!), pa raziskovanje sistema vzgoje in izobraževanja in raziskovanje šolskega sistema popolnoma zanemarljeno.

Vpričo te obravnavalne očitve v okviru naše metodologije pedagoškega raziskovanja pa je danes vse bolj jasno, kako nujno bi danes najprej potrebovali izoblikovano metodologijo teoretičnega pedagoškega raziskovanja, saj z doslejšnjimi teoretičnimi postavkami meščanske pedagogike in iz nje deducirane doslejšnje »socialistične pedagogike« ni mogoče postaviti in utemeljevati preobrazbe vzgoje in izobraževanja na socialistično samoupravno podlago. Prav tako tudi ni mogoče uresničevati današnje preobrazbe brez izoblikovane metodologije raziskovanja funkcionalnosti različnih postavk v našem preobražujočem sistemu vzgoje in izobraževanja. In nazadnje, nikakor ni mogoče spreminjati in oblikovati šolskega sistema na temelju ustreznega raziskovanja vse dotlej, dokler ne bomo imeli postavljene metodologije raziskovanja šolskega sistema (ne šolskih sistemov, kjer gre za zgolj komparativno raziskovanje!).

Razvijajoča se današnja znanost o vzgoji in izobraževanju namreč ni več obravnavalno ali tematsko zožena le na pedagoški odnos učitelj-učenec, kar je še tako značilno za pedagogiko od Komenskega do meščanske in celo državno socialistične pedagogike.¹⁵ Predmet današnje pedagogike, kakor predvsem predmet

¹⁵ Prav ta redukcija pedagogike na odnos učitelj-učenec pa je vzrok za današnjo znano psihologizacijo v njej, kar je med drugim v veliko škodo in oviro pri odpiranju ter interdiscipliniranju pedagogike, oziroma pri njenem osamosvajanju ter avtentičnem oznanstvevanju in vsajanju v interdisciplinarno zasnovano znanost o vzgoji in izobraževanju.

Po drugi strani pa je zopet res, da je treba imeti — če naj sledimo etimološki zasnovi imena pedagogike: »país« in »agein«! — za imanentno pedagoški vidik v okviru interdisci-

današnje rojevajoče se znanosti o vzgoji in izobraževanju se namreč danes neslu-teno razširja in obravnavalno zajema raziskovanje tako prirodoslovno-matematič- nih, kakor antropološko-socialnih oziroma družbeno-sistemskih pojavov in pro- cesov na področju vzgoje in izobraževanja. Raziskovanje teh različnih pojavov in procesov, ki se vključujejo v obravnavalni okvir razširjajočega se predmeta današnje znanosti o vzgoji in izobraževanju, pa zahteva izoblikovanje ustrezne raziskovalne metodologije. Vse to pa kaže, da je metodologija pedagoškega raz- iskovanja, ki je omejena predvsem na pedagoški odnos učitelj-učenec, uresničujoč se v vzgojno-izobraževalni dejavnosti, le del nekega večjega (tematskega) me- todološko raziskovalnega sklopa, ki zajema mnogo širše pojavnosti in procesual- nosti današnje vzgoje in današnjega izobraževanja.

Operativnoetapni vidik

Preostaja še beseda o tem vidiku, ki je po svoji naravi značilno procesualno- instrumentalni, saj govori o delovnih stopnjah ali etapah raziskovalnega pro- cesa; ti so: odkrivanje in postavljanje problema, oblikovanje hipoteze ali hipotez, obravnavanje problema na temelju zbiranja gradiva in druge argumentacije, overitev ali verifikacija rezultatov oziroma spoznanj.¹⁶

Tisto, na kar opozarja vključitev ali implikacija tega operativnoetapnega vidika v vsebino in sestavo metodologije pedagoškega raziskovanja oziroma v metodologijo raziskovanja vzgoje in izobraževanja, je, da morajo vse razčlenjene vrste raziskovanja bodisi iz okvira znanstvenoteoretičnega bodisi iz okvira teh- ničnoakcijskega sklopa pedagoške znanosti in današnje disciplinsko comprehen- zivne, to je interdisciplinarne znanosti o vzgoji in izobraževanju, vsebovati štiri procesualne stopnje raziskovanja, le da imajo v okviru vsake vrste raziskovanja drugo vsebinsko opredelitev. To vedeti in poznati je pomembnejše, kakor se kaže na prvi pogled, saj nam vsebinska določitev teh stopenj odkriva tudi operativno raziskovalno vsebino na vsaki od njih.

Naj podamo te delovne stopnje pri različnih vrstah raziskovanja v naslednji opisni podobi!

1. Delovne stopnje teoretičnega raziskovanja:

— Ugotovitev oziroma identifikacija »praznine« ali spornosti v razvrščanju (klasi- ficiranju) in opredeljevanju določenega pojava ali procesa.

— Zbiranje, razčlenjevanje in primerjanje teoretičnih določilnic ali determinant za (do- slejšnje) objasnjevanje raziskovanega pojava ali procesa ter na tej podlagi postavljanje novih teoretičnih podmen.

— Oblikovanje novih teoretičnih postavk oziroma nove hipoteze in teorije za ustrež- nejše objasnjevanje raziskovanega pojava ali procesa na podlagi miselne sinteze.

plinarno zasnovane današnje teorije ali znanosti o vzgoji in izobraževanju le tistega, ki zadeva vzgojno-izobraževalni odnos ali tovrstno relacijo med vzgojiteljem, učiteljem in otrokom, učencem. Pomeni torej, da je osnovna zadolženost pedagogike v tem, da obravnava pred- vsem ta vzgojno-izobraževalni odnos v okviru intencionalnega vzgojno-izobraževalnega pro- cesa in le toliko tudi teorijo vzgoje in izobraževanja, sistem vzgoje in izobraževanja, šolski sistem in globalno vzgojno-izobraževalno dejavnost, kolikor vse to zadeva oziroma določuje ta odnos oziroma proces.

¹⁶ Primerjaj: dr. V. Mužič, n. d., str. 48—50.

— Verifikacija teh novih teoretičnih postavk oziroma nove hipoteze in teorije po teoretični, empirični ali aplikativni poti.

2. Delovne stopnje empiričnega (eksperimentalnega) raziskovanja:

— Opazovanje pojavov in procesov stvarnosti ter primerjanje ali komparacija opaženega z njihovimi (doslejšnjimi) objasnitvami.

— Postavljanje empirično preverljivih podmen za »novo« objasnitev teh pojavov in procesov.

— Zbiranje merljivih podatkov o raziskovalnih pojavih in procesih ter oblikovanje empiričnega dokaznega gradiva.

— Merska overovitev ali verifikacija postavljenih podmen.

3. Delovne stopnje aplikativnega (tehnološkega) raziskovanja:

— Ugotavljanje učinkovitosti oziroma ustreznosti določenih spoznanj ter metod in tehnik za izzivanje določenih pojavov in procesov.

— Oblikovanje novih podmen za spoznavanje teh pojavov in procesov ter novih metod in tehnik za njihovo povzročanje.

— Uvajanje teh novih spoznanj v prakso in spremljanje uspešnosti teh novih metod in tehnik za njihovo povzročanje.

— Verifikacija teh novih spoznanj in teh novih »delovnih« metod in tehnik v praksi.

4. Delovne stopnje teoretskega raziskovanja:

— Ugotovitev (identifikacija) »praznine« oziroma spornosti v opisovanju in objasnjevanju narave, sestave in vloge določenega pojava ali procesa oziroma potrebe po njegovi teoretični pojasnitvi in določitvi.

— Zbiranje in razčlenjevanje (metoda analize vsebine!) pomembnih virov, ki vsebujejo elemente opisovanja, razvrščanja, pojasnjevanja in opredeljevanja raziskovalnega pojava ali procesa.

— Oblikovanje in postavljanje teoretskih sestavin kot izhodišč za teoretično določitev raziskovalnega pojava ali procesa.

— Verificiranje teoretskih sestavin, to je racional, hipotemov in teoremov po poti miselne sinteze (metoda sinteze vsebine!).

5. Delovne stopnje razvojnega raziskovanja:

— Ugotavljanje razvojne smeri oziroma odklonov v naravi in vlogi določenih pojavov in procesov.

— Oblikovanje novih razvojnih dražljajev za korigiranje ali »popravljanje« teh pojavov in procesov oziroma za njihovo razvijanje na novo kakovostno stopnjo.

— Uvajanje in spremljanje teh razvojnih novosti (inovacij) v praksi.

— Evalvacijska overovitev učinkovanja uvajanih razvojnih dražljajev v praksi.

6. Delovne stopnje akcijskega raziskovanja:

— Ugotavljanje stanja na določenem področju človekove oziroma družbene dejavnosti.

— Oblikovanje akcijskega načrta za spreminjanje in nadaljnje razvijanje tega področja.

— Uvajanje in spremljanje uresničevanja tega akcijskega načrta v praksi te dejavnosti.

— Verifikacija uvajane akcijskega načrta z vidika tiste celotne dejavnosti, ki je predmet akcijskega raziskovanja.

In zakaj je treba te vrste raziskovanja v monodisciplinarno zasnovani metodologiji pedagoškega raziskovanja in v interdisciplinarno zasnovani metodologiji raziskovanja vzgoje in izobraževanja tako opisno opredeljevati? Zaradi naslednjih vzrokov:

— da so s tem operativno-vsebinsko opredeljene vse te vrste raziskovanja bodisi iz okvira metodologije pedagoškega raziskovanja bodisi iz okvira metodologije raziskovanja vzgoje in izobraževanja;

— da je s tem pri vsaki tej vrsti raziskovanja zagotovljeno uresničevati vse štiri temeljne operativne etape, s čimer se zavezuje vsaka vrsta raziskovanja z istimi stopnjami, njihovi dosežki pa tako dobijo podobno vrednost za spoznavanje in spreminjanje stvarnosti kakor klasično empirično-eksperimentalno raziskovanje;

— da je s tem postavljena dialektična povezanost med temi vrstami raziskovanja ne samo po načelu, temveč tudi v raziskovalni praksi;

— da je s tem k metodologiji pedagoškega raziskovanja in k metodologiji raziskovanja vzgoje in izobraževanja dialektično pridružena metodika (monodisciplinarnega) pedagoškega raziskovanja in metodika (interdisciplinarnega) raziskovanja vzgoje in izobraževanja.

Vse to pa je za današnje raziskovalno uresničevanje preobrazbe vzgoje in izobraževanja odločilne pomembnosti, saj stojimo pred nalogo spreminjanja vzgoje in izobraževanja na podlagi njunega raziskovanja.

SKLEP

Rečemo lahko, da je obravnavanje metodologije pedagoškega raziskovanja z znanostnostrukturnega, znanstvenopredmetnega in operativnoetapnega vidika primerno oziroma pomembno za teoretično utemeljevanje in raziskovalno uresničevanje današnje preobrazbe vzgoje in izobraževanja, saj nas opozarja na naslednje:

1. Pedagoško znanost, ki se ukvarja s štirimi temeljnimi obravnavalnimi sklopi v okviru področja vzgoje in izobraževanja (pojav vzgoje, sistem vzgoje in izobraževanja, šolski sistem in vzgojnoizobraževalna dejavnost!) s svojega monodisciplinarnega vidika, to je z vidika vzgojiteljevega (učiteljevega) vodenja otrok in mladostnikov v zrelo družbeno dejavnost in takšno osebno življenje, je treba razlikovati od današnje interdisciplinarno snujoče se znanosti (teorije!) o vzgoji in izobraževanju, ki se pa z vidika različnih današnjih znanosti ukvarja s teorijo in prakso pojava vzgoje, sistema vzgoje in izobraževanja, šolskega sistema ter vzgojno-izobraževalne dejavnosti.

2. Kakor se danes vse znanosti notranje členijo v okviru raziskovanja na znanstvenoteoretični in tehničnoakcijski (ali: fundamentalni in operativni!) sestav, tako mora to notranjo podelitev doživeti prej ali slej tudi pedagoška znanost v svojem raziskovanju. Samo z znanstvenoteoretičnim kompleksom raziskovanja pedagoške znanosti je namreč nemogoče pričakovati, da bi lahko ustrezno začeli uresničevati današnjo preobrazbo, ki nujno zahteva razvitje tehničnoakcijskega raziskovalnega sestava pedagogike (enako — ali še bolj — pa seveda razvitje tehničnoakcijskega raziskovalnega kompleksa današnje znanosti o vzgoji in izobraževanju!).

3. Temu ustrezno je treba razlikovati tudi metodologijo pedagoškega raziskovanja od metodologije raziskovanja vzgoje in izobraževanja. To razlikovanje pa

ne sme iti v jukstapozicijsko oziroma dihotomijsko smer, temveč mora voditi obe ti metodologiji v dialektično vključujoč, oziroma dopolnjujoč odnos. Temelj v metodologiji raziskovanja vzgoje in izobraževanja je torej metodologija pedagoškega raziskovanja, ki pa mora biti nadgrajena in dograjena z metodologijo raziskovanja interdisciplinarno zasnovane današnje znanosti o vzgoji in izobraževanju.

4. Temu »sistemskemu« razlikovanju metodologije pedagoškega raziskovanja in metodologije raziskovanja vzgoje in izobraževanja je še treba pridružiti njuno razlikovanje po obravnavalnem ali tematskem vidiku. Njuno sistemsko sestavo je treba torej dopolniti z njuno tematsko sestavo. V tej pa morajo imeti svoje pomembne samostojne položaje: metodologija raziskovanja vzgoje kot človeškega, družbenega in psihološko-pedagoškega pojava, metodologija raziskovanja sistema vzgoje in izobraževanja, metodologija raziskovanja šolskega sistema in metodologija raziskovanja vzgojno-izobraževalne dejavnosti.

5. Vsaki vrsti raziskovanja v okviru pedagoške znanosti in v okviru znanosti o vzgoji in izobraževanju je treba določiti delovne stopnje kot procesualni vzorec, po katerem mora teči sleherno raziskovanje na področju vzgoje in izobraževanja, saj lahko le tako pričakujemo raziskovalno vredne uspehe ali rezultate, takšne torej, ki so doseženi iz raziskovanja ustrezne stvarnosti, ne pa iz raziskovanja naših želja in pričakovanj v okviru današnje preobrazbe vzgoje in izobraževanja.¹⁷

6. Na kraju je torej mogoče ugotoviti, da imamo ustrezno razvito metodologijo pedagoškega raziskovanja na občni (Schmidt) in na posebni (Mužič, Sagadin) ravni, medtem ko nam pa manjka ustrezno razvita tovrstna raziskovalna metodologija na posamezni (to je tematski) ravni, kakor nam tudi manjka metodologija tehničnoakcijskega oziroma raziskovalnorazvojnega sklopa pedagoške znanosti.

Nedvomno predstavljajo vse te »metodologije« pedagoškega raziskovanja oziroma raziskovanja vzgoje in izobraževanja dialektično celost. Toda sleherna dialektika, ki je najpomembnejša za znanost, predhodno zahteva dobro izčlenitev sestavnih delov preučevanega pojava ali procesa po pravilu: bene distinguit, bene docet!

Vsa ta spoznanja, dobljena iz obravnave metodologije pedagoškega raziskovanja z vidika znanostnostrukturnega, znanstvenopredmetnega in operativnoetapnega vidika, pa so takšna, da so pozornosti vredna za nesporno znanstveno utemeljevanje in raziskovalno uresničevanje današnje preobrazbe vzgoje in izobraževanja. To tem bolj, ker je mogoče z znanstveno-raziskovalnega vidika ocenjevati ter uresničevati današnjo preobrazbo vzgoje in izobraževanja tako, da si izoblikujemo ustrezno metodologijo in da s pomočjo njenih logičnih, tehničnih, organizacijskih in heurističnih norm preverimo postavke te preobrazbe. To je pot soočenja preobrazbe s stvarnostjo in pot njenega spreminjanja v prakso.¹⁸ Druge

¹⁷ Prav tam, str. 19—20.

¹⁸ Na tem vprašanju se lomi epistemološka problematika metodologije pedagoškega raziskovanja in se preliva v obravnavo njenega operativnega prenosa v prakso. To vprašanje je tem bolj zaostreno, ker se lahko primeri, da nam ostane vzgojno-izobraževalna praksa zunaj vplivnosti ustrezno preobražene metodologije in raziskovalnih spoznanj ter le-ta v odnosu alienacije do te prakse.

poti (idejna, ideološka, pragmatična, funkcionalna) namreč vodijo mimo te verifikacije v stvarnosti in v praksi. To zaradi tega, ker se le znanost ukvarja s stvarnostjo, kakršna v resnici je, ne pa s stvarnostjo, kakršna bi naj bila ali po naših zamislih (idejnost), ali po naših družbenih prizadevanjih (ideološkost), ali v službi naših koristi (pragmatičnost), oziroma v službi enih in drugih vzročno-posledičnih operativnih ter sistemskih povezav (funkcionalnost).

Obravnavanje raziskovalnometodoloških vprašanj naše današnje preobrazbe vzgoje in izobraževanja torej pomeni oblikovanje orodja za kritično-ustvarjalno preverjanje te preobrazbe v luči današnje vzgojno-izobraževalne stvarnosti in v luči osnovnih spoznanj o tej stvarnosti. Nazadnje pomeni tudi oblikovanje bolj ali manj znanostno nespornih smerokazov za uresničevanje te preobrazbe v praksi.

Trditi je mogoče, da je šolsko svetovalno delo s šolskimi pedagogi, psihologi in socialnimi delavci oziroma sociologi, lahko najbolj uspešen razodtjujalni faktor na črti: raziskovanje vzgoje in izobraževanja \longleftrightarrow področje vzgojno-izobraževalne prakse.

Šolsko svetovalno delo s svojimi strokovnimi ali svetovalnimi delavci namreč že uresničuje dve temeljni »prenosni« vlogi na tej črti, ki sta v tem, da po eni strani opravlja določene mikroraziskave v avtentičnih (to je neodtujenih) vzgojno-izobraževalnih okoliščinah, in da po drugi strani sistemsko in načrtno prenaša raziskovalne dosežke v vzgojno-izobraževalno prakso.

Ob vsem tem pa vključuje raziskovanje v vzgojno-izobraževalno prakso tako, da zanj pridobiva kot sodelavce učitelje, otroke in starše ter druge obšolske dejavnike. Hkrati pa tudi rezultate raziskovanja vódeno ter osmišljajoče uvaja v vzgojno-izobraževalno prakso, s čimer vsem pedagoško raziskovanje razodtjuje. Raziskovanje postaja tako kakovostni in integralni del vzgojno-izobraževalne prakse, ne pa »institucija«, ki je nad njo ali »onkraj« nje.

Vloga znanosti pri oblikovanju strategije razvoja SR Slovenije

Teoretične in metodološke predpostavke

TINE HRIBAR

Izhodišče proučevanja vloge znanosti pri oblikovanju strategije razvoja SR Slovenije je dejstvo, da v razmerju med znanostjo in SR Slovenijo ne gre za odnos med dvema entitetama, marveč za odnos med dvema sistemoma.

Znanost in SR Slovenija predstavljata najpoprej dva samostojna sistema z dvema različnima strukturama. Strukturo znanosti kot univerzalnega sistema tvorijo relacije med elementi, ki so glede na strukturo SR Slovenije kot globalnega sistema hkrati v prirejenem, podrejenem in nadrejenem položaju.

Sistem znanstveno-raziskovalne dejavnosti zavzema v strukturi vseh dejavnosti SR Slovenije mesto delnega sistema, ki je glede na celoten sistem SR Slovenije v vlogi podsistema. Vloga podsistema je podrejena vloga. Toda pri oblikovanju strategije razvoja SR Slovenije so vse dejavnosti predmet znanstvenega načrtovanja; posamezne dejavnosti so v vlogi podsistemov načrtovanja in s tega vidika torej v podrejenem položaju. Obenem pa sta si strukturi znanosti in SR Slovenije tudi prirejeni, tako da je možna preslikava ene na drugo, npr. preslikava strukture znanosti na strukturo SR Slovenije. Pri tem gre lahko tudi za preslikavo celotne strukture znanosti le na enega izmed elementov strukture Slovenije, recimo na gospodarstvo, ki je danes v ospredju družbenega zanimanja.

1. ZNANOST KOT NEPOSREDNA PRODUKTIVNA SILA

Zanima nas, kako naj znanost prispeva k gospodarski stabilizaciji. Kako naj znanost postane dejavnik, ki nas bo potegnil ne le iz gospodarske stagnacije, ampak nas bo usmeril tudi k dolgoročnemu in pospešenemu gospodarskemu napredovanju? Vendar je že tudi vprašanje le navidez enostavno. V svoji splošnosti je pravzaprav zavajajoče. Znanost kot taka ne more vplivati na uspešno razvojno strategijo gospodarstva. Na uspešno razvojno strategijo gospodarstva lahko vpliva znanost le prek svoje strukture.

Strukturo znanosti tvorijo naslednje vede:

1. naravoslovno-matematične vede,
2. tehniške vede,
3. medicinske vede,

4. biotehniške vede,
5. družbene vede,
6. humanistične vede.

Iz razdelitve znanosti na vede izhaja razdelitev raziskovalne dejavnosti na raziskovalna področja, ki vsako zase vsebuje:

1. temeljne raziskave,
2. uporabne raziskave,
3. razvojne raziskave.

Iz prvih 6 in teh 3 elementov dobimo v zmnožku 18 elementov. Očitno je, da vseh 18 elementov ne vpliva na enak način na razvojno hitrost gospodarstva. Med njimi je element, ki najmočneje vpliva na rast gospodarstva. Drugi mu sledijo in se uvrščajo v določenem zaporedju v rang lestvico elementov znanosti, ki pogojujejo razvoj gospodarstva.

Komparativne analize (Sočan 1978; 189) kažejo, da v razvitem svetu nad 50 %, ponekod celo do 80 % gospodarske rasti izvira iz povečanja produktivnosti dela. Iste analize tudi kažejo, da povečanje produktivnosti dela *sovpada* z razvojem novih tehnologij, z nenehnim izboljševanjem teh tehnologij ter z uspešnim prenosom novih znanj in novih tehnologij v gospodarstvo, predvsem v neposredno proizvodnjo.

Sklep se torej ponuja sam po sebi. Med vsemi elementi iz strukture znanosti na produktivnost dela in s tem na gospodarsko rast najbolj vplivajo tehniške vede s svojimi razvojnimi raziskavami, torej je največ sredstev treba vlagati v te raziskave. Če so imele doslej sorazmerno prednost temeljne in uporabne raziskave, naj imajo zdaj takšno prednost razvojne raziskave, tako da bi bila poraba sredstev npr. takale: 15 % za temeljne raziskave, 30 % za uporabne raziskave in 55 % za razvojne raziskave. Znotraj tehniškega raziskovalnega področja naj bi imele razvojne raziskave po možnosti še večjo sorazmerno prednost.

Vendar takšno sklepanje logično ni povsem korektno. Korelacija še ne pomeni kavalnega niza, sovpadanje še ne pomeni vzročne povezave. Razen tega nujni pogoji še niso že tudi zadostni pogoji. Če hočemo v prihodnje doseči večjo produktivnost dela in s tem hitrejšo gospodarsko rast, je *nujno*, da večji delež sredstev usmerimo v znanstveno-raziskovalno dejavnost, da znotraj nje sorazmerno največji delež namenimo tehniškim vedam, znotraj teh pa razvojnim raziskavam. A to še nikakor *ne zadošča*; nakazana razdelitev sredstev sama na sebi še nikakor ne vodi do neposredne uporabe znanstvenih in drugih inovacijskih izsledkov v proizvodnji in s tem v gospodarstvu.

Na osnovi povečanega inputa v tehniške razvojne raziskave lahko pričakujemo tudi povečani output, toda povečani output tehnoloških inovacij sam na sebi ne bo povzročil že tudi njihove hitre in učinkovite uporabe v neposredni proizvodnji. Kajti med pospešenim razvojem novih tehnologij (novih znanj) in pospeševanjem produktivnosti dela kot osnove za gospodarsko rast ni neposredne linearne zveze.

Tehnološki faktor je le eden izmed faktorjev produktivnosti dela; nadočen zato z vsemi drugimi faktorji produktivne sile dela. Do prave vloge tehnološkega faktorja, ko načrtujemo razvojno strategijo gospodarstva, pridemo potemtakem lahko le na osnovi nelinearne multivariantne analize. Znanstveno-

tehnološka revolucija kot nujni pogoj za dvig produktivnosti dela je tudi sama pogojena. Njeno uvajanje v gospodarstvo je pogojeno in zato določeno z vsemi preostalimi faktorji produktivnosti dela.

Enostavna preslikava strukture znanosti (raziskovalne dejavnosti) na gospodarstvo, četudi pri tem evidentiramo glavni ali vodilni element pospeševanja gospodarske rasti, nam ne pomaga veliko. Ker osnovo gospodarske rasti predstavlja dvig produktivnosti dela, dvig produktivnosti dela pa je neposredno odvisen od medsebojnega razmerja med faktorji produktivnosti dela, lahko večjo pomoč pričakujemo le od analitične primerjave med elementi (faktorji) znanosti in faktorji (elementi) produktivnosti dela, med strukturo znanosti in strukturo produktivnosti dela.

Med elemente produktivnosti dela spadajo naslednji faktorji (Marx 1867; 6):

1. naravni pogoji,
2. obseg in stopnja učinkovitosti produkcijskih sredstev,
3. družbena kombinacija produkcijskega procesa,
4. razvojna stopnja znanosti in njene tehnološke aplikabilnosti,
5. povprečna stopnja spretnosti delavcev.

Četudi Marx navaja, da so ti faktorji zastopniki le nekaterih »med drugimi«
okoliščinami, ki vplivajo na produktivno silo dela, je že na osnovi izpostavljenih faktorjev razvidno, da med faktorje produktivnosti dela spada takorekoč vse: narava, družba, znanost in nazadnje delo samo.

Razvojna stopnja znanosti in njene tehnološke aplikabilnosti kot eden izmed faktorjev, ki neposredno vpliva na produktivnost dela, spada med neposredne faktorje produktivnosti dela. Znanost prek svoje tehnološke aplikabilnosti nastopa kot *neposredna produktivna sila*; pri tem je mišljena seveda znanost, ki zaobsega tehniške vede. Razvojna stopnja tehnološke aplikabilnosti (tehniške) znanosti sovпада z razvojno stopnjo razvojnih raziskav s tehniškega raziskovalnega področja.

2. ZNANOST KOT POSREDNA PRODUKTIVNA SILA

Ob primerjavi strukture znanosti in strukture produktivnosti dela pa se pokaže, da obstaja določeno vzporedje med elementi ene in druge strukture. Tako nahajamo vzporednost med naravnimi pogoji in naravoslovno-matematičnimi vedami, med obsegom oziroma stopnjo učinkovitosti produkcijskih sredstev in tehničnimi vedami, med družbeno kombinacijo produkcijskega procesa in družbenimi vedami itd. Postavlja se torej vprašanje, v kakšni zvezi so družbene vede (kot element v strukturi znanosti) s produktivnostjo dela. Da ta zveza obstaja, ni nobenega dvoma, saj družbene vede nahajamo, kakor smo videli, v neposredni korelaciji z enim izmed faktorjev produktivnosti dela.

Družbena kombinacija produkcijskega procesa ne pomeni le organizacije dela, ampak pomeni tudi organizacijo družbene produkcije. S politekonomskega vidika (Bajt 1979; 89) produktivnost dela ni funkcija delovne sile, marveč funkcija obsega kapitala, se pravi, določena je z obsegom in učinkovitostjo produkcijskih sredstev, s tehnično ravnijo produkcije. Organski sestav kapitala, ki ga

merimo z obsegom produkcijskih sredstev na enoto dela, priča o tehnični opremljenosti dela. Tehnična raven produkcije je funkcija stopnje razvoja znanosti in njene tehnološke aplikabilnosti, se pravi, stopnje inovatorstva. Zmožnost učinkovitega izkoriščanja kapitala (vključno z inovacijami kot minulim delom), s katerim delo razpolaga, se kaže prek vlaganja kapitala v tiste produkcijske veje, v tiste lokacije, v tiste tehnologije in organizacijske inovacije, ki bodo dale na enoto kapitala čim večji proizvod. Pri tem poslu ne gre za neposredno proizvodnjo delo, temveč za »delo«, ki razpoložljive faktorje »kombinira s ciljem, da bi se čim več proizvedlo«. Medtem ko produktivnost kapitala izraža prispevek konkretnih delovnih organizacij k družbenemu proizvodu, izraža produktivnost dela — ob dani produktivnosti »kapitala« — prispevek delavskega razreda v celoti. Produktivnost dela v tem smislu ni predvsem pokazatelj kvalitete in kvantitete dela v posameznih delovnih organizacijah, marveč pokazatelj tega, kako učinkovito zna delavski razred, pravzaprav družba kot nosilec družbene lastnine, razpolagati z minulim delom. V prvi vrsti z minulim znanstvenim delom.

Najbolj učinkovito razpolaganje z minulim znanstvenim delom pa je prav znanstveno razpolaganje. Delo, ki razpoložljive faktorje kombinira na najbolj učinkovit način, temelji na znanstveni organizaciji dela. Učinkovita *tehnologizacija* neposrednega produkcijskega procesa je možna le na osnovi *racionalizacije* družbene kombinacije produkcijskega procesa, se pravi, kombinacije družbenega produkcijskega procesa. Pri tem pa ne gre le za znanstveno organizacijo dela (za informacijsko in organizacijsko tehnologijo), ampak tudi za znanstveno upravljanje družbene produkcije.

Ne gre le za organizacijske, ampak tudi za druge družbene vede. Na ravni *družbene produkcije* predvsem za ekonomijo v najširšem pomenu: za različne ekonomske discipline itd. Zdaj lahko že tudi odgovorimo na vprašanje, kakšno je razmerje med družbeno kombinacijo produkcijskega procesa kot faktorjem produktivnosti dela in družbenimi vedami kot elementom v strukturi znanosti. Družbene vede kot temelj znanstvene organizacije dela in znanstvenega upravljanja družbene produkcije neposredno vplivajo na enega izmed faktorjev produktivnosti dela, s tem pa *posredno* tudi na samo produktivnost dela. Skratka: družbene vede so *indirektna (posredna) produktivna sila*. Posredno vplivajo na produktivno silo dela.

Medtem ko tehniške vede predstavljajo neposredno produktivno silo, predstavljajo družbene vede posredno produktivno silo. Posrednost ali neposrednost sami na sebi ne kvalificirata na tehniških ne družbenih ved. Neposrednost in posrednost nimata nič skupnega z manjvrednostjo ali večvrednostjo enih ali drugih ved. V določenem zgodovinskem obdobju, se pravi, na določeni stopnji razvoja družbeno-produkcijskih odnosov je nadaljnji razvoj, ki ne vključuje le rasti, odvisen bolj od tehniških ali pa od družbenih ved. Tehnične proizvajalne sile so nujni pogoj določene stopnje razvoja, toda če se prav na tej stopnji razvoj zatakne, tako da je uvajanje novih tehnologij oziroma inovacij bolj ali manj blokirano, postanejo pomembne družbene vede. Brez njihovega *posredovanja* zaželeni ali načrtovani razvoj *neposredne* produkcije ni več mogoč.

Znanstveno-tehnološka revolucija je vsekakor glavni ali vodilni dejavnik gospodarskega razvoja, toda v določenih družbenih razmerah postane odločilna zmožnost za znanstveno-sociološko revolucijo. Tretja industrijska revolucija ki vpeljuje poindustrijsko (informacijsko, kibernetično) družbo, poleg znanstveno-tehnološke revolucije, ki jo nosi s seboj, terja tudi znanstveno usmerjanje družbeno-produkcijskih odnosov.

2. ZNANOST KOT DRUŽBENA SILA

O znanosti govorimo kot o posredni ali neposredni produktivni sili z vidika produkcije. Znanost pa lahko proučujemo tudi z vidika družbe in tedaj ne bomo govorili o produkcijski, temveč o družbeni sili znanosti.

Posredna produktivna sila družbenih ved, ki se ukvarjajo z organizacijo dela in s kombinacijo faktorjev družbene produkcije, je z vidika družbe neposredna družbena sila. In če neposredno produktivno silo tehniških (pa tudi biotehniških in delno naravoslovno-matematičnih) ved predstavlja njihova tehnološka aplikacija, predstavljajo družbene vede neposredno družbeno silo prek svoje planske aplikacije. Prek prognoziranja in projektiranja (Schulz 1975), prek modeliranja (Mulej 1979; 130) in postavljanja scenarijev (Mesarović 1976; 43) se družbene vede pretvarjajo v neposredne razvojne raziskave. Trend k razvojnim raziskavam torej ni značilen le za tehniško raziskovalno področje, ampak postaja danes splošna značilnost raziskovalne dejavnosti. Seveda pa imajo razvojne raziskave v družbenih vedah drugačno težo kot v tehniških vedah.

Znanstveno-tehnološka revolucija pomeni *tehnizacijo* materialnih proizvodnih sil. Znanstveno-sociološka revolucija, pri čemer izraz »sociološka« tu implicira vse družbene vede in je torej glede na sociologijo kot posebno disciplino družbenih ved razširjen, pomeni *racionalizacijo* družbenih odnosov. Ne le družbeno-produkcijskih, ampak tudi družbeno-upravljaljskih in drugih družbenih odnosov.

Največja nevarnost tretje industrijske revolucije je v tem, da se *spojita* tehnizacija proizvodnih sil in racionalizacija družbenih odnosov. To bi pomenilo totalno *tehnokratizacijo* ne le družbene reprodukcije, ampak tudi reprodukcije družbe. Znanost bi se iz družbene sile sprevergla v silo nad družbo.

Proces planiranja (Brickner 1977; 169), ki vključuje tudi plan planiranja, je v nenehni nevarnosti, da se pod vplivom računalniške tehnologije oziroma tehničnih kibernetičnih sistemov pretvori v tehnobirokratski proces. Ta nevarnost grozi tudi planiranju znanstveno-raziskovalne dejavnosti. Tako se ena izmed definicij načrtovanja oziroma načrtnega vodenja znanstveno-raziskovalne dejavnosti glasi: »Zavestno in plansko vodenje znanstvene dejavnosti pomeni, da jo oblikujemo po enotnem planu, v katerem je fiksirano, kako je treba racionalno regulirati vložek ljudi, sredstev in materiala. Z *racionalnostjo* pojmujeemo zavestno vzpostavljeno smotrnost ukrepov, tj. delovanje glede na smotrne plané delovanja. Za teoretsko osnovo razrešitve tega problema lahko služi matematično-kibernetična teorija strateških iger, ki smo jo izbrali za osnovo nadaljnjih razmišljanj.« (Autorenkollektiv 1968; 282). V tem konceptu planiranja znanstveno-raziskovalne dejavnosti, ki se opira na kibernetiko, se srečujemo ne le s tehni-

zacija intelektualnih proizvodjalnih sil, ampak tudi s tehnokratizacijo družbenega usmerjanja znanosti.

Informatika in telematika, računalništvo in kibernetika pa poleg tehno-birokratskega centralističnega upravljanja omogočajo tudi nekaj povsem nasprotnega, decentralizacijo in s tem samoupravljanje. Poleg dehumanizirajočih tendenc tiči v njih tudi možnost humanizacije odnosov človeka do narave, družbeno-produkcijskih, družbeno-upravljaljskih in medčloveških odnosov. Vprašanje je le, kako se v teh navzkrižnih tendencah sodobne znanosti in njenih dosežkov znajti.

4. ZNANSTVENO USMERJANJE DRUŽBE IN DRUŽBENO USMERJANJE ZNANOSTI

Če hočemo natančno razmejiti med demokratično uporabo in tehnokratično zlorabo znanosti, moramo najpoprej razločevati med znanstvenim usmerjanjem družbe in družbenim usmerjanjem znanosti; pri tem gre za odnos, ki se ga ne da zvesti na razmerje med znanostjo v politiki in znanstveno politiko. Znanstveno usmerjanje družbe in družbeno usmerjanje znanosti se prepletata, se v določeni točki križata, a se na tej isti točki tudi razhajata. Predvsem pa imata obe usmerjanji, tako znanstveno usmerjanje družbe kot družbeno usmerjanje znanosti, meji, ki ju nikakor ne smemo spregledati: prvo je omejeno glede na družbo kot celoto odnosov med ljudmi in njihovega razmerja do narave, drugo je omejeno glede na znanost, ki ni le ena izmed produktivnih sil (danes neposredna in glavna) družbe, ampak tudi ena izmed avtonomnih dejavnosti človekovega duha.

Četudi nam gre za zdaj predvsem za znanost kot neposredno in glavno silo družbene (re)produkcije, se zavedamo, da *družbena produkcija ni isto kot produkcija družbe*, kakor misli — bodisi zapadna, bodisi vzhodna — tehnobirokratska struktura, ko se opira na povsem določen obči pojem znanosti, s tem pa tudi znanstvenega usmerjanja. Med zapadno *občo sistemsko teorijo* in vzhodno *občo kibernetiko* obstaja namreč le nominalna razlika, medtem ko sta si realno in esencialno povsem identični.

V čem je bistvo znanstvenega usmerjanja družbe, ki temelji na obči sistemski teoriji oziroma na kibernetiki? In kakšno je znanstveno usmerjanje družbe, ki je drugačno in za katerega se zavzemamo mi?

V globalni družbi nahajamo dve osnovni sferi: 1. sfero družbene (re)produkcije in 2. sfero družbene (samo)uprave. Družbena (re)produkcija vsebuje spet dve dimenziji: a) dimenzijo neposrednih ali materialnih delovnih procesov in b) dimenzijo družbene delitve oziroma družbene organizacije dela, tj. neposrednih produkcijskih ali delovnih procesov.

Če vse to med seboj pomešamo, dobimo tehno-birokratsko (znanstveno) usmerjanje družbe. Po Marxovi eksplikaciji delovnega procesa (Kapital I/5) je delovni proces namreč proces med človekom in naravo, v katerem *človek s svojo lastno dejavnostjo posreduje, regulira in kontrolira* presnavljanje med seboj in naravo; nasproti naravni snovi nastopa kot naravna moč. Generična specifičnost njegovega dela kot smotrne dejavnosti je v tem, da si idealno predstavijo delov-

nega rezultata prej načrta v glavi, preden jo dejansko realizira v snovi. Med delovnim procesom samim si človek vse do realizacije načrta (ideje) načrtu (idealni predstavi, zamisli) brezpogojno podreja, tako da načrt velja kot zakon izvajanja.

Bistvo človekove individualne smotrne dejavnosti v delovnem procesu kot enotnosti smotrne dejavnosti ali dela samega, delovnega sredstva in predmeta dela je torej v tem, da mora človek samega sebe (predvsem telo) *podrejati* in *podrediti* smotru, ki si ga je izbral in začrtal. Smoter je zakon, pod katerim se odvija *posredovanje in upravljanje* delovnega procesa, v imenu katerega se izvaja *nadzorovanje delovnega procesa*, se pravi, materialne produkcije ali neposredne produkcije.

Tehnokratska poteza je v tem, da se ta model delovnega procesa oziroma materialne/neposredne produkcije *prenese* na družbeno organizacijo dela oziroma na družbeno produkcijo. Kakor da bi bila *delo* in *delitev/organizacija dela* nekaj enega in istega. Posledica je seveda naslednja: kakor človek v delovnem procesu nastopa nasproti naravni snovi kot naravna moč, tako v tehnokratsko razumljeni družbeni produkciji (družbeni organizaciji in delitvi dela) organizator, ki po modelu delovnega procesa posreduje, upravlja in nadzoruje družbeno produkcijo, nasproti neposrednim proizvajalcem nastopa kot družbena moč ter jih tako pretvarja v družbeno snov (v vosek po Marxovi prispodobi).

Mesto individualne smotrne dejavnosti tedaj prevzame institucionalizirana znanstvena dejavnost. Kakor velja v individualnem delovnem procesu načrt (smoter, zamisel) kot zakon, tako velja zdaj v družbenem produkcijskem procesu znanstveni načrt (projekt, program) kot zakon za vse udeležence, predvsem pa za neposredne proizvajalce v družbeni produkciji. Dejansko interpreteti znanstvenega socializma v deželah realnega socializma, kjer model delovnega procesa abstraktno prenašajo na vse sfere družbe, prav v tem vidijo bistvo znanstveno-tehnične in projektivno-prognostične oziroma planerske vloge/funkcije znanosti. To pa je že tudi temelj funkcionalističnega in ne strukturno-funcionalnega pristopa. Rezultat prenosa modela delovnega procesa prek tehnokratsko razumljene družbene produkcije na družbo v celoti, se pravi, tudi na družbeno upravo, je tehnobirokratsko upravljana družba. Je družba, ki jo s pomočjo tehnosciencično razumljenega usmerjanja družbe regulira in kontrolira vrh politične hierarhije.

Znanost je tu razumljena torej tehnosciencično. Kolikor je v tem kontekstu sploh mogoče govoriti le o pomoti, gre pri *tehnosciencičnem* razumetju *znanstvenega usmerjanja družbe* za zamenjavo smotrnosti pri individualnih smotrnih dejavnostih s smotrnostjo celokupnosti smotrnih individualnih dejavnosti. Za mehanicistični prenos individualne smotrnosti iz odnosa med človekom in naravo na raven družbene smotrnosti, tj., smotrnosti v produkcijskih in nazadnje družbenih odnosih sploh.

Prek prikazanih zamenjav in prenosov se končno zabriše tudi razlika med znanstvenim usmerjanjem družbe in družbenim usmerjanjem znanosti, kajti tehnopolitobirokratski vrh družbe si družbo predstavlja kot eno samo veliko tovarno (en sam velik delovni proces), v kateri se da vse in na najbolj smotrni način planirati iz centra, ki je obenem tako center družbe kot center znanosti.

Najbližja posledica zbrisa razlike med *znanstvenim usmerjanjem družbe* in *družbenim usmerjanjem znanosti* je mešanje med *projekcijo* in *prospekcijo*, saj projekcija funkcionira tedaj predvsem kot funkcija subjektivistične in voluntaristične prospekcije. Se pravi: prednost ima prospekcija ne glede ali mimo objektivnih pogojev in zakonitosti.

Paradigma družbe, iz katere izhajam v tej študiji, je družba, v kateri so striktno razmejene in razločene, toda ne ločene, različne sfere oziroma ravni: raven individualnih delovnih procesov (smotrnih dejavnosti), raven družbene delitve/organizacije produkcije in raven družbene uprave oziroma samouprave.

Človek seveda ni Bog in zato ni nihče absolutni samoupravljalec. O samoupravljanju je smiselno govoriti predvsem v odnosu do družbene uprave, ki jo predstavlja država in glede na katero se razvija družbeno samoupravljanje, se pravi, samousmerjanje in samonačrtovanje. Kolikor gre pri samoupravljanju vselej za pluralizem subjektov in zato tudi za pluralizem samoupravnih interesov, je družbeno samoupravljanje navznoter strukturirano kajpada kot soupravljanje različnih družbenih subjektov (družbeno dogovarjanje). To pa terja specifično samoupravljalno znanstveno usmerjanje družbe in prav tako specifično družbeno usmerjanje znanosti.

5. HUMANISTIČNA DIMENZIJA ZNANOSTI

Družbeno samoupravljanje, ki temelji na soupravljanju vseh članov družbe, omogoča humanizacijo ne le družbene produkcije, ampak vseh družbenih odnosov.

Sociološka teorija (Brandt 1981; 11) govori o *modernizaciji* družbene produkcije, pri čemer naj bi modernizacija vključevala in povezovala tri procese:

- tehnizacijo,
- racionalizacijo,
- humanizacijo.

Tehnizacija pomeni razvoj novih tehnologij in njihovo uporabo v neposredni produkciji, tehnično kibernetizacijo in robotizacijo materialnih proizvodnih sredstev. Racionalizacija pomeni znanstveno organizacijo dela, družbene produkcije in družbene uprave, kar med drugim terja računalniško kontrolo in s tem določeno kibernetizacijo družbeno-proizvodnih odnosov. Negativne posledice tehnizacije materialnih proizvodnih sil in racionalizacije družbeno-proizvodnih odnosov naj bi odpravljala humanizacija, npr. s pomočjo formiranja delno avtonomnih delovnih skupin (Haider 1981; 28), ki bi tayloristični princip delitve dela postopoma nadomestile in zamenjale s principom strukturiranja delovnih sistemov.

Takšni postopki humaniziranja delovnega procesa in organizacije dela so nedvomno nujno potrebni in tudi koristni, saj pospešujejo kvantitativni razvoj proizvodnih sil, rast produktivnosti dela in s tem tudi gospodarsko rast. Vendar pa predstavljajo le majhen diapazon humanistične dimenzije znanosti. Kvalitativni razvoj človeškega življenja je prav gotovo odvisen od kvantitativne rasti gospo-

darstva (proizvodnje in potrošnje), toda gospodarska rast je navsezadnje sredstvo in ne cilj. Če razmišljamo v okviru vloge znanosti pri oblikovanju strategije razvoja (kvalitativnega in kvantitativnega) SR Slovenije kot socialistične republike majhnega naroda, potem je končni cilj znanosti ohranitev samobitnosti slovenskega naroda, osnovni cilj (Akcijski program 1981; 1) pa so uveljavljanje suverenosti slovenskega naroda, nadaljevanje razvoja sistema socialističnega samoupravljanja na osnovi samoupravnega družbenega planiranja (izvajanja dolgoročnih programov družbenoekonomskega in političnega razvoja) ter razvijanje marksistične teorije in metodologije za raziskave na podlagi zgodovinskih interesov naroda in delavskega razreda.

Z ohranitvijo in uveljavljanjem samobitnosti slovenskega naroda se glede na strukturo znanosti izrecno ukvarjajo humanistične vede, ki imajo pri nas zato status (Mrkun 1980; 177) nacionalnih ved. Kar pomeni, da ima humanistična dimenzija znanosti pri nas obenem že tudi status nacionalne dimenzije.

Ob tem pa ne gre pozabiti, da humanizem presega tako socialne kot nacionalne meje. Izhodišče in stečišče humanizma je človek kot človek. Zato mora z vidika *dolgoročnega* razvoja humanistična dimenzija znanosti zaobseči tako socialno kot nacionalno dimenzijo. Na osnovi kritične refleksije je treba preveriti določene postavke marksistične teorije, pa tudi določena stališča o slovenskem narodu. Da ne bi ostali na ravni abstraktnega humanizma, pri golem poudarjanju potrebe po odprtosti vsake teorije in vsakega naroda, posebno pa slovenskega naroda kot majhnega naroda, naj v območju humanističnih ved konkretiziramo to potrebo z naslednjim predlogom: v temeljih plana raziskovalne skupnosti Slovenije za obdobje do leta 2000 bi bilo nujno sedanjo koristno omejitev humanističnih ved na nacionalne vede oziroma na njihovo nacionalno dimenzijo odpraviti ter raziskovalno področje humanističnih ved odpreti tako po vertikali kot po horizontali. Primerjalni književnosti bi moralo biti npr. dopuščeno, da v svojih raziskavah sebi primerno seže tudi čez primerjalno obzorje slovenske književnosti. Po horizontalni plati pa med humanistične vede npr. spada dovršen del filozofije, vključno z zgodovino filozofije na Slovenskem, medtem ko je v samoupravnem sporazumu o temeljih plana raziskovalne skupnosti Slovenije in posebnih raziskovalnih skupnosti za srednjeročno obdobje 1981—85 celotna filozofska problematika priključena k družbenim vedam.

Že pred več kot desetimi leti smo ugotovili (Blinc 1980; 593), da je pri majhnem narodu družbena režija družboslovnih, zlasti pa humanističnih raziskav prav tako draga kot pri velikem narodu. Raziskave jezika, zgodovine, posameznih področij umetnosti itd. so pri nas prav tako drage kot pri kakem velikem narodu in ta sredstva je treba zbrati, če hočemo ohraniti svojo nacionalno samobitnost. Ker pa je nacionalna samobitnost v nevarnosti, da zakrni, če se ne odpira k širšim humanističnim obzorjem, velja ta sredstva v določenem sorazmerju porazdeliti na celoten sklop univerzalno koncipiranih humanističnih ved.

Seveda pa je tudi na raziskovalnem področju humanističnih ved treba uveljaviti selektivni pristop. Ko v svetovnem merilu univerznost spodriva multiverznost, ko nobena univerza v svetu ni več Univerza, marveč svetovno Univerzo pogojno tvorijo le vse univerze na svetu, vsega očitno ne moremo več obvladati. Veliko premajhni smo, da bi lahko igrali simultanko na vseh poljih znanosti.

6. STRATEGIJA: SIMULTANOST IN SELEKTIVNOST

Pri vstopu v igro na območju znanstvenih ved in njihovih disciplin smo pred dvojnimi izborom in zato pred dvema odločitvama. Odločiti se moramo:

1. za obseg simultanke,
2. za selekcijo znotraj že izbrane simultanke.

Četudi igramo simultanko, vsem protiigralcem ne posvečamo enake pozornosti. Upoštevamo njihovo moč. Kajti končni cilj ni ta, da bi z vsemi igrali enako dolgo, temveč v tem, da dobimo čim več iger. Iz tega cilja izhaja povratno celotna strategija igre oziroma vodenja simultanke.

Povsem se ne moremo odreči nobenemu raziskovalnemu področju, nobenemu sklopu znanstvenih ved. Humanistične vede so pomembne zaradi ohranitve (uve-ljavljanja) nacionalne samobitnosti in zaradi razvoja humanizma sploh. Družbene vede predstavljajo družbeno silo in so kot take v pomoč subjektivnim silam v družbi; da bi se subjektivne sile izognile voluntarističnemu pragmatizmu, bi morale upoštevati dosežke različno usmerjenih družboslovnih raziskav, se pravi, dopustiti znanstveno analizo in kritiko vseh družbenih pojavov, tudi njih samih. Obenem predstavljajo družbene vede indirektno produktivno silo; znanstvena organizacija dela toliko bolj vpliva na produktivnost dela, kolikor bolj kompleksni so drugi faktorji produkcije. O pomenu medicinskih ved govori že njihovo ime. Poleg skrbi za zdravje prevzemajo medicinske vede skupaj z družbenimi vedami tudi odgovornost za čedalje večjo humanizacijo človekovega delovnega in življenjskega okolja; kar vzvratno spet vpliva na človekovo zdravje in s tem na dolgot življenja. Isto odgovornost prevzemajo nase kajpada tudi biotehniške in tehniške vede; toda njihova prvenstvena naloga je v tem, da se prek novih tehnologij izkažejo kot neposredna produktivna sila. To nalogo, četudi je pri njih invencija največkrat zelo težko prevedljiva v inovacijo, imajo tudi naravoslovno-matematične vede; po drugi plati pa nekatere med njimi (npr. matematika z zgodovino, metodologijo in filozofijo matematike) že vstopajo v območje humanističnih ved ter tako zaokrožajo celotni diapazon znanosti.

Glede na to, da je v danih zgodovinskih razmerah družbeni razvoj odvisen predvsem od gospodarske rasti, ki temelji na rasti materialno-energetskih in informacijskih proizvodnih sil, pripada znotraj simultane razporeditve raziskovalnih področij selektivna prednost še zmeraj tehničnim vedam; tem se pridružujejo naravoslovno-matematične in biotehniške vede. V pogojih, ko je bilo vseh sredstev za raziskovalno dejavnost v SR Sloveniji le okrog 1,4 %, je bilo v okviru 0,35 % od družbenega proizvoda, ki jih je v letu 1980 združevala Raziskovalna skupnost Slovenije, 80 % sredstev porazdeljenih na navedena tri raziskovalna področja. Po podatkih, ki predstavljajo povprečne vrednosti za raziskovalne naloge v letih 1978 in 1979, preračunano v leto 1980 (Predlog 1980; 10), je bilo razmerje takšnole: 49,0 % za tehniške vede, 20,1 % za naravoslovno-matematične vede in 10,6 % za biotehniške vede. Po indeksu kot razmerju med povprečnim letom srednjeročnega obdobja in stanjem v letu 1980 (glej tabelo) pa je stanje naslednje: 45,3 % za tehniške, 19,7 % za naravoslovno-matematične in 11,7 % za biotehniške vede. Zabeležimo torej absolutno premoč, toda relativni

**PREGLED DELITVE SREDSTEV ZA RAZISKOVALNI PROGRAM
V OBDOBJU 1981—85 (v mio din —cene iz leta 1980)**

Zap. št.	Raziskovalno področje	Raziskovalne naloge v letu 1980	Skupni raziskovalni program RSS 81—85	Raziskovalni programi v PORS 1981—85	Raziskave v RSS in PORS skupaj	Indeks povpr. 81—85
1	2	3	4	5	6	7
1.	Naravoslovno-matematične vede	109,3	595,0	74,0	669,0	122
2.	Tehniške vede	267,3	851,7	685,0	1.536,7	115
3.	Medicinske vede	21,6	134,7	17,4	152,1	141
4.	Biotehniške vede	58,0	221,1	174,2	395,3	136
5.	Družbene vede	39,9	178,7	152,4	331,1	166
6.	Humanistične vede	49,1	296,7	10,0	306,7	122
	S K U P A J	545,2	2.277,9	1.113,0	3.390,9	124

OPOMBA:

- 2 — podatki predstavljajo povprečne vrednosti za raziskovalne naloge v letih 1978 in 1979 preračunano v leto 1980 s 16% povečanjem.
 3 — vrednosti izhajajo iz skupnega raziskovalnega programa RSS za srednjeročno obdobje,
 4 — vrednosti izhajajo iz predlogov raziskovalnih programov vseh 12 PORS,
 5 — skupna vrednost kot seštevek »3+4«,
 6 — indeks kot razmerje med povprečnim letom srednjeročnega obdobja in stanje v letu 1980.

Vir: Priloga Poročevalca (2. 12. 1980), str. 10.

padec od 79,7 % na 76,7 %, se pravi za 3 %. Indeks rasti: tehniške vede 115, naravoslovno-matematične 122, biotehniške vede 136.

Na drugi sklop raziskovalnih področij je v letu 1980 prišlo 20 % sredstev: za medicinske vede 4,0 %, za družbene vede 7,3 % in za humanistične vede 9,0 %. V srednjeročnem obdobju 1981—1985 naj bi sredstva narasla na 23,3 %; porazdelitev je naslednja: 4,5 % medicinske, 9,8 % družbene in 9 % humanistične vede. Indeks rasti: medicinske vede 141, družbene vede 166 in humanistične vede 122.

Največji premik zabeležimo torej pri tehniških vedah (relativni padec od 49,0 % na 45,3 %) in družbenih vedah (relativni dvig od 7,3 % na 9,8 %). Tehniške vede imajo indeks 115, družbene vede pa 166.

Znotraj *skupnega raziskovalnega programa*, ki ga sestavljajo temeljne in dolgoročne raziskave na področju naravoslovnih, tehniških, biotehniških in medicinskih ved ter raziskave posebnega nacionalnega pomena na področju družboslovnih in humanističnih ved, obsega pa 2/3 vseh sredstev za raziskovalni program RSS, je razporeditev (Predlog 1980; 7) nekoliko drugačna:

— tehniške vede	37,4 %
— naravoslovno-matematične	26,1 %
— humanistične vede	13,1 %
— biotehniške vede	9,7 %
— družbene vede	7,8 %
— medicinske vede	5,9 %

Čeprav tehniške vede absolutno tudi tokrat vodijo, se relativno še zmanjšajo. Podatki o vrstah končanih raziskav za prvo polovico obdobja 1976—1980 kažejo na naraščanje temeljnih in uporabnih raziskav ter na upadanje razvojnih, zlasti tehniških razvojnih raziskav. V dogovoru o temeljih družbenega plana SR Slovenije za obdobje 1981—1985 že I. poglavje (Uradni list SRS 1981; 34) vsebuje seznam razvojnih kriterijev, med katere spada tudi znanost. Razvojne kriterije bodo uporabljali pri ocenjevanju proizvodnih investicijskih programov nosilci družbenega planiranja; tako bo kriterij razvojno-tehnološke intenzivnosti izpolnjen, če bo projekt (program predvideval vlaganja v razvoj in raziskave v letnem povprečju vsaj 3 % od planiranega bruto dohodka in bo delež nabavne vrednosti avtomatiziranih delovnih priprav glede na vrednost vseh delovnih priprav znašal vsaj 80 %, oziroma, če bo projekt program predvideval vlaganja v razvoj in raziskave 6 % in bō delež delavcev z visoko in višjo izobrazbo znašal vsaj 15 % skupnega števila predvidenih zaposlenih delavcev. To bo nedvomno dvignilo delež tehniško razvojnih raziskav, s čimer naj bi bilo postopoma odpravljeno doslejšnje relativno zaostajanje.

Izpolnjevanje navedenega kriterija naj bi povečevalo tako delež razvojnih, zlasti tehniških razvojnih raziskav kot delež sredstev za raziskovalno dejavnost, ki naj bi se na koncu srednjeročnega obdobja 1981—1985 približala 2 % družbenega proizvoda. (Zal zadnji podatki — konec junija 1982 — kažejo, da bomo v resnici celo padli, če se bo sedanji trend nadaljeval, na 1 %.) Od tod je zanesljiv relativni padec sredstev za tehniške vede v programih RSS, kajti v gospodarstvu naj tehniške raziskave nujno spadajo v skupni program RSS, saj je te treba planirati najmanj 10 let naprej. Poleg tega temeljne naravoslovno-matematično, tehniške

in biotehniške raziskave pospešujejo znanstveno-tehnično kulturo, ki predstavlja danes osnovni faktor (Blinc 1980; 593) pri določanju uspešnosti naroda (predvsem majhnega naroda) v tekmi z drugimi narodi. Produktivni faktor znanosti, ki tiči v znanstveno-tehniški kulturi, je namreč celo pomembnejši od neposredne vloge znanosti pri konkretnih gospodarskih projektih. V določeni meri velja to kajpada za kulturo v celoti; torej tudi za druge (ne le tehniške) vede kot elemente znanosti, ki s svojo strukturo tvorijo enega izmed delnih sstevov kulture. Tuje znanje lahko sprejemamo in preoblikujemo ter razvijamo naprej le, če smo z lastnim znanjem na dovolj visoki ravni.

Nekatere države so že pred desetimi leti vlagale do 3 % družbenega proizvoda (Raziskovalna dejavnost 1973; 89) v raziskovalno dejavnost. V Sloveniji smo leta 1968 vložili 1,36 % in od tedaj, se pravi dobrih 12 let, se gibljemo (Halas 1979; 26) okrog tega istega odstotka. Če hočemo priti na stopnjo, ko bomo svojo razvojno strategijo gradili vsaj v pretežni meri na lastni raziskovalni in/ali razvojni dejavnosti, se moramo v srednjeročnem obdobju 1981—1985 dvigniti na že omenjena 2 %, v dolgoročnem razdobju do leta 2000 pa najmanj na 2,5 %.

Če pa prognoziramo oziroma projektiramo, da bo v dolgoročnem obdobju do leta 2000 delež vlaganj v raziskovalno dejavnost v SR Sloveniji narasel na 2,5 ali celo na 3 % družbenega proizvoda, se takoj zastavlja vprašanje, kakšno bo tedaj razmerje med posameznimi elementi v strukturi znanosti. Kakšno naj bi bilo razmerje med raziskovalnimi področji oziroma med posameznimi vedami v letu 2000? To razmerje bo nedvomno odvisno od strukture SR Slovenije kot take, od razmerja med posameznimi elementi (gospodarstvo, kultura, znanost, itd.) družbene strukture v celoti. Odvisno pa bo tudi od temeljnih ciljev tedanjega družbenega in osebnega življenja.

Odgovor na zastavljeno vprašanje lahko dobimo potemtakem le iz scenarijev razvoja SR Slovenije do leta 2000. Seveda pa v te scenarije spada že tudi predpostavka, da naj bi znanosti kot elementu družbene strukture pripadalo leta 2000 že 2,5 ali 3 % družbenega proizvoda, s čimer bo ta element pridobil na teži in s tem na pomenu. Tako se pravzaprav gibljemo v določenem krogu.

Izdelava scenarijev spada v območje znanstvenega usmerjanja družbe. Toda sama naravnost te izdelave je odvisna od družbenega usmerjanja znanosti, torej predvsem od družbenih izhodišč in ciljev.

7. OBLIKOVANJE MODELOV IN IZDELAVA SCENARIJA

Pri oblikovanju modelov in izdelavi scenarija strategije razvoja je treba upoštevati znanost na vseh njenih ravneh:

1. na *indikativno-deskriptivni* ravni (treba je ugotoviti dejstva in jih popisati),
2. na *analitično-sintetični* ravni (treba je razčleniti odnose med dejstvi, izpostaviti zakonitosti teh odnosov in dejstva spet sestaviti oziroma urediti na osnovi izpostavljenih zakonitosti),
3. na *projektivno-prognostični* ravni (treba je predvideti spreminjanje odnosov med dejstvi, možnost vpliva na to spreminjanje in zarisati forme novih sestavov v prihodnosti),

4. na *prospektivno-planski ravni* (treba je vskladiti zaželene cilje in dejstva v razviden načrt, pri čemer spada k načrtovanju tudi zamisel o izvajanju načrta, o nadzorovanju tega izvajanja ter o odpravljanju ovir).

Bistveno je, da se držimo prikazanega zaporedja in da ravni znanosti ne preskakujemo. Dokler ne zadostimo zahtevam predhodne ravni, ne smemo na naslednjo raven, ker bomo sicer zašli v območje neznanstvene domišljije in špekulacij. V najhujšo špekulacijo bomo seveda padli, kar pa ni tako zelo redko, če bomo želje zamenjavali z dejstvi. Če bomo imeli norme in ideale za prospekt realnosti.

V tem primeru se nam strategija razvoja prej ali slej pretvori v strategijo zakrivanja razkoraka med cilji in dejstvi. Namesto da bi izhodišča scenarija in njegove izdelave znanstveno preverjali na vnaprej določenih časovnih točkah njegove realizacije, ga bomo poljubno predelovali glede na trenutne potrebe.

Znanstveno preverjanje scenarija na določenih časovnih točkah njegove realizacije je nujno, ker so v luči scenarija kljub vsej znanstveni previdnosti dejstva lahko ocenjena bodisi preoptimistično bodisi prepesimistično. Morda tudi na osnovi predsodkov, ki se jih znanstveniki pri izdelavi scenarija niso zavedali. Gre pa seveda lahko tudi za posledice takšnih ali drugačnih teoretičnih ali ideoloških predpostavk pri koncipiranju scenarija (ali modelov, ki jih vsebuje).

Izdelovanje scenarijev poteka v svetu že nekaj let; preden pristopimo k vlogi (znanstvenega) scenarija pri oblikovanju strategije razvoja SR Slovenije, si zato na kratko oglejmo doslej izdelane scenarije.

Scenariji razvoja so usmerjeni v prihodnost in zato spadajo s širšega znanstvenega vidika v območje raziskovanja prihodnosti oziroma futurologije (ta izraz se delno še otepa s pejorativnim prizvokom). Predmet raziskovanja prihodnosti je maksimalno verjeten, verjeten ali možen bodoči globalni, regionalni ali nacionalni razvoj na tehnološkem, ekonomskem, političnem in družbenem področju.

Že Bertrand de Jouvenel (1964) je opozoril na štiri nevarnosti, ki spremljajo izdelavo scenarijev razvoja v prihodnosti:

a) navada, da vladajoče trende podaljšujemo v prihodnost, četudi je evidentno, da bodo pogoji obstoječih trendov v prihodnosti spremenjeni (npr. zasičenje eksponentialne ali linearne rasti);

b) navada, da ob zelo prononciranem trendu skušamo biti kar se da zadržani (v pogojih zelo hitre ekspanzije producenti običajno podcenjujejo dejanske šanse v prihodnosti);

c) navada, da pristajamo na lastno dinamično prognozo (selffulfilling prophecy), ki tako ščitijo same sebe oziroma same sebe spodkopljejo (suicidal prediction), namreč glede na predmet prognoziranja (napovedana nelikvidnost banke npr. povzroči dejansko nelikvidnost);

d) navada, da po modelu imitacije pretekle etape razvoja prenašamo na prihodni razvoj, kakor da bi šlo za dva vlaka na isti progi, ki vozita v dveh različnih časih, morata pa prevoziti seveda iste postaje (tako naj bi nerazvite dežele morale iti skozi iste in zato skozi vse postaje, ki so jih za seboj že pustile razvite dežele).

Na osnovi teh nevarnosti Jouvenel svari pred brezpogojnimi prognozami (»konjekturami«) in priporoča mnogokratno pogojene prognoze, ki naj zarišejo

le realno možne prihodnostne realizacije (»futuribles«) ter dopuščajo možnost tudi nepredvidenih dogodkov, vključno z določenimi nenadnimi vmesnimi odločitvami. Na področju družbenega razvoja v celoti nikakor ni mogoče uveljaviti enakih strogih standardov eksaktnosti kakor v območju zaprtih sistemov, v katerih vladajo deterministični zakoni.

Zoper Jouvenelov »pesimizem« je nastopil Fred. L. Polak (1971), toda vrsta zgrešenih prognoz in čedalje hitrejša »časovna skrajšanja« (Scholder 1973, 59) v razvoju tehnologije, pospešeni ritem znanstvenih, tehnoloških in tehničnih inovacij pričajo o omejenosti obstoječih tehnik prognoziranja. Čim hitrejši je ritem inovacij in reform, da ne govorimo o revolucijah, tem težje je prognoziranje oziroma tem manjša je zanesljivost prognoz. Glavni problem našega časa, ki predstavlja pravzaprav protislovje, je v tem, da hočemo prihodnost čim bolj spoznati, hkrati pa stvari čim hitreje spreminjati, da bi bila prihodnost boljša, se pravi drugačna.

Kognitivno prognoziranje mora zato upoštevati že tudi bodoče praktične rezultate kondicionalno-normativnega planiranja. Tako je Jantsch (1967) raziskovanje prihodnosti in načrtovanje, futurologijo in planiranje izpostavil kot varianti anticipiranja (»forecasting«), pri čemer se soočata »exploratory technological forecasting« in »normative technological forecasting«: odkrivanje prihodnih tehnoloških možnosti (razvojnih smeri) z vidika današnjega stanja tehnike ter identifikiranje, evaluacija in fiksiranje ciljev planiranja pa tudi poti, ki vodijo do teh ciljev. Prva smer anticipiranja kaže od sedanjosti v prihodnost, druga pa od prihodnosti nazaj na sedanost, od katere terja ustrezne ukrepe, da bi prišlo do realizacije ciljev.

Pri tem prognoze lahko »ovirajo« planerje, postavljajo njihove cilje pod vprašaj. Predstavljajo torej nekakšen varnostni sistem pred planiranjem, ki bi se hotelo uveljaviti le na načelu »*prévoir pour prévenir*«; ki bi skušalo torej za vsako silo uveljaviti svoje cilje in s tem svojo (družbeno) moč.

Medtem ko je pri uvajanju novih tehnologij že pred njihovim razvitjem treba z najvišjo možno prognostično eksaktnostjo ovrednotiti učinke in posledice, pri družboslovnih prognozah takšna eksaktnost ni mogoča. Gre za težko rešljive probleme izbora relevantnih variabel, pravilnosti izhodiščnih podatkov in aдекватnosti domnevnih povezav. Kljub temu pa je raziskovanje prihodnosti na osnovi standardiziranih prognostičnih tehnik še zmeraj boljše od gole intuicije.

Prognostične tehnike omogočajo (Jantsch 1973; 79):

- a) pregled nad relevantnimi input-faktorji, kar zagotavlja homogenost rezultatov;
- b) izključitev subjektivističnih predsodkov;
- c) sistematično ovrednotenje alternativ na osnovi ocene kompleksne konstelacije input-informacij.

Poleg klasičnih tehnik prognoziranja (Michalski 1975), kot so intuitivne metode (delfi-metoda, morfološke analize, strukturne analize s pomočjo strukturnih diagramov), analize trendov (enostavna ekstrapolacija trenda, Envelope Curve Forecasting, regresijske in korelacijske analize) in simulacijski modeli (Scenario-Writing, ekonometrične metode, input-otuput-projekcije oziroma analize, modeli optimalizacije), se srečujemo še s superprognoziranjem, ki s pomočjo

matric vzratnega učinkovanja (cross-impact-analysis) upošteva pri prognoziranju že tudi pozitivne in negativne reakcije od trenutka objavljene prognoze dalje.

Še korak dalje predstavlja »forecast on forecasting«, ki se opira na sistemsko analitične postopke in modele, na čisto algoritmično, računalniško izdelavo modelov dinamičnih sistemov. Ti modeli imajo s scenariji skupno to, da na osnovi množic sopripadajočih strukturnih variabel skušajo na sinoptičen način prikazati njihovo interakcijo, vzratno povezanost in vzratno učinkovanje. Primerni so predvsem za dolgoročno planiranje.

Simulacije seveda še niso prognoze. Potrebna je še odločitev, tj. izbira med alternativami.

Metodo scenarija je najbolj razširil Herman Kahn, ki je izdal že (1967; 1970; 1971; 1976) nekaj zaporednih študij: *The Year 2000*, *The Emerging Japanese Superstate*, *Things to Come*, *The Next 200 Years*. Seveda skupaj s svojimi sodelavci. Značilnost teh knjig je njihova neenotnost tako po vsebini kot po kvaliteti. Spekter teh knjig sega od velikopoteznih analiz svetovne politične situacije do »prognoz« z informacijsko vsebino delfskih prerokb.

Za Kahna je značilno, da se v dvomljivih primerih odloča za optimističnejšo varianto. Alternativna scenarija sicer nasploh pri Khanu redko srečamo, saj se opira na koncept kompleksnega trenda, ki naj bi določal usodo celotne zapadne civilizacije, npr. teza o upadanju storilnostne ideologije in o uveljavljanju »senzualistične kulture«, teza o rušenju tradicionalne in porajanju čisto legalne oblike oblasti, teza o koncentriranju gospodarske in politične moči, teza o neprekinjenem znanstveno-tehničnem napredku, teza o permanentni gospodarski rasti, rasti prebivalstva itd. Čeprav Kahn omenja, da njegove *projekcije*, ki temeljijo na analizi obstoječih pogojev kot po bistvu nespremenljivih, nimajo brezpogojne *prognostične* veljave, vseeno vztraja pri trendnih ekstrapolacijah. Tako je v svojem nagnjenju k optimizmu že za sredo sedemdesetih let napovedal globalni presežek prehrabnih sredstev, v osemdesetih letih pa naj bi sploh ne bilo več lakote na svetu. Za leto 1985 je napovedal, da bo na razpolago dovolj surovin vseh vrst. V zadnji knjigi se z enakim optimizmom zateka k predstavam o kolonizaciji vesolja.

Pesimistično nasprotje Kahnovih projekcij tvori znano poročilo Rimskega kluba, ki je bilo zgrajeno na osnovi Meadowsovega (1971) modela dinamičnega svetovnega sistema.

Zelo izboljšano verzijo tega modela predstavlja Mesarovičev (1974) model. Medtem ko Forrester in Meadows izhajata iz predpostavke, da je svet mogoče obravnavati kot enoten sistem, pri čemer naj bi se ta sistem zlomil nekje sredi 21. stoletja, če ne bomo takoj zavrli ekonomske rasti, Mesarovič in Petsel izhajata iz naslednjih predpostavk:

a) na svet je mogoče gledati le kot na sistem medsebojno odvisnih področij, pri čemer je treba upoštevati razlike v kulturi, tradiciji in ekonomskem razvoju;

b) namesto propada celotnega sistema bo tako verjetno prihajalo le do katastrof na posameznih področjih, to pa že pred sredo 21. stoletja, torej na različnih področjih v različnih časih in zaradi različnih vzrokov;

c) takšne katastrofe v svetovnem sistemu pa je vendarle mogoče preprečiti le z ukrepi na globalni svetovni ravni;

d) globalno rešitev problemov lahko prinese le uravnotežena diferencirana rast, ki bo bližje organski kot pa homogeni rasti, ki je rakastega in fatalnega značaja za razvoj sveta;

e) zavlacavanje pri realizaciji takšne svetovne strategije ni le škodljivo in drago, ampak tudi smrtno nevarno.

Koncepcija homogene rasti predpostavlja homogeni svetovni sistem, v katerem naj bi se dalo razvoj, takoj ko so fiksirani izhodiščni pogoji, v celoti predvideti. Koncepcija organske rasti (najbolje razvit otrok ni otrok kar se da visoke rasti) pa temelji na predpostavki različnih delnih sistemov in različnih ravni globalnega sistema, katerega razvoj je odvisen tudi od sociopolitičnih odločitev itd.

Razlika med Mesarovićevo metodologijo in poprej prevladujočimi tehnikami oz. tipi računalniških obdelav je v tem, da se njegov pristop ne omejuje le na številčno prikazovanje sistema in na algoritem optimiziranja glede na ozko definirane kriterije. Vsebuje tudi kvalitativne odnose in odnose logičnega tipa ter se opira na hevristični in interakcijski pristop pri določanju v okviru institucionalnih, ekonomskih, tehnoloških in drugih omejitev.

Na izhodišču je predpostavka o tem, da imamo opraviti s kompliciranim, tj., »antiintuitivnim« sistemom, ki reagira drugače, kakor bi običajno pričakovali. Odločitev, da bomo z določenim ukrepom nekaj izboljšali, vodi faktično npr. do poslabšanja. Z vidika hierarhično organiziranih in slojevitih sistemov pa takšno »antiintuitivno« obnašanje kompliciranih sistemov ni posledica same kompliciranosti, temveč *nereda* v sistemu, kar pomeni, da je sistem v krizi in da se bo zato obnašal nenormalno. V normalnih okoliščinah so sloji v hierarhični strukturi sistema v glavnem med seboj neodvisni in ostajajo takšni vse dotlej, dokler se lahko sami soočajo s spremembami v okolju. V nenormalnih kriznih okoliščinah pa se ravni začnejo mešati, sloji se stapljajo, vsi »delajo« za vse in tako preidejo v popolno in nerazvidno medsebojno odvisnost. V normalnih pogojih je povezava med sloji torej — navidezni paradoks — slabša in v nenormalnih (kriznih) pogojih zato ni potrebno spreminjati smeri razvoja s pomočjo zunanjih pritiskov temveč s pomočjo notranje preureditve. Ta naj spet privede do medsebojne skladnosti med delnimi sistemi (sloji in ravnemi), tako da vsak rešuje svoje lastne probleme, s čimer rešuje tudi obče probleme in vpliva na skupni organski razvoj sistema.

Da bi v obstoječi svetovni krizi prišli v etapo organske rasti, sta po Mesaroviću potrebni horizontalni in vertikalni preureditvi:

a) nujna je sprememba med nacijami in področji, b) nujne so drastične spremembe v sloju norm, v (delnem) sistemu vrednot in ciljev človeškega rodu. Spremeniti se mora tako družbeno kot individualno obnašanje, če naj se rešimo energetske krize, krize v prehranjevanju itd.

Predvidena je torej možnost variiranja input-variabel modela prek ustreznih odločitev, kar omogoča oblikovanje strategije razreševanja problemov. V tem modelu je eksplicitnih prognoz zato dokaj malo, kajti prav ta prognostična zadržanost — seveda ob vrsti variant oz. alternativ — omogoča »svobodnejšo« izdelavo scenarijev. V strukturno jedro modela so privzeti zato samo povsem gotovi parametri in nedvomne soodvisnosti. Vse negotovosti pa so prepuščene variabilnim postopkom koristnikov modelov.

Na enako visoki metodološki ravni je Leontijev model (1976), ki pa je predvsem ekonomskega značaja (Environmental Impacts on the Growth and Structure of the World Economy). Model razlikuje 15 regij s 45 gospodarskimi sektorji ter upošteva dimenzijo gospodarske rasti, razpolaganja z naravnimi bogastvi, onesnaževanja okolja in učinkov političnih ekoloških ukrepov. Opira se na ekstrapolacijo ciljev internacionalne razvojne strategije glede gospodarske rasti v deželah v razvoju.

Delno specifične modele dinamičnih sistemov so za potrebe dolgoročnega planiranja razvili v Zahodni Nemčiji (Lehman 1975; Kumm 1975; Pestel 1978). Lehman v študiji *Uravnotežena gospodarska rast* (Sistemska dinamična študija socio-ekonomskega razvoja v Zvezni republiki Nemčiji do leta 2000) upošteva naslednje dimenzije: tehnični napredek, sektoralna struktura gospodarstva, razvoj prebivalstva, odnos med domačimi in gostujočimi delavci, struktura zaposlitve, izobrazbena raven, kvaliteta življenja. Kumm v študiji *Gospodarska rast, onesnaženost okolja, kvaliteta življenja* (Sistemska analitična študija okolja za ZRN do leta 2000) upošteva ekonometrične variable, strukturo potreb, strukturo oskrbovanja, obremenitev okolja. Pestel pa v študiji *Model Nemčije* (Izzivi na poti v 21. stoletje) razporeja te parametre: prebivalstvo, izobrazba, gospodarstvo, želovni trg, energija, razmerje med industrijskimi deželami in deželami v razvoju.

Zelo instruktiven in za nas dokaj zanimiv je *model Bariloche* (Herrera 1977). Model skuša določiti nujno stopnjo zadovoljevanja primarnih eksistenčnih potreb človeka ter odgovoriti na vprašanje: kakšne so omejitve pri zadovoljevanju eksistenčnih potreb za vsa sedanja in prihodnja človeška bitja? Skupina strokovnjakov, ki dela na modelu, ugotavlja, da so te omejitve predvsem družbenopolitičnega značaja.

Model izhaja iz treh glavnih eksistenčnih potreb, ki so takole kvantificirane: 3000 kalorij in 100 g proteina dnevno na osebo pri prehrani ter 10 m² stanovanjske površine. To je minimum. Glede zaposlitve in dohodkov predpostavlja model polno zaposlitev. Povprečna starostna doba naj bi bila 70 let, izobraževalna doba pa 12 let.

Za odločilni indikator razvitosti jemljejo avtorji modela to, kolikšno starost lahko posamezniku prerokujemo ob njegovem rojstvu. Ta indikator se jim zdi bolj ustrezen kot nacionalni proizvod. Model predpostavlja nadalje udeležbo ljudi pri odločanju glede njihovih potreb, kar terja pristanek na kulturnostne razlike. Družba naj bi bila v skladu s svojim ekosistemom in naj zato ne bi bila potrošniška družba. Začetna rast, vse do zadovoljitve temeljnih potreb, naj bi bila sicer kar se da hitra, potem pa naj bi se umirila.

Navedeni podatki so del *pojmovne vsebine modela*, ki se je ne da v celoti formalizirati; formalizacija zajema prebivalstvo, zdravje, hrano, nastanitev in izobraževanje. Vsa *formalizirana področja* so med seboj prepletena, tako da obstaja med variablami povezava, četudi z vsakim izmed formaliziranih področij lahko operiramo posebej. Način, kako naj bi dosegli specifično zahtevo ob določenem času, ki je potreben za izvedbo, tvori *normativni del* modela.

V modelu je uporabljen *proces optimalizacije*, ki sta ga sredi sedemdesetih let na poljskem srečanju UNESCO predstavila Scolnik in Talavera. S tem procesom je mogoče maksimizirati funkcijo z več variablami brez uporabe diferencialnega

kvocienta, na katerega vplivajo omejitve. Omejitve vključujemo v model po določeni hierarhični razporeditvi, ki pa jo lahko spreminjamo (Mallmann 1977; 38). Maksimizirano variabla tvori *pričakovano trajanje življenja*, odvisna pa je od hrane, stanovanja, izobrazbe ipd. Model upošteva 30 omejitev za te variable. Ker so hierarhizirane in jih obenem lahko spreminjamo glede na njihov red, tisti pogoj, ki npr. ovira doseganje pričakovanega rezultata, v hierarhiji oslabimo in opazujemo, kaj se tedaj zgodi. Matematično reševanje nalog v modelu omogoča uporaba novih matematičnih tehnik programiranja, npr. algoritem optimalne kontrole v diskretnem času.

Model se opira na desetletno obdobje 1960—1970, začel pa naj bi delovati 1980 obenem s procesi optimizacije, prek katerih naj bi dosegli maksimalno povečanje starosti, npr. v letu 1981. Del modela (za obdobje od 1960 do 1980) je izpeljan projektivno, tako da proces optimalizacije torej ni uporabljen. Od leta 1980 dalje pa je proces optimalizacije predpostavljen in je pričakovana starost maksimizirana: število rojstev konstantno upada, celotno prebivalstvo se sicer večja, toda njegova rast se umirja. Večja se tudi pričakovana starost, dokler se končno (okoli leta 2000) tudi ta ne umiri (pri 75 letih), s čimer je dosežen začrtani oziroma končni smoter, namreč v Latinski Ameriki. V Afriki naj bi bil smoter dosežen med leti 2010 in 2015. Težji pa je položaj v Aziji, kjer s parametri standardnega poteka ni mogoče predvideti zadovoljivte temeljnih človeških potreb. Področje Azije predstavlja pravzaprav nekakšno slepo pego *modela Bariloche*, ki sicer temelji na korelaciji vanj vnešenih variabel, tako da po pravilu upada število rojstev, raste bruto nacionalni proizvod na prebivalca itd. Toda v Aziji variable korelacije ne dosežejo niti v letu 2060.

Formule za prebivalstvo so postavljene na osnovi podatkov iz 121 dežel v letih 1950, 1960 in 1970. S pomočjo nelinearne multivariantne analize so avtorji modela prišli do formul, ki omogočajo računanje odvisnosti števila rojstev in pričakovane starosti od družbenoekonomskih variabel. Izpostavljene so glavne variable, ki jih rabimo, če hočemo doseči korelacijo podatkov iz vseh vključenih dežel. Ko so formule fiksirane, se procesi optimalizacije spremenijo v rutino: na osnovi izbranih variabel dobimo input za vsako naslednje leto, ki ga izračunavamo.

Model podaja orodje za planiranje akcij v daljšem obdobju. Avtorji pa poudarjajo, da so za realizacijo modela potrebne zelo močne strukturalne in vedenjske spremembe. S tem, ko avtorji uvajajo družbenopolitične variable, predpostavljajo, da človek sam ustvarja svojo zgodovino in da torej ni le projekcija preteklosti; v tem se *model Bariloche* močno razlikuje npr. od Meadowega *Svetovnega modela III*. Kljub temu pa model Bariloche še ni popolno orodje, saj vključuje le nekaj nujnih, ne pa tudi vseh zadostnih pogojev. Izpopolnjevanje modela bi moralo upoštevati zlasti variable, ki bi veljale za subkulture.

Prednost modela Bariloche je v tem, da je orientiran na vrednote in k procesom odločanja. Da projekcije in prognoze svetovnega razvoja veže tudi na (Birnbacher 1980; 289) politično postavljanje ciljev in oblikovanje strategij.

Iz opisanih modelov je razvidno, da prihodnost ne more biti predmet le ene edine discipline. Prognoze lahko primerno izoblikuje le moštvo nomologičnih znanosti. Teorije in prognostične tehnike so predmet obče teorije o znanosti, specialnih metodologij in kibernetike oz. obče sistemske teorije; normativno dimenzijo

prihodnosti obravnavajo sociologija, politologija, etika itd. Raziskovanje prihodnosti je mnogo bolj orientirano na družbenopolitične, se pravi, praktične probleme, kot pa na teoretične. To terja multidisciplinarni pristop: pri konstrukciji Mesarovičevega svetovnega modela je sodelovalo npr. 40 znanstvenikov oz. raziskovalcev, ki so zastopali vse znanstvene vede.

Kako naj te nujne pogoje izpolnimo Slovenci kot majhen narod? Kako naj bi pritegnili k oblikovanju globalnega scenarija dolgoročnega razvoja SR Slovenije čim več znanstvenikov (raziskovalcev), ne da bi pri tem preveč trpela njihova osnovna znanstveno-raziskovalna dejavnost?

8. REKAPITULACIJA

Iz prikaza modelov razvoja v svetu oziroma scenarijev na globalni ravni izhaja, da strategijo razvoja lahko ustrezno oblikujemo le na osnovi določenega končnega cilja kot maksimizirane spremenljivke, na podlagi optimalizacijskega procesa in s pomočjo nelinearne multivariantne analize odločilnih okoliščin ali pogojev.

Če nam gre za kvalitativni razvoj in ne le za kvantitativno rast, tedaj takšno merilo, kot je družbeni proizvod na prebivalca, ne more zadoščati. Zadoščati pa tudi ne morejo povsem kvalitativno določeni cilji, kot so npr. boljše življenje (nova kvaliteta življenja), višja stopnja samoupravljanja itd. Kolikor hočemo takšno kvalitativno komponento znanstveno obdelati, moramo najti znotraj nje tudi kvantitativno merljivo maksimizirano spremenljivko, kakršna je npr. določena povprečna dolgost življenja.

Vendar je izbira prav te maksimizirane spremenljivke primerna predvsem za oblikovanje svetovnih modelov, zlasti v scenarijih strategije razvoja v nerazvitih deželah oziroma področjih. Pri nas, kjer je povprečna dolgost življenja že blizu stopnje, ko se nadaljnje podaljševanje življenja umiri in po dosedanjih predvidevanjih skoraj zaustavi, odločitev za določeno dolgost življenja, ki naj bi veljala kot maksimizirana spremenljivka, ne bi bila smiselna. Odločiti se je treba za drugo, v vsakem primeru pa za merljivo spremenljivko.

Glede na Marxovo koncepcijo družbenega osvobajanja človeka, katerega pogoj ni le sprememba družbeno-produkcijskih odnosov, ampak tudi čim večje zmanjšanje (MEW 25—825) delovnega časa, *bi lahko* za spremenljivko vzeli prav delovni čas. Do leta 2000 naj bi se v SR Sloveniji tedenski delovni čas zmanjšal npr. na 35 ur in če smo nekoliko bolj utopični, nikakor pa ne povsem irealni, na 30 ur. V tem primeru predstavlja 35 ali 30 ur maksimizirano spremenljivko in treba bi bilo evidentirati pogoje in ukrepe, ki bi privedli do njene realizacije.

Očitno teh 35 ali 30 ali katerihkoli drugih ur ni mogoče določiti na pamet, temveč je že pri tem določanju potreben znanstveni pristop. Še bolj pa je ta pristop potreben pri evidentiranju pogojev in ukrepov, pri oblikovanju strategije razvoja odločilnih elementov v strukturi SR Slovenije, ki neposredno ali posredno vplivajo na možnost realizacije izbrane maksimizirane spremenljivke. Vse to pomeni, da je vloga znanosti pri oblikovanju strategije razvoja SR Slovenije večplastna in da se v tem kontekstu znanost pojavlja v različnih pomenih:

1. najprej gre za znanost v metodološkem pomenu, za znanost, ki naj evidentira vse prognostične metode in tehnike, ki so potrebne za dolgoročno planiranje oziroma za raziskovanje prihodnosti na Slovenskem;

2. nato gre za multidisciplinarno povezavo vseh znanosti, ki so potrebne za oblikovanje modelov in za izdelavo scenarijev ter za načrtanje strategije razvoja SR Slovenije;

3. končno gre za vlogo vseh znanstvenih ved in njihovih disciplin na Slovenskem pri uresničevanju družbeno verificiranih scenarijev oziroma družbeno opredeljene strategije dolgoročnega razvoja Slovenije.

Raziskovalna skupnost Slovenije bi morala biti pri tem prva, ne pa tudi zadnja točka, na kateri se gradi stičišče med družbenim usmerjanjem znanosti in znanstvenim usmerjanjem družbe.

Ker bo vloga znanosti pri nas v naslednjih letih, kakor je razvidno tudi iz komparativnih analiz, nedvomno rasla, bo rasel tudi pomen planiranja raziskovalne dejavnosti. Dolgoročno planiranje raziskovalne dejavnosti, oblikovanje strategije razvoja znanosti (znanstvenih ved) kot neposredne in posredne produktivne sile, kot družbene in nacionalne sile, kot humanizirajoče komponente postaja zato bistvena sestavina samoupravnega družbenega planiranja. Toliko bolj, ker že tudi planiranje samo postaja predmet znanstvenega planiranja.

Pri tem se moramo vseskozi zavedati, da tehnološke inovacije večinoma spodbudi težnja po razvoju (po spremembi in rasti) in ne obratno. Ne glede na to, kako zelo je lahko pomemben prispevek raziskovalne dejavnosti k razvoju, je vendarle omejen in domala neuporaben brez spremljajočih družbenoekonomskih sprememb in ustreznih političnih odločitev.

Predvsem je treba preseči stanje, ko se pri nas vrsta raziskovalnih procesov začenja vedno znova, končujejo pa se pogosto nekje na sredi, zaradi česar se vlaganja v raziskovalno dejavnost kažejo potem kot nedokončane investicije. Dokler bo ostalo pri obstoječi nizki ceni, ki jo družba priznava raziskovalni dejavnosti, bo namreč zelo težko prihajalo do preklapljanja temeljnih v uporabne, zlasti pa uporabnih v razvojne raziskave, saj je znano, da prav razvojne raziskave, ki naj privedejo do novih proizvodov, terjajo daleč največ sredstev. Finalna razvojna faza raziskovalnega dela je najdražja faza. Toda z vidika produktivnosti dela in s tem rasti gospodarstva, torej tudi razvoja družbe, edina uspešna in dejansko preverljiva faza.

LITERATURA:

- Akcijski program: Uresničevanje družbenoekonomskih odnosov na področju raziskovalne dejavnosti in naloge znanosti v razvoju SR Slovenije, Raziskovalec 11 (1981) 3, str. 59—66.
- Bajt, A., Osnove ekonomske analize i politike, Informator, Zagreb, 1979.
- Blinc, Robert: Pogledi Roberta Blinca, Raziskovalec 10 (1980) 12, str. 591—595.
- Birnbacher, Dieter, Futurologie-Rückblick und Ausblick, Philosophische Rundschau, 27 (1980) 3—4.
- Brandt, Gerhard, Einleitende Bemerkungen zum Thema »Technologie-entwicklung, Rationalisierung und Humanisierung«, v Beiträge zur Arbeits- und Berufsforschung, Institut für Arbeitsmarkt und Berufsforschung, Nürnberg, 1981.
- Bardos, J. P., Recherche sur la recherche en France, Le club de Gif, Le Progres Scientifique, No. 167, 1973.

- Barnes, B., *Scientific Knowledge and Sociological Theory*, London, Routledge and Kegan Paul, 1974.
- Epstein, Irwin, *Research techniques for program planning, monitoring, and evaluation*; New York Columbia University Press, 1977.
- Beneš, J., *Wither Cybernetics: Past achievements and future prospects*; *Kybernetes* 9 (1980) 4.
- Cope, D. M., *The Planning Process*; Winthrop Publishers, Cambridge, 1977.
- Deutsch, K. W., *Problems of World Modeling*, Ballinger Publishing Company, Cambridge, 1977.
- Haider, E., *Arbeitswissenschaftliche Grundlagen und Erkenntnisse zum Thema »Technologieentwicklung, Rationalisierung und Humanisierung«*; Institut für Arbeitsmarkt und Berufsforschung, Nürnberg, 1981.
- Halas, M., *Raziskovalna dejavnost, Informativni bilten, Zavod SR Slovenije za družbeno planiranje*, 13 (1979) 9, str. 24—33.
- Herrera, O. A., *Catastrophe or New Society? A Latin American World Model*, International Development Research Centre, Ottawa, 1976.
- Krohn, W., *The Dynamics of science and technology*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, 1978.
- Keen, P. G. W., *Decision Support Systems: An Organizational Perspective*, Addison-Wesley Publishing Company, London, 1978.
- Kahn, H., *The Year 2000*, New York, 1967.
- Kahn, H., *Things to Come: Thinking About the Seventies and Eighties*, New York, 1972.
- Kahn, H., *The Emerging Japanese Superstate: Challenge and Response*, Englewood Cliffs, N. Y., 1970.
- Kahn, H., *The Next 200 Years. A scenario for America and the World*, New York, 1976.
- Mesarović, M., *Mankind at the Turning Point*, Houtschinson & Co. Ltd., London, 1975; *Čovječanstvo na raskršću, Stvarnost Zagreb*, 1976.
- Mulej, M., *Ustvarjalno delo in dialektična teorija sistemov*, Razvojni center, Celje, 1979.
- Jantsch, E., *Technological Planning and Social Futures*, Cassell/Associated Business Programmes, London, 1972.
- Michalski, W., *Prognosetechniken*, Carl Heymanns Verlag KG, Köln, 1975.
- Lehmann, G., *Wirtschaftswachstum im Gleichgewicht. Eine System-Dynamics-Studie socio-ökonomischer Entwicklungen in der Bundesrepublik Deutschland bis zum Jahre 2000*, Stuttgart, 1975.
- Kuhm, J., *Wirtschaftswachstum, Umweltschutz, Lebensqualität. Eine systemanalytische Umweltstudie für die Bundesrepublik Deutschland bis zum Jahre 2000*, Stuttgart, 1975.
- Mrkun, V., *Stanje in problemi raziskovalne dejavnosti na področju nacionalnih ved, Raziskovalec* 10 (1980) 3, str. 177—193.
- Naylor, H., *Simulation models in corporate planning*, Praeger Publishers, New York, 1979.
- Pestel, E., *Das Deutschland-Modell. Herausforderungen auf dem Weg ins 21. Jahrhundert*, Stuttgart, 1978.
- Pintar, E. M., *Zakaj znanost (še) ni neposredna proizvodna sila?*, *Informativni bilten, Zavod SR Slovenije za družbeno planiranje*, 14 (1980) 3, str. 3—10.
- Priloga Poročevalca Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate* (2. 12. 1980), *Predlog samoupravnega sporazuma o temeljih plana Raziskovalne skupnosti Slovenije in posebnih raziskovalnih skupnosti za srednjeročno obdobje 1981—85* (s prilogami).
- Raziskovalna dejavnost v Sloveniji, odgovorni urednik: Emil Milan Pintar, Ljubljana*, 1973.
- Skolnikoff, E. B., *The International Imperatives of Technology*, Institute of International Studies, University of California, Berkeley, 1972.
- Sočan, L., *Pot v gospodarsko razvitost, Delavska enotnost, Ljubljana*, 1978.
- Spiegel-Rösing, I., *Science, Technology and Society*, SAGE Publications, London, 1977.
- Schulz, H., *Netzplantechnik*, Carl Heymanns Verlag KG, Köln, 1974.
- Studija o osnovama razvoja znanstveno-istraživačke djelatnosti u SFRJ u srednjeročnom razdoblju od 1981 do 1985, SZNJ, Zagreb*, 1980.

Pozitivizem v družbenih vedah

Diskusija

Prof. dr. ...

Prva točka ...

Druga točka ...

Marksistični center Filozofske fakultete v Ljubljani je v šolskem letu 1981 do 1982 pripravil razpravo »Pozitivizem v družbenih vedah«. Razprave, ki so jo začeli v začetku šolskega leta in v presledkih nadaljevali, do zaključka redakcije (april 1982) te številke še niso končali. O vsem gradivu, ki so ga pripravili predstavniki posameznih strok, še niso razpravljali. Zato v tej številki objavljamo le prvi del gradiva. Gradivo obsega prispevke predstavnikov posameznih strok, ki so bili osnova za razpravo in diskusijske prispevke udeležencev razprave. Ti so prispevke pred objavo pregledali, nekateri tudi skrajšali. Ene od razprav zaradi tehničnih razlogov niso posneli na magnetofonski trak, zato gradiva ne moremo objaviti.

Razprava »Pozitivizem v družbenih vedah« spada v okvir prizadevanj Marksističnega centra FF, da s pripravo teoretičnih razprav prispeva k razvoju družboslovnega raziskovanja. Pojem pozitivizma, v svetu in pri nas, uporabljajo v zelo različnih pomenih. Pri nas ga zelo pogosto uporabljajo za označitev raziskovalnih rezultatov, s katerimi nismo zadovoljni, oziroma z zbiranjem in urejanjem podatkov. Tako pojmovanje je strokovno neustrezno, kar je bilo večkrat poudarjeno tudi pri nas. Svet Marksističnega centra FF je sodil, kakor je v uvodni besedi poudaril prof. Ludvik Čarni, ki je razpravo vodil, da je potrebno pokazati predvsem na izvor in nastanek pozitivizma, na teoretična izhodišča, na vlogo in pomen, ki jo je imel pozitivizem v svetu in pri nas. Zato so v razpravi najprej pokazali na filozofska izhodišča pozitivizma, nato pa so sledile razprave v okviru posameznih strok.

FRANE JERMAN

Ker ni drugače, bom pa začel jaz. Razpravljanje o pozitivizmu na Slovenskem ni nekaj novega. Že pred leti smo se sestali v Bohinju na nekakšni republiški ravni, in tudi tam se je pokazalo, da imamo v zvezi s to témo kar naprej temeljne terminološke nesporazume. Temeljni nesporazum je že odgovor na vprašanje, kaj je sploh pozitivizem, ki — kot je to dokaj razumljivo — ima več pomenov. Filozofsko pa pomeni določeno idejno usmeritev znotraj razvoja evropske filozofije in sicer gre za tisto težnjo, ki jo zgodovinsko označuje v srednjem veku nominalizem. Ta se veže na novoveški empirizem ter gre *mimo* nemške klasične filozofije — se pravi predvsem mimo Hegla — ter kasneje mimo iracionalističnih »filozofij življenja« prek Comta v empiriokriticizem, tj. v kritiko izkustva ter se dokončno izoblikuje v logični pozitivizem v 20. stoletju.

Temeljna karakteristika pozitivizma je scientizem, se pravi prizadevanje, da bi oznanstvenili filozofijo, kar pomeni, da bi postala podobna naravoslovju — vsaj po metodološki plati. Jasno je, da gre v tem primeru za odpor proti metafiziki, proti uveljavljanju nepreverljivih stavkov. Tu je pozitivizem naletel na problem, kako verificirati samo načelo empirične preverljivosti. Teoretsko vzeto, je namreč predpostavka preverjanja z izkustvom metafizična, se pravi nepreverljiva teza. Pozitivizem je pomenil posebej v prvi fazi zoženje področja filozofije na logično sintakso jezika znanosti, kot je temu rekel Rudolf Carnap. Seveda pa je

manj filozofski in tudi bolj splošen pomen pozitivizma v prizadevanjih za racionalni pomen našega znanja in spoznanja. Pozitivizem pač skuša zavrniti vsa tista stališča, ki so v empiriji neutemeljena in jih tudi ni mogoče preveriti.

Druga pomenska plat besede pozitivizem je v načinu, kako pridemo do spoznanja. Po tej, gnoseološki plati, je pozitivizem povezan s širšo metodološko revolucijo, ki se je zgodila v zgodovini znanosti v renesansi. Tam je nekdanji aristotelovski model substancialnega raziskovanja zamenjal po eni plati model matematičnega, relacijskega raziskovanja, po drugi plati je bil dan popolnoma drugačen poudarek človeškemu čutnemu izkustvu. Vse to je rezultiralo v t. i. induktivizem, v načelo, da mora vsaka znanost najprej zbrati ustrezen material, gradivo in šele na njegovi podlagi izpeljevati hipoteze. Ta usmeritev se je posebej v 19. stoletju okrepila in v svoji skrajnosti reducirala znanost (posebej zgodovino, različne zgodovine) na golo zbiranje podatkov, ki naj bi že sami po sebi dajali sami sebi določeno razlago. Teorija naj bi iz teh podatkov izšla nekako kot ptič feniks. Takšnemu metodološkemu početju tudi pravimo pozitivizem. To je pozitivizem, ki meni, da so podatki sami na sebi nekaj povsem objektivnega, ki nadalje zmanjšuje vlogo razuma na golo urejevanje podatkov ter zanemarija ustvarjalno vlogo, ki jo ima pri spoznavanju človeški razum.

S tem se je pozitivizem kot navidez nevtralni znanstveni pristop dodobra onemogočil in sicer tako, da je pozitivizem postal zmerjavka. S pozitivizmom se zmerjamo. To seveda vleče v drugo skrajnost, po kateri podatki sploh niso potrebni, čeprav je na dlani, da brez podatkov, brez empiričnega gradiva ni nobene znanosti.

Tu pa naletimo še na neke druge dileme v zvezi s pozitivizmom, ki jih ne moremo zanemariti. Gre za ideološko področje. Naš slovenski neotomizem ali kar tomizem z Mahničem in Ušeničnikom na čelu se namreč ni bojeval toliko s heglovstvom ali celo z marksizmom, ampak predvsem s filozofskim pozitivizmom in to iz dovolj preprostega razloga, ker vodi pozitivistična, empiristično usmerjena spoznavna teorija neposredno v skepticizem. Ker pa skepticizem uničuje avtoritarnost, vero v avtoritete, se je bilo treba znebiti tega bavljava. Pozitivizem postane v Ušeničnikovih očeh najhujša nevarnost za slovenskega katoliškega intelektualca.

Na drugi strani se je zgodilo nekaj podobnega z marksizmom. Tudi Lenin je posvetil eno izmed svojih redkih filozofsko obarvanih del filozofiji pozitivizma. Gre za znano knjigo *Materializem in empiriokriticizem*, v kateri neusmiljeno pobija pozitivizem prav na gnoseološkem področju — pa ne zaradi čistosti filozofske pozicije, ampak iz povsem konkretnih političnih razlogov, zaradi empirionizma svojega nekdanjega tovariša Bogdanova, ki je politično zahajal v liberalistične vode. Sicer pa so bili pozitivisti zelo nagnjeni k liberalizmu, ki ga niso prenesli ne klerikalci ne komunisti. Je pa zanimivo in po svoje tudi značilno, da so predstavniki radikalnega pozitivizma t. i. Dunajskega krožka bili pretežno orientirani rdeče. Carnapu so rekli rdeči Carnap. Neurath, znani pozitivistični sociolog je bil celo marksist — avstro-marksist. Takšnih primerov bi lahko seveda našli še precej.

Toliko torej za uvod v razpravo o pozitivizmu tu in zdaj.

Govoriti o pozitivizmu je težavna zadeva, saj se ta termin uporablja v različnih kontekstih in v različne namene. Če ga uporabljamo banalno, potem pomeni naivno metodo zbiranja dejstev, podatkov, eksperimentov ipd., pri čemer naj bi že to zbiranje pomenilo tudi znanstveno spoznanje in bilo zamena za teoretično razmišljanje o celoti dejstev, podatkov ali eksperimentov.

Drug podoben pojem je, če se pod pozitivizmom razume nekakšen nedružben nevtalizem, ki pojmuje ves svet kot objekt teoretične znanstvene kontemplacije in še nadalje kot razpoložljiv objekt tehnične manipulacije. V tem smislu se pozitivizem veže na tehnokratizem. Spet tretja vulgarna raba tega pojma je v smislu ateoreticizma vobče, ostajanje pri danem, dejstvih brez teorije ali tudi pri znanem in preverjenem nasproti tveganjem s kakšno inovacijo.

V družboslovnih vedah se večkrat srečamo z nekritičnim pojmom pozitivizma, bodisi kot sprejete metode raziskovanja bodisi kot nečesa, kar je treba zavračati. Prav tako je tudi v ideoloških razpravah in v političnih obračunih izraz »pozitivizem« dovolj znan in uporabljan dovolj nejasno, da se lahko prilepi komurkoli in čemurkoli.

Zaradi tega je razprava o pozitivizmu koristna in potrebna. Takšne razprave so potekale in še potekajo tudi drugod po svetu, čeprav v drugih kontekstih in z drugimi predpostavkami.

Mislím, da na tem posvetu ne gre za ideološko deformiran pomen pozitivizma, temveč za kritično oceno pomena in dosega pozitivizma, kot se je razvil do danes in kot se uporablja v družbenih vedah. Ker bodo o raznih plateh družboslovne rabe pozitivizma verjetno govorili drugi udeleženci, se bom omejil na filozofsko jedro pozitivizma in še to naj služi kot uvod v razpravo.

Skupna poteza različnih miselnih struj, ki jih poznamo z imenom pozitivizem, od »pozitivizma« A. Comta do sodobne analitične filozofije, je gotovo zavračanje »metafizike«. Toda kaj kateri od teh razume pod metafiziko in kako jo zavrača, ravno to pa vnaša velike razlike med posamezne pozitivistične struje. Pri tem moramo vedeti, da se mnogi sodobni filozofi, ki jih imamo za pozitiviste, nimajo za pozitiviste, ker jim tudi pozitivizem pomeni eno od metafizik, na drugi strani pa so se tudi mnogi izmed izrecno metafizičnih filozofov kdaj imenovali »pozitivne« filozofe ali tudi »pozitiviste«, npr. E. Husserl, ki je svojo fenomenologijo imenoval včasih tudi za najčistejši pozitivizem, ker pač edina doseže primarna dejstva, a to so fenomení zavesti.

V obseg pozitivizma kot radikalne kritike metafizike bi sodila še vrsta filozofij, tudi marksizem. Zato je treba ta pojem poostriiti. V pozitivizmu gre za kritiko metafizike s pomočjo znanosti, predvsem eksaktnih ved. Gre za zamenjavo filozofije z znanstveno kritiko spoznanja in jezika. Njegova osnova so torej empirična izkustva pozitivnih ved, njegova metoda pa vobče logična analiza spoznanja, njegova redukcija na dejstva in teorije pozitivnih ved, in kar se ne da stlačiti v ta okvir, je nesmiselno ali neresnično.

Osnovna teza pozitivizma je tedaj že od Comta dalje, da je treba zvesti vsa znanstvena in filozofska spoznanja na odkritje zakonov, oz. na univerzalne stavke o empirično ugotovljenih konstantnih povezav med pojavi. Že od Comta

dalje velja med zastopniki pozitivizma prepričanje, da je njihovo početje vrhunec znanosti; filozofije in racionalnosti vobče in tedaj tudi kriterij racionalnosti za vsako nadaljnje spoznanje. Neopozitivisti, ki so izšli iz dunajskega kroga, so ta kriterij zaostri do kriterija smisla izjav, vse izjave, ki niso empirično ali logično preverljive, so tudi nesmiselne. Popper in njegovi nasledniki so ta kriterij spet razumeli zgolj kot kriterij empirične racionalnosti, tj. znanstvenosti, danes pa nastopa bolj ali manj implicitno v kritikah filozofskih izjav in spekulativnih postavk pri mnogih analitičnih filozofih ali teoretikih znanosti.

Po Comtovem vehementnem zagovarjanju pozitivizma kot neke vrste psevdoreligiozne institucije, ki naj izrine tradicionalno religijo, praznoverje in filozofijo, je pozitivizem postal treznejši, posebej zato, ker je tako ali drugače postal dokaj udomačeno stališče večine naravoslovcev oz. znanstvenikov 19. stoletja, znano pod nazivom »scientizem«. Filozofsko so ga v 19. stoletju razvijali »empiriokritičisti« (kot npr. Avenarius, E. Mach), konvencionalisti (Poincaré, Duhem), pragmatisti (Mill, Pierce, W. James) idr.

Že te struje so kazale po eno značilnost pozitivizma, njegovo navezavo na obdelavo konceptualnih problemov znanosti, posebej izraženih v obdobju krize tradicionalne mehanske podobe sveta, ki se je začela rušiti s krizo v fiziki ob koncu 19. stoletja in v začetku 20. stoletja. Tedaj je bilo namreč treba od temeljev dalje pregledati pojmovne in izkustvene rezultate dotakratnega razvoja znanosti in najti izhod iz krize v novih globalnih teorijah. Šlo je za pojav, ki ga danes poznamo pod imenom »kriza znanstvene paradigme«.

Toda zakaj je to prizadevanje navezano na kritiko metafizike, oz. filozofije vobče, in na poskuse zamenjave filozofije z empiričnimi znanostmi?

Res je, da je bila tudi filozofija, tako meščanska kot marksistična (vsaj po smrti obeh klasikov), v krizi, da je postajala bodisi čedalje bolj iracionalistična in svojevoljna bodisi, da se je izgubljala v neplodnem obnavljanju kantovstva. Posledice razpadanja Heglovega sistema kot poslednje velike sinteze filozofije so odmevale in še odmevajo tako med filozofi kot med znanstveniki. Zato filozofija ni mogla in tudi ni hotela nuditi opore znanostim v njenih krizah. Kantova kritika metafizike se je na empiristični podlagi razširila tudi na filozofijo vobče, tj. tudi na filozofijo prirode, matematike, etike in estetike. Odtod je izviralo prepričanje, da filozofiji ni več mesta med znanostmi, kajti apriorno sintetičnih stavkov, ki so še nudili oporo Kantovi filozofiji, ni bilo več, oz. so jih utemeljeno zavračali. Filozofiji kot zgolj miselnemu apriornemu spoznanju so bila s tem dejansko spodmaknjena tla, preostal ji je kvečjemu umik v iracionalizem ali pa vnovično utemeljevanje transcendentalizma za novi način (to je pravzaprav smer, ki še zdaj prevladuje v meščanski filozofiji, sega od neokantovstva do fenomenologije, eksistencializma, danes se pojavlja tudi v krogu analitične filozofije). Pač pa je ostala relativno nedotaknjena empiristična smer filozofiranja, kajti potem, ko se je uvidelo, da Kant vendar ni dal dovolj utemeljenega odgovora Humeu, ko tudi špekulacije nemških idealistov niso dosegle znanstvene ravni, se je vrsta filozofov navidezno vrnila nazaj in obnovila empiristično tradicijo, toda na novi način. Znanost je bila kot institucija in kot proizvodna sila dovolj močna, da je bila praktičen dokaz lastnih teorij, tako da tudi kritika zakona vzročnosti in zakonov narave nasploh, kot jo je začel Hume in kot jo

srečamo med neopozitivisti, ni zamajala znanosti. Še več, ravno kriza fizike je tudi znotraj fizike silila k ponovnemu kritičnemu premisleku temeljnih kategorij prostora, časa, vzroka in učinka, snovi, energije itd. Logična analiza teh konceptov je tudi sama vodila k razmišljanjem o tem, kako sploh ti pojmi rastejo iz naših izkustev, tj. kako se znanstveno izkustvo in teorija gradi na podlagi čutnega izkustva vsakdanjega sveta. Zaradi tega so se stremljenja empiristov, empirio-kriticistov, pozitivistov in kasneje logičnih empiristov ujela s stremljenji znanstvenikov v temeljnih vedah po kritični analizi svojih teorij in jezika. Menim, da ni naključje, da se je Einstein oprl ravno na empiriokriticizem Macha in na njegovo kritiko absolutnega prostora in časa, čeprav seveda ne moremo reči, da je Einstein le konsekventen nadaljevalec Machove filozofije (tudi sam Mach je namreč zavrnil Einsteinovo relativnostno teorijo).

Zadnji teoretski vir novega pozitivizma je tudi razvoj sodobne formalne logike in izredno povečan miselni inštrumentarij za analizo stavkov in konceptov, ki jo predstavlja ta logika nasproti tradicionalnim miselnim metodam. Prvič je bilo namreč možno skoraj fizično slediti miselnim korakom v sklepanju, in to do skoraj neopaznih subtilnosti. Še več, menim da je zlasti Russellova teorija logične analize jezika, ki jo je do poslednjih konsekvenc privedel mladi Wittgenstein, usodno vplivala na razvoj novega pozitivizma. S tem ta misel na smer ni več le ena od filozofij v podobi slabe kritike filozofije in empirizma, temveč je dejansko vase sprejela dobršen del znanstvene metodologije in kar najbolj precizne miselne metodologije, izražene skozi simbolno logiko. Neizpodbitno so se nekatere filozofske trditve pokazale kot logični oz. jezikovni nesmisli, prvič je novi empirizem res poskusil konstruktivno izpeljati tezo o izpeljivosti vsega spoznanja iz čutnih danosti. Čeprav se Carnapu ta poskus ni posrečil, se mu je vendar posrečil v tolikšni meri, da je dobil značaj znanstvenega odkritja in vzorca za analitično raziskovanje temeljnih znanosti. Kar je neopozitivizem zagrešil napačnega, je bilo predvsem neupravičeno raztegovanje teze o filozofskih jezikovnih nesmislih na filozofijo sploh in dogmatično vztrajanje pri atomarnih čutnih podatkih posameznika kot osnovi vsega izkustva in znanosti. Sicer pa logična analiza jezikov znanosti in filozofov ni neupravičena, še več, kdor se je brani — iz takšnih ali drugačnih razlogov — enostavno ne dosega standarda za znanstveno oz. utemeljeno razmišljanje. Tudi logična konstrukcija teorij na podlagi izkustvene osnove ni napačna, neupravičeno je le ločevanje dejstev in teorij (jezikov) ter vztrajanje pri singularnih čutnih podatkih kot edini osnovi izkustva.

Prav tako ni napačna logična rekonstrukcija naravoslovnih teorij in enako drugih znanstvenih teorij, napačno je videti to analizo v redukciji vseh znanstvenih teorij na epistemološko očiščeno fiziko.

Danes lahko ugotovimo, da se je sodobna analitična filozofija v dobršni meri otrsela skrajnosti v začetkih neopozitivizma, npr. zavrgla je izenačevanje kriterija znanstvene racionalnosti ter kriterija smisla, teze o rekonstrukciji jezika znanosti na podlagi neposredne čutne osnove, vere v danost absolutnih dejstev, neodvisnih od teorij in od jezika, dalje fizikalnem ter v novejšem času tudi teze o znanosti oz. teoriji kot celoti stavkov (tj. kot le jezikovni stvarnosti).

Vsekakor neopozitivizem ni edini, ki želi preseči ali ukiniti metafiziko, saj je geslo o preseganju ali ukinjanju ali uničenju metafizike in tudi filozofije v rabi vsaj od časa Kanta dalje, pa tudi Marx je pisal, da samostojna filozofija nima nobene vrednosti poleg dejansko pozitivne znanosti, ki bo sama reševala svoje teoretske probleme. Filozofija pri Marxu preide na eni strani v resnično pozitivno znanost, na drugi strani pa se realizira v revolucionarni praksi proletariata. Čeprav je tu negacija filozofije zajeta v konceptu heglovskega »Aufhebung«, pa vendar tudi Marxovo plediranje za dejansko pozitivno znanostjo in za prakso, ki reši vse teoretično nerešljive probleme, ustreza času, ko se je dokončno podrla vera v filozofijo kot znanost poleg ali nad znanostmi.

Čeprav je seveda velika razlika med dejansko pozitivno znanostjo pri Marxu in »enotno znanostjo« neopozitivistov, pa je vendarle tudi tu neka sorodnost, namreč v tem, da znanost posrka vase racionalno bistvo filozofije. Tako Marx in Engels kot neopozitivisti trdijo, da od samostojne filozofije ostane formalna logika (pri Marxu in Engelsu še dialektika). Gotovo tem analogijam ustreza tudi zgodovinska potreba po zgradnji ponovne celostne sinteze znanja, ki bi na znanstveni način dosegel občo raven filozofskega mišljenja, ne da bi tega izločal kot »nadznanost«. Menim, da je dejanski interes v ozadju teh prizadevanj globoko filozofski, pa če se izraža v marksistični teoriji revolucije ali pa v poskusih rekonstrukcije znanja v logičnih sistemih kakšnega Carnapa. To je najgloblje protislovje vseh poskusov po zanikovanju filozofije in metafizike, če te ne poskušajo tudi drugače realizirati. Tudi negacija filozofije postane spekulativna, če ostaja zgolj zavračanje in onesmišljanje filozofije, kajti zanikano filozofijo na drug način vnašamo v nove konstrukcije »znanstvenih miselnih sistemov«.

Neopozitivisti in analitični filozofi so bili na splošno dovolj kritični, da so uvideli to protislovje, zato so svoj kriterij smisla oz. nesmisla vedno bolj relativizirali, veliki poskus fizikalizma in enotne znanosti se je sčasoma spreminjal v teorijo znanosti, v analizo verifikacije in falsifikacije znanstvenih teorij in v teorijo nastajanja novih teorij in izpodrivanja starih teorij iz znanosti. Na drugi strani se je v okvirih same logike in temeljev matematike razvila polemika med sila raznolikimi rešitvami in modeli, ki v bistvu oživljajo klasične metafizike in ontologije (npr. platonistični realizem, nominalizem, konceptualizem ipd.).

V teoriji znanosti so se prav tako razvile mnoge smeri, ki so prav tako analogija nekaterih metafizičnih, oz. filozofskih pozicij (realizma, transcendentalizma, celo neke vrste špekulativne dialektike itd.).

Vse to kaže, da se filozofske in celo izrecio metafizične teme spet vračajo v razpravo, da pravzaprav nikoli niso izginile.

Logična analiza jezika še ostaja orodje racionalne diskusije o filozofskih problemih in je včasih lahko tudi njihov razsodnik, toda ni absolutni arbiter, poleg tega je vprašanje izhodišč, izbire logike v analizi jezika več kot logično vprašanje, a tudi ne konvencija, če dobimo objektivne odgovore.

Tako lahko ugotovimo, da sodobni pozitivizem živi od filozofij, ki jih skuša izganjati. V primeri z banalnim pojmovanjem pozitivizma namreč ni antiteoretičen ali zbirateljski program, temveč je poskus teoretične sinteze vseh znanosti oz. znanja v okviru skupne jezikovne baze. V tem smislu je resen izziv vsem filozofijam, vsekakor pa ovira vsakemu nekontroliranemu filozofiranju in teoretiziranju. Lahko se sicer vprašamo, če so meje, ki jih je postavil teoriji, smotrne

ali ne, toda nekatere logične rešitve so postale klasične in ne moremo poljubno mimo njih (npr. teorija deskripcij, analiza stavkov, aksiomska rekonstrukcija teorij).

Tu se ne mislim spuščati v oceno različnih pozitivnih in negativnih posledic pozitivizma in neopozitivizma za druge znanosti in v marksistično prevrednotenje neopozitivizma in analitične filozofije sploh. Opozarjam le pred prehitrimi sklepi in kritikami, ki zavračajo školjko z biserom vred, in pa na ločevanje ideološke izrabe pozitivizma (posebej v družboslovju) od logične analize in rekonstrukcije teorije, ki jo je razvijala (tudi) ta filozofska smer.

VOJAN RUS

Mislim, da je povsem utemeljena že izrečena pripomba, da je treba ostro razlikovati med običajnim faktografizmom in filozofskim pozitivizmom. Vendar bi, potem ko smo dali pozitivizmu dolžno priznanje, tudi glede njega samega postavil nekaj pripomb in vprašanj. Prvo od takih vprašanj bi bilo: ali je filozofski pozitivizem temeljito obračunal z metafiziko. Pri tem moramo biti pozorni na vse metafizike, na staro predkantovsko in na metafiziko kantovskega tipa ali na naravoslovno metafiziko. Pri vsakem sodobnem poskusu je nujno biti posebej pozoren tudi glede naravoslovne in kantovske metafizike, ker ocene glede nje še niso zadostno razčiščene. Zdi se mi, da je filozofski pozitivizem bližji metafiziki kot se sam nadeja. Neopozitivizem se ni spopadel s precejšnjim delom tiste posebne kantovske metafizike, ki se prepleta s Kantovo apriornostjo, ki se, kot je znano, ne nanaša na kakšna izvenčloveška bistva, ampak zajema čiste miselne forme. V pojmovanju občosti in zakonov se tudi v Kantovi novi metafiziki nadaljuje stari absolutni determinizem. Vprašanje je samo, ali je pozitivizem prerastel taka ali fizikalistična pojmovanja zakonov in izoblikoval dialektične pojme zakonitosti in občosti. Brez takega pojma pa je težko dojeti odnose med nujnim, slučajnim in verjetnim. Nejasna stališča dela pozitivizma glede bistev so posredno pogojena z metafizično predpostavko, da je bistvo lahko samo aristotelovske vrste, brez zadostnega spraševanja, ali je možna tudi drugačna bistvenost: ali ni v okvirju neke realne celote določeno dejstvo v določeni objektivni relaciji bolj bistveno od drugega dejstva. Tu nimamo več homogenega in stalnega bistvenega jedra, ampak lahko deli celote postanejo v raznih relacijah bolj ali manj bistveni.

Naslednje vprašanje, ki ga je omenil tudi predhodnik, se nanaša na podobnosti in razlike med naravoslovnimi in družbenimi zakoni. Zdi se mi, da je pozitivizem včasih premalo upošteval moment hipotetičnosti, ki je prisoten v vseh, tudi najbolj tipičnih naravoslovnih zakonih. Vendar je le videz, da so le-ti zelo dosledne generalizacije, saj očitno pri nobenem zelo splošnem zakonu ni možna popolna indukcija, vsak pa vsebuje pojmovne sestavine, ki so vsaj v določeni meri hipotetične (npr. prostor, čas) in vedno tudi zgodovinsko pogojene. Zakon gravitacije velja za enega od vzornih naravoslovnih zakonov, vendar je sam pojem gravitacije še precej hipotetičen.

Pozitivizem je rasel tudi kot izraz precejšnje družbene avtonomije znanosti v novejši evropski zgodovini. Vprašanje pa je, ali je bil ta pozitivni proces zadosti

reflektiran. Če se utemeljeno želimo osvoboditi politične instrumentalnosti znanosti, ali naj se pri tem odrekamo humane instrumentalnosti? Prav zato, ker mora biti znanost vsestransko kritična, tudi do politike, mora imeti tudi merila za to kritičnost, to pa so najbolj temeljne potrebe človeka določene dobe.

MATIJA GOLOB

Nisem kdo ve kako razgledan v filozofiji in tudi ne pristaš pozitivizma. Sem raziskovalec iz prakse in imam opravek s podatki, s preverjanjem realnosti, raje bi rekel drobcev realnosti. To pa me nujno le vodi tudi nazaj, v razmišljanje ter na pot intuicije. Torej, moja praktična izkušnja je:

Če hoče človek karkoli iz realnosti razumeti — jaz se tukaj na naravoslovno področje ne spuščam — mora nekje tudi bolj neposredno videti stvari, zaznati procese in posamezne pojave, jih doživljati, podoživljati in nato temeljito razmišljati o njih. Ustvariti si mora nek dojem, se pravi nek trdnejši dojem o pojavih. In potem seveda, če se hoče o teh stvareh še temeljiteje prepričati, recimo: počasi potuje s svojim začetnim pojmovanjem stvari čedalje globlje. Rekel bi: globlje spoznava — sevé na empiričen način. Tu kajpak (če samega sebe v takem položaju analiziram) ne morem biti popolnoma zadovoljen npr. le z aristotelskimi in nominalističnimi opredelitvami. To so razni stavki, razne sodbe in razni izreki s katerim je filozofija v zgodovini precej operirala. Tako postavim: »Per genus proximum et differentiam specificam . . .« ali: »Numero differentia, species differentia . . .«, ali: Definitiones quid rei, definitiones quid nominis . . .«, itd. Meni je recimo, bolj všeč (kljub temu, da nisem in nočem biti pozitivist!) Comtovo pojmovanje določenih karakteristik, pojavov, ali kot on to poimenuje: »modes de génération« v XII. lekciji svojih »Cours de philosophie positive«. Gre mu za neko čisto direktno genetičnost, za katero pa ima vedno tudi primerno močno besedo. No, in človek potem samega sebe nekako bombardira prek takih besed. Toda, da bi se zgolj prek besed »filozofsko in abstraktno« prebijal skozi svojo problematiko »differentiae specificae« — to pa ne velja! In prav v tem se raziskovalci iz prakse, morebiti najmočneje razločujemo od filozofov. Kajti mi poskušamo svoje definicije zaradi objektivne stvarnosti, vis-à-vis »filozofskim« — če se izrazim samokritično — vedno metodološko, kot tudi ideološko nekoliko »izkrivljati«; smo včasih zato tudi nekoliko »napadalni« in po malem tu in tam zaradi tega tudi »tepeni« in »kaznovani«. Mi se moramo vedno nekako tako orientirati ter se znova in znova vračati na lastna izhodišča. No, in na področje vsega tega našega zanimanja, vse te naše praktične obsesije, o kateri sem pravkar morebiti res nekoliko okorno govoril, gleda tudi sodobni filozof zlasti ob problemu »differentiae specificae«, po mojem le bistveno drugače. Zato utemeljeno vprašujem: Kaj je v pojmovanju pozitivizma in neopozitivizma pravzaprav že dognano, ali vsaj relativno dognano?

Temu bi poskušal dodati kratek, bolj improviziran opis vloge starejšega pozitivizma v literarnih vedah, zlasti v procesu njihovega konstituiranja. Začnem lahko z ugotovitvijo, da ima izraz pozitivizem v različnih rabah zelo veliko različnih pomenov, od najbolj banalnih prek ideološko polemičnih pa do teoretično bolj izoblikovanih, recimo filozofskih in znanstveno metodoloških. Če poskuša človek s teoretičnega stališča analizirati del preteklosti svoje stroke, zadene na problem, kaj sploh je in kaj pomeni zanj pozitivizem kot šola, smer ali metoda. Najprej bi bilo treba ugotoviti, da je pozitivizem v znanosti nasploh, zlasti pa v t. i. duhovnih in umetnostnih znanostih, vendar nekaj drugega kakor pozitivizem v filozofiji, in to kljub nesporni osnovni sorodnosti. Kadar hoče znanost dosledno in do kraja opraviti svoje delo, mora po vsej verjetnosti nujno poseči čez svoj rob. Vsaj v načelu mora razviti celovito vizijo svojega predmeta in njegovega mesta v svetu: v našem primeru pomeni to celovito vizijo literature (oziroma umetnosti) in njenega razmerja do njenega ustvarjalca in sprejemnika. Da bi si lažje izdelala takšno vizijo, si literarna znanost poišče teoretični instrumentarij v filozofiji ali v drugih znanstvenih strokah, recimo v sociologiji, psihologiji, zgodovini, umetnostnih vedah. Pri tem poseganju čez svoje meje in opiranju na sosednja področja pa se stvari seveda nekoliko spreminjajo: zato si lahko mislimo, da bi filozof, ki razume pozitivizem kot strogo opredeljen filozofski tok, lahko razglasil sleherno, še tako teoretično razvito pozitivistično usmeritev v literarni vedi ali sploh v kateri koli izmed posameznih družbenih ved za eklektično zmes, ki nima kaj dosti skupnega s »pravim« pozitivizmom.

Starejši literarnoznanstveni pozitivizem je mogoče historično locirati nekako v drugo polovico 19. stoletja, s tem da počasi izzvani v prvih desetletjih našega stoletja. Pravzaprav se začne njegova kriza — ki je seveda dolgotrajen proces in ne enkratni dogodek — vsaj že v devetdesetih letih. Kljub temu je mogoče trditi, da je bil v drugi polovici prejšnjega stoletja pozitivizem v literarni vedi in umetnostnih vedah prevladujoča idejno-metodološka težnja, ki je opredeljevala njihovo celotno usmeritev. Razvila se je seveda zlasti ob stiku s filozofijo in sociologijo. Vendar je zanimivo, da pri tem ni bil neposredno odločujoč vpliv pozitivizma v izvorni obliki pri Comtu, ampak da je bil vsaj za literarno vedo veliko pomembnejši Taine; poleg tega ne bi smeli spregledati še drugih vplivov, zlasti evolucionizma, in to bodisi filozofije in sociologije Herberta Spencerja bodisi Darwinovega biološkega razvojnega nauka. Na podlagi vsega tega se je tudi v literarni vedi razvila pozitivistična idejno-metodološka usmeritev, v kateri kljub vsem različicam najdemo nekaj temeljnih skupnih stališč. Ena izmed takih skupnih potez je izogibanje metafizičnemu območju in iskanje izhodišč v empiričnih dejstvih. Takšno dejstvo je npr. literarno delo kot predmet opazovanja in analize in kot proizvod ustvarjalca. Kompleksno dejstvo je tudi osebnost ustvarjalca, seveda osebnost kot povsem oprijemljiva tostranska, empiričnemu (zlasti biografskemu) raziskovanju dostopna in z njim razložljiva kategorija, ne pa denimo osebnost kot emanacija kakega domnevnega duha dobe. Naposled šteje literarna veda te usmeritve v svoje območje tudi celo vrsto nadosebnih, socialnih ali zgodovinskih pojavov, ki so relevantni za literaturo. Dejstva s tako različnih področij so med seboj povezana, najpogosteje s kavzalno genetičnimi zvezami. Njihova logika

je približno takšna: Vse, kar je, je nastalo v razvojnih procesih. Če hočemo spoznati dejstva, ki jih raziskujemo, denimo določena literarna dela ali osebnosti njihovih ustvarjalcev, ni zadosti, da jih samo opišemo, temveč moramo raziskati procese njihovega nastanka, njihove geneze. V tem miselnem modelu vlada prepričanje o determinizmu. Nič ni naključno, vse je nastalo zakonito po določenih shemah, pod vplivom določenih determinant, in če hočemo zares razumeti in pojasniti dejstva, od katerih izhajamo, jih moramo povezati v vzročno-posledični niz s sklopom dejavnikov, ki jih determinirajo. Od tod izvira vrsta znanih postopkov v literarni vedi, npr. tesno in neposredno povezovanje literarnih del in osebnosti, se pravi, razlaganje del iz osebnosti ustvarjalcev; ker pa razume literarnoznanstveni pozitivizem ustvarjalca kot bitje, ki je tostransko opredeljeno, ga raziskuje in poskuša razložiti biografsko, s konkretnimi dogodki njegovega življenja, te pa seveda povezuje z determinantnimi okoliščinami zunanjega sveta (dobe, družbe) in s prirojenimi oz. podedovanimi psihičnimi temelji osebnosti. Te vzročno-posledične zveze zasleduje tako daleč, kolikor mu omogoča teoretični in metodološki aparat; navadno se ustavi pri determinantah, ki jih v okviru same znanosti ni več mogoče utemeljiti, temveč veljajo v njej kot od drugod prevzeti, apriorni idejni temelji.

Ne da bi se spuščali v podrobnosti in variante, je mogoče ugotoviti, da je tak temeljni model prevladoval v drugi polovici prejšnjega stoletja v literarnih in umetnostnih vedah po vsej Evropi. Krizo, ki se je začela nekako v devetdesetih letih, je mogoče razlagati z imanentnimi razlogi — z notranjo nezadostnostjo samega modela, mogoče jo je razlagati z zunanjimi razlogi — s splošnim preobratom v filozofiji, družbenih vedah in sploh v vsej duhovnosti evropskega človeka, ki je seveda povezan z družbenozgodovinskimi dogajanjem; vendar je to dokaj zapleten in kompleksen proces, ki ga je težko zajeti v celoti. Če ostanemo na področju literarne vede, to pomeni, da se v tem času oglasijo kritike na račun pretiranih skrajnosti pozitivistične literarnozgodovinske prakse in da kmalu nastopijo druge, pozitivizmu nasprotne idejno-metodološke smeri, med njimi zlasti duhovnozgodovinska in formalistična. S tem se konča obdobje prevlade starejšega pozitivizma.

Če se potem sprašujemo o pozitivizmu v 20. stoletju, je treba najprej ugotoviti, da v tem času ni več nobene strnjene šole, smeri ali skupine v literarni vedi, ki bi se razglašala za pozitivistično. Tudi pri nobeni izmed smeri ali teorij, ki si nadevajo drugačne oznake, a jih nekateri iz takšnih ali drugačnih razlogov označujejo za pozitivistične, ni mogoče z analizo njihovih postopkov odkriti prevladujoče in koherentne pozitivistične idejno-metodološke podlage. Lahko pa seveda ugotovljamo, da v literarni znanosti 20. stoletja obstajajo posamezni pozitivistični elementi. Največkrat jih srečujemo v slabo reflektirani ali sploh nereflektirani raziskovalni praksi, zlasti literarnozgodovinski, ki pa jo je mogoče bolj ustrezno označiti kot faktografsko ali naivno empirično. Kakšna je pravzaprav idejno-metodološka podlaga posameznih novejših literarnoznanstvenih smeri, ki jih včasih označujejo za pozitivistične? Lahko srečamo trditve, da kažeta npr. ruski formalizem in nanj se navezujoči strukturalizem nekatere pozitivistične težnje; toda to so bolj domneve, ob katerih bi bilo treba opraviti še dosti podrobnejše analize. Morda se zdi najbolj presenetljivo, da filozofski neopozitivizem ali t. i. logični pozitivizem v času med vojnama ni imel, vsaj kolikor mi je znano, tako rekoč nikakršnega vpliva na literarno znanost in umetnostne znanosti. Lahko bi

domnevali, da zaradi tega, ker je njegov temeljni model znanstvenosti sestavljen na osnovi matematike in fizike, ne pa, tako kot pri starejšem pozitivizmu, na osnovi filozofije, sociologije, zgodovine, od koder je bil preskok v umetnostne znanosti pač veliko lažji. V povojnem času se je situacija spremenila. V zadnjih desetletjih poteka na področju teorije družbenih ved in obče znanstvene metodologije diskusija med nasledniki in nadaljevalci filozofskega neopozitivizma (zlasti med t. i. kritičnim racionalizmom in analitično filozofijo jezika) ter njihovimi oponenti, ki izhajajo iz povsem drugačnih temeljev (iz semiologije, hermenevtike, kritične teorije družbe). Ta diskusija se počasi prenaša tudi na področje literarne vede; pojavljajo se študije o logiki interpretacije, o argumentaciji v literarni vedi, o logični zgradbi literarnih teorij, o teoretičnih zasnutkih prenovljene empirične literarne znanosti. Vse to dogajanje bi bilo treba temeljito preštudirati, preden bi lahko rekli kar koli veljavnega o današnji vlogi pozitivizma oziroma njegovih legitimnih naslednikov v literarni vedi.

Na koncu bi pripomnil še nekaj v zvezi s starejšim pozitivizmom. Zanj lahko seveda popolnoma upravičeno trdimo, da se je preživel, da ni več aktualen, lahko ga kritiziramo s takšnih ali drugačnih vidikov, vendar ne moremo mimo tega, da je ob svojem času opravil nekaj zelo pomembnega za našo stroko. Literarna veda se je v drugi polovici 19. stoletja šele konstituirala kot samostojna znanost, ker se je šele takrat odcepila od širšega področja filologije. Ravno pozitivistična usmeritev je dala novi stroki teoretično in metodološko ogrodje, ki se je ujemalo s tedanjo splošno veljavno in prevladujočo paradigmo znanstvenosti, pa tudi pospeševalo razmah empiričnega raziskovanja. To je bil notranji razlog, ki je literarni vedi omogočil oziroma vsaj olajšal, da se je vzpostavila kot samostojna znanost, in šele po tem ali hkrati s tem se je lahko tudi družbeno uveljavila in si ustvarila institucionalno podlago.

FRANCE KLOPČIČ

Vrnimo se k pozitivizmu. Pridružil bi se tistim, ki pravijo, da je za tem izrazom različna vsebina. Vsebina se menja od vede do vede in tudi od obdobja do obdobja. Kot kuriozum bi navedel, da je Marx nekoč Hegla imenoval pozitivista. Zakaj? Zato, ker je Hegel sprejemal tisto, kar obstaja — torej se je pozitivno obnašal do družbe, medtem ko Marx sebe ni proglasil za negativista, pač pa je bil rušilen napram tistemu, kar je pomenilo kapitalistični družbeni red.

Če bi se zdaj ustavil na pozitivizmu v zgodovinski vedi, bi imel nekaj pripomb. Kot protagonist in kot ustvarjalec zgodovinske šole pozitivizma je znan nemški zgodovinar Leopold Ranke, ki je deloval v 2. in 3. četrtini preteklega stoletja. Njegovih zgodovinskih del je zelo veliko, z njimi je utrjeval svojo teorijo. Ena izmed prvin njegove teorije je bila, da je treba zbirati dejstva, jih nizati in pokazati ter da že samo objavljanje teh dejstev, ki so zbrana, daje sliko določenega zgodovinskega pojava ali dogodka. Njegova koncepcija je našla izraza zlasti v krilatici, da mora zgodovinar priti do objektivne resnice, ki jo takole označuje: »Wie ist es eigentlich gewesen« — kako je pravzaprav bilo. Ta teza je že takrat in še pozneje, do današnjih dni, doživljala temeljito kritiko. Med takimi temeljitimi kritiki je bil poljski filozof in sociolog Adam Schaff, ki je

zlasti pobijal mišljenje Rankeja, da je zadosti nizati dejstva, pa vstane pred nami podoba preteklosti.

Pri Rankeju srečujemo še druge teoretične postavke. Npr. trdi, da religiozna ideja, opredmetena v cerkvi, in politična ideja, opredmetena v državi, tvorita pravzaprav družbo. Ko pa je zgodovino pisal, se je omejeval predvsem na politično zgodovino in na diplomatsko zgodovino. Tudi je dajal primat zunanji politiki nad notranjo, ko je razpravljajal ali pisal zgodovino določenega območja določene države.

Kako je bilo z njegovimi idejami pri njem samem kot praktičnem zgodovino-piscu? Praksa mu je bila v navzkrižju s teorijo, ki jo je sam razglašal. Naj navedem kot primer njegovo delo »Zgodovina Srbije«, ki jo je napisal 1829 leta in čez 50 let ponovno izdal z dopolnitvami. Kako je presojal srbsko zgodovino, ki jo je pisal v glavnem na arhivskih podatkih in na materialu, ki ga je dobil od Vuka Karadžića? Ranke s simpatijo opisuje borbo srbskega naroda proti turški prevladi. Ni ravnodušen, ni mu zadosti krilatica: *Wie ist es eigentlich gewesen*, ampak kaže tudi svoj odnos do borbe, ki jo je vodil srbski narod. Vendar priznanja ne daje srbskemu narodu v svojih teoretičnih zaključkih, ampak pravi: v tem primeru je zmagal genij zahoda nad duhom mohamedanske države. Srbski narod mu je bil postranska stvar; bil je takorekoč orodje tega genija zahoda.

Odmevi posameznih idej Rankeja se še srečujejo danes pri nas v Sloveniji, med zgodovinarji. Pred leti ste lahko brali v »Delu« članek na zgodovinsko temo z velikim naslovom: Zgodovinar ne more biti ne tožilec ne zagovornik. Takšna nepristranskost v življenju ne obstaja. Tisti, ki se noče opogumiti v svojih zgodovinskih naporih, z zgornjim geslom pravzaprav izključuje svojo mentaliteto, določeno svojo zmogljivost. Zdi se mi, da je danes tega pri slovenskih zgodovinarjih precej. Kopičijo, kopičijo podatke, gradivo, ostajajo pa pri njem, to je obtičijo pri faktografiji. Ta beseda je tukaj že padla. Tov. Zwitter jo je rabil. Mislim, da pri faktografiji lahko pozitivizem postane pomoč, neke vrste mini-filozofija, kot sredstvo, logično in spoznavno. Brž ko od faktov hočeš preiti k sintezi, če hočeš dati filozofijo določene dobe, takrat moraš obvladovati višjo znanost, drugo metodologijo, močnejšo od faktografije.

S tem nočem reči, da pozitivizem v Sloveniji ni imel nobenih dobrih idej. Recimo, dr. Bernik je dr. Ivana Prijatelja ocenil kot pozitivista, pri tem vemo, da je bil dr. Ivan Prijatelj pomembna osebnost v zgodovini. Ne gre torej pod pozitivizmom jemati samo pejorativno možnost. Mislim, da se tu moramo obnašati ne samo strpno, ampak tudi racionalno in videti v vsaki stvari dobro jedro, pozitivno jedro, ki nas vodi k uspehom.

Se nek interesanten odziv bi navedel. Pri Srečku Kosovelu, ki ni bil noben filozof in noben zgodovinar, sem našel zapisek iz leta 1925: »Zgodovinar je kritik že s tem, kako razvrstiti in pojmuje zgodovino — kako važnost ji pri človeku pripisuje«. Pesnik je kar dobro zadel bistvo, tisto nujno in današnjemu svetu in današnji znanosti potrebno hrbtenico — kako oceniti, kako spoznati človeško družbo in njeno gibanje naprej.

Povedal bi odkritosrčno: Vsak vé, da se nisem ukvarjal samo z mikro-vzorci, ampak tudi z večjimi raziskovalnimi vzorci. Obdelal sem tudi po 23 vasi skupaj, ali včasih še več. Obravnaval sem poleg drugih, tu in tam tudi manj simpatične strani v življenju podeželskih ljudi. Pozneje sem se odločil za preučevanje in študij vrednot. Raziskujem že četrto leto korupcijo. To je precej »žgečkljiva« tema in se ne tiče samo majhnih skupin. Ni torej, drobnjakarska tema, če imam vzorec, ki obsega prek 76.000 detajlnih informacij. No, in ob tem bi povedal: Pozitivizem kot tak — in tako je po vsem svetu — je v znanosti »priljubljen« včasih samo zaradi tega, ker lahko pomeni dobro kuliso za oportunistem. In če vzameš npr. en takle majhen, drobčkan problem — in s takimi si dajo včasih kar precej opravka celo v véliki SZ — s področja recimo: »kakšno je družabno obnašanje zajcev v gozdu«, s tem praktično nič ne tvegaš in se prav nič ne izpostaviš. Kakor hitro pá se lotiš na širšem (človeškem) družbenem področju vrednot, in to ne tistih, ki jih razvija-j-o izključno le filozofski ter ideološki sistemi, ampak tistih konkretnih, človeku neposredno potrebnih vrednot (v tej zvezi pa recimo: tudi v mikro-grupi), je pa to nekaj bistveno drugega! Če hočete, imam jaz tole politiko: Osebnostno sem prepričan — in to kljub temu ali pa prav zaradi tega, ko delam na problematiki korupcije tudi v svetovnem merilu — da najodločilnejše stvari, največje odločitve padajo prav v mikro-grupah. Se pravi: da majhne, neformalne grupe (no, včasih jim mirno lahko rečemo tudi klike, če so sebične in ravnajo podlo) držijo marsikdaj skupaj in marsikaj skupaj (če so klike žal, tudi v negativnem in za soljudi zelo usodnem smislu). Ampak, če se odločiš za raziskovanje teh reči, se lotiš tako rekoč svoje glave. Marsikateri znanstvenik tega ne tvega in tudi filozof ne! Le zakaj bi se nekdo, ki lahko zelo udobno, ugledno in »učinkovito« filozofira nekje visoko na oblakih, spuščal na ta nečedna tla? Saj ga lahko proglasé za norca! Le koliko filozofov pa gre npr. v neposreden spopad s klikami? Še temu se v kar največjem ovinku izognejo, da bi se lotili recimo: samo pojma klike ter njene načelne vloge v družbi. O vsem tem je najbolje prav nič vedeti, se na to čisto nič spoznati — kajti to so konec koncev zelo eksplozivne reči. No, in če se jaz zdaj lotim raziskovanja česa takega vsaj deloma tudi z empiričnimi metodami in »pozitivistično« (ne statično-pozitivistično, kot je to imel v mislih ob svoji »družbeni fiziki« Comte, zaradi česar ga je Marx upravičeno kritiziral; ampak »dinamično-pozitivistično« z ustreznějšími najsodobnejšimi tudi lastnimi metodami, zoper katere bi Marx prav gotovo ne ugovarjal, če bi jih poznal) menim, da je to pošteno in prav. In ob tem se da mnoge reči praktično zelo dobro definirati. Zlasti tako imenovane delovne definicije so tukaj nadvse koristne, in nobene fakultete z družbenega področja ni treba biti sram, če take definicije npr. vsaj začasno upošteva.

Take vrste »pozitivizem«, ki sem ga pravkar označil, se mi zdi kvaliteten, ker ne samo dopušča, ampak tudi terja poglobljanje v stvari kakršne so v praksi. Vzemimo pri nas npr. samo vprašanje definicije delavskega razreda, s katero nikanor ne pridemo na »zeleno vejo«. Zakaj si vendar ne ogledamo našega slovenskega ali jugoslovanskega delavskega razreda, kakršen je v praksi danes ta dan? Zakaj npr. tako »sramežljivo« ugotavljamo razlike (če jih sploh ugotavljamo) med delavskim razredom kakršen je bil po klasičnih pojmovanjih, in delav-

skim razredom kakršen je sedaj? Ali gre samo za ročne (fizične) delavce v industriji in drugje? O ljudeh, ki so npr. tehniki, uradniki in še kaj podobnega s funkcionarji vred, govorimo včasih z vso zavzetostjo kot o delavcih (torej članih delavskega razreda), drugič pa se nam take opredelitve spet zelo upirajo (in to včasih tudi dokaj upravičeno). Je tako prav? Kaj je z resnično delavsko zavestjo, takorekoč z razredno zavestjo teh ljudi? Koliko je pravzaprav še pravega delavstva v polnem, razrednem pomenu te besede? Ali je »klasični delavski razred« že izpuhtel? Žal, se ta vprašanja empirično ne preučujejo, ker je pri nas vsepovsod preveč oportunitizma. Zakaj neki bi se ob tem izpostavljali? Tisti, ki gre v preučevanju teh reči preblizu k resnici, si dela »medvedjo uslugo«. To vam povem iz lastnih izkušenj, ker sem se na podoben način raziskovalno ukvarjal s kmeti in se v zadnjem času tudi nekam preveč »radovedno« ukvarjam še s korupcijo, se pravi z raziskovanjem le-te.

FERDO GESTRIN

K razpravi me je spodbudil pravzaprav tov. Klopčič, ki bi ga želel dopolniti. Prav je, da smo na tem sestanku o pozitivizmu, ki sta ga uvedla s svojima preglednima in jasnima referatoma tov. prof. Jerman in tov. doc. Ule, obravnavali pozitivizem na splošno, t. j., predvsem kot filozofsko smer, da smo govorili o njegovem nastanku in izvoru, o njegovi vlogi in pomenu pa tudi prisotnosti v našem življenju oziroma v znanosti. Vendar se mi zdi, da naj bi v tej sredini, torej na filozofski fakulteti, diskusija tekla predvsem o tem, kako se je pozitivizem kazal in kako se še vedno kaže v posameznih humanističnih in družbenih vedah, zastopanih na naši ustanovi, v kolikšni meri se je v njih uveljavil, kdaj in kako ter kakšni so bili njegovi slabi ali dobri neposredni vplivi.

Vsekakor se strinjam z ugotovitvami tov. Uleta in Klopčiča pa tudi drugih, da je pozitivizem na mnogih področjih, pa tudi na področju humanističnih in družbenih ved, dal marsikaj pozitivnega, to besedo zavestno uporabljam. Vzemimo kot primer relacijo pozitivizem-zgodovina. Pozitivizem se je po mojem mnenju uveljavil v slovenskem zgodovinopisju v času, ko je le-to začinjalo kvaliteten skok na prehodu iz 19. stoletja in ko je iz deželnega okvira prehajalo na narodnostni okvir. In sicer prvenstveno kot odpor proti zgodovinskemu romantizmu, ko so mnoga dejstva slovenske zgodovine iz narodnostnih ali kakršnihkoli drugih motivov izkrivljali sebi v prid ali jih predimenzionirali. Pozitivizem je v takih okoliščinah s svojimi zahtevami, da je v znanstveni sferi treba ostajati pri pozitivnih dejstvih in naj ta dejstva, fakta govore sama po sebi, postal sestavni del osnov znanstvene metode zgodovinske vede. Tu je pozitivizem, tako menim, vsekakor odigral pozitivno vlogo v naši historiografiji.

Toda povsem upravičeno postavljamo vprašanje, kaj naj bi bil, v čem naj bi se kazal danes pozitivizem, oziroma kaj naj ne bi bil pozitivizem na področju zgodovinopisja. V tem pa se popolnoma ne bi mogel strinjati s kolegom Klopčičem. Prav gotovo ne bi kot pozitivizem označeval — kar je zelo pogost primer pri banalno pojmovanem pozitivizmu — to kar se zgodovinarjem pogosto očita, namreč faktografijo, ugotavljanje dejstev, nizanje podatkov ob nekem zgodovinskem dogajanju, procesu. Zakaj ne? Pač zato, ker je naloga zgodovinske vede,

da čim bolj točno rekonstruira potek dogajanja v preteklosti. To pa moremo storiti samo na ta način, da ob čim večjem številu virov — najboljše bi bilo na osnovi vseh obstoječih virov, kar pa seveda vedno ni mogoče — zberemo čim večjo množino dejstev, faktov. Šele na tej osnovi moremo graditi dalje in se končno v največji možni meri približati zgodovinskemu dogajanju, zgodovinski resnici. Ugotavljanje faktov v času in prostoru je osnova zgodovinske metode, zavoljo tega menim, da cela vrsta očitkov faktografije in tudi pozitivizma ni primerna in še manj pravična.

Vidim pa pozitivizem v današnjem zgodovinoписju predvsem v tem, če pisec ostaja samo pri tem, da kronološko in vzročno povezano niza ugotovljena dejstva, fakte, če ne zazna in ne opiše procesov zgodovinskega dogajanja, če ne zna brati virov tudi mimo tega, kar konkretnega navajajo, če zavestno noče ali se ne upa iti dalje od tega in ne presodi, kaj se skriva za temi dejstvi, kakšne so torej silnice zgodovinskega razvoja. Prav tako bi označil za pozitivizem, če avtor pusti govoriti zgolj samo nanizanim dejstvom in nima kot znanstvenik toliko poguma, da bi povedal tisto, kar se mu ob rekonstrukciji objektivnega dogajanja zdi subjektivno resnično, pravilno, pravično.

S tem kratkim posegom na področje zgodovinske znanosti v relaciji do pozitivizma, sem hotel zgolj nakazati, kam naj bi šla prihodnja razprava o pozitivizmu v okviru humanističnih in družbenih ved. Kajti nedvomno drži, da je v njih še dosti ostankov pozitivizma, tudi v sociologiji, kjer se po mojem mnenju uveljavlja na poseben, svojstven način. Ta razprava je potrebna zlasti iz dveh razlogov. Po eni strani zavoljo znanstvenih strok samih, ki bodo očiščene vseh ostankov in vplivov pozitivizma mogle dati globlje in boljše znanstvene rezultate. Po drugi strani pa zaradi tega, da pogumno ovržemo s svojih strok in s sebe pavšalne obsodbe pozitivizma, ki jih največkrat izrekajo ljudje, čeprav stroke in njihovih metod ne poznajo dovolj. Pogosto hočejo z etiketiranjem pozitivist, pozitivističen doseči tudi povsem drugotne cilje, če ne drugega, dati komurkoli pečat drugo ali celo tretjekategornika.

Treba bo torej v tem smislu še sklicati podobne razgovore, kjer bi razpravljali o pozitivizmu in na katerih bi posamezni predstavniki strok dali kot osnovo za diskusijo kratko analizo, kdaj in kako se je pozitivizem v preteklosti uveljavljal v stroki, kako se v njih pozitivizem še vedno kaže ter kakšna je njegova vloga in pomen v stroki.

BOGO GRAFENAUER

Podal bi samo eno pripombo. V skoraj vsem se namreč strinjam s tem, kar je povedal tov. Gestrin. Le za eno točko to ne velja — namreč glede tega, da je po moji sodbi teoretična diskusija vendarle tudi potrebna. O potrebi in pomenu teoretične diskusije in pojmov nas lahko pouči zelo nazorno dejstvo v naši razpravi. Tov. Klopčič je sklicujoč se na Schaffa proglasil Rankeja za »pozitivističnega« zgodovinarja. Kdor pozna razvoj nemške historiografije, ve, da gre pri tem za povsem neutemeljeno trditev. Ranke je predstavnik povsem drugačne smeri zgodovinoписja. On ima pomembno mesto pri uveljavljanju kritike virov in v tem smislu kritičnega zgodovinoписja, se pa bistveno razlikuje od kateregakoli poziti-

tivizma 19. stoletja. Ideal katerekoli smeri tedanjega pozitivizma je bila vizija, izhajajoča iz prirodoslovnih ved — ideal spoznati družbene mehanizme v smislu socialne fizike in njenih zakonitosti, ki naj bi veljale za katerokoli družbo, ker so nadčasovni. Tu je bistvena razlika z marksizmom, ki pri svojem iskanju zgodovinskih zakonitosti izhaja iz historizma, se pravi iz razlik med obdobji in različnimi stopnjami družbe: Marx je naravnost in izrecno zavrnil domnevo o večnosti družbenih zakonov. Ranke je sicer res trdil, da je naloga zgodovinarja dognati, »kako je v resnici bilo«, toda s tem je povezal stališče, da je to mogoče le opisati, kajti zakoni, po katerih se to dogaja, so nam nespoznavni, dogajanje pa odvisno od zgoraj, ker je »vsaka doba v posebnem razmerju do Boga«. Prav tako imenovana Rankejeva šola je pomenila v nemškem zgodovinopisju najostrejšega nasprotnika vsakršnih pozitivističnih tendenc.

FRAN ZWITTER

Izraz »pozitivizem« more imeti zelo različne pomene. Z njim moremo označiti prizadevanja priti do ugotovitve dejstev, ne da bi se vprašali, ali so ta dejstva pomembna ali nepomembna, ne da bi jih poskušali včleniti v široko sliko. Taki ljudje so in to tudi med zgodovinarji; V Franciji jih označujejo kot antikvarje; mi bi jih mogli imenovati drobnjakarje. Obstoje pa tudi v drugih strokah; med literarnimi zgodovinarji so to ljudje, ki jih pri književnikih zanimajo vsakdanja in za njihov resnični pomen prav nič pomembna dejstva; sem spada velik del današnje mikrosociologije, ki troši mnogo dela, časa in sredstev za ugotovitev dejstev, ki bi jih bilo mogoče uganiti tudi brez študija. V današnjem času, ko v vseh znanostih raste težnja po specializaciji, more biti vse to škodljivo; ozki specialisti brez širšega obzorja ne morejo pravilno oceniti niti vrednosti svojega lastnega dela. Jasno pa je, da tak »pozitivizem« ni nikak filozofski ali znanstveni nazor, ampak le izraz sposobnosti ali nesposobnosti raziskovalca.

Obstoji pa seveda še drugačen pozitivizem. Tu se hočem omejiti le na poglede na zgodovino. Že od prosvetljenstva 18. stoletja se začne uveljavljati naziranje, da predmet zgodovine ni samo politična in verska zgodovina, ampak ves razvoj človeške družbe. Obstoji pa tudi že teza o napredku v zgodovini. V zvezi s tem nastane teza o linearnem razvoju zgodovine, in to je tisto, kar navadno označujemo kot pozitivizem v historični znanosti. Tu mi ni mogoče govoriti o vseh smereh tega pozitivizma, o njegovih pristaših in nasprotnikih. Opozarjam samo, da ta problem obstoji tudi v marksizmu; v Jugoslaviji zastopa Branislav Đurđev tezo, da mnenje o linearnem razvoju ne obstoji pri začetnikih marksizma, ampak ga je stalinizem prevzel iz pozitivizma. Tu pa hočem omeniti le še dva momenta.

Popolnoma napačno je naziranje, da so v znanosti vsa dejstva enako pomembna. Zgodovinar, ki bi ne imel v sebi — zavestno ali nezavestno — nekega teoretičnega koncepta, bi zabredel v kaos. On ima v sebi notranjo cenzuro, ki mu velevala, kaj je važno in kaj je mogoče kot nevažno zanemariti. Teoretični koncepti se seveda menjajo in tudi posamezni zgodovinar mora biti pripravljen, da jih menja, če to zahteva njegova raziskava. Ne sme se pa bati tudi abstrakcij, brez katerih ne more biti nobena znanost; abstrakcije morejo biti seveda tudi

ponesrečene, a moč znanosti je prav v tem, da se dokoplje do posrečenih abstrakcij.

Ob vseh težnjah po sintezi pa ostane v veljavi stara resnica, da zgodovinske znanosti ni brez virov in brez njihovega kritičnega študija. Na tej podlagi mora sloneti vsaka historična sinteza. »Pozitivizem« v tem smislu besede je sinonim za znanost.

MACA JOGAN

Danes je bil že nekajkrat omenjen A. Comte, ki se je zavzemal za pozitivno znanost. Rada bi opozorila, da se je za »pozitivno« znanost zavzemal tudi Saint-Simon, vendar pozitivno pri Saint-Simonu nima takšne vsebine kot pri Comtu; pozitivno pri Saint-Simonu se ne veže zgolj na en možen zgodovinski navezni okvir. To omenjam zaradi tega, ker se mi zdi izredno pomembno, da *natančno definiramo vsebino celostne znanstvene usmeritve*, ki jo označujemo kot pozitivizem.

Glede samega pozitivizma v sociologiji se mi zdi potrebno razlikovati med ožjim in širšim pojmovanjem pozitivizma. Po ožjem pojmovanju je pozitivizem oznaka za smer, šolo, katere utemeljitelj je A. Comte in ki se je z njim (in delno z njegovimi učenci) tudi končala; za podobne naravnosti kasneje ob takšnem pojmovanju pozitivizma nastopajo oznake »neopozitivizem«. Zdi se mi, da je analitično primernejše in bolj spoznavno plodno lahko širše pojmovanje pozitivizma kot specifične celostne znanstvene usmeritve, ki obsega tri temeljne vidike znanstvenega prisvajanja družbenega sveta: ontološki, gnoseološki in praktično-politični. Gre za to, da poskušamo odkriti specifično diferenco te naravnosti na vseh treh ravneh, oziroma, da spoznamo, kakšni so odgovori na temeljna vprašanja o samem predmetu proučevanja, o načinu zajemanja, analize in pojasnjevanja posameznih pojavov in njihove medsebojne povezanosti v celoto ter čemu (in komu) naj ta spoznanja rabijo. Kljub različnim variacijam, ki so bile pač odvisne od posebnosti kraja in časa, so za pozitivizem značilne nekatere poglavitne skupne lastnosti v odgovorih na ta vprašanja; naj omenim le nekaj vidikov. Temeljna teoretična koncepcija družbe kot harmonične celote se je pri mnogih sociologih povezovala z načeli, da je treba družbene pojave opazovati kot stvari, kot nezgodovinska dejstva in da je merilo znanstvenosti odmaknjenost od celostne realnosti; s tem je povezano tolikokrat razglašano načelo etične nevtralnosti, ki ga je omenil dr. Vojan Rus. Prav to načelo je — kot kaže razvoj sociologije — največkrat pomenilo zahtevo po nevtralnosti do vseh tistih procesov v družbi, ki so bili potencialno rušilni. Zato je pri pozitivizmu v sociologiji pogosto dokaj očitna zveza med poudarjanjem tega načela in sprejemanjem konservativnih vrednot, ideologije. Ni tedaj naključje, če je praktična usmeritev spoznanj podrejena potrebi po regulaciji (urejanju) procesov znotraj obstoječih globalnih razmerij, ne da bi se ta problematizirala. Pogosto je torej šlo za izrazito instrumentalnost v okviru obstoječega.

Ob tako celostno usmerjeni sociologiji lahko pride do tega, da na ravni »znanstvenega« obstajajo dejstva, ki pravzaprav niso predvsem dejstva realnega, izkustvenega sveta, temveč konstrukti (bolj ali manj svojevoljni), ki lahko živijo

relativno neodvisno življenje, o čemer je govoril dr. Zwitter. Morda bi kdo ob tem ugovarjal, češ, da je potrebna abstrakcija in da je potrebno na poseben način »konstruirati« realnost, vendar mislim, da ta potreba nikakor ne izključuje vprašanja — kako konstruirati, kaj zajeti in kako pojasnjevati.

Širše pojmovanje pozitivizma nam lahko pomaga tudi pri analizi konkretne usmerjenosti sociologije v naši družbi.

BOGO GRAFENAUER

Postavil bi le eno vprašanje. Vi ste rekli, da sociologija danes zanemarja širše celotne zveze in njihovemu iskanju odreka znanstveni značaj. Mislim, da v tem pogledu vendarle obstoji razlika pri tistih socioloških šolah, ki so sicer pozitivistične, pa so usmerjene v markosociološka vprašanja. Npr. glede Gourvicha mislim, da mu nihče ne more očitati, da nebi iskal zakonitosti v svetu. V tem pogledu vsekakor išče — res pa je sam zapisal, da zgodovinarji grešijo, če mislijo, da jim bodo zakoni, ki jih postavljajo sociologi, bistveno olajšali raziskovanje vzročnosti v zgodovinskih procesih. To trdi z utemeljevanjem, da je ob primerjanju konkretnih zgodovinskih procesov in njihovi analizi mogoče vzročnost v zgodovini dokazovati bolj jasno, bolj konkretno in bolj nazorno ter zaradi tega z bolj zanesljivimi rezultati. Pravi, da so sociologi v tem pogledu bolj teoretični in bolj odvisni od zgodovinarjev kot zgodovinarji od sociologov. Tako mislim, da je v teh pogledih med raznimi smermi sociologije vendarle neka razlika. Kar ste povedali je v bistvu resnično za različne mikrosociološke smeri, ki danes v sociologiji gotovo prevladujejo. Tako kot je bil na pr. raziskovalni projekt o vplivu rdeče barve delovnih prostorov na produktivnost v podjetjih, ki je bila nekoč prijavljena z naše fakultete za republiško raziskovalno skupnost in ga je ta potrdila in finansirala.

VALTER MOTALN

Mislim, da se tudi tukaj pojavlja vprašanje postavljanja pozitivizma; namreč, hotel bi poudariti, da če pozitivizem poudarja važnost dejstev, bi se moralo tudi to vedeti, da je važno to — prej ste recimo rekli, da mora zgodovinar oz. znanstvenik zbrati čim več dejstev oz. po možnosti zbrati vsa dejstva — da je tukaj važno kaj se predpostavlja kot dejstvo. Kaj se predpostavlja kot dejstvo — o tem odloča teorija — recimo, če gledamo literarno teorijo — npr. — Cankarja, se ve, da je imel čuden odnos do žensk, da jih je obravnaval tako sporadično — torej ženske kot nekaj, kar je dodano zraven, tudi tam kjer se pojavijo nimajo nobene močne vloge — razen matere, ki je pa nekaj drugega. V luči Freudove teorije bi to bilo hudičevo važno dejstvo in literarni zgodovinar, ki bi se na to spoznal, pa če bi se mu ljubilo, bi lahko marsikaj iz tega izvelkel. Če pa ne bi bil pristaš psihoanalize, bi zanikal to teorijo . . . pa to ne bi bilo več važno dejstvo. Tako, da se moramo zavedati: vsakdo pristopa že z neko teorijo, skupaj z prejšnjim izkustvom. Poglejte recimo, če bi narisali tri točke, si takoj vsi predstavljamo, da jih povežemo v trikotnik. To je tri točke, ki določajo natanko en

trikotnik. Prav tako vemo vsi, da tri točke določajo natanko en krog. Ne moremo narediti dva različna kroga skozi tri iste točke. To je tudi jasno geometrijsko dejstvo, vendar si vsak raje misli trikotnik kot pa krog, ker je pač tega že vajen. Pigmejec, ki živi v vasi, kjer je vse bolj okroglo — kolibe in krošnje dreves, bi mogoče videl krog. Vsak pojem, ki se ga da spraviti do neke določene operacije — idealen primer je recimo v matematiki — operacija plus — vsak tak pojem, ki se ga da po nekem procesu prevesti na niz točno določenih operacij (recimo tudi gravitacija se da zvesti na merjenje ali tehtanje in skozi to se ta pojem razume) vsak tak pojem je močen.

Narava vsakega pojma je v tem, da je po eni strani konkreten, pa drugi pa obči. To so filozofi vse skozi poudarjali. Pojem je po eni strani nekaj jasnega, po drugi strani pa nekaj temačnega, konfuznega in ta njegova konfuznost je večkrat tudi dobra, ravno to pa pozitivizem večkrat pozablja. »Kako je pravzaprav čudno, da lahko v umazani vodi, z umazano cunjo pomijemo krožnik; torej zakaj ni krožnik še bolj umazan. Vse je pravzaprav umazano, na koncu pa pride ven le čist krožnik. Torej vidite, pojmi se pravzaprav drug z drugim brusijo. Ni samo tako kot je mislila recimo analitična šola, da se pojem da določiti samo sintaktično ali pragmatično. V znanosti smo v takem položaju kot mornar na ladji, ki mora na odprtem morju celo ladjo pregraditi do zadnjega vijaka, ne da bi zapeljal v dok. No to sem mislil torej — da mi nikoli nimamo čistih dejstev, da v bistvu naša praksa in pojmovni aparat — odloča kaj bo sprejeto kot dejstvo.

BOGO GRAFENAUER

Seveda se brez teorije ne da, a ob tem se vendarle moramo zavedati, da vsaka teorija raste na spoznanju dejstev. Brez tega je ni mogoče niti postavljati, niti preskušati. Vsaka teorija o vzročnosti v zgodovinskih procesih je seveda lahko pomembna kot pobuda pri raziskovanju, vendarle pa sama zase še ne zadostuje za ugotovitev vzročnosti v konkretnem zgodovinskem dogajanju: tu je vendarle vse odvisno od konkretnega dogajanja in konkretnih zgodovinskih zvez v obravnavanem procesu.

To, kar je prof. Zwitter podčrtal o razmerju teorije, zgodovinskih dejstev in abstrakcije je seveda povsem resnično. Vendar bi podčrtal, da v teh stvareh obstoji danes v svetu v historiografiji velika kriza, ker so se v zahodni historiografiji uveljavile tudi pozitivistične šole, ki zanikajo možnost raziskovanja in ugotavljanja kakršnekoli zakonitosti v zgodovini. Prof. Zwitter je v svojem nastopnem predavanju postavil utemeljeno tezo, da ni mogoče da bi zgodovina samo iskala dejstva, sociologija pa bi jih samo raziskovala s teoretične strani in iskala zakone, kako se obnašajo. Zaradi tega je zapisal, da je po njegovem bodočnost obeh znanosti v njunem čim večjem zbliževanju. Za današnjo krizo pa je značilno, da prav o vprašanih zakonitosti v zgodovini prihaja na mednarodnih zgodovinskih kongresih večkrat do zelo zaostrenih razprav: ali obstojijo v zgodovini določene pravilnosti, določeno stalno obnašanje zgodovinskih dejstev, zakonitost zgodovinskega razvoja na določenih stopnjah itd. Pozitivistična šola dosti jasno zagovarja stališče, da je zgodovina sestavljena le iz vrste posameznih stvari, iz posameznih dejstev in da ni mogoče zagotavljati zakonitosti v vsem

procesu. Taka stališča gotovo obstoje v zgodovinskih šolah te vrste. Navedel bom le dva primera: Ko smo se 1960 peljali s Šidakom na mednarodni kongres v Stockholmu, je prisedel nek belgijski zgodovinar, ki je zelo hitro začel uveljavljati takšna stališča. Povprašal sem ga, ali misli, da je habsburška monarhija 1918 razpadla po njegovem mnenju brez vzroka; osupel je odgovoril, da gotovo ne. Na to sem mu odgovoril, da je vzročnost vendarle samo drugačen izraz za zakonitost zgodovinskega procesa in nad tem se je vendar nekoliko zamislil. Drug primer je Gilson, znan francoski zgodovinar sholastične srednjeveške filozofije in avtor več znanih širših del s tega področja, ki so izšla med obema vojnoma. L. 1946 pa sem v ameriški medievistični reviji *Speculum* naletel na njegovo razpravo, v kateri je obravnaval razmerje med nekimi srednjeveškimi filozofskimi besedili. Ob tem je postavil načelno stališče, da je pri zgodovini filozofije mogoče imeti za zagotovljena dejstva le rezultate tekstne kritike o razmerjih med različnimi besedili, vse drugo je pa le mnenje o predmetu in ne več zagotovljeno dejstvo. Tudi pri zgodovini v teh smereh lahko torej govorimo o podobnih stvareh, kot se pojavljajo pri mikrosociologiji. To so oblike današnjega pozitivizma, ki pa se seveda bistveno razlikujejo od Comtovih koncepcij in namer.

LUDVIK ČARNI

V razpravi smo obeležili nekatera obča obeležja pozitivizma. Nekatera bi kazalo podrobneje razčleniti. Zdi se, da smo opravičeno razpravljali o pozitivizmu kot celoti. To posebej zato, ker pojem pozitivizma večkrat uporabljajo le za njegovo klasično razdobje ali liberalni pozitivizem, kakor ga nekateri imenujejo. V svoji klasični obliki je pozitivizem povezan z buržoaznim liberalizmom. Comtove ideje imajo pečat te družbe, z njenimi notranjimi nasprotji, ki jo je hotel reformirati. Comtove ideje so se oblikovale ob dosežkih naravoslovja, ki je v primerjavi z dotedanjim družboslovjem močno razvilo metode raziskovanja. To v razpravah o Comtu večkrat poudarjajo. Toda Comte je poudarjal specifičnost družbe in iskal specifične metode njenega raziskovanja. O teh bi kazalo podrobneje razpravljati. Mnogi poudarjajo zaslugo pozitivizma, da je usmeril raziskovalce k proučevanju virov, ki so jih skrbno zbirali, izdajali itd. R. G. Collingwood je zapisal, da so bili njegovi najvidnejši predstavniki veliki poznavalci zgodovinskih podrobnosti. Mnenja je, da je pozitivizem pridobil mnoge pristaše zaradi zahteve po natančnem opisovanju zgodovinskih dejstev. K temu bi dodal, da tudi zaradi načela, da je potrebno družbene pojave, dogajanja in ustanove, ki imajo specifične značilnosti kraja in časa, proučevati genetično. Hkrati je pozitivizem prispevek k razširitvi področij raziskovanja, med njimi tudi področje ekonomske ureditve itd. Če se omejim na razmerje do dejstev, je nesporna ugotovitev, da se vsako spoznavanje, tudi znanstveno, začne pri dejstvih. Vsa dejstva, kakor je bilo rečeno, niso enako pomembna, zato so res potrebni teoretični koncepti. Mnenje, ki ga najdemo v pozitivističnem učbeniku uvoda v študij zgodovine, da so dejstva preteklosti končni cilj raziskovanja, nas lahko pripelje le do nesmiselnega kopičenja dejstev, ki sama po sebi, ločena od drugih dejstev, ne povedo mnogo. Odnos pozitivizma do virov je bil v naši literaturi že omenjen. O njem bi lahko podrobneje razpravljali drugič, ko bomo govorili o zgodovinski

ali zgodovinskih znanostih. Odločiti pa se moramo ali v tem ali drugem okviru. Ta dilema je bila pred razpravo tudi izražena. O zbiranju dejstev bi dodal le to, naj raziskovalec zbere toliko gradiva, da bo predmet, ki ga raziskuje, poznal v polnem smislu te besede. To pa ne pomeni, da mora v vsakem primeru tudi bralca svojega izdelka obremeniti z enakim številom dejstev.

Omenil sem vzroke, zakaj je pozitivizem pridobival pristaše med predstavniki različnih družbenih ved. Toda dejstvo je, da sta bila Comte (1798—1857) in Marx (1818—1883) sodobnika. Marx pozitivnega odnosa do dejstev in druga pozitivna stališča ni nič manj poudarjal, kakor je to storil Comte. Marxova teorija pa je imela v 19. stoletju mnogo manj pristašev med družboslovci, ki so v veliki večini pripadali premožnejšim razredom. Tako kaže vzroke za večji odmev pozitivizma iskati tudi v njegovi razredni naravi.

MACA JOGAN

Zdi se mi, da ne bo odveč, če opozorim, da ni bila vsa sociologija tako pozitivistično usmerjena, ne v svetu, ne pri nas. Bila pa je zelo močna in zelo vplivna pozitivistična usmeritev, proti kateri nastopajo različne struje zlasti v sedemdesetih letih. Mislim tudi, da ni vprašanje pozitivizma le vprašanje usmerjenosti na mirkoraven, temveč tudi razlaganja t. i. makroravni.

FRANCE KLOPČIČ

Prof. Grafenauer je trdil, da Schaff ni zgodovinar in da zaradi tega težko sodi o zgodovinskih zadevah. Moram povedati, da je Schaff res predvsem sociolog. Ampak sociologija temelji na zgodovinskem gradivu in Schaff je avtor znamenitega dela »Zgodovina in resnica«. Material zanj mu je zgodovina francoske revolucije. V njej je odkril taka dejstva, na katera poklicni zgodovinarji niso opozarjali.

MATIJA GOLOB

Največkrat in najraje »ugotavljamo« tisto, kar je že itak zelo dobro znano in tudi dobro ter »zanesljivo dokazano«. Sevé se moramo znati pri tem lepo sprenvedati ter ob bolj ali manj »poštenih« kompilacijah čimbolj zanimivo duhovičiti. No, in v tem je tisti pozitivizem, ki je v resnici zanič in po pravici povedano: kriv za vse zablode. Toda, če vzamemo na primer samo tista najbolj »banalna« družbena dejstva, ki množično ter z vso težo pritiskajo na nas in na naš čas, kaj vidimo? Premnogi se jim izmikajo in si prigovarjajo: »S temi rečmi pa le ne imeti prav nobenega opravka! Taka dejstva vendar porajajo »pogrošne resnice« in sploh »pačijo« resnico! Koliko plemenitejše in neprimerno bolj vzvišeno je vendar znanstveno kompilatorstvo!« Žal, se gledé vsega tega praktični raziskovalec, ki je hkrati tudi pošten politični raziskovalec, bistveno razločuje od »teore-

tikov« (v mislih imam kvazi-teoretike). On mora iti v svojem raziskovanju nasproti neznanemu, se odločiti za odkrivanje neznanega ter nato za pojasnjevanje tega. Pri tem neizogibno mora tvegati. Mora se podati v tisto famozno »črno škatlo«, v njej pretakniti vse kote in če je potrebno, resnico dobesedno privleči na dan, pa če je še tako zoprna in odvrtna. V tem je pač edini pošten način razreševanja marsikomu sicer tako neprijetne objektivne problematike, ki ji preprosto pravimo objektivna resnica. Kaj npr. pomaga na dolgo in široko razpravljati o hierarhiji dejstev, jo tako ali drugače »prepoznovati« in »pripoznati«, če pa se nam ne ljubi iti v tisto »strašno črno škatlo« in se v njej spopasti najprej s svojo lastno lenobo in oportunističnim, nato pa sevé še z nešteti hudimi ovirami, ki nam branijo priti do resnice!

FERDO GESTRIN

Če dovolite, bi poudaril, da se mi zdi pomembno še posebej to, da o vprašanih pozitivizmu ne bi razpravljali samo v okviru ene stroke, marveč v odnosu na vse druge sorodne znanstvene panoge. Zato bi bilo najbolj koristno, tako menim, če bi nadaljnje razgovore o pozitivizmu organizirali v širšem krogu sorodnih ved, npr. vseh zgodovinskih ved. Vsaka stroka bi, kakor sem že rekel, najprej prispevala kratko uvodno besedilo, nato pa bi skušali v razpravi razčistiti probleme, primerjati vplive stroke na stroko tudi glede pozitivizma in ugotoviti tendence, kam se eventualno pod njegovim vplivom gibljejo, usmerjajo. To bi lahko najbolje organiziral in vodil Marksistični center na fakulteti. Ta način organiziranja predlagam, ker se mi zdi, da bomo tako prišli do najboljših rezultatov.

JOŽE SIVEC

GLASBENO ZGODOVINOPISJE IN POZITIVIZEM

Kolikor je razvidno iz podrobnih, v najnovejših glasbenih leksikonih objavljenih seznamov literature, ki se nanaša na razvoj muzikologije, je problem pozitivizma v muzikologiji in glasbeni historiografiji doslej še povsem neobdelan. Medtem ko velja npr. v literarni zgodovini pozitivizem kot že dolgo utrjen, čeprav po pomenu mnogo diskutiran in osporavan termin za označevanje določene smeri literarne vede, je ta termin v muzikologiji le zelo redko in mimogrede omenjen, ne da bi se pri tem sploh poskušalo njegov pomen nekoliko poglobljeno opredeliti. Razen tega tudi ni zaslediti, da bi se kateri od eminentnih znanstvenikov, delujočih na tem področju, izrecno označeval kot pozitivist. Seveda navedeno še ne pomeni, da pozitivizem sploh ni prodrl v muzikologijo, saj bi se to zdelo kar neverjetno spričo dejstva, da je bil v drugi polovici 19. stoletja najmočnejša idejno metodološka smer v območju duhovnih ved. Vzrok, da se še vse do zdaj

o vlogi oziroma vplivu pozitivizma v glasbeni historiografiji ni obsežneje razpravljalo, je verjetno tudi v tem, da še manjka del, ki bi kritično primerjala in ocenila različne metodologije v stroki in prikazala njen razvoj prav iz metodološkega vidika. Ker mi del za osvetlitev zastavljene problematike potrebne literature — tu gre zlasti za pomembne razprave, izišle v starejši tuji periodiki — ni bil na voljo, se pričujoči prikaz omejuje le na nekatere značilne znanstvene osebnosti, hkrati pa skuša zajeti v nekaj potezah še najvažnejši razvoj stroke.

Čeprav srečujemo posamezne spise glasbeno historičnega značaja že vse od pozne antike dalje, je glasbena zgodovina sorazmerno mlada stroka. Res zaživeti je mogla pravzaprav šele v 19. stoletju in ne zdi se pretirana trditev A. Einsteina, da je otrok romantike, kajti romantika je bila prva epoha, ki je gojila odnos do oddaljenejše glasbene preteklosti. Starejša obdobja takšnega odnosa sploh niso poznala. Poprej so muzicirali samo sodobne kompozicije, medtem ko so starejše tonile navzlic njihovi nesporni umetniški vrednosti v pozabo in se jih izvajalci niso niti več dotaknili. Vse zanimanje poslušalcev in glasbenikov je veljalo novemu. Takšen odnos do starega v glasbi pa se je bistveno spremenil z zoro romantike, ki beži iz sedanjosti in je zazrta v preteklost, oddaljeno, ne navadno in eksotično. Tedaj se z vso silo prebudi navdušenje za glasbo preteklosti in občuti se nujno potrebo, da se jo obnovi in doživlja. Nastajajo prve edicije kompozicij srednjega veka, renesanse in baroka, katerih število ob postopnem napredovanju glasbene paleografije v teku stoletja vse bolj narašča. Stara glasba ni le predmet preučevanja, ampak postane tudi živa praksa in realnost in jo izvajajo v okviru posebnih stilno ubranih koncertov. Hkrati njeno poznavanje pomembno vpliva na sočasno glasbeno tvornost vrste skladateljev, ki se ob njej oplajajo in dosežejo svojstveno ustvarjalno sintezo novega in starega.

Ob vsem tem pa kajpak ni mogoče zanikati dejstva, da se je znanstveni interes za glasbeno historiografijo že začel manifestirati v 18. stoletju. Vendar je tedaj glasbena historiografija drugače motivirana kot pozneje v 19. stoletju. Kot osnovno gibalno silo je čutili težnjo za zadovoljitvijo nekakšne radovednosti in ne za oživiljanjem starih umetnin. Ne glede na to gre prosvetljenemu veku za sluga, da je dal prve obsežnejše in celovitejše prikaze splošnega glasbenega razvoja, ki več ne temelje na pripovedovanju legend in anekdot in ki ne nizajo samo golih faktov, ampak že dajejo točen opis in kritičen pretres dokumentarnega gradiva ter razumsko razlagajo in med seboj povezujejo posamezne stvari. Pri tem seveda ni mogoče spregledati značilnega gledanja na glasbeni razvoj iz aspekta sedanjosti in aspekta postopnega napredovanja, ki naj bi doseglo svoj vrh v sedanjosti. Takšno gledanje je zlasti poudarjeno v »General History of Music« (1777—1789) Charlesa Burneya. Temu sicer nenavadno bistremu in duhovitemu opazovalcu sodobnega muzikalnega dogajanja širom po evropskem kontinentu se je zdelo kratkomalo nepojmljivo, da so bila obdobja, v katerih je glasba že dosegla dosti višjo stopnjo mojstrstva in umetniškega dostojanstva kot v njegovem času.

Če odmeva evolucionistično historično pojmovanje razsvetljenstva še npr. v »Geschichte der europäisch-abendländischen Musik« (1834) Dunajčana R. G. Kiesewetterja (1773—1850), pa se je proti njemu okrog sredine stoletja odločno postavil veliki belgijski raziskovalec F. J. Fétis (1784—1871), eden prvih, ki je

videl v glasbeni preteklosti nekaj drugega kot predmet zgodovinske radovednosti. Fétis ne vé le za minula obdobja glasbe, ampak jih primerja in vrednoti glede na njihove časovne razmere. Zanj je največja ovira pri pravični presoji glasbenih del prav omenjena doktrina razsvetljencev. Po njegovem prepričanju glasba ne napreduje, ampak se samo transformira, napredujejo edino njena materialna sredstva. Preteklost se da razumeti in ceniti le, če opustimo zakoreninjene ideje, navezane na sedanost in nedavno preteklost. Vsaka družba in doba si omišljata svoje umetniške konvencije in zato tudi svojo vrsto glasbe.

Nadaljnje nove in pomembne perspektive je glasbenemu zgodovinopisju odprl Fétisov mlajši češko-avstrijski sodobnik Wilhelm Ambros (1816—1876). Res je, da prejšnjega ne dosega po univerzalnosti glasbenega znanja, zato pa ga prekaša po svoji izredni splošni razgledanosti in spričo širine svojega znanja na glasbenem, umetnostno zgodovinskem in literarnem področju zasluži upravičeno vse občudovanje. Ambros, ki se je zgledoval pri J. Burckhardu in je poznal tudi dela umetnostnih zgodovinarjev Franza Kuglerja in Moritza Carrièrea (zlasti slednjega »Umetnost in korelaciji s kulturnim razvojem«), je bil sposoben uveljaviti na glasbenem področju kulturno historični vidik. Tako se v njegovih »Geschichte der Musik« (1862—1882) prvič pojavlja stalno vzporejanje razvoja glasbe z razvojem likovnih umetnosti in poskus, da se razume, čeprav še iz romantično idealističnega gledanja, vse umetnosti kot izraz istega duha časa in enotnega kulturnega konteksta. Od predstavnikov mlajše generacije loči Ambrosa odpor proti enostranosti in nenaklonjenost ozki specializaciji. V tem je njegova moč in šibkost. Predvsem ga odlikujeta močna intuicija in čut za velike zgodovinske zveze, pri čemer včasih pogrešamo preciznost v postavljanju znanstvenih vprašanj in metodološko skrbnost v podrobnostih. Njegove sodbe niso vselej dovolj utemeljene. V Ambrosu se svojstveno združujeta trezen historik in temperamentno zaneseni esejist, objektivnost in subjektivnost s poudarkom na estetskem podoživljanju umetnin. Ne glede na to, da je Ambros v marsičem lahko bil potokaz prihodnjim generacijam, je razvoj glasbenega zgodovinopisja proti koncu 19. stoletja v znatni meri krenil v drugačno smer.

Pozabiti namreč ne smemo, da so prav tedaj zelo močna prizadevanja za osamosvojitve muzikologije in glasbene zgodovine, ki ji nazadnje tudi uspe, da se postavi enakovredno ob stran drugim duhovno znanstvenim disciplinam. Tako ne preseneča, da se je začela ozirati po nekaterih novih orientacijah in metodah, ki so tam že prodrle. Čeprav sta se pojavila prva univerzitetna predavatelja za glasbeno znanost v Bonnu in Berlinu že leta 1826 oziroma 1830, pa je preteklo še precej časa, da je postal leta 1871 E. Hanslick na dunajski univerzi prvi redni profesor za estetiko in zgodovino glasbe. Razumljivo, da se je moral sprva večji del glasbeno zgodovinske dejavnosti še dlje časa odvijati izven univerze, ki je prevzela glavno iniciativo šele, ko se je muzikologija definitivno etabrirala v smislu akademske discipline.

Podobno kot družbene in druge duhovne vede se je v drugi polovici stoletja glasbena zgodovina znašla pred zahtevo, da se preuredi po metodološkem zgledu eksaktnih ved in naravoslovja. Pojavila se je težnja, da postane pozitivna znanost. Tako je hotela veliko bolj načrtno kot dotlej zbirati, opisovati in analizirati gradivo, ter čim točneje dokumentirati dejstva. Posebno pozornost naj bi izkazovala tistim sestavinam kompozicije, ki so dostopne empiričnemu zaznavanju

ali celo merjenju: melodični strukturi, ritmičnim značilnostim, harmonskemu stavku, instrumentaciji in vsem podrobnostim oblike in celotne gradnje. Prizadevala si je, da izdelava empirično, objektivno metodo in da se izogiba intuitivnemu, subjektivnemu, skratka vsemu, kar se ji je zdelo neznanstveno, pri čemer je videla svojo nalogo tudi v tem, da odkriva zakonitosti, ki jim je podrejena glasba.

Razločno v takšno pozitivistično smer je med tedanjimi muzikologi naravnal svoje historično delo Hugo Riemann (1849—1919), ki je ena zadnjih univerzalnih glasbenih osebnosti in ki je kot tak v sebi združeval zgodovinarja, teoretika, pedagoga, komponista in izvajalca. Ne glede na nepravilnost vrste njegovih tez in metod je prav on dosti prispeval znanstvenemu ugledu muzikologije in njeni enakopravnosti v družbi znanosti ter tako tudi ne malo pripomogel k njenemu sprejetju med akademske discipline na nemških univerzah.

Riemann si je omissil svojstveno abstraktno naturalistično pojmovanje glasbene zgodovine. Po njegovem naziranju je naloga zgodovine umetnosti, da dožene naravno zakonitost, ki zavestno ali nezavestno ureja umetniško ustvarjanje in da to zakonitost prikaže v sistemu logičnih aksiomov. Predvsem pa je zanj dejanski namen historičnega raziskovanja da spozna tisto prazakonito, ki je skupno vsem časom in obvladuje vse občutje in umetniško oblikovanje. Riemannu je dominanten pojem musica perennis, višek historičnega spoznanja je spoznavanje stalnih konstituent. Ob tem mu sicer ni mogoče spregledati posebno, iz česar, kot se zdi, izhaja življenje in barva, vendar je to brez osrednjega pomena za zgodovino. Spreminjajoči se okus epoh ne more ovreči osnovnih naravnih zakonov, v okviru katerih je seveda možna pisana raznoterost in tako tudi nastajajo, razpadajo in tonejo v pozabo umetne oblike. Riemann je bil torej prepričan o določeni homogenosti glasbe vseh časov in ljudstev. S tem v zvezi je npr. tudi njegovo členjenje vse glasbe v osemtaktne skupine s štirimi glavnimi akcenti, princip, ki ima dejansko le omejeno veljavo, čigar aplikacija npr. na srednjeveško glasbo pa se je že večkrat izkazala kot zelo zgrešena. Bil je nasprotnik poetično literarnega razlaganja glasbe in se je odločno izrekel za avtonomijo muzikalnega pojmovanja. Pri njem je v ospredju tehnično formalna analiza izredne podrobnosti, za katero je razvil tako temeljito metodologijo kot še nihče pred njim. Ta metodologija je osnovana na pojmovanju del kot gradbene organizacije strukturnih elementov, segajočih od motiva vse do forme celotne stvaritve. Čeprav gre za dokaj enostransko izhajanje iz glasbenega klasicizma, pa moramo priznati, da je prav z Riemannom dosegla analiza kompozicij nov pomen. Glede na vse to, seveda ne preseneča, da motri Riemann tudi glasbeni stil izrazito iz formalne plati, pri čemer se za osebno in kulturno komponento komaj zmeni. Takšna orientacija ga kaže v popolnem nasprotju s starejšo glasbeno historiografijo, ki je gledala na glasbeno zgodovino kot na delo posameznih pomembnih osebnosti (npr. Spitta, Jahn, Chrysander) ali pa je glasbo tesno povezovala s splošnim duhovnim in kulturnim dogajanjem.

Pri Riemannu je zgodovina ločena od estetike, ki zavzema med glasbenoznanstvenimi disciplinami najvišje mesto. Historia šele pripravlja kot filologija estetski prijem, ki vsemu, kar je historično eruirano, torej svojemu demonstrativnemu gradivu, zabranjuje pomen nasprotne kategorije. Potemtakem je propevitična disciplina, ki se ukvarja z zunanjim slojem glasbenih dokumentov preteklosti: urejuje, preverja in za enkrat še brez vrednotenja razčlenjuje gradivo,

da se končno lahko gladko odvije estetski prijem. Po Riemannu se glasbeno historično delo deli v dve glavni kategoriji, namreč preučevanje ohranjenih spomenikov in prikaz razvoja glasbe. Na ta način bi bila glasbena zgodovina nekakšna kulturna varianta starih pojmov, kot sta »prirodopis« in »naravoslovni razvojni nauk« (Natur- und Entwicklungsgeschichte). »Prirodopisni« ravni preučevanja ustreza opis sedanjih in preteklih dejstev. V tej zvezi se zgodovina loteva deskripcije virov in identifikacije značilnosti njihove vsebine. Seveda je treba večkrat poklicati na pomoč še glasbeno paleografijo, ker je nujno spartiranje kompozicij, zabeleženih v starih notnih pisavah. Popisane značilnosti, oziroma njihov izbor dajejo vodila za uvrščanje virov v razrede, pri čemer tvorijo, kar zadeva samo njihovo vsebino, glavne razrede avtorji in glasbene zvrsti. Višjo raven predstavlja zgodovina razvoja. Vendar ta pri Riemannu skoroda ne pomeni več kot zaporedje glasbene produkcije — popolno izpolnitev kronološke sheme sistema kakor tudi njegovo delitev oziroma periodiziranje, vseskozi nekakšno povezovanje v večje enote glede na tehnološke poteze, ki so tipične za posamezna obdobja kakor tudi za posamezne narode, dežele, glasbene ustanove ipd. Čeprav Riemann sicer pri tem občasno omenja določeno povezanost z razmerami časa, pa ima ta pri njem nepomembno vlogo.

Vpliv pozitivizma in prirodoslovja izstopa tudi v delu znamenitega avstrijskega muzikologa Guida Adlerja (1855—1941), ki je v tistem času prispeval bržkone največ k afirmaciji svoje stroke. Energično in vztrajno je pobijal očitke tistih, ki so trdili, da »nedoločljiva« narava glasbe onemogoča, da bi v njej lahko realizirali zahtevo stroge znanosti. Kot Riemann se je Adler prizadeval za historično objektivnost, vendar je metoda, ki jo je izdelal on, ne glede na nekatere pomanjkljivosti, nedvomno jasnejša, trdnejša, došti bolj uporabna in po potrebi tudi bolj prilagodljiva. Zato se ni čuditi, da je Adler kot utemeljitelj novejše dunajske glasbeno zgodovinske šole izseval svoj izredno močan vpliv širom po Evropi in še dlje. To pa nas tudi opravičuje, da mu tu izkažemo posebno pozornost in se ob njegovem delu dlje zaustavimo. Adler, ki je poznal spise umetnostnih zgodovinarjev A. Riegla, A. Schmarsowa in H. Wölfflina ter tudi filozofa W. Diltheya, proglasi glasbeno zgodovino kratkomalo za zgodovino stila in vidi v stilu središče obravnavanja in razumevanja umetnosti ter merilo za presojanje umetniških stvaritev. Svoja naziranja je najprej podal v razpravi »Umfang, Methode und Ziel der Musikwissenschaft« (1885) in v nastopnem predavanju »Musik und Musikwissenschaft« (1898), nato pa jih je še razširil in temeljito poglobil v knjigah »Der Stil in der Musik« (1911) in »Methode der Musikgeschichte« (1919).

Za razliko od Riemanna Adler ne osredotoča pozornosti na stalne silnice, ki kljubujejo zgodovinskemu spreminjanju, ampak na posebno, na vse tisto, kar je nestalno, se nenehno razvija in preobraža. Zato vidi glavno nalogo muzikologije v preučevanju razvoja in spoznavanju bistvenega svojstva tonske umetnosti. Ta razvoj pa je zanj izrazito organski in v njem se vrste razvojni momenti v stalnem zaporedju. Stil epohe, šole, umetnika in dela ne nastane slučajno kot zgolj naključni izraz umetniškega hotenja, ampak temelji na zakonih nastajanja, rasti in opadanja organskega razvoja. Ne pozabimo, da je Adler že zgodaj poskusil prenesti v razpravi »Die historischen Grundklassen der christlich-abendländischen Musik bis 1600« (1880) evolucijsko teorijo znanega pozitivističnega teoretika Herberta Spencerja na glasbeno področje, nakar je svojo zamisel v tej smeri še

nadaljeval. Seveda je Adlerjev koncept »razvojne zgodovine« dokaj razsežnejši in dognanejši kot pri Riemannu, kjer ta, kot smo videli, ni presegal kronologije in smiselnega periodiziranja. Adler je prvi, ki je genetski model in misel o organizmu in organičnosti izdatno in v vsej učinkovitosti izkoristil v glasbeni zgodovini. Ta ideja, ki sta jo sicer nakazovala že Ambros in Fétis, pa tudi gotovo varuje zgodovinarja, da bi nepremišljeno zapostavljal relativno primitivnejše pred bolj razvitim, torej preprečuje zablodo, v katero je zašla glasbena historiografija razsvetljenstva.

Pri Adlerju zgodovinsko znanje ne služi več estetiki kot demonstracijsko gradivo. Glasbena zgodovina je zdaj popolnoma avtonomna in zavzame med muzikološkimi disciplinami najvišje mesto. V njenem okviru naj muzikalno spoznanje privede do najčistejše objektivnosti, ki pa je vselej ogrožena, kadar toleriramo subjektivno neposrednost. Zato se zdi Adlerju vodilni pojem o muzikalnem lepem dvomljiv. Ta je emocionalno vezan, ne stoji na realnih tleh in se poslužuje stvari, ki jih ni mogoče natančno pretehtati. Potemtakem ne sodi v zgodovino, kot si jo zamišlja on. Imperativ stroge objektivacije sicer težko dostopnega raziskovalnega področja glasbe ima za posledico nekakšno biologiziranje kulturne oziroma glasbene zgodovine: h glasbi se pristopa znanstveno razumsko, kot da bi bila fenomen narave. Seveda pa nezaupanje do neposredno estetskega reagiranja še nikakor ne pomeni, da bi bilo samo vrednotenje umetnin za Adlerja nepomembno. Nasprotno, izredno važna njegova dolžnost je prav v tem, da oceni dela glede na njihov pomen in filogenetsko učinkovitost v zaporedju pojavov določenega stilnega obdobja. Takšno ocenjevanje pa je objektivno in ni rezultat subjektivnega okusa ali samovoljnosti. Sodbe okusa dopušča Adler kvečjemu le v biografistiki glasbenih umetnikov, ki jo pa šteje med pomožne vede historičnega dela muzikologije.

Močno je grajal svoje sodobnike, ki so napravili iz zgodovine niz imen raznih skladateljev. Enako je veljala njegova kritika romantičnemu kultu herojev, tj. zgodovini, napisani v smislu obravnave vodilnih mojstrov, kajti do prave podobe celotnega razvoja pridemo le, če poznamo velike in manjše mojstre. Prav iz želje, da prikaže v historični perspektivi slednje, pa se je porodila tudi monumentalna serija »Denkmäler der Tonkunst in Österreich«, katero je spodbudno in smotrno urejeval v letih 1894 do 1938, a se nadaljuje pod vodstvom njegovih naslednikov še vse v današnje dni.

Kot predlaga Adler, naj zgodovinar, ko študira razvoj glasbe, izhaja iz posameznih del. V tej zvezi močno poudarja analizo in postavlja vrsto na strukturo kompozicije nanašajočih se kriterijev, ki so razloženi v splošnih poglavjih kot Ritmične značilnosti, Tonaliteta, Polifonska struktura, Uglasbitev besedila, Obravnava instrumentov, Izvajalska praksa. Ob tem nikakor ne smemo prezreti še važnega opozorila, da mora raziskovalec tudi dojeti umetniško celoto in to tako živo in intenzivno kot umetnik, ki skladbo reproducira, kar kaže torej na značilen moment podoživljanja.

V svojem programu historične objektivacije, ki mu po temeljitosti izdelanosti skorajda ni enakega, zahteva Adler pri kritičnem študiju nekega glasbenega dela upoštevanje dveh dimenzij: horizontalne in vertikalne. Medtem ko prva dimenzija povezuje delo v smeri nazaj in naprej, ga druga opredeljuje kot produkt svojega časa, kraja nastanka, določenega avtorja, šole ipd. Kljub sila skrbni in

premišljeni izdelavi pa nam Adlerjev program ne da v celoti pričakovanega pojasnila in učinkovitost njegovih metod le ni tako velika, kot bi si obetali. Najbolj oprijemljiva je horizontalna dimenzija relacij in to ne nazadnje zato, ker se lahko opira na formalne primerjave. Je čisto interno muzikalne narave in ustreza v skladu z osnovnim genetskim modelom glasbeni »konstituciji«. V njenem območju lahko raziskovalec nedvomno ugotovi, kaj je vplivalo na delo iz pretekle glasbene tvornosti in kakšen vpliv je to imelo na sledeča obdobja. Tu lahko torej izvede komparacijo dela z deli, ki ga obkrožajo: s predhodnimi, sočasnimi in poznejšimi. Manj jasna pa se kajpak zdi vertikalna dimenzija, ki jo je mogoče označiti kot »dejavniki okolja«. Ta gre očitno prek območja glasbe in zajema med drugim duha dobe, ki je v zgodovini neprestano na delu, vpliva na nastajanje dejstev in si pokorava posameznika, celo največje genije. Ali poda tu Adler popoln seznam vseh v poštev prihajajočih relacij, ni niti toliko važno, vsekakor pa je tu dokazljivost manj gotova. Naj bo že kakorkoli in naj bo zgodovinski kompleks pogojev od duha časa pa vse do podnebnih razmer homogen ali ne, ostane nazadnje, kot se izraža sam Adler, le še nek »takorekoč metafizični del stilne kritike«. Ob tem se nadalje tudi vprašujemo, katera dimenzija je zanj primarna, pomembnejša. Iz njegove formulacije razberemo, da je to prva, ker označuje dejavnike okola kot akcidentalne, torej kot drugotne, spremljevalne. To pa je seveda enostransko, saj je globoka in nerazdružljiva vez med eno in drugo komponento neutajljiva in fundamentalne pomembnosti socialno ekonomskim silnicam kot primatu razvoja umetnosti ni mogoče odrekati.

Končni namen, nekakšen nadrejen zaključni akt opisane dvojne analitične relativizacije je določanje stila, v katerem naj bi se Adlerju izpolnilo glasbeno znanstveno spoznanje. To je skupno motrenje vseh pred tem ločeno obdelanih aspektov. Njihova sinopsa pa ne vodi le k sumi, ampak k nečemu, kar je več in je povsem enovito in organskega značaja. Stil je kompleks najvišjega reda in je zgrajen na osnovnih, nižjih objektih, na oblikovnih in vsebinskih svojstvenostih, ki so usmerjene v notranjost glasbe in navzven. Ob tem daje Adler tudi slikovito primerjavo iz eksaktne prirodoslovne znanosti, ko pravi: »Tako kot združitev vseh delcev, ki so dobljeni z rezi mikrotoma, omogoča anatomu in biologu napredovati iz prehodnih štadijev do zajetja celote, so delne raziskave glasbenega zgodovinarja le pripomoček, da pride do predmetov najvišjega reda v opazovanju celotnega poteka zgodovine in da doseže strnitev.« Žal pa nam Adler po vseh razlagah še vedno dolguje konkretno pojasnilo glede metodološke poti, po kateri naj bi se povzpeli do omenjenega bleščečega vrha. Čutiti je, da tu nekaj zmanjka, da je tu nastala neka praznina, prek katere naj bi pomagala kratkomalo intuicija. V jeziku znanstvenika, ki si tako prizadeva za eksaktnost in objektivnost, pa pride do izraza kar neka preroška slutnja, ko resignira z besedami: »Skrivnosti umetniške dejavnosti je večinoma mogoče le nakazati in razlagati s pogledom vedeža«. Cilj, za katerim je težil Adler, je pozneje bržkone realiziral v svojih glasbenih interpretacijah šele Th. W. Adorno. Pri tem pa ne postanejo dominantne le sociološke implikacije, ki jih je Adler nakazal, ampak je izpeljana intencija poslednje stilne sinteze z ustreznim izražanjem, ki je brez skrivnosti in poetskega parafraziranja.

Medtem ko sta si Riemann in Adler vsak po svoje prizadevala, da približata glasbeno zgodovino eksaktnejšemu naravoslovju in jo napravita po možnosti konkretno in pozitivno, pa je važno dejstvo, da smeri, ki sta ju razvila ta muziko-

loga, nista ob koncu 19. in začetku 20. stoletja edini, ampak da deluje vzporedno še tretja, ki se od njiju dokaj razlikuje, čeprav vključuje neke pozitivistične primesi. To predstavlja Hermann Kretzschmar (1848—1924), poleg obeh omenjenih v tistem času najpomembnejši muzikolog. Kretzschmar je v nekem smislu nadaljeval in poglobljal Ambrosa in tako je bilo njegovo raziskovanje osredotočeno v odkrivanje organske zveze glasbe z evolucijo splošne kulture in duha dobe. Zanj je poslednji in najvišji cilj glasbeno historičnega raziskovanja estetski, glasbena zgodovina pa je iz perspektive gledana uporabna estetika, zbirka z resničnim izkustvom pridobljenih spoznanj, ki postavlja poleg potokazov tudi svarila. Kretzschmar je zavračal tako formalno analitični pristop kot naturalistično deskripcijo, a je bil hkrati dovolj kritičen in skeptičen do historične informacije. Kot prvi antipod Riemanna, je izdelal svojo metodo izrazne analize, temelječo trdno na tehničnih kriterijih. To je glasbena hermenevtika — poskus aplikacije Diltheyeve hermenevtike na zgodovino glasbe — katere jedro je motivični oziroma tematski značaj, kot ga opredeljujeta interval in kontura.

Pozitivizmu povsem nasprotno stališče pa zastopa še zlasti Kretzschmarjev mlajši francoski sodobnik Romain Rolland (1866—1944), ki poudarja bolj pomembnost intuicije kot razuma in hoče prodreti v globine ustvarjalcev in časa, v katerem so ti živeli. Bil je prepričan, da je zaradi svoje univerzalnosti, globine in spontanosti prav glasba tista, ki prva odrazi osnovne spremembe v družbi. Njegova sintetična metoda (muzikologija, literarna veda, psihologija) osvetljuje ustvarjalni proces velikih mojstrov (Händel, Beethoven), prikazuje zvezo med kulturnim in političnim življenjem narodov in odkriva na podlagi kritičnega presojanja glasbenih del preteklosti in sedanjosti njihove trajne vrednosti.

Čeprav je približno po letu 1900 kulturno zgodovinska smer postopoma pridobivala na pomenu, pa to pozicije Adlerja ni omajalo, kar je navsezadnje tudi razumljivo, ker je bilo njegovo gledanje dosti široko in v določenem obsegu upoštevanja splošnih kulturno socialnih dejavnikov ni bil nenaklonjen. Adler je vzgojil dolgo vrsto muzikologov, ki so večinoma nadaljevali in dopolnjevali njegovo delo. Po principih, ki jih je postavil on, so nastajale številne disertacije in druge znanstvene razprave ne le na Dunaju, ampak širom po svetu. Ne pretiravamo, če trdimo, da je duh njegovega dela ostal živ še vse do današnjih dni. Medtem ko je dal že Adler izvrsten primer celovitega in zaokroženega prikaza stila epohe s poglavjem »Die Wiener klassische Schule«, objavljenim v »Handbuch der Musikgeschichte« (1924), ki ga je urejal on, pa je njegov učenec Wilhelm Fischer napisal genezo dunajskega klasičnega stila (»Zur Entwicklungsgeschichte des Wiener klassischen Stils«, 1915). Sledeč Adlerjevemu principom so se nekateri muzikologi tudi lotili obravnave osebnega stila velikih komponistov. Tu zasluži zlasti pozornost obsežna razprava »The Style of Palestrina and the Dissonance« (1923, 1925, 1927) danskega muzikologa Knuda Jeppesena. V njej avtor ne preučuje niti skladateljevega življenja niti posameznih njegovih del. V središču obravnave je uporaba disonance pri Palestrini, hkrati pa je upoštevana še celotna zgodovina disonance pred znamenitim rimskim mojstrom. Tako je problem prikazan razvojno v osvetlitvi kakršno pogrešamo v različnih učbenikih o kontrapunktu. Razprava je tudi najbolj tehtna analiza Palestrinine obravnave ritma, melodične linije in menzure. Jeppesen označuje svojo metodo kot empirično deskriptivno in jo izrecno identificira z Adlerjevo. Točno ugotavlja mesta pojav-

ljanja posameznih elementov in opazuje kontekst, v katerem ti nastopajo, z namenom, da odkrije sintaktične zakone, ki jih obvladujejo. To pa je pravzaprav metoda, katere se poslužujejo lingvisti, ko raziskujejo sintaktične zakone jezika. Sprejeli pa so jo v zadnjem času tudi glasbeni semiotiki, ki močno teže za objektivnostjo in vidijo v glasbi mrežo relacij med elementi, katere upravljajo zakoni strukture. Spriču umirjenosti in jasnosti glasbe Palestrine prihaja Jeppesen do sklepa, da daje primerjava z renesanso ali barokom le pičle rezultate in opozarja, da ima glasba lastno tehnično zgodovino, neodvisno od časovnih pojavov. Zato bi bilo najbolje, da glasbeni zgodovinar zgradi svojo klasifikacijo na elementih, ki so lastni le njej oziroma da kratkomalo izhaja iz nje same.

Prepričanje, da je treba gledati na glasbeno zgodovino kot na neločljiv del celotne duhovne zgodovine in ne le kot na zgodovino posebne umetnosti, se je zlasti okrepilo po prvi svetovni vojni. Vplivu, ki so ga izsevala dela filozofa in kulturnega zgodovinarja W. Diltheya in ki je že močno odjeknil v drugih umetnostno znanstvenih disciplinah, je na široko odprla vrata tudi glasbena zgodovina. Ne glede na to kako različna naziranja in metode so zagovarjali predstavniki duhovno zgodovinske smeri, pa so si vsi edini, da je glasba eden od izrazov človeškega duha in ga zato tudi določa zgodovina tega duha. Hkrati se tudi vse bolj poudarja nujnost podoživljanja umetnine. Vse to pa vodi k poglobljenemu spoznavanju in razumevanju historičnosti in vrednosti vsega glasbenega mišljenja in ustvarjanja. Od nauka te smeri živi v marsičem historična muzikologija še danes v različnih deželah.

Nadaljnji močan vzpon je doživela historična muzikologija v nekaj zadnjih desetletjih. Hkrati z nespornimi dosežki v reševanju zapletenih, povsem specialnih problemov, izredno razširitvijo baze virov in odkritjem novega poprej neznanega gradiva pa so se pojavile nekatere negativne tendence: slaba sposobnost posploševanja, odsotnost kulturno zgodovinske perspektive in formalistični odnos do virov. Tako je na X. kongresu Mednarodnega muzikološkega društva leta 1967 v Ljubljani njegov predsednik F. Blume ostro postavil vprašanje neopozitivizma in pretirane, čezmerne specializacije, ki se veže na mikroskopsko drobne teme in ne vodi do nikakršne širše historične panorame. Eno in drugo ima za muzikologijo nevarne posledice: izoliranje raziskovalcev med seboj in snovnih področij drug od drugega ter vse večje izločevanje glasbene zgodovine iz univerzalne zgodovine. Z neopozitivizmom se vežejo v zadnjem času med drugim razne statistične stilne analize s pomočjo elektronskih računalnikov, ki posvečajo vso pozornost zunanjim formalnim elementom, a žal zanemarjajo bistveno vsebinsko estetsko stran.

Na Slovenskem opazamo v drugi polovici 19. stoletja, torej v času, ko se je v svetu zlasti pod vplivom pozitivizma muzikologija in z njo glasbena zgodovina že teoretično izgrajevala in razvijala v sistematično znanstveno celoto, šele prve zelo skromne amaterske poskuse glasbene historiografije, ki so seveda še daleč od znanstvene utemeljenosti. Ti ostajajo v mejah preproste zgodovinske opisnosti in tako se povsem zadovoljijo samo z bolj ali manj ohlapno faktografsko in kronološko obnovo dogajanja. Tu omenimo najprej knjižico »Frau Musica in Krain« (1877) publicista in novinarja Petra Radicsa, ki je bil zelo plodovit na področju naše splošne in kulturne zgodovine. Gre za vrsto nekakšnih skic iz glasbene

preteklosti na Slovenskem, ki jih je avtor deloma opremil z navedbo uporabljenih virov in literature. Ožjega značaja je Keesbacherjev spis »Die philharmonische Gesellschaft in Laibach, seit dem Jahre ihrer Gründung 1702 bis zu ihrer letzten Umgestaltung 1862«, nekakšna monografija, ki jo je avtor pozneje (1901) v rokopisu še znatno razširil in dopolnil. S tem delom nam je dal Keesbacher, ki je bil po poklicu zdravnik, sicer pa vnet glasbeni ljubitelj, urejevalec izvestij Filharmonične družbe in končno njen ravnatelj, upoštevanja vreden vir za poznavanje zgodovine omenjene ustanove in glasbe v nekdanji kranjski prestolnici. Razvojno značilnejši se zdi Fran Rakuša, učitelj in vnet glasbeno prosvetni delavec, s svojo knjigo »Slovensko petje v preteklih dobah« (1890). Čeprav Rakuša še zdaleč ni napisal zgodovine slovenske glasbe in pri njem pogrešamo historično kritičnost, zanesljivost v posameznostih in sistematično obdelavo gradiva, zasluži njegova knjiga pozornost, saj predstavlja njeno prvo poglavje za tisti čas kar pogumen poskus podati nekakšen strnjen oris razvoja slovenske glasbe vse od naselitve Slovencev do začetka delovanja Glasbene maticе. Zanikati tudi ni mogoče, da daje to delo poznejšim raziskovalcem slovenske glasbene zgodovine vrsto vrednih podatkov.

V območje znanstvenega se je naše glasbeno zgodovinarstvo povzpelo po zaslugi Josipa Mantuanija (1860—1933) šele ob vstopu v 20. stoletje, s tem pa so se tudi šele lahko začele uveljavljati nekatere temeljne pozitivistične metodološke zahteve, tako glede objektivnosti in eksaktnosti, kar se skuša doseči s kritičnim preverjanjem podatkov ter z natančnim dokumentiranjem in dokazovanjem sleherne trditve. Mantuani, ki je deloval kot kustos glasbene zbirke v Dvorni biblioteki na Dunaju vse do leta 1909, ko je postal v Ljubljani ravnatelj Deželnega muzeja, je izkazoval pozornost tako širši evropski kot slovenski glasbeni preteklosti. Povsod se je izkazal kot temeljit in podrobno analitičen raziskovalec, ki pa mu ni bila končni cilj širša sinteza. Bil je prvi, ki je začel sistematično zbirati gradivo za slovensko glasbeno zgodovino. Žal pa nabranega gradiva ni več utegnil v celoti obdelati in je znaten del tega moral ostati neizkoriščen. Posebno dragocena so njegova prizadevanja za Gallusa. Skupno z E. Bezecnyjem je v letih 1899 do 1919 izdal v okviru že omenjene edicije »Denkmäler der Tonkunst in Österreich« celoten njegov Opus musicum, ki ga je opremil s podrobnim revizijskim poročilom in bibliografijo Gallusovih skladb. V uvodu je osvetlil mojstrovo biografijo in utemeljeno opozoril na njegovo slovensko poreklo. Sicer so med Mantuanijevimi deli še razni specialni faktografski glasbeno zgodovinski in biografski spisi ter zaokroženi in strnjeni pregledi, ki zajemajo npr. razvoj slovenske opere, celotne slovenske glasbe oziroma glasbe pri južnih Slovanih. Mantuanijeva glasbena in vsestranska razgledanost prihaja do veljave predvsem v njegovi obsežno zasnovani »Geschichte der Musik in Wien, I« (1904), ki sega vse do vlade cesarja Maksimilijana I., tj. do začetka 16. stoletja. Tu avtor ob naslonitvi na številne vire in obilno literaturo ne podaja samo faktografsko rekonstrukcijo zgodovine glasbe v avstrijski prestolnici, ampak odpira tudi prostrano panoramo političnega, literarnega in sploh duhovnega dogajanja posameznih obdobj. Vendar kaže, da je to storil bolj kot iz težnje po iskanju značilnega skupnega duha časa v prizadevanju, da čim bolj osvetli in dopolni podobo glasbenega dela, ki je bilo večkrat tesno spojeno z literarnim (tu mislimo zlasti na znamenite Minnesingerje) in v svojem razvoju tudi dokaj odvisno od vladajočih političnih razmer.

Ob Mantuaniju sta posegla na glasbeno zgodovinsko področje pri nas še Viktor Steska (1868—1946) in Josip Čerin (1867—1951). Steska, čigar raziskovalno delo je imelo sicer težišče v umetnostni zgodovini, je v svojih spisih izrazilo faktografskega značaja, temelječih na dosti kritični presoji virov, največkrat obravnaval tematiko, ki se nanaša na glasbeno življenje Ljubljane v preteklih stoletjih. J. Čerin je leta 1902 promoviral pri Adlerju z disertacijo, v kateri je pojasnil na podlagi študija predlog vprašanje izvora slovenskih protestantskih pesmi in pokazal na njihovo močno povezanost z melodičnim repertoarjem nemških reformatorjev. Razen tega je ugotovil aktualnost slovenskih protestantskih pesmi v poreformacijskem obdobju.

Nedvomno bi se znanstveno delo, ki ga je Mantuani začel na Dunaju, enako uspešno odvijalo v domovini, ko bi bili za to dani stvarni pogoji. Žal pa po ustanovitvi nove nacionalne države l. 1918 ni prišlo na področju muzikologije do nobenih sprememb, ker ni novoosnovana slovenska univerza v Ljubljani dobila katedre za to stroko. Povsem razumljivo, da to ni moglo voditi k osamosvojitvi stroke in je zaviralo njeno nadaljnjo rast. Posledica je bila, da na Slovenskem tudi v obdobju med obema vojnama ni prišlo do sistematične in širše glasbeno zgodovinske dejavnosti. Tako se seveda tu tudi pozitivistična smer ni mogla razmahniti tako kot v nekaterih drugih naših duhovno znanstvenih disciplinah, ki so imele ustrežnejše razvojne pogoje. J. Mantuani je v tem času sicer še nadaljeval svoje delo, vendar se na poprej doseženi znanstveni ravni ni več mogel obdržati in tako v nekaterih njegovih poznejših spisih pogrešamo globljo utemeljenost in trdnjšo dokumentacijo.

Dokaj drugačno pot kot Mantuani pa je že tedaj začel ubirati pri nas bistroumni, a žal prerano umrli Stanko Vurnik (1898—1932), ki se je že razločno odmaknil od pozitivizma. V obsežni razpravi »Uvod v glasbo, I. sistematični del« (1929) je analizo in terminološko opredelitev stilnih pojavov v glasbi oprl na dognanje umetnostnega zgodovinarja Izidorja Cankarja in estetske osnove F. Vebrakakor tudi na teorijo o glasbenem stilu G. Adlerja in Scheringove raziskave psiholoških osnov glasbenega doživljanja. Škoda, da svojega dela ni več utegnil dokončati in motriti stilne pojave še v celotnem zgodovinskem procesu. Tako zajema njegova študija »Stil v zgodovini glasbe« (1931) kot nadaljevanje prejšnje le antiko. To Vurnikovo zamisel je pozneje uspelo izpeljati iz svojega zornega kota Vilku Ukmarju (1905) v knjigi »Zgodovina glasbe« (1948), prvem delu pri nas, ki obravnava celoten razvoj glasbene umetnosti in ga v duhovno historičnem smislu vzporeja z razvojem likovnih umetnosti.

Novo obdobje v našem glasbenem zgodovinopisju se odpira po drugi svetovni vojni, ko so postala prizadevanja vse bolj intenzivna in sistematična in je dozorelo spoznanje, da je mesto muzikologije med nacionalnimi znanostmi. Že leta 1945 je bil na Akademiji za glasbo organiziran znanstveni oddelek s skupinami za glasbeno zgodovino, pedagogiko in narodopisje. Vendar je kmalu postajalo vse bolj jasno, da je za znanstveno udejstvovanje osnova, ki jo lahko nudi primarno umetniška ustanova, preozka. Zato je bil leta 1961 ustanovljen in 1962 odprt na Filozofski fakulteti v Ljubljani oddelek za muzikologijo, ki se je v prvi vrsti usmeril v glasbeno zgodovino in pokazal posebno skrb za preučevanje slovenske glasbene preteklosti. Vse to pa je tudi pomenilo ureditev študija stroke na novih temeljih. Odločilno pobudo za njeno preosnovo in prenovitev je dal v tem času

Popravek

Zaradi organizacijskih pomankljivosti je bil v zadnji številki objavljen tekst, ki je vsebinsko drugačen od avtorjevega končnega teksta.

V vrsti 2 zgoraj na str. 9 mora stati namesto besed »bi . . . čas« tekst »omenjenih stališč ne pripisujemo eksplicitno nobenemu avtorju«, namesto »argumentacija« mora stati na str. 2, vrsta 5 zgoraj »eksplikacija« in namesto »iznesla« na str. 2, vrsta 4 »navedla«; na str. 10, vrsta 18 zgoraj mora namesto »zaletavala« stati »spreminjala«; na str. 8, vrsta 19 odzgoraj namesto »branjena« mora biti »navedena« in v vrsti 5 odspodaj mora namesto »ponovili« biti »omenili« ter v vrsti 19 odspodaj mora biti namesto »nastopila« beseda »omenjena«.

Vojan Rus

Dragotin Cvetko (1911), čigar zgledu je sledila vrsta mlajših strokovnjakov, ki jih je on vzgojil. Velik kvalitativen in kvantitativen premik, ki ga je napravila naša glasbena historiografija, je povsem očiten, če pregledamo tako njegova obsežna, za poznavanje naše glasbene preteklosti temeljna dela kot njegove monografije, specialne razprave in edicije glasbenih spomenikov. Povsem razumljivo, da vključuje njegovo delo, ki temelji na ogromnem gradivu, nabranem v domačih in tujih nahajališčih, pozitivistični instrumentarij, kar je tudi nujno v zvezi z uresničitvijo prizadevanja za objektivnostjo, eksaktno dokumentacijo dejstev in odkrivanjem vzročnih zvez. Vendar Cvetko ta instrumentarij podreja idejnemu sklopom iz estetike in duhovno znanstvene vede. Nič manj važna značilnost njegovega opusa pa je tesno povezovanje umetnostnega razvoja z družbeno ekonomskimi dejavniki, katerim pripisuje odločilen pomen. Glede na to postane jasno, da predstavlja Cvetkovo delo že premaganje pozitivizma v naši glasbeni historiografiji, kar še zlasti opravičuje trditev, da gre predvsem njemu zasluga za prenovu te stroke pri nas.

Kot izhaja iz podanega prikaza, je dal pozitivizem navzlic nekaterim svojim negativnim stranem v glasbeni zgodovini dosti rezultatov, katerih pomembnost nikakor ni mogoče zanikati: stroka je postala eksaktnejša, dobila je objektivnejša in zanesljivejša merila in tudi skrbneje in bolj preiščljeno izdelano metodologijo. Znanstveno preučevanje se je širilo in zajelo vrsto neobdelanih in še pomanjkljivo osvetljenih tematskih področij. Zelo močno so tudi narasle kritične edicije glasbenih spomenikov, ki so nepogrešljiva osnova za študij glasbene preteklosti. Vse to je nedvomno pripomoglo, da se je glasbena zgodovina kot osrednja veja muzikologije dokončno etabrirala v okviru univerzitetnega sistema in se enakovredno vzporedila z drugimi humanističnimi strokami.

JANEZ SAGADIN

POZITIVIZEM V PEDAGOGIKI

(Teze za razpravo)

I.

Pozitivizem je vplival na razvoj pedagogike kot znanosti zelo usodno. S svojim popredmetenjem vzgojne prakse in človeka v njej, z razglašanjem pedagoške empirije — »pozitivno«
obstoječega za edini temelj znanosti o vzgoji in v zvezi s tem indukcije za osnovno metodo take znanosti, z izrivanjem iz znanosti o vzgoji vsega, kar ni »pozitivno«
obstoječe, tj. vsega teoretsko-filozofskega in (v zvezi s tem) s skoraj popolnim zanikanjem pomena dedukcije za znanost je začel pozitivizem že na začetku svojega zgodovinskega pohoda ogrozati prihodnost pedagogike kot znanosti o vzgoji (v ožjem in širšem smislu, tj. vključno z izobraževanjem).

Omenjene temeljne pomanjkljivosti v pojmovanju predmeta in metodologije znanosti o vzgoji je pozitivizem ohranil do danes in v bistvu v vseh smereh buržoazne pedagogike, ki so se na njegovi osnovi razvile (deskriptivna, komparativna,

eksperimentalna in druge), čeprav to seveda ne velja za vse buržoazne pedagoge teh smeri v enaki meri.

Positivisti ne upoštevajo, da je človek ustvarjalec svoje vzgojne prakse in da je ta praksa hkrati družbeno-zgodovinska možnost za novo prakso, za novo »pozitivno« danost. Samo na osnovi obstoječega »pozitivno« danega, ne da bi zajeli hkrati tudi potencialno dano, ki mu »pozitivno« dano služi kot izhodišče, ne moremo spoznati vse resnice o vzgoji.¹

II.

Najbolj usodno je bilo za pedagogiko pozitivistično izrivanje vsega teoretsko-filozofskega iz znanosti, zlasti vzgojnih smotrov. Pedagogika se namreč lahko razvije v nepogrešljivo znanost poleg drugih znanosti, ki tudi posegajo v vzgojo, le, če bo s sintetičnimi spoznanji²:

- vzgojo (v ožjem in širšem smislu) teoretsko-idejno koncipirala, vključujoč pri tem tudi in še zlasti vzgojne in izobraževalne smotre in naloge,

- pojasnjevala funkcijo raznih delov vzgojnoizobraževalnega sistema in odnose med njimi ter jih integrirala v celoto,

- pojasnjevala pri tem družbeno funkcijo vzgoje,

- pojasnjevala vzgojnoizobraževalni proces in gradila znanstveni temelj za praktično vzgojnoizobraževalno delo.

Zato mora pedagogika v večji meri kot doslej razvijati sintetično teorijo oziroma teorije vzgojnih in izobraževalnih smotrov in nalog, vzgojnoizobraževalnega sistema (po delih in v celoti), vzgoje v ožjem smislu idr.

Teorija pomaga tudi ugotoviti prave potrebe po raziskovanju, najsmotrnejšo izbiro raziskovalnih problemov, uvidevanje smisla posameznih raziskav znotraj celote vzgojnoizobraževalnega področja, odpira širše vidike za interpretacijo raziskovalnih rezultatov, omogoča njihovo interpretacijo ter uvidevanje njihovega smisla in pomena za znanost in prakso.

Taka znanost o vzgoji se na pozitivizmu ne more razviti. Zato ni naključje, da je tam, kjer je dobil pozitivizem najbolj ortodoksne oblike, pedagogika kot posebna, integralna znanost o vzgoji sploh izginila iz seznama znanosti (npr. v ZDA), njen predmet pa so razkosali med psihologijo vzgoje, sociologijo vzgoje in filozofijo vzgoje.

III.

Pedagogika (v nakazani obliki) se tudi v razmerah etatističnega socializma ne more razviti. Zlasti v stalinističnih časih se v SZ ni mogla razviti kritična pedagoška teorija. Pedagogika se je na »teoretski« ravni lahko le apologetsko udinjala politiki in »razlagala« pravilnost stališč in odločitev državnih in partijskih vodstev, na empirični ravni pa seveda tudi ni smela z raziskovalnimi rezultati vzbujati dvoma v nepogrešljivost takih stališč in odločitev. Taksi pedagogiki ni bila potrebna pedagoška teorija. Tudi razvita metodologija empiričnega

¹ Podrobneje o vsem iz I. teze gl. v: N. Potkonjak, Teorijsko-metodološki problemi pedagogije, Prosveta, Beograd 1977, str. 60—64, 68—70, 198—201 idr.

² Ta vključujejo tudi spoznanja o filozofskih, psiholoških, socioloških, antropoloških in drugih komponentah vzgoje in izobraževanja, do katerih prihajajo ustrezne znanosti in tudi pedagogika sama.

pedagoškega raziskovanja ji ni bila potrebna. Izbrane zglede, ki naj bi potrjevali pravilnost odločitev državnih in partijskih vodstev, je bilo moč najti brez take metodologije.

IV.

Naša pedagogika se je prva leta po vojni razvijala pod močnim vplivom sovjetske pedagogike. Sovjetski pedagogiki tudi kasneje nismo obrnili hrbta, le bolj kritični smo postali do nje, hkrati pa smo se bolj ozrli tudi po zapadni pedagogiki.

Vemo, da je bilo področje vzgoje in izobraževanja pri nas razmeroma (v primerjavi z drugimi področji) najdalj etatizirano. S popuščanjem etatizma pa je začel naraščati (politični) pragmatizem pri urejanju vzgoje in izobraževanja, pri usmerjanju razvoja in pri koncipiranju novega na tem področju. Pragmatizmu pa je pedagogika in njena teorija še manj potrebna kot etatizmu. V takih družbenih razmerah ni interesa za pedagoške raziskave in njihove rezultate, zlasti ne za teoretske raziskave. Zato so take razmere vse prej kot ugodne za razvoj pedagogike in njenega raziskovanja. Pedagogika se zateka v razdrobljene parcialne raziskave, da nekako preživi. Ne bi pa mogli trditi, da je popredmetila vzgojo in človeka v njej v duhu pozitivizma, tudi ne, da je izrinila iz svojega predmeta vse teoretsko-filozofsko in ga skrčila le na »pozitivno«
obstoječe, svojo metodologijo pa na pozitivistični induktivizem. Toda objektivno je tako, da imamo potrebne teorije še malo in da v razmerah, ko jo celo pri koncipiranju reformno novega nadomešča pragmatizem, še ta postaja sama sebi namen, kar je za njen nadaljnji razvoj zelo nespodbudno. V takih razmerah pa se tudi induktivistično empirističnim spodrsrljajem ni moč povsem izogniti.

Tako smo v začaranem krogu. Izhod iz njega je samo v premagovanju pragmatizma in spreminjanju družbene funkcije pedagogike in njene teorije ter v hkratnem omogočanju pedagoški znanosti, da bo svoji novi, družbeni funkciji primerno razvijala svoje zmogljivosti. Le tako bomo spodrezali družbene korenine pozitivizmu v pedagogiki (in ne le v njej).

Ne smemo pa pozitivizma istovetiti z razvitimi metodami in tehnikami empiričnega raziskovanja vzgoje in izobraževanja ter z njihovo uporabo. Te so se sicer razvile v pozitivistično zasnovani znanosti o vzgoji, toda brez njih tudi marksistična pedagogika ne more shajati pri raziskovanju vzgojnoizobraževalne stvarnosti. Zato smo jih doslej kritično presajali v naše razmere, hkrati pa poskušali k njihovem razvoju tudi kaj prispevati. Neustrezna družbena funkcija znanosti pa tudi tega dela ne spodbuja.

KAJETAN GANTAR

KLASIČNA FILOLOGIJA

(pozitivistični in drugačni pogledi)

Če razumemo pod »pozitivizmom«
težnjo po odkrivanju, zbiranju in sortiranju podatkov, ki naj bodo čim bolj otipljivi, evidentni, razumsko dokazljivi in objavljeni v strogo sistematični, neoporečno objektivni obliki, potem je ta pojav

najbrž malokje našel tako plodna tla kot v klasični filologiji. O tem priča vrsta velikih znanstvenih podvigov in projektov, ki so bili zvečine spočeti v drugi polovici prejšnjega stoletja, pri katerih so sodelovale generacije najvidnejših klasičnih filologov in v katerih vidi stroka še danes s ponosom svoj najvišji znanstveni vzpon. Sem sodi npr. od Th. Mommsena zasnovani Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL), dalje Pauly-Wissowa Realencyclopädie (RE), Thesaurus Linguae Latinae (ThLL) itd. Dalje sodijo sèm serije stereotipnih izdaj vseh grških in latinskih avtorjev, opremljene s pedantnim tekstno-kritičnim aparatom, kot sta npr. Bibliotheca Teubneriana in Bibliotheca Oxoniensis, zbirke fragmentov pred-sokratikov, stoikov, grških lirikov, tragikov, komediografov, zgodovinarjev itd. Tu je klasična filologija izoblikovala metodologijo tekstne kritike do takšne popolnosti, da je v tem lahko še danes vzor vsem drugim filološkim in literarnim znanostim. Seveda je tekstna kritika antičnih piscev veliko starejša od pozitivizma, saj šteje med svoje utemeljitelje Lachmanna iz obdobja romantike, Erazma in Petrarka iz obdobja evropskega humanizma ali pa kar aleksandrijske filologe Aristarha, Zenodota in Aristofana iz 3. stol. pr. n. št. Lahko rečemo, da se je prav v antični tekstni kritiki pozitivizem razcvetel že zdavnaj pred pozitivizmom.

Ob izdajanju klasičnih del antičnih avtorjev se je rodil pojem znanstvene eksaktnosti, filološke akribije in strokovne discipliniranosti, ki najbrž v nobeni humanistični znanosti in tako poudarjen kot ravno v klasični filologiji. »Klasična filologija si je na svoj prapor zapisala geslo: akribija« — ta stavek smo imeli pri-ložnost nič kolikokrat slišati v našem seminarju in ta stavek odmeva tudi drugod po seminarjih za klasično filologijo širom Evrope. Pod geslom »akribija« pa se skriva precejšen del pozitivistične miselnosti: oboževanje faktografskega gradiva, strah pred ustvarjalno fantazijo, odpor do subjektivne intuicije.

Tudi znanstveni problemi, ki so bili v ospredju zanimanja v naši stroki v 19. in v prvih desetletjih 20. stoletja, so imeli izrazito pozitivističen značaj. To so predvsem problemi biografike (npr. problem identificiranja Katulove oboževanke Lesbije z zloglasno Klodijo), problemi pristnosti in nepristnosti posameznih antičnih literarnih umetnin, problemi njihove datacije, poskusi vsebinske rekonstrukcije izgubljenih del na osnovi zbranih fragmentov, in podobno. Velik del znanstvenih energij v stroki se še danes izčrpava v reševanju takšnih in podobnih vprašanj, saj npr. brez zbirk fragmentov, brez zanesljivo ugotovljenih in rekonstruiranih antičnih besedil ni mogoč študij filozofije predsokratikov, stoikov, epikurejcev, grških lirikov, helenistične komedije in drugih literarnih zvrsti in pojavov.

Toda takšna izključno pozitivistična naravnost stroke je nazadnje izzvala odpor drugače usmerjenih raziskovalcev. Eden prvih, ki je skušal prebiti pozitivistično bariero filološke znanosti, je bil mladi Nietzsche, ki se je najprej oblikoval v najboljši filološki šoli in se spočetka afirmiral kot soliden klasičen filolog. Toda leta 1871 je razburkal filološko javnost s povsem nefilološko zasnovanim delom »Rojstvo tragedije iz duha glasbe«, v katerem je med drugim formuliral kontrast dveh ustvarjalnih principov, načelo apolonične in dionizične ustvarjalnosti. Njegove formulacije so naglo odmevale v kulturnih krogih širom Evrope, tudi pri nas (Ivan Cankar, Ivan Prijatelj). Toda zanimivo je, da je to Nietzschejevo knjigo, kot ugotavlja neki sodobni nemški filolog, komaj mogoče najti v kaki spodobni knjižnici seminarja za klasično filologijo. Ta knjiga, ki je bila v resnici napisana

bolj v globoko doživeti dionizični ekstazi kot pa s filološko akribijo, je za klasične filologe tabu; znanstveni bonton zahteva, da je v resnih razpravah o izvoru grške tragedije ne citiramo. Prvi, ki se je spotaknil ob njo, je bil Wilamowitz, eden največjih klasičnih filologov, ki je še istega leta (1871) napisal ogorčen pamflet z naslovom »Zukunftphilologie« (»Filologija prihodnosti«), kjer je Nietzscheju kot nekakšnemu smrkavcu prisolil zaušnico z besedami: »Naj le vihti svoj tirzos, naj odrine (kot Dioniz) iz Indije v Grčijo! Toda naj zapusti kateder, za katerim hoče predavati znanost!«

Zanimivo je, da se je tudi sicer ranljivost in pomanjkljivost pozitivističnih pogledov pokazala najprej na področju raziskovanja antične mitologije. Približno ob istem času kot Nietzschejevo »Rojstvo tragedije« so nastali še trije pomembni poskusi prevrednotenja in preseganja pozitivističnih pogledov in metod; vsi trije poskusi izvirajo od nefilologov, vendar so imeli izredno močan, do danes odmeven vpliv na preusmeritev mitoloških raziskav. Po eni strani je tu švicarski sociolog J. J. Bachofen, ki je nastopil že deset let pred Nietzschejem in s svojim delom »Das Mutterrecht« (1861) nakazal nove možnosti interpretacije antičnih mitov. Znano je, kako visoko je Bachofenove izsledke cenil F. Engels in jih upošteval v svojem delu »Izvor družine, privatne lastnine in države« (1884). Manj znano pa je, kako je to delo spodbudilo številne poskuse preinterpretacije grške mitologije na osnovi novih socioloških pogledov. Dve desetletji za Nietzschejem je začel angleški etnograf J. G. Frazer izdajati svojo »Zlato vejo« v dvanajstih knjigah (1890—1915) in v njej osvetlil vrsto antičnih mitov v luči presenetljivih paralel iz folklornega gradiva širom vsega sveta. Grška mitologija, ki je dotlej veljala za enkraten fenomen, se je v luči teh paralel izkazala samo kot delček folklornega verovanja in doživljanja, ki obsega narode vseh kontinentov. In nazadnje je na pragu dvajsetega stoletja nastopil še Sigmund Freud in s psihoanalizo, z odkritjem »Ojdipovega kompleksa« in podobnih fenomenov, odprl mitološkim raziskavam nove, neortodoksne in nepozitivistične poti. Predaleč bi nas zavedlo, če bi skušali v podrobnostih navajati, na kakšne odpore in kategorične zavrnitve so ti poskusi prevrednotenja grških mitov naleteli pri pozitivistično usmerjenih filologih.

Vendar se odpor do pozitivističnih teženj ne kaže samo v raziskovanju antične mitologije, temveč tudi na številnih drugih področjih. Ta odpor postane izrazitejši zlasti v obdobju po drugi svetovni vojni. Namesto kopičenja in oboževanja faktografskega gradiva potiska klasična filologija v tem obdobju v ospredje odkrivanje duha, ki preveva antične umetnine in ki žari iz antičnega sveta. Zato najbrž ni naključje, da ima ena najboljših povojnih uspešnic v naši stroki zgovoren naslov »Odkritje duha« (Bruno Snell, *Die Entdeckung des Geistes*, 1955³). Druga smer, v katero vodi odpor do ustaljenih pozitivističnih metod, pa je zanikanje predstav o racionalni zgradbi grških duhovnih stvaritev in nasproti temu poudarjanje in iskanje iracionalnih prvin. Zato najbrž spet ni naključje, da ima druga povojna uspešnica v naši stroki zgovoren naslov »Grki in iracionalno« (E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational*, 1950¹, 1966⁵, nemški prevod 1970). Seveda se to navezuje na že omenjeno Nietzschejevo in poznejše (W. Otto 1933, M. Detienne 1977) odkrivanje dionizičnih prvin, saj »dionizično« lahko v nekem smislu istovetimo z iracionalnim.

Novega duha, ki je tuj pozitivizmu, je čutiti tudi v interpretaciji antičnih literarnih umetnin. Namesto starih zajetnih komentarjev, ki so se izčrpavali v razlaganju zgodovinskega in arheološkega ozadja posameznih pasusov in v grmadenju paralelnega gradiva iz drugih antičnih virov, se čedalje bolj uveljavlja imanentna interpretacija, ki izhaja iz samega besedila in ostaja in vztraja v okvirih prvotnega besedila, pri čemer igra prvenstveno vlogo interpretova umetnost »branja«: koliko zna interpret ob svoji intuitivni zmožnosti v prebranem besedilu odkriti skritih stilnih in miselnih plasti in aluzij, besednih in idejnih poudarkov, koliko in kako zna razčleniti notranjo kompozicijo, prodrati do umetniškega in estetskega jedra umetnine, in podobno. Tako se klasična filologija v bistvu vrača k načelu, ki ga je lapidarno formuliral že največji antični filolog Aristarh z besedami, da je treba »Homerja razlagati iz Homerja« (Hómeron ex Homérou saphenízein). Pogosto dobimo vtis, da takó pojmovana interpretacija prerašča področje znanosti in prehaja v nekakšno samostojno umetnost, postaja prava »sopoezija«. Takšna interpretacija doživi v povojnem obdobju razmah zlasti v Nemčiji, kjer velja za njenega največjega mojstra Wolfgang Schadewalt, zlasti v bleščečih interpretacijah Homerjevih scen (»Homerische Szenen«, v knjigi Von Homers Welt und Werk, 1951²), dalje Viktor Pöschl, nedosegljiv interpret Vergilijeve Eneide in Horacijeve lirike; iz njune šole pa izhaja vrsta učencev, ki predstavljajo danes najvidnejša imena stroke (H. Flashar, A. Wlosok idr.).

Kljub takšnim in podobnim premikom v nasprotno smer, kljub prenosu težišča in poudarkov, pa ostaja v jedru klasične filologije še vedno globoko zakoreninjena dediščina pozitivizma. Če bi anketirali klasične filologe, kateri so najpomembnejši dosežki naše znanosti v povojnem obdobju, bi velika večina brez dvoma na prvem mestu navedla dešifriranje kretske-mikenske pisave, na drugem mestu odkritje Menandrovih komedij Dyskolos, Aspis in Samia, na tretjem mestu branje Filodmovih in Epikurovih fragmentov z zoglenelih herkulanskih papirusov itd. Akumulacije novega faktografskega gradiva v očeh klasičnih filologov ne more odtehtati tudi najbolj prodorna interpretacija že znanih antičnih besedil. Večina strokovnjakov vidi najpomembnejši prispevek znanosti v povečevanju fonda ohranjenih antičnih besedil (čeprav to povečanje v matematičnem izračunu v primerjavi z že prej znanimi besedili ne predstavlja niti enega promila); medtem pa ostaja vrednotenje in interpretiranje celotnega fonda antičnih besedil drugotnega pomena (čeprav gre morda v nekaterih primerih za tako globoko prevrednotenje, da ga ni mogoče izraziti v kvantitativnih merilih, ampak gre v resnici za kvalitativne preskoke).

Posebna vrsta pozitivizma se kaže tudi v težnji po matematični eksaktnosti, v uvajanju matematičnih in statističnih metod, grafikonov, diagramov in tabel, s katerimi se pogosto operira na področju leksike, stilistike, in metrike, zlasti v primerih, ko se skuša dokazati pristnost ali nepristnost kakega antičnega teksta, osporavati ali dokazati avtorstvo kakega besedila, datirati kako anonimno delo v določeno stoletje, in podobno. Takšne kompiuterske metode so v zadnjih desetletjih zlasti priljubljene pri ameriških klasičnih filologih, medtem ko gledajo drugod nanje in na njihove izsledke s precejšnjo skepso in zadržanostjo, predvsem pa z bojznijo, da se ob matematično-statistični analizi izgublja duh, ki preveva delo, oziroma da ostaja takšna analiza vselej ob perifernih podrobnostih, ne more pa osvetliti osrednjega jedra umetnine ali umetniškega pojava. Nemajhno je tudi

razočaranje, ko se izkaže, da je dejanski facit takšnih raziskav kljub učenjaškemu zunanjemu videzu nesorazmerno majhen. Pogosto se izkaže, da tak izsledek v najboljšem primeru samo z matematičnim izračunom potrjuje trditev, ki jo je pred pol ali več stoletja »po peš poti« formuliral kak ugleden filolog stare šole.

Pozitivistična naravnost stroke se kaže še v marsičem drugem, npr. v tem, da pri razporejanju gradiva v priročnikih rimske in zlasti grške literarne zgodovine odločno prevladuje ejdografski princip. Gre torej za izrazito pozitivističen pristop, za model, ki je prenešen iz biologističnega darwinizma v literarno vedo, o čemer prepričljivo razpravlja Darko Dolinar, Pozitivizem v literarni vedi (Literarni leksikon 5, 1978, 48—49). V našem posebnem primeru lahko samo pripomnimo, da ima takšen model svoje zametke že v Aristotelovi Poetiki (1449 a 9—15).

Ko smo tako v grobih potezah skicirali pozitivistične težnje in prvine v klasični filologiji nasploh in reakcije nanje v širšem okviru, se bežno dotaknimo še vprašanja, kako je z relacijo teh teženj v razvoju stroke v našem nacionalnem prostoru.

Generacije naših klasičnih filologov, ki so se pred prvo svetovno vojno šolale na Dunaju ali v Gradcu, so bile seveda vzgojene v duhu tamkajšnjega pozitivističnega filologizma. To se odraža tako v filološko zvesti naravnosti naših starejših prevodov iz antike (Kermavnerjevi prevodi Iliade, Omerzovi prevodi Iliade in grških tragedij, Peruškov prevod Herondovih Mimijambov in Sofoklovega Ojdipa v Kolonu, Valjavčev prevod Sofoklovega Ajanta itd.) in ustreznih spremnih besedil, kot tudi v filoloških razpravah, ki so bile objavljene v izvestjih tedanjih gimnazij. Največji podvig te smeri, ki pa je žal ostal torzo, predstavlja Wiesthalerjev Latinsko-slovenski veliki slovar (1973) z Uvodom o latinskem jeziku, ki ga je napisal Josip Tominšek: gre za večdesetletni kolektivni znanstveni podvig, pri katerem so sodelovali naši najboljši latinisti.

Verjetno je bil eden prvih, ki je skušal preseči to izrazito pozitivistično naravnost, Josip Debevec, ki je v letih 1912—1914 objavljaval v Izvestjih I. gimnazije v Ljubljani daljšo razpravo o grški drami. Tu se nizanje solidnih faktografskih podatkov prepleta z avtorjevim izrazito osebnim odnosom in esejističnim prijemom, s previdnimi poskusi estetskega vrednotenja interpretiranega gradiva in z aktualizacijo obravnavanih del (npr. vzporejanje tematike Ajshilovih »Perzijanov« s tedanjimi balkanskimi vojnami), ponekod tudi z eshatološkimi vizijami (npr. primerjava tematike »Vklenjenega Prometeja« s trpečim Kristusom).

Drznejši prodor prek bariere pozitivizma je deset let pozneje napravil Anton Sovrè s svojim prvencem, s prevodom Sofoklovega »Kralja Ojdipa« (1922). Tu se srečujemo z izrazito nekonvencionalnim odnosom do prevajanja, z esejistično obarvanim in subjektivno zasnovanim spremnim besedilom, s prodorno in poduhovljeno interpretacijo obravnavane umetnine v smislu neohumanističnih tokov, ki so se uveljavljali v tedanji nemški klasični filologiji. Tej usmeritvi je Sovrè ostal zvest tudi v naslednjih prevodih in spremnih besedilih, vrhunec pa doseže ta usmeritev v njegovi najboljšežnejši izvorni monografiji, v Starih Grških (1939). Pozneje dobimo vtis, da se Sovrè počasi vrača k pozitivističnim vidikom, čeprav nikoli ne zaide v skrajnosti, v kopičenje biografskega in historiografskega gradiva, ki bi bilo samo sebi namen. Ta vtis se nam potrjuje, če primerjamo tista dela, kjer imamo na voljo dve Sovretovi verziji prevoda in spremnega besedila (npr. Sofoklov Kralj Ojdipus 1922 in 1962, Evripidove Feničanke 1923 in 1960, Pla-

tonova Apologija 1923 in 1955, Platonov Fajdon 1929 in 1955): skoraj v vseh teh primerih pomeni druga verzija korak vračanja k pozitivizmu.

Sovreta smo tu potisnili v ospredje kot našega najvidnejšega poznavalca in posredovalca antike. Če bi ob njem razčlenili še odnos drugih prevajalcev in filologov, bi izrazitejše pozitivistične težnje ugotovili ob Franu Bradaču, Milanu Grošlju, Joži Glonarju, izrazitejše odmike od teh teženj pri Amatu Škerlju, Franu Albrehtu in zlasti pri Jožetu Kastelicu (npr. v oceni Sovretovih Starih Grkov, objavljeni v DiS 1941).

Vendar lahko zapišemo, da niti Sovrè niti drugi omenjeni in neomenjeni poznavalci in raziskovalci antike pri tem niso zašli v skrajnosti. Vsem našim delavcem na tem področju je bilo jasno, da klasična filologija, da znanost o antiki ne more graditi brez tega, kar bi lahko označili kot pozitivistično infrastrukturo. Ker je gradivo na tem področju veliko bolj odmaknjeno, razdrobljeno in fragmentarno kot v sodobnih filologijah, ker so viri veliko bolj skopi, redkobesedni in težje umljivi, je razumljiva izredna skrb, ki je namenjena odkrivanju, ohranjanju, dokumentiranju in rekonstrukciji virov in gradiva. Vsak, tudi najneznatnejši fragment, napis ali drugačen podatek je dragocen kot kamenček v mozaiku, vsaka najmanjša najdba lahko prispeva k rekonstrukciji izgubljenih literarnih besedil, k identificiranju oseb, k luščenju podatkov o avtorjih, o obsegu, dataciji in pristnosti literarnih del, o dejavnih zgodovinskega dogajanja itd. Sele na tej osnovi je mogoče prodreti v duha antike in antičnih umetnin ter resno razpravljati o njihovih estetskih, etičnih in drugih vrednotah. Brez te solidne osnove se vsako razpravljanje lahko izgubi v meglenih fantazijah in špekulacijah, pred katerimi tudi klasična filologija ni imuna, kot pričajo npr. razna senzacionalna »odkritja« na področju etruskologije in drugod. Zato, kot rečeno, ostaja pozitivistična faktografija neogibna osnova, nikakor pa ne zadnji in najvišji cilj znanosti o antiki.

SLAVKO KREMENSEK

POZITIVIZEM — ŠE VEDNO NAŠA TEMELJNA METODOLOŠKA USMERITEV?*

Vprašanje metodološkega usmerjevanja sodi nedvomno med osrednje probleme vsake nacionalne etnologije. Opredeljevanje predmeta, metodike raziskovalnega dela, nalog in ciljev je v najneposrednejši zvezi z izbiro metodološke orientacije. Od nje je odvisna organiziranost stroke, tudi soodnosnost med etnologijo in drugimi znanstvenimi disciplinami. Spričo tega kaže posvečati metodološkim vprašanjem nenehno ustrezno pozornost. Z vidika slovenske etnologije moremo glede te zahteve ali želje ugotoviti le, da vlada med nami za metodološka vprašanja še vedno premajhno zanimanje. Vprašajmo se, zakaj je temu tako?

Zdi se, da je mogoče na prvo mesto postaviti strokovno lagodnost. Nič ni lažjega, kot hoditi po utirjenih poteh, na katere nas je pred leti, že pred desetletjem ali tudi več navedla šolska strokovna vzgoja ob strokovni literaturi, ki morda že sama ni bila metodološko najbolj sodobna. Kaj je metodološko ustrezno na

* Prispevek je bil prebran na posvetovanju Zveze etnoloških društev Jugoslavije leta 1979 na Dojranu.

današnji stopnji našega družbenozgodovinskega in strokovnega razvoja, kaj je resnično sodobno, o tem bi morala teči tako rekoč permanentna razprava: to v posameznih nacionalnih etnologijah in prav tako v širših jugoslovanskih okvirih. Takih razprav skorajda ni; so redke, sporadične. So rezultat zgolj posamičnih spodbud in take ne izpričujejo globlje in stalne potrebe po teoretičnem izpopolnjevanju. So odmev strokovne lagodnosti; seveda pa ne le te.

Vztrajanje na podedovanih metodoloških konceptih ima še drugačne korenine. Če pogledamo na to vprašanje spet z vidika današnje slovenske etnologije, moramo ugotoviti, da so ti koncepti še kar naprej naravnani pretežno v pozitivistično smer. Se pravi, da je večji del našega strokovnega prizadevanja v osnovi še vedno usmerjen po metodoloških načelih preteklega stoletja. Seveda so le-ti do določene mere tudi evoluirali, pri čemer pa niso prerasli pozitivističnih okvirov. So bili tudi restituirani; med razdobjem Matije Murka, ki je utemeljil pozitivistično ali evolucionistično smer v slovenski etnologiji, ter današnjo etnološko teorijo in prakso smo namreč imeli opravek še z novoromantično metodološko smerjo. Zavaljo njene konservativne družbene vsebine z novoromantikom po letu 1945 pač ni več bilo mogoče nastopati. Ker marksistične strokovne tradicije slovenska etnologija tako rekoč ni imela in so bila tudi po osvoboditvi prizadevanja v tej smeri še dolgo razdobje kvečjemu le deklarativna, ob kar se ni pravzaprav nihče spotikal, so bili dani vsi pogoji za uveljavljanje pozitivistične strokovne prakse, ki ni zahtevala posebne teoretične refleksije. Pozitivizem je bil v obstoječih družbenih razmerah sprejemljiv tudi za bivše romantike. Ob navezavi na pozitivistične Murkove Nauke za Slovence so le-ti poskušali pisati raziskovalni praksi v izrazito pozitivističnem duhu celo vodila. Drugače usmerjena teoretična razmišljanja so zavračali kot nebodijihtraba. Razumljivo je, da je spričo tega moralo priti do strokovne konfrontacije v več pogledih, ki seveda še traja.

Poleg strokovne lagodnosti, poleg nesposobnosti za strokovno delo po zahtevnejših metodoloških vodilih utegnemo torej imeti opravek še z načelnim vztrajanjem pri metodoloških koncepcijah, ki so, po našem naziranju, zastarela. Pozitivizem povezujejo z meščanskim družbenim redom in ne vidimo dovolj utemeljenih ugovorov takim opredelitvam. Dejstvo je, da so si dosedanje metodološke smeri v etnologiji sledile druga drugi po določenem redu, ki ni temeljil le na nekih zgolj strokovnih načelih. V metodologijah etnološkega strokovnega dela razdobja razsvetljenstva, romantike, pozitivizma, novoromantike je bila še kako prisotna vsakokratna družbena vsebina. Tako so razsvetljensko etnološko misel, ki pomeni začetek bolj ali manj kontinuiranega etnološkega raziskovalnega dela pri Slovenih, intencije razdobja romantike tako rekoč zadušile. Kazalo je, da bo zanimanje za kompleksno in tudi sodobno življenje širokih družbenih plasti vsaj do neke mere znova oživelo pod konec prejšnjega stoletja. Pa so to prizadevanje spet omejile novoromantične ambicije, v razrednem in temu ustreznem idejnem pogledu dovolj opredeljene. Spričo tega se naravnost vsiljuje vprašanje, ali je bilo leto 1945 za našo etnologijo res tako malo pomembno, da ni bilo treba v osnovi spremeniti metodološke usmeritve, ko pa so se take spremembe vršile tudi ob manj korenitih družbenih premikih. Po osvoboditvi v poglavitnem ali v obliki metodološkega sistema res ni bilo več ponavljanj novoromantičnih koncepcij, ni pa bilo dolgo časa tudi nikakršnih pravih znamenj, da nastaja v metodološkem

pogledu nekaj, kar bo res novo, res sodobno, res naše. Ponovimo si vprašanje, zakaj?

Lahko bi dejali, da našo povojno etnologijo ni posebej zanimala sodobnost in predstavnike našega povojnega družbenega življenja ni posebej pritezala etnološka veda. Družbena teorija in praksa ter etnologija so koeksistirale, ne da bi se njihovi interesi kako temeljiteje prekrivali ali dopolnjevali. Seveda je etnologija v takem položaju le vegetirala. Medtem so se razraščale sorodne vede, ki so bile na Slovenskem brez večje znanstvene tradicije, tako sociologija, ali so bile uvožene povsem nove, iz tujih razmer zrasle discipline, tako nekatere antropologije. Ob vsem tem je etnologija bila na robu dogajanja, obsojena, kot rečeno, le na žvotartarjenje. Svojega položaja si je seveda bila kriva sama, česar si etnologi večinoma niso hoteli priznati.

Zdi se, da je iz povedanega razvidno, da so bile za metodološko diferenciacijo, ki smo ji danes v slovenski etnologiji priča, objektivne razmere povsem dozorele. Danes lahko celo samokritično ugotovimo, da smo se iz odvečne obzirnosti ali strahu pred etiketiranjem predolgo izogibali označevanju posameznih metodoloških smeri z njihovim imenom. Zato se poslej brez ovinkarjenja ve, da bi želeli na podlagi historične, dialektične in materialistične metodologije prerasti pozitivistične metodološke koncepte, pač v prepričanju, da je na današnji stopnji našega družbenozgodovinskega razvoja marksistično tolmačenje pojavov, ki zanimajo etnološke, najbolj ustrezno. Boljše metodologije ne poznamo. Zato smo si na njeni podlagi izoblikovali nekaj vodil in si ob njih pridobili nekaj izkušenj, ki jim pri našem raziskovalnem in siceršnjem strokovnem delu skušamo slediti. Naj v zvezi z njimi omenim in podčrtam naslednje.

Želimo si čim več načrtnosti.

Zanimivo je, da smo se potrebe po bolj načrtnem delu, ki je bilo po vojni med slovenskimi etnologi že močno živo, znova temeljiteje zavedli potem, ko smo bili na pobudo zunaj stroke navedeni na razmišljanje o prioritetnih nalogah. Čeprav je bila pobuda zunanja, se je razpravljanja udeleževal zelo širok krog etnologov. Ta širina, enakopravno sodelovanje tako rekoč vseh, ki delajo v stroki, sta bila izredno pomembna. Prizadevanja po bolj načrtni dejavnosti tako niso bila forumska, niso bila vklenjena v nek hierarhični red, ampak so dajala možnost vsakomur, da je po svojih možnostih in svoji volji za delo prispeval svoj delež k skupnim naporom. To je veljalo tudi za neetnološke, ki jih je etnološka problematika iz tega ali drugega razloga zanimala. Zavračanje cehovstva in vsakršnega akademizma, tudi institucionalizma, se je neizpodbitno izkazalo za koristno. Tako se je izoblikovala neformalna raziskovalna skupnost slovenskih etnologov, ki si je izbrala povsem konkretno nalogo. Na podlagi dosedanjih izkušenj domačih pa tudi tujih etnologov in hotenj, ki so izvirala iz spremenjene metodološke usmeritve, smo želeli izdelati nadroben in sistematičen pregled etnoloških vprašanj, ki naj bi zaposlovala današnjo slovensko etnologijo. To nalogo smo uspešno opravili; vprašalnice so v celoti natisnjene v 12 zvezkih na blizu 1400 straneh.

Vprašalnice so še zlasti namenjene bolj koordiniranemu delu, se pravi večji načrtnosti. Ker je bilo pri oblikovanju vprašalnic poskrbljeno za aktivno soudeležbo vseh, ki jih je akcija zanimala, so z izkušnjami, ki smo si jih pri skupnem delu pridobili, vprašalnice ustrezna podlaga za nadaljnje skupne načrte. Med njimi sta v prvem planu projekt Način življenja Slovencev XX. stoletja in priprave za

enciklopedijo slovenske etnologije. Pri tem gre za izrazito dolgoročni nalogi, ki bosta za daljše razdobje uokvirili dovršen del prizadevanj slovenskih etnologov; o tem smo pričrjani.

O nakazanem procesu govorimo v okviru razpravljanj o metodoloških problemih zato, ker z metodološkega vidika, ki mu poskušamo slediti, ni mogoče od-deljevati teorije od prakse. Če smo se hoteli resnično posloviti od pozitivističnih metodoloških koncepcij, smo morali mimo snovanja načrtov poskrbeti seveda tudi za njihovo izvajanje. Širina nalog, ki jo oblikuje likvidacija pozitivističnih pregraj, zahteva kolektivno prizadevanje, le-to pa seveda tudi temu ustrezne medsebojne odnose. Ze omenjeno zavračanje titularne ali institucijske hierarhije in akademizma ne temelji tako na nikakršnem voluntarizmu temveč na metodologiji, ki smo si jo izbrali in ji sledimo. Pozitivistična metodologija je narekovala seveda drugačno delitev dela in v skladu s tem tudi drugačne medsebojne odnose. Ko nas kritizirajo, so tako docela naravno omenjani tudi odnosi, o katerih se mnenja neogibno razhajajo.

Ob prizadevanju po načrtnosti imamo v vidu, kolikor je to le mogoče, celoto naših nalog, pri čemer ne gre le za okvire etnološke znanstvene discipline temveč tudi za našo vlogo v družboslovju v celoti. Če kje, potem se v tem pogledu naša naziranja s pogledi pozitivistov v osnovi razhajajo. Medtem ko pozitivisti vidijo napredek stroke le v specializaciji, v kvantitativnem kopičenju gradiva, pozitivistično oblikovanih razprav in v čim večji množici ljudi, ki bo obvladovala vse bolj specializirane naloge, mi seveda ne moremo mimo dialektičnega razmerja med posameznim in splošnim, med deli in celoto. To pomeni, da nas mimo posameznih tem in področij v enaki meri zanima celota pojavov, etnološka podoba preučevanih skupin v vsej njeni kompleksnosti. Še več: naše zanimanje ne seže, ker glede na našo metodološko orientacijo ne sme in ne more segati, le do nekakšnih prividnih etnoloških mej. Naše zanimanje vzbuja v enaki meri kot vsakršen etnološki detajl vsakokratna družbenozgodovinska struktura v vsej njeni spremenljivosti. Spričo tega je problematika načina življenja in tako imenovane ljudske kulture, ki ju označujemo kot predmet etnoloških obravnjav, v bistvu le eno od številnih potencialnih izhodišč za globalno historiografsko obravnavo najrazličnejših skupnosti v različnih razdobjih. Etnološko tematiko pojmujeemo kot organski sestavni del družbenozgodovinskega razvojnega procesa in s tem tudi historiografije v širokem pomenu te besede. Preko enotne metodologije so posamezne historiografske vede, med njimi etnologija, povezane v sklop disciplin, ki niso med seboj v ničemer razmejene, kot ni razmejeno življenje, ki je predmet njihove obravnave. Za posamezne vede so specifična le tematska izhodišča. Etnologi se ukvarjamo, kot rečeno, s tako imenovanim načinom življenja, življenjskim stilom, vsakdanjim življenjem, in s tako imenovano ljudsko kulturo; do kam pri obravnavi te tematike sežemo, je odvisno od zastavitve raziskovalnega problema, od naše volje, v nemajhni meri od našega znanja in strokovne moči. Vnaprejšnjih mej v smeri historiografske globine pri tem ne poznamo in iz metodoloških razlogov, naj to ponovimo še enkrat, tudi ne priznamo.

Likvidacija vsakršnih pozitivistično utemeljenih pregrad med posameznimi družboslovnimi in historiografskimi vedami seveda neogibno zahteva revizijo dosedanjih medsebojnih odnosov. Bolje: zavoljo dosedanje pozitivistične razparceliranosti in vrtičkarstva je treba delovne odnose med posameznimi disciplinami

pravzaprav šele ostvariti; seveda na podlagi metodološke usmeritve, ki ji sledimo. V ta namen pripravljamo na Slovenskem razgovore o razmerju med etnologijo in arhitekturo, etnologijo in slavistiko, etnologijo in zgodovinopisjem in za tem še z vrsto drugih ved. Upamo, da bodo ti razgovori postavili etnologijo v tisto luč, ki ji po marksistični metodologiji pripada.

Pričakujemo, da bo etnologija v naših družbenih razmerah in na podlagi tem razmeram ustrezne metodologije postopno postala ena najpomembnejših historio-grafskih disciplin. Problematika, ki se je etnologi lotevamo, je namreč vsakemu človeku najbolj blizu in na vprašanja o ljudeh, če jih pravilno zastavljamo, tudi največ pove. Človek, ki nas zanima in je predmet naše obravnave, seveda ni abstraktni anthropos in naša etnologija ne antropologija, ki bi zrasla ob nekem »American way of life«. Mi imamo vsekoli v mislih konkretnega zgodovinskega človeka z regionalnimi, časovnimi in družbenimi (tj. razrednimi, profesionalnimi itd.) določili in spremnimi pojavi. Preučevanja posameznih kulturnih pojavov in kulturnih kompleksov se lotevamo, da bi prek njih in skozi njih čim bolj spoznali najpomembnejše akterje zgodovine, to je široke ljudske plasti v njihovi vsakokratni zgodovinski podobi. Prenašanje poudarka od stvari na ljudi omenjamo na tem mestu zato, ker smo prepričani, da je tudi to ena od sestavin metodologije, za katero smo se odločili.

In končno: vprašanj metodološkega značaja s posebnim ozirom na preraščanje pozitivističnih konceptov se na pričujočem zborovanju nismo dotaknili slučajno in brez namenov. Poleg drugih motivov so nedvomno tudi razlogi čisto metodološkega značaja tisti, ki slovenske etnologue ob konkretnih strokovnih akcijah usmerjajo v širši jugoslovanski prostor. Skupnost jugoslovanskih narodov in narodnosti je nedvomno pojav, mimo katerega nobena jugoslovanska nacionalna etnologija ne more, če ni pozitivistično zagledana v svoj lastni vrtiček.

ANTON PERENIČ

PRAVO IN POZITIVIZEM

Praviloma se razprave o pozitivizmu začenjajo s sklicevanjem na Augusta Comta, kljub ugotovitvi, da je »mogoče začeti zgodovino evropske pozitivistične misli s katerokoli dobo«¹. Vsaj za pravni pozitivizem lahko trdimo, da se veže na najstarejšo zgodovino te misli. Tako niso redke trditve, da sega začetek pravnega pozitivizma v stoično filozofijo, da je doživel svojo nominalistično utrditev v 14. stoletju ter jasno legalistično izoblikovanost v 17. stoletju, saj najdemo v Hobbsovi opredelitvi prava že obe tipični značilnosti modernega normativnega pravnega pozitivizma: formalizem in imperativizem. Devetnajsto in zlasti še dvajseto stoletje pa sta ta pojem napolnili s tako pomensko širino, da lahko brez posebnega premisleka uvrstimo pravni pozitivizem med tiste pojme, oziroma jezikovne znake, ki se ponašajo z izrazito nedoločnostjo. Najbrž res ni daleč od resnice ugotovitev, da ne vemo več, kaj ta pojem danes pomeni.² Seznam ugotovljenih rab tega

¹ Lešek Kolakovski: Filozofija pozitivizma, Beograd 1972, str. 40.

² Glej: Michel Virally: La pensée juridique, Paris 1960, str. V.

pojma je postal že tako dolg³, da je komaj še pregleden, zato ne presenečajo predlogi, ali vsaj pričakovanja, da bi se mu popolnoma odrekli.⁴

Kljub takim pomislekom, ki že vnaprej obsojajo na neuspeh kakršnokoli iskanje običajnega ali vsaj prevladujočega pomena tega pojma, se mi zdi, da je vsaj kot najsplošnejšo oznako mogoče sprejeti opredelitev, da pomeni izraz pravni pozitivizem tisti koncept prava in tisto pravno metodologijo, ki izenačuje pravo s pozitivnim pravom.⁵ Taka zelo široka opredelitev sicer res pokriva vse mogoče pomene pravnega pozitivizma, toda obenem je do take mere vsebinsko izpraznjena (upoštevati moramo, da oba pojma tako pravo kot pozitivno še zdaleč nista enopomenska), da je uporabna le še za ustaljeno razdeljevanje evropske pravne misli v naravnopravne in pravno pozitivistične tokove.

Mimogrede naj opozorim, da se vsaj pri rabi, ki je običajna v jugoslovanski teoriji prava, pravni pozitivizem zoži na eno samo pomensko razsežnost, na normativni pravni pozitivizem, z apriornim negativnim predznakom, kar si je mogoče razložiti tako z dejstvom, da je te vrste pozitivizem še najpogosteje vplival na predvojno jugoslovansko teorijo in se z določeno preobleko prenesel tudi v povojno, kakor tudi s sorazmerno nerazvitostjo naše teorije prava, ki se zapoznelo ali sploh ne opredeljuje do sodobnih tokov pravne misli.

Praden bi poskušal nanizati nekatere, denimo najpogosteje uporabljene vrste pravnega pozitivizma, naj opozorim na dve zelo cenjeni analizi pravnega pozitivizma. V mislih imam analizi, ki sta ju prispevala pomembna predstavnika modernega pravnega pozitivizma: angleški pravni teoretik H. L. Hart ter italijanski Norberto Bobbio.⁶ Na njuni analizi se naveže prenekatero raziskovanje pomenske razsežnosti pravnega pozitivizma.

Hart⁷ razlikuje pet pomenov pravnega pozitivizma glede na stališča: a) da so zakoni človeške zapovedi, b) da ni nujne zveze med pravom in moralo, oziroma med pravom, takim kot je in pravom kot naj bi bilo, c) da je treba analizo pravnih konceptov razlikovati od zgodovinskega raziskovanja vzrokov in izvorov norm ter od sociološkega raziskovanja odnosov med pravom in drugimi družbenimi pojavi ter od kritike in vrednotenja prava z vidika družbenih ali moralnih zahtev, č) da je pravo sklenjen logični sistem iz katerega je mogoče s pomočjo logike na podlagi postavljenih pravil izvesti konkretne pravne odločitve brez upoštevanja družbenih in moralnih zahtev, d) da moralnih sodb ni mogoče opredeliti in braniti s pomočjo racionalnih argumentov ali dokazov. Za to, da nekoga prištejemo k pravnim pozitivistom ni nujno, da pristaja na vsa navedena stališča, oziroma vsa stališča niso med seboj nujno povezana.

Bobbio⁸ meni, da je koristno razlikovati tri različne vidike pravnega pozitivizma:

³ V jugoslovanski pravni literaturi. Glej: Nikola Visković: Što je pravni pozitivizam?, Arhiv za pravne i društvene nauke 1969, str. 595 in nasl.

⁴ Glej: Giovanni Tarello: Diritto, enunciati, usi, Bologna 1974, str. 88.

⁵ Glej: Uberto Scarpelli: Introduzione all'analisi delle argomentazioni giuridiche, v: Diritto e analisi del linguaggio, Milano 1976, str. 408.

⁶ Da upoštevam tako predstavnika angleške kot italijanske teorije prava ni slučajnost, kajti najizrazitejša smer modernega pravnega pozitivizma (običajno ga označujejo kot analitična šola prava) se je najmočnejše uveljavila v Angliji in Italiji.

⁷ Glej delo: Positivism and the Separation of Law and Morals, Harvard Law Review, Vol. 71, 1958/4, str. 601 in nasl.

⁸ V delu: Giusnaturalismo e positivismo giuridico, Milano 1965, str. 101 in nasl.

1. pravni pozitivizem kot pravna metodologija, ki temelji na jasnem razlikovanju med resničnim in zamišljenim (idealnim) pravom, oziroma povedano še drugače, med pravom — dejstvom in pravom — vrednoto ter na prepričanju, da se mora pravnik ukvarjati le z resničnim pravom. V tem smislu je torej pozitivist, ugotavlja Bobbio, tisti, ki je v odnosu do prava objektivni, vrednostno osvobojen ter etično nevtralen. Kriterij za razlikovanje med pravno normo in nepravno normo so ugotovljiva dejstva, kot je na primer dejstvo, da je normo ustvaril določen državni organ, da se ji podrejšo določene skupine ljudi itn., nikakor pa ne denimo njena ustreznost ali neustreznost z vidika določenega vrednostnega sistema. Pozitivist zavrača vnašanje finalističnih elementov v opredelitev prava. Ne zanika sicer, da obstoji tudi idealno pravo, naravno ali racionalno, toda le-to se od pozitivnega prava razlikuje po tem, da ni veljavno, kar je obenem ovira, da take vrste pravo ne more biti predmet pravne znanosti.

2. Pravni pozitivizem kot teorija naj bi se izražal v tisti koncepciji prava, ki veže pravo na izoblikovanje suverene prisiljujoče oblasti, se pravi države. Pravni pozitivizem se tedaj izenači z etatistično koncepcijo prava. Bobbio pri tem opozarja, da sta pravni pozitivizem kot metodologija in kot teorija nastala istočasno. Pravni pozitivizem kot teorijo opredeljujejo zlasti naslednji elementi: dojemanje prava kot sistema norm, ki se prisilno uveljavlja, dojemanje pravne norme kot zapovedi, dajanje prednosti zakonu v okviru hierarhije formalnih pravnih virov, pojmovanje pravnega sistema kot koherenten in popoln pravni sistem (se pravi brez antinomij in pravnih praznin), dojemanje pravne metodologije in interpretacije prava kot izraziti logični dejavnosti. Bobbio še opozarja, da biti pozitivist po metodološki plati še ne pomeni biti tudi pozitivisti po teoretični plati, saj nekateri pravni pozitivisti ostro zavračajo etatistično-legalistično teorijo prava.

3. Pravni pozitivizem kot ideologija pomeni Bobbiu verovanje v določene vrednote (tako imenovane specifične pravne vrednote⁹) zaradi katerih pripisujejo pravo takemu kot je pozitivno vrednost, neodvisno od kakršnekoli njegove ustreznosti z vidika idealnega prava. Pravo je na primer pravično zgolj zato, ker je pozitivno pravo, ne glede na moralno vrednost njegovih norm. Veljavno pravo vodi k uresničevanju določenih ciljev kot so red, mir, zanesljivost, varnost. Pravni pozitivizem kot ideologija se po Bobbiu začneja povsod, kjer iz ugotavljanja določenega dejstva (denimo: splošna in abstraktna norma omogoča predvidljivost ravnanj) preidemo v pozitivno vrednotenje tega dejstva (splošna in abstraktna norma je najboljša pravna norma, v njej je notranja morala prava), oziroma v njegovo apološko logijo.

Obe kratko povzeti analizi se tičeta pretežno zgolj normativnega pravnega pozitivizma, toda upoštevanja vredni sta vsaj iz dveh vzrokov, prvič zato, ker je normativni pravni pozitivizem v naši teoriji prava praviloma sinonim za pravni pozitivizem sploh, na kar sem že opozoril in drugič, ker se je vprašanje znanstvenosti teorije prava v najbolj izostreni obliki razreševalo predvsem znotraj normativnega pravnega pozitivizma. Antinormativni (denimo sociološki in kulturološki pravni pozitivizem) pravni pozitivizem je zato v veliki meri rezultat tega razreševanja.

⁹ Podrobneje o teh vrednotah glej v: Anton Perenič: Relativna samostojnost prava (Prispevek k marksistični teoriji prava), Ljubljana 1981, str. 34 in nasl.

Vprašanje znanstvenosti pravne teorije ob njeni pozitivistični naravnosti je hkrati tisto vprašanje ob katerem je mogoče začeti razpravo o stičnih točkah med pravom in pozitivizmom, oziroma pozitivističnim in neopozitivističnim modelom znanosti.

Če je s pozitivizmom razumeti »skupek pravil in kriterijev za vrednotenje človekovega spoznavanja«, če govori pozitivizem »o tem katere vrste naših spoznanj o svetu smemo imenovati znanje«¹⁰, tedaj je razumljivo, da je moral tudi znotraj teorije prava sprožiti razprave o znanstvenosti te teorije. Pri tem pa ne kaže pozabiti, da se je s Comtovo pozitivno filozofijo, oziroma z modelom znanosti, kot ga je prineslo 19. stoletje, začelo novo obdobje degradacije normativnega pravnega pozitivizma in teorije o pravu sploh. Za Comta je pravo brez pomena »beseda pravo mora izginiti iz resničnega političnega jezika, saj je teološka in metafizična stvaritev«¹¹ in še: »pozitivizem ne priznava nikakršnega prava, razen onega, da moramo vselej opraviti svojo dolžnost. Vsako človeško pravo je prav toliko absurdno kot nemoralno.«¹² Pravo bo v tretji »pozitivni« fazi povsem izginito, vlogo pravnikov bodo prevzeli sociologi. Pravo ga ne zanima niti s sociološkega vidika, zato je razumljiva ugotovitev, da sociologija prava ne izhaja iz njegovega nauka, čeprav je res, da je nastala v kulturnem ozračju pozitivizma.¹³

Comtov pozitivizem je tako v 19. stol., sicer ne prvič, toda prav gotovo v izostreni obliki sprožil razpravljanje o tem ali je raziskovanje, ki ga opravljajo pravniki, znanstveno raziskovanje. Iz Comtove opredelitve znanosti in njegovega utemeljevanja »resnične znanosti« je nujno izšel pravniški občutek manjvrednosti, še zlasti, če upoštevamo, da je pojem znanost začel vzbujati (in vzbuja še danes) ugodne emotivne reakcije.

Normativni pravni pozitivizem se je že v svoji prvi izraziti inačici (v mislih imam etatično-legalistično teorijo, ki se je začela eksplicitno oblikovati s Hobbsom) moral spopasti z modelom znanosti, kot ga je razvilo 17. stoletje. Ob razsvetljenem iskanju naravnih in s tem nujnih in nespremenljivih zakonov, ki vodijo znanost do resničnih in dokončnih ugotovitev, se pravnik s svojo časovno in prostorsko omejeno pozitivno pravno normo, z vso njeno spremenljivostjo, ki iz te omejenosti izhaja, ni mogel meriti z drugimi znanostmi. Edina misel o pravu, ki je ustrezala takratnemu modelu znanosti (pa seveda tudi družbenopolitičnim in ekonomskim razmeram tedanjega časa) je bila racionalistična teorija o naravnem pravu s svojimi univerzalnimi in nespremenljivimi pravnimi načeli nadrejenimi vsakokratnemu pozitivnemu pravu.

Pozitivizem 19. stoletja, ki zavrača racionalistični model znanosti in terja kot izhodišče znanosti dejstva, eksperimentalno preverljiva dejstva ter kot cilj odkrivanje resnice, je sicer odrekel racionalističnemu naravnemu pravu lastnost znanosti, toda zaradi tega je normativni pravni pozitivizem še ni dobil, kajti pravne norme niso empirično preverljiva dejstva, temveč normativni izkazi, ki ohranijo svojo veljavo tudi tedaj, kadar so v nasprotju z dejstvi. Pravna znanost je bila zaradi svojega predmeta in njemu prilagojene metodologije ponovno izgnana iz družbe znanosti. Kot edina možna znanost o pravu se je lahko razvila sociologija

¹⁰ L. Kolakovski, op. cit. str. 30 in nasl.

¹¹ Glej: *Système de politique positive* I, Paris 1851, str. 361.

¹² Glej: *Cathéchisme positiviste* XI, Paris 1890, str. 298.

¹³ Prim.: Guido Fassò: *Storia della filosofia del diritto*, Vol. III, Bologna 1972, str. 195.

prava, v kolikor je vztrajala pri izhodišču, da je pravo mogoče spoznati v empirično dokazljivih dejstvih. »Bistvo prava ni v zakonodaji . . . , temveč v družbi sami«. ¹⁴

Ponižanje, ki ga je doživel pravni pozitivizem v svoji najbolj tipični varianti ob novem modelu znanosti nadvse jasno razberemo iz znanega Kirchmannovega dela: *Die Wertlosigkeit der Jurisprudenz als Wissenschaft* (1847). Avtor izhaja iz ugotovitve, da je znanost zgolj tisto raziskovanje, ki je empirično preverljivo, zglede prave znanosti je zato znanost o naravi. Pravna teorija se ne more dvigniti na raven znanosti vsaj zaradi treh razlogov: 1. njen predmet je preveč spremenljiv, saj je podvržen vsakokratni volji zakonodajalca, 2. pri preučevanju prava ni mogoče izključiti vrednot in 3. iz raznolikega pravnega materiala, podvrženega zgodovinskim in družbenim spremembam, ni mogoče izluščiti »pozitivnega zakona«. Še danes niso pozabljene njegove besede: »Pravniki so zaradi pozitivnega prava postali črvi, ki živijo zgolj od trhlega lesa« . . . »v kolikor se pravna znanost loteva predmeta, ki je naključen, se tudi sama spreminja v naključnost, tri spreminjevalne besede zakonodajalca in cele biblioteke se spremenijo v star papir«. ¹⁵

Filozofski pozitivizem je tako pravno znanost postavil pred pomembno odločitev: ali spremeniti predmet raziskovanja, ali pa ostati zvest tradicionalnemu predmetu, toda dokazati, da je le-ta sposoben ustreči nekaterim temeljnim zahtevam znanstvenega pristopa. Pot je vodila bodisi k oblikovanju socioloških teorij o pravu, ki iščejo bistvo prava na področju izkustvenih pojavov, oziroma nekoliko natančneje povedano v posebnih človekovih obnašanjih, bodisi k vztrajanju pri pravni normi kot specifični miselni tvorbi ter pri opiranju na delitev znanosti v empirične in formalne, ki jih zanimajo logično-jezikovne oblike v katerih se izraža izkustvo. Ko kriterij znanosti ni več le iskanje resnice, temveč rigoroznost raziskovanja in strogost ter koherentnost znanstvenega jezika, je lahko tudi pravna znanost ob ohranitvi tradicionalnega predmeta brez pridržkov vstopila v krog znanosti. ¹⁶

Predmet pravne znanosti so jezikovni znaki, ki jih uporablja zakonodajalec. Cilj pravne znanosti pa je zgraditi pravni jezik kot rigorozni jezik, se pravi znanstveni jezik in če pri tem uspe, ji ni mogoče odrekati njene znanstvene narave. Moderna pravna teorija se, v kolikor hoče veljati za znanost, izteče v analizo jezika, ki obsega tri faze: očiščenje zakonodajalčevega jezika, njegovo izpopolnitev ter sistematizacijo. ¹⁷

Most med normativnim pravnim pozitivizmom 19. stoletja, ki se je otepal s podrejeno in drugorazredno vlogo v odnosu do »pravih znanosti« ter logičnim pozitivizmom dvajsetega stoletja je za pravnike uspešno zgradil že Hans Kelsen s svojo »čisto teorijo prava« ne glede na pogosta opozorila, da se analitična teorija prava lahko vrača k Kelsnu le prek kritične presoje nekaterih temeljnih postavk njegove teorije. ¹⁸ Pritrditi kaže oceni, da pomeni Kelsnova teorija najve-

¹⁴ Eugen Ehrlich: *Grundlegung der Sociologie des Rechts*, München in Leipzig 1913, Vorrede.

¹⁵ Glej izdajo iz leta 1966, Darmstadt, str. 25.

¹⁶ Glej: Norberto Bobbio: *Teoria della scienza giuridica*, Torino 1950, str. 214 in nasl.

¹⁷ Glej: N. Bobbio: *Teoria . . .*, op. cit. str. 231 in nasl.

¹⁸ Prim.: Uberto Scarpelli: *Filosofia analitica e giurisprudenza*, Milano 1953, str. 56 in nasl.

ličastnejši poskus dvajsetega stoletja utemeljevanja pravne znanosti kot znanosti.¹⁹ Kelsen si je kot cilj svoje teorije postavil jasno razmejitev njenega predmeta v vseh tistih smereh, kjer je prihajalo do njegovega kompromitiranja in s tem do kompromitiranja pravne znanosti same. Pravo se mora, če naj pravna znanost ne utone v znanosti o naravi, čim bolj jasno oddvojiti od narave, hkrati pa od vseh tistih vrednot in idealov, ki so zaradi svoje iracionalnosti nedostopni teoretičnemu spoznavanju. Pravo je po svoji naravi racionalen in torej spoznaven pojav. Pravna znanost se ne meni za dejansko obnašanje ljudi, temveč zgolj za to, kar je pravno predpisano. Ni torej znanost o dejstvih, temveč je normativna znanost, njen predmet je sistem norm. Ne zanima jo vsebina pravnih norm, temveč zgolj njihova logična zgradba. Kot znanost je zavezana dokopati se prek logične analize strukture prava do razumevanja prava, zavrača pa vsako vrednotenje prava.²⁰

Reševanje prava iz »metafizične megle« je v skladu s pozitivističnim pojmovanjem znanosti, ker pa se znanost o pravu ne more vključiti v znanost o naravi, ji ostaja ena sama pot za vstop med znanosti, oblikovati pravno znanost kot znanost o »čistih oblikah« prava.

Ko je prek Wittgensteina prišlo do stika med neopozitivizmom in angleško kulturo z njej lastno analitično tradicijo, je neopozitivizem dobil svojo novo podobo, ki ji običajno dajemo oznako »analitična filozofija«, filozofija, ki se ponša »s slo po mišljenju in eksaktnem izražanju«²¹. Z razširitvijo analize znanstvenega jezika še na običajni jezik ter s tem tudi na moralno in pravo je neopozitivizem vnesel v normativni pravni pozitivizem občutek nove znanstvene trdnosti ter pripomogel k odpravljanju ostankov občutka manjvrednosti. Odnos do dejstev, ki so tako begali tradicionalni pravni pozitivizem je bil razrešen, »kajti pravna znanost nima kaj početi z dejstvi, temveč zgolj z izjavami o dejstvih. Pravnik ne opazuje človeka, ki hodi, temveč preučuje odredbo, ki določa, da sme (ali ne sme) hoditi«.²² Med resničnostjo in znanostjo se je vrnil jezik, ki izraža določeno resničnost in to kar raziskujemo ni resničnost sama po sebi, temveč določena sodba o resničnosti: »ne gre torej za spoznavanje resničnih dejstev, temveč za pojasnjevanje pomena določenih trditev o resničnosti«.²³

Predmet pravne znanosti je norma, zato je ta znanost formalna znanost. Njen empirični temelj je jezik norme. Ob taki naravnosti znanstvenega prizadevanja je razumljivo, da je lahko prišlo do uspešne spojitve Kelsnove pravne teorije ter tistih raziskovalnih prizadevanj, ki jih vsaj od petdesetih let dalje v Evropi označujemo s pojmom »analitična teorija prava«.

Normativni pravni pozitivizem je tako preživel in se ob optimističnem neopozitivizmu postavil na dovolj trdne temelje znanstvenosti. Vseskozi pa ga je spremljal nenormativni pravni pozitivizem, ki je združeval vse pravnike, ki so prihajali do spoznanja, da prava ni mogoče dojeti zgolj kot skupek norm. Pravo ostaja tudi pri njih avtonomen pojav, toda predvsem kot družbeno dejstvo, psihološka in

¹⁹ Glej: Karl Larenz: *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*, Berlin-Göttingen-Heidelberg 1960, str. 96.

²⁰ Glej: Hans Kelsen: *Reine Rechtslehre. Einleitung in die rechtswissenschaftliche Problematik*, Dunaj 1934, str. 1 in nasl.

²¹ Pap: *Elements of Analytic Philosophy*, New York 1949, str. VI.

^{22, 23} N. Bobbio: *Teoria ...*, op. cit. str. 168 in nasl.

družbena resničnost, ki se nenehno spreminja. Pravne norme brez te resničnosti niso možne, zato je bistveno odkrivanje vzrokov, ki so izzvali normo, preučevanje norm samih pa je predvsem tehnika, ki spremlja znanost o pravu.

Sprejetje ugotovitve, da je pravo le poglavje sociologije, oziroma naturalistično zasnovanje pravnih dejstev ob večjem ali manjšem spregledanju norme je kasneje sililo k spoznanju, da vodi k zožitvi pravne znanosti. Pravnik bi se slej ko prej znašel v položaju, ko bi bil prisiljen k izključni uporabi shem, ki bi mu jih dajal sociolog. Nastali so upoštevanja vredni poskusi povezovanja norm in dejstev ter dokazovanja njihove funkcionalne povezanosti (zlasti skandinavska šola prava).

Kljub izhodiščni razliki med normativnim in nenormativnim pravnim pozitivizmom je obema smerema skupno, da zavračata vključevanje vrednot v spoznavni proces, kar ju obenem loči od vseh naravnopravnih tokov. Vez med obema pozitivizmoma in temi tokovi pa poskuša doseči »kulturalistični pravni pozitivizem« ali tudi integralno dojetje prava, ki pojmuje pravo kot sintezo »naravnega« in »ustvarjenega«, oziroma kot sintezo dejstev, norm in vrednot.²⁴ Ker pa se mora tudi ta sinteza ozirati na zahteve moderne znanosti, ji ne preostane drugega kot postaviti tudi svoj aksiološki del na znanstvene temelje. Vključevanje vrednot v pravo zato ne pomeni vračanja k idealnemu pravu, temveč pomeni preučevati specifične in empirične oblike vrednotenja, ki so navzoče pri oblikovanju sistema pravnih odnosov in pravnih norm,²⁵ s čimer se ohranja skrb za »znanstveno nevtralnost« raziskovalca, čeprav se kaže v težavnejši luči kot pri naravoslovno-matematičnih vedah.

Upoštevaloč namen, kateremu naj bi služil moj sestavek sem se omejil le na grobo shematično prikazovanje poti pravnega pozitivizma. Menim pa, da tudi tak prikaz omogoča vsaj začetek razprave o odnosu marksistične teorije prava (v njenih različnih razvojnih obdobjih) do pravnega pozitivizma, začetek razumevanja njenih nihanj v dvajsetem stoletju, ki so pogosto pogojena tudi z njenim odzivanjem na to ali ono varianto pravnega pozitivizma.

MACA JOGAN

POZITIVIZEM KOT CELOSTNA USMERITEV V SOCIOLOGIJI

1.

Positivizma ne moremo obravnavati kot neko zgodovinsko presežno šolo ali celo le v zvezi z njegovim utemeljiteljem, ne moremo ga ožiti na eno samo razsežnost, temveč ga lahko popolneje pojasnimo, če ga razumemo kot celostno usmeritev v znanosti kot zgodovinskem in družbenem produktu. To pomeni, da moramo nujno razširiti spoznavne meje, ki jih je izoblikoval sam pozitivizem, da bi lahko pojasnili njegove temeljne značilnosti, vzroke za njegov pojav in praktične celostne (spoznavne in praktično politične) posledice takšne usmeritve v znanosti. Pozitivizem nas zanima kot totalni pojav, katerega sestavine so med sabo neloč-

²⁴ Glej: Miguel Reale: *Il diritto come esperienza*, Milano 1973, str. 239 in nasl.

²⁵ Glej: Nikola Visković: *Pojam prava* (druga izdaja), Split, 1981, str. 120 in nasl.

ljivo povezane; anatomijo pozitivizma moremo odkrivati na *ontološki* (samo pojmovanje bistva predmeta, strukture in razvoja), *gnoseološki* (pojmovanja o znanstvenem spoznavanju) in *vrednotni ali praktično-politični ravni*.

Takšen pristop ne more ostati le v okvirih zanimanja za logično koherentnost sociološke teorije, celostne sociologije ne gleda le kot »duhovne tvorbe« neodvisne od konkretnih zgodovinskih okoliščin, ki opredeljujejo spoznavni interes, spoznavne meje in praktične izrabe. Prav tako nas pri tem pristopu ne zanima le »ideološka« razsežnost, sploh pa ne gre za to, da bi takšno razsežnost pridajali in si jo umišljali kot (naše) dopolnilo k nekemu znanstvenemu prisvajanju sveta. Pri tem pristopu gre tudi za razkrivanje vrednot v celostni usmeritvi, kar pa je povezano s spoznavnim interesom in zato sploh ni nepomembno. Na to je npr. opozoril L. Goldmann takole: »Nekatera vrednotenja dopuščajo večje razumevanje resničnosti kakor druga. Če imamo opravka z dvema nasprotnima sociologijama in če hočemo zvedeti, katera izmed obeh ima večjo znanstveno vrednost, bo prvo, da se bomo vprašali, katera izmed obeh nam omogoča razumeti drugo kot družbeni in človeški pojav, izluščiti njeno spodnjo gradnjo in z neko imamentno kritiko osvetliti njene nedoslednosti in njene meje«. ¹

2.

Prva zahteva, ki je relevantna za sociologijo kot znanost je, da mora njena znanstvena teorija ustrezati dvema meriloma: *logična koherentnost temeljnih teoretičnih trditev, zakonov in ustreznost celostni protislovni resničnosti*; če ne izpolnjuje teh dveh zahtev, potem je izključno formalna disciplina (»sociologija brez družbe«). V razvoju sociologije je prišlo do *razmika* med upoštevanjem zahteve po logični koherentnosti in zahteve po ustreznosti celostni resničnosti; v tem razmiku korenini pozitivizem v svojih mnogih pojavnih različicah. Ta razmik je omogočal razvijanje zelo abstraktne teorije, ki je večinoma ustrezala le prvi zahtevi (višek v razvoju pomeni verjetno pojmovanje »analitične« znanosti T. Parsonsa), na drugi strani pa enostranski empiricizem; obe ti skrajnosti sta v bistvu povezani s skupnim spoznavnim interesom (zato njuna koeksistenca ni naključna) in z odkritim ali prikritim enotnim sklopom vrednot. Spoznavni interes je bil s tem razmikom opredeljen kot pretežno »socialno-tehnokratski«, ne pa kot »socialno-emancipativni«²).

3.

Specifičnosti pozitivizma bomo poskusili najprej poiskati na ravni *teorije*, oziroma teoretične pojasnitve družbe, njene strukture, in razvoja; teorija je namreč izrednega pomena, saj usmerja po svoje spoznavni interes, s svojimi sestavinami (besednjak, zakoni) nudi temeljni vzorec pojasnjevanja in spoznavanja resničnosti, vključuje določeno metodološko pojmovanje in tudi smer angažiranja v praktični dejavnosti (spoznanja niso uporabljiva, ali vsaj ne enako uporabljiva za vse enako: »Vsaka teorija je v nekem smislu prikrita osmrtnica ali pa slavospev za določeni družbeni sistem« — A. Gouldner).

¹ L. Goldmann: *Humanistične vede in filozofija*, Ljubljana, CZ, 1958, str. 41.

² Ti dve oznaki najdemo npr. pri H. Strasserju v delu *The normative Structure of Sociology*, London, Routledge & Kegan Paul, 1976, str. 9.

Od A. Comta, prek T. Parsonsa do N. Luhmanna je prevladujoče izhodiščno teoretično *pojmovanje družbe kot sistema*, ki ga razlagajo s pomočjo analogije med družbo in drugimi živimi organizmi ali neorganskimi celotami. Analogije niso rabile le kot spoznavni pripomoček, temveč so bile podlaga za vsebinsko razlago »naravnega bistva« sistema samega. K naravnemu bistvu pa je sodil predvsem zakon o *spontanosti pri ohranjanju ravnotežja sistema*, pojmovanje o *samourejevalnosti sistema*, o nujnosti *konsenza* glede vrednot in ciljev družbe, o *konstantnosti normativne urejenosti* in s tem povezana nujnost *količinskega kopičenja* ne pa kakovostne spremembe odnosov; vse sestavine družbe kot sistema morajo delovati funkcionalno enotno in zagotavljati *harmonijo med deli ter integracijo*; *stanja duha* so tista, ki v prvi vrsti opredeljujejo človeško delovanje in načine družbenosti; človek *posameznik je razumljen kot objekt*, ki se mora predvsem prilagajati (z znanostjo »odkritim«) »naravnim« zakonom družbe kot sistema, »družba se fiksira kot abstrakcija proti individuu« (K. Marx); vse, kar je splošno, ima absolutno višji rang, večjo vrednost, posamično (človek) je le moteče (kar je zlasti poudarjal že A. Comte). K »naravnemu bistvu« družbe sodi tudi *pojmovanje o večnosti neenakosti, hierarhije, nujnosti podrejanja in kooperacije*. Družba je razumljena predvsem kot moralna celota (»kolektivna zavest« — E. Durkheim), notranje konsenzualna; vprašanja o konkretnih (materialnih) določilnicah moralnosti niso in ne morejo biti navzoča v teh koncepcijah. Družbena neenakost je razložena kot posledica *funkcionalne diferenciacije* (visoka stopnja delitve dela zahteva neenakost in kooperacijo), ta pa je spet le posledica samega tehničnega razvoja in omogoča celo vedno večjo »svobodo« posameznika. Družba kot celota je bila pretežno razumljena kot *brezkonfliktna* (najpogostejši očitak npr. funkcionalizmu), če pa je pojasnjena kot konfliktna, so konflikti pojasnjeni kot sredstvo za večjo integracijo ob nespremenjenih drugih okoliščinah (npr. R. Dahrendorf v sodobnosti)³. Pojmovanjem o harmonično delujoči moderni družbi so bile podrejene tudi razlage družbenega razvoja, pri katerih so dokaj izrazito navzoče ideje *končnosti obstoječe družbe*. Pretekle stopnje so v teh razlagah le kontrast sedanosti, ki pa je strukturno nespremenljiva. Ideje finalizma so pogosto tudi ne-ločljiva sestavina sodobnih razlag modernizacije, v katerih je osrednji pojem »sprememba«, ki je bolj sprejemljiv za tovrstne razlage kot pa pojem »razvoj« (vedno, kadar govorimo o razvoju, razumemo s tem spremembe, ne pa narobe — A. Schaff). Pojasnjevanje razvoja je običajno vmeščeno v *dihotomne modele*, katerih podlaga je že sprejem ene same vsebine družbenosti (ene same stopnje razvoja) kot edino možne, univerzalne; zato v tem okviru lahko nastopa le *rednered, organizacija-dezorganizacija, harmonija-disharmonija*, itd.

V temeljnih teoretičnih pojasnilih so zanemarjena dialektična načela in zakoni strukture družbe in njenega razvoja, teoretične trditve so izrazito nematerialistične, nezgodovinske, redukcioniistične; kritičnost v spoznavanju protislovne obstoječe resničnosti razredne družbe je izbrisana, s tem pa je odprta pot za vnašanje konservativnih vrednot v samo pojasnjevanje družbe.

Ob enostranski in nezgodovinski usmerjenosti do resničnosti teh teoretičnih razlag gotovo ni naključje, da obstaja v njih *pojmovni primanjkljaj*; že v besed-

³ Tu je vredno omenbe zlasti Dahrendorfovo delo: *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft*, Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag, 1957.

njaku teh razlag so odsotni pojmi, ki bi lahko spodbujali spoznavni interes k drugačnim (perečim problemom), ki so bili pomembni za podrejene plasti v družbi. Tako že pri oznakah družbe večinoma ne nastopajo pojmi, ki bi zajemali vsebinske dimenzije odnosov (ali: kolikor so, so že predelani in »prečiščeni«), temveč oznake, ki se morejo povezati zlasti s tehničnimi vidiki: primer je »industrijska«, »postindustrijska« družba kot nadomestilo (ki naj bi bilo edino »znanstveno«!) za oznako »kapitalistična« družba. Podobno ni nekaterih pojmov, ki imajo veliko spoznavno vrednost v okviru marksistične teoretične razlage, kot so npr. razred ali izkoriščanje,⁴ alienacija; ali pa so ti pojmi tako pomensko izpraznjeni in sprevrnjeni, da ne zavračajo temeljnih koncepcij o družbi in njihovem razvoju (npr. alienacija pri funkcionalistih). Kot znanstveni pojmi veljajo v okviru pozitivistične usmerjenosti le tisti, ki po svoji vsebini ustrezajo predvsem o harmoničnosti, končnosti, samourejevalnosti, integraciji; torej jim je določena ena sama možna vsebina (kar je povezano z nezgodovinskostjo in nedialektičnostjo). Od tu tudi izvira možnost, da se drugačne teoretične razlage razumejo in pojasnjujejo le kot »ideološke«, oziroma neznanstvene (npr. marksistična razlaga). Ze na ravni pojmov je tedaj navzoča »harmonizacija« in »socialno integrativna« (v skladu z interesi vladajočega razreda) vloga sociološke teorije, ki jo še bolj utrjujejo načela znanstvenega spoznavanja.

4.

Ena od glavnih značilnosti znanstvene teorije je, da je sestavljena iz različnih izkustveno preverjenih spoznanj; generalizacij, zakonov. Čeprav je to obče znano in predstavlja nekako že »znanstveni vsakdanjik«, pa se takoj pojavi vprašanje opredeljenosti izkustvenega področja; pri sociologiji nas v tem okviru zanima, ali je »izkustveno« opredeljeno kot zgodovinska protislovna resničnost (K. Marx — enotna podlaga znanosti in življenja!), ali je izkustvo zgolj tista plast resničnosti, ki jo je že subjektivistično in enostransko oblikovana teorija opredelila kot »sociološko izkustvo« (sociološka — ne socialna dejstva). Pri tem nikakor ne gre le za besedno igro, temveč za osrednje vprašanje načina znanstvenega pojasnjevanja (in tudi praktičnega učinkovanja). V razvoju sociologije se je od A. Comta naprej, do sodobne sistemske teorije ožilo področje izkustvenega zgolj na »sociološko empirično«, torej na to, kar je sociološka teorija dopuščala in razkrivala. Zaradi te zožitve (teorija-empirija-teorija) je bila možna (navidezna) samozadostnost (glede na socialno funkcijo — dejansko je šlo za »koristnost v nekoristnosti«!), eliminirana je bila možnost spreminjanja konkretne celostne resničnosti. Sociološka teoretična pojasnila so bila opredeljena, da ostajajo na ravni »filozofi so svet le različno razlagali«, ni ji pa smelo iti za to, »da bi ga spremenili« (revolucionarno, korenito). Ostajanje na »empiriji« in izključitev celostne zgodovinske prakse iz izkustvenega področja je omogočalo tudi različne »weltfremd« teoretične razlage, bodisi izrazito enostranske ali pa napačne, takšne, ki jih konkretna zgodovinska praksa ni potrdila (npr. koncepcija samourejevalnosti). Ta zožitev je omogočala tudi zanemarjanje »zakaj« vprašanja pri pojasnjevanju druž-

⁴ A. Gouldner (*For Sociology*, Penguin Books, 1973) npr. navaja primer funkcionalistično usmerjenega sociologa K. Daviesa, ki je priznal legitimnost pojmu izkoriščanje, vendar le na področju zunaj ekonomije.

benih pojavov, skrčenje ali transformacijo kavzalne analize in prek funkcionalne analize vključitev teleološke dimenzije (ki sicer sama po sebi ni v navzkrižju z znanstvenim pojasnjevanjem, problem pa nastopi tedaj, kadar vzroki in posledice zamenjajo svoje mesto; to pa se je v razvoju sociologije v pozitivistični usmeritvi zgodilo in bilo pogosto natančno opredeljeno). Ob izrivanju ali sprevračanju vprašanja vzročnosti je v sociološki teoriji nastajal prostor za enostransko dajanje odgovorov na vprašanja kako in čemu (družbeni pojavi), medtem ko je bilo vprašanje kvalitete obstoja, integracije, povezanosti posameznih pojavov in procesov eliminirano. V spoznavanju in sociološkem pojasnjevanju se je ta možnost odprla, ko se je ena zgodovinsko nastala stopnja družbenega razvoja in kvaliteta družbenosti razglasila kot univerzalna in konstantna. To dejstvo pa omogoča prodiranje v bistveno kvaliteto samih spoznavnih načel.

Eno od prvih načel pozitivistične usmeritve je načelo, da mora sociologija proučevati le *to, kar je, ali je bilo*. Usmeritev v obstoječe in preteklo je nujna sestavina slehernega znanstvenega prisvajanja, zato samo po sebi to načelo ni problematično. Problematično pa lahko postane tedaj, ko se vprašamo (*kako je pojasnjeno sedanje in preteklo*). To, kar je, je lahko pojasnjeno kot zgodovinski proces, oziroma nasledek kompleksnega zgodovinskega spreminjanja (s konkretnimi nosilci, ideologijami, vrednotami, itd.), ali pa je razloženo kot samo po sebi obstoječe, edino, večno in »naravno«. Če je iz razlage preteklega izključena zgodovinskost in dialektičnost, potem tudi usmeritev v »je, je bilo« ni očiščena napovedi prihodnosti. Razvoj sociologije kaže, da je večinoma celo bila nedvoumno izražena zahteva, da naj sociologija prispeva k temu, da bo »več sreče« v družbi (ob upoštevanju vseh »naravnih« zakonov sožitja — seveda!), torej je dajala »recepte za kuhinjo prihodnosti«. To, da se ne sme ukvarjati s tem, kar naj bo, je konkretno pomenilo, da ne sme predvideti drugačne prihodnosti kot je tista, ki izhaja iz »narave« stvari po sebi, iz »bistva naše civilizacije«, iz »racionalnosti«, iz »kompleksnosti moderne družbe«.

Druga pomembna zahteva pozitivistično usmerjene sociologije je, da je *treba družbene pojave obravnavati kot stvari*, ki jo je najbolj jasno izrazil E. Durkheim (Pravila sociološke metode), izključno na izkustveni ravni. Če upoštevamo zožitev »izkustvene ravni« na »sociološko empirijo«, potem se nam kot umljivo pokaže označevanje iskanja globljih vzrokov za vnanjostjo kot »spekulacija« ali »metafizika«, ki da sodi kvečjemu na predznanstveno raven. S to metodološko zahtevo je postavljen temelj nezgodovinskosti, kajti, tisti »znanstvenik, ki jemlje družbena dejstva kot stvari, pozablja na to, da ljudje delajo zgodovino«⁵.

Neposredno se na prvi dve navezuje tudi naslednja zahteva, namreč, da mora biti sociologija *vrednotno nevezana (etično nevtralna)*, kar pomeni, da se ne sme spraševati po smiselnosti samih pojavov, po smotrih družbenega obstoja in razvoja, temveč, da mora (če naj bo »znanost«, »racionalna«, »logično-izkustvena«, »analitična«, itd.) sprejeti dani smoter (ki izhaja iz »naravnega« bistva družbe!) in potem odkrivati, katera sredstva so najučinkovitejša za doseganje tega smotra. S tem je bila sociologiji določena *instrumentalna in terapevtska vloga*; način sociološke interpretacije družbenih pojavov in procesov je bil tako podrejen socialno

⁵ R. Kreckel: *Soziologisches Denken*, Opladen, Leske Verlag & Budrich GmbH, 1975, str. 23.

integrativni vlogi sociologije. Očitno pri zahtevi po etični nevtralnosti ni šlo le za nevtralnost nasploh, temveč za *pristransko nevtralnost*, za nevtralnost do »metafizičnih«, »rušilnih« vrednot, na kar opozarja tudi v sodobnosti T. B. Bottomore⁶, pri nas pa je to usmeritev zgodaj razkril B. Zihlerl.⁷ Načelo nevtralnosti sociologije se sicer lahko povezuje tudi z drugačnimi vrednotenji in vsebinskimi teoretičnimi razlagami, vendar je v tem okviru pomembno zlasti to, s kakšnim prevladujočim vzorcem znanstvenosti se je vezalo v razvoju sociologije, njene pozitivistične usmeritve. Načelo nevtralnosti je botrovalo oblikovanju in utrjevanju predstave o praktični vlogi sociologov kot »moralnih kretenov v svojih ozkih poklicnih vlogah«, kot neodgovornih za posledice svojega dela.⁸

Ob takšnih teoretičnih spoznavnih načelih je razumljivo, da so sociologi pričakovali napredek znanosti predvsem kot posledico razvijanja novih tehnik in uporabe določenih metod (zlasti *kvantitativnih*, kar je povezano z razvijanjem empirizma); včasih gre celo za *fetišizacijo tehnik*, katerih uporaba pa ne more prikriti bodisi teoretičnih popolnih praznin ali pa izrazitih enostranosti. Ta problem ostaja tudi pri akcijskem raziskovanju, ki ga v sodobnem empiričnem raziskovanju nekateri dokaj nekritično sprejemajo v prepričanju, da je že samo po sebi učinkovito sredstvo za odpravljanje vseh hib kvantitativnih metod, ki so jih zlasti poudarjali in upoštevali pozitivistično usmerjeni sociologi. Kljub (navideznemu) kritičnemu zavračanju pozitivizma se lahko tudi v akcijskem raziskovanju ohranja temeljna pozitivistična usmerjenost (npr. če se jemlje »Lebenswelt« kot čista danost, nezgodovinsko in se skuša odkriti le »naravni« tok dogajanja). Zato se zdi na mestu opozorilo nekaterih sociologov v ZR Nemčiji, da tudi to raziskovanje ne more mimo jasnih teoretičnih koncepcij (kar pa še ne izključuje pozitivističnih).

Pri pozitivizmu v sociologiji torej nikakor ne gre (in ni šlo) le za deskripcijo pojavov; to nujno fazo v znanstvenem spoznavanju je treba gledati z vidika njene vključenosti v širše (implicitne ali eksplicitne) zahteve samega spoznavanja in temeljne teoretične razlage pojava. Nevarnost je zlasti tedaj, kadar ta stopnja, oprta na različne matematične modele, nastopa kot glavna ali celo edina v znanstvenem pojasnjevanju. Ni zato odveč, če opozorimo na potrebo po »refleksiji premis, na katerih temelji uporaba neke metode«⁹.

5.

Specifičnost pozitivizma kot celostne usmeritve v sociologiji je torej vidna na ontološki, gnoseološki in (latentni ali manifestni) politični ali vrednotni ravni. Harmonija ob enostranski omejenosti na vnanjost in »stvarnost« je rabila kot sredstvo za *moralno reformatorsko vlogo sociologije* in za opravičevanje različ-

⁶ T. B. Bottomore: *Sociologija kao društvena kritika*, Zagreb, Naprijed, 1977.

⁷ Več o tem M. Jogan: »Zihlerlov odnos do meščanske sociologije«, *Naši razgledi* 1979, št. 22, 640.

⁸ Več o tem M. Jogan: (prispevek za ZD 1981) »Upoštevanje protislovne celostne družbene resničnosti kot določilnica odgovornosti v sociologiji«.

⁹ Več o tem U. Koch: »O ideološkem sadržaju socioloških metoda istraživanja«, *Mus*, 1975, št. 3, str. 181—217.

nih oblik represije. Sociološki pozitivizem je omogočal, da se je sociologija v kapitalističnih družbah uveljavljala kot »Affirmationswissenschaft«¹⁰, torej kot znanost, ki je idejno potrjevala in utrjevala obstoječi sistem na njegovih nespremenjenih materialnih in moralnih temeljih. Ocena o ideološki angažiranosti pretežnega dela sociologije ni skonstruirana iz »zlih namenov«, temveč je le razkrita v temeljnih sestavinah sociološkega znanstvenega prisvajanja sveta. Ne gre torej za vnašanje ideologije od zunaj, temveč za pojasnjevanje kvalitete te ideologije in njene vključenosti na ontološki in gnoseološki ravni ter povezanosti s praktično ravni.

6.

Mit o edini znanstvenosti pozitivistično usmerjene sociologije se je začel rušiti v šestdesetih zlasti pa v sedemdesetih letih, spričo velikega razmika med teoretično usmerjenostjo in praktičnim življenjem, spričo nekaterih zlorab sociologije in pod vplivom revitalizacije revolucionarnih in radikalnih gibanj. Kritičnost do pozitivizma je ena od skupnih značilnosti različnih teoretičnih in metodoloških usmeritev v sodobnosti, ki pa vsaka po svoje skušajo nadomestiti dolgo časa samoumevna pojmovanja in spoznavna načela z novimi. V teh poskusih pa gre za različno jakost v preseganju spoznavne enostranosti in konservativne politične usmeritve: od zgolj površinskih kritik in sprejemanja temeljne spoznavne usmeritve (npr. teorija konflikta, nekatere neofenomenološke smeri, kot etnometodologija), čeprav je navzven premik opazen, do zavračanja temeljnih zgodovinskih in nedialektičnih koncepcij ter edino veljavne »vladajoče volje« (npr. humanistična, radikalna sociologija).

7.

V svojem prispevku se nisem posebej ukvarjala s stanjem v slovenski sociologiji, pa ne zato, ker bi ta bila osvobodjena vseh »grehov« pozitivizma, temveč preprosto zaradi tega, ker je obdobje najintenzivnejšega razvoja sociologije v zadnjih dvajsetih letih še premalo raziskano. Prav začetki močnejšega razvoja slovenske sociologije (konec petdesetih let) so nastajali v času, ko je v svetu še močno prevladovala in bila skorajda nevrpašljiva pozitivistična celostna usmeritev, zlasti v podobi modernega funkcionalizma; ta okoliščina narekuje tudi potrebe po razkrivanju vplivov te paradigme delno tudi na usmeritev slovenske sociologije. Ob tem pa ne gre zanemariti potrebe po razkrivanju pozitivističnih sestavin v zdogmatizirani »marksistični« usmeritvi, ki je načelno opredeljevanje za kontinuiteto z dialektično-materialistično in humanistično-kritično usmerjenostjo tvorcev nikakor ne rešuje pred »pastmi« pozitivizma.

Da pozitivizem kot celostna usmeritev ni mrtev v slovenski sociologiji in tudi nekaterih drugih družbenih vedah, da tu in tam v različnih variantah in v različ-

¹⁰ S. Herkommer: »Soziologie der Sozialstruktur, Historisch-materialistische Kritikpunkte zu Klasse und Schicht«, (V: H. J. Krismansky: *Soziologie des Konflikts*, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 1971).

nem obsegu živi, kažejo tudi nekatera novejša polemična razmišljanja v Teoriji in praksi. Sama obravnava pozitivizma v slovenski sociologiji bi morala nadaljevati tam, kjer je B. Ziherl nehal, namreč pri začetkih sociologije pri nas sploh (v prvi polovici tega stoletja).

DUŠAN PLUT

POZITIVIZEM IN GEOGRAFIJA

Z vidika vpliva idejnih tokov lahko razvoj geografije shematično razdelimo v štiri obdobja:

- *obdobje prevlade idealizma in sholastike* (do 18. stol.),
- *uveljavljanje empirizma in naravoslovnega (mehaničnega) materializma* (18. stol., prva pol. 19. stol.),
- *prevladovanje pozitivizma in evolucionizma* (druga pol. 19. stol., začetek 20. stol.),
- *postopno uveljavljanje načel dialektičnega materializma* (20. stol.).

V prvem obdobju je bilo v ospredju opisovanje tujih dežel in pokrajin. Geografske pojave se je predvsem opisovalo, razlage pa so bile idealistične, zasnovane na *sholastičnih dogmah*. Izjemo predstavljajo presenetljivo moderni pogledi na geografijo, ki jih zasledimo pri Vareniusu v prvi polovici 16. stoletja (Vrišer, 1976). V obdobju do 18. stoletja je bil svet v osnovnih črtah odkrit, manjkala pa so poglobljena geografska proučevanja o posameznih deželah s točnejšimi podatki, ki bi nudili osnovo ne le za opis, temveč za objektivnejšo razlago pojavov. Vendar se je *empirizem in naravoslovni materializem* le polagoma uveljavljal, geografija je v glavnem ohranila opisni značaj. V. M. Lomonosov je kot materialist ob uporabi empiričnih znanstvenih prijemov med prvimi doumel zakonitosti med posameznimi sestavinami geografskega okolja (Nikolić, 1977). Pod vplivom E. Kanta, ki se je ukvarjal tudi z geografijo, so bila v geografskem proučevanju v prevladi idealistična izhodišča (Borisov-Kurkov, 1973). Heglove filozofske koncepcije, zlasti njegov dialektični idealizem so močno vplivale na nastanek »*klasične geografije*«.

Panić (1969, s. 53) trdi, da je Hegel prvi jasno spregovoril o »geografskih« osnovah svetovne zgodovine in ga označuje kot izrazitega predstavnika geografskega determinizma. Utemeljitelja »klasične« geografije A. Humbolt (1968 do 1859) in F. Ritter (1779—1859) sta geografijo zasnovala kot enotno znanost, katere osnovna naloga je razlaga celovitosti zemeljskega površja, skupno z rezultati človekove dejavnosti. Humbolt je kot materialist in naravoslovec zagovarjal nujnost proučevanja pojavov v prostoru in času. S stališčem, da priroda ni zbir dejstev, je prvi opozoril na nevarnost pozitivističnih izhodišč, ki so se začela postopno uveljavljati v geografiji druge polovice 19. stoletja.

Pozitivistična načela so se najprej uveljavla na področju tistih geografskih smeri, ki so zagovarjala ozko specializacijo in drobljenje geografije na posamezne geografske veje. Poudarjale so le pomen pozitivnih dejstev izkustva, analize in indukcije. Z vulgarno-materialistično razlago sličnosti oziroma istovetnosti prirodnih in družbenih zakonitosti pa je tudi del geografov, ki so poskušali ohraniti enotno geografijo, začel v geografski determinizem in pozitivizem. Celovito sprejetje pozitivističnih načel bi zaradi širokega predmeta geografije pomenilo likvidacijo geografije kot znanosti (Smith, 1979).

Utemeljitelj pozitivizma A. Comte (1798—1857) in njegovi učenci so za edini zanesljivi kriterij resničnosti razglasili empirično (izkustveno) preverljivost. Celotno Heglovo filozofijo in z njo vred predpozitivistično mišljenje so razglasili za plod metafizične fantastike, ki nima s »pozitivno« znanostjo nobene zveze (Majer, 1968, s. 31). Čutno spoznanje (brez abstraktnega mišljenja in uporabe dedukcije) nam lahko daje le spoznanje o posameznih pojavih, vsa obča spoznanja pa ni mogoče čutno (empirično) preveriti. »Posplošitve« pozitivistično zasnovanih geografskih raziskav, nastalih zgolj s koordinacijo empiričnih dejstev, obravnavo geografskega okolja zgolj kot zbirko pojavov, proučenih na osnovi induktivne metode, so se izkazale kot prazne abstrakcije brez realne vsebine. Zaradi vztrajanja zgolj na kriteriju izkustvene preverljivosti na osnovi stihijskega materializma, je prišlo do proučevanja posameznih elementov geografskega okolja, specializacije in ignoriranja vpliva družbe na geografsko okolje. Od tu do stališča, da je potrebno zavreči vse znanstvene zakone in teorije, ker jih ni mogoče čutno preveriti, je le majhen korak, ki v bistvu pomeni dejansko likvidacijo znanosti in s tem tudi geografije. Zato je razumljiv očitek Lenina, da nimajo evropski pozitivisti niti pojma o Marxovi dialektiki (Lenin, 1956, s. 326).

Za geografijo je imela posebno daljnosežen in usoden vpliv Comtova razlaga odnosa med naravo in družbo. Ker sta človek in človeška družba nastali iz narave, v kateri živita in se razvijata, potem je razumljivo, da se tudi družbeni pojavi in procesi razvijajo po istih zakonitostih, kot se to dogaja v narodi (Marković, 1974). Z *evolucionizmom* H. Spencerja (1820—1903) je dobil pozitivizem dodatne »argumente«. Na podlagi podatkov o življenju in družbenih razmer primitivnih ljudstev je postavil evlucijsko teorijo o družbi in primerjal človeško družbo z visoko razvitimi živalskimi organizmi (Goričar, 1975, s. 11) ter tako zapostavljal posebnosti delovanja zakonitosti v zgodovinskem razvoju človeške družbe. Mnogi družboslovci 19. stoletja in začetka 20. stoletja so Darwinova spoznanja o boju za obstanek kot poglavitnega gibalna pri razvoju v živem svetu bolj ali manj mehanično prenašali na dogajanja v družbi in jih razlagali pozitivistično.

Za materialistično usmerjene geografe druge polovice 19. stoletja so pomenila pozitivistična izhodišča o odnosu med naravo in družbo osnovno, napačno zasnovano teorijo, ki omogoča povezovanje že močno specializiranih geografskih vej. *Geografski materializem* (z osnovno *inačico determinizmom*) predstavlja vulgarno materialistično pozitivistično teorijo o globalnih silah v razvoju družbe, ki pripisuje geografskemu prirodnemu okolju odločilno vlogo. Pojavil se je tudi kot posebna smer v sociologiji, saj se poudarja odločilni vpliv prirodnega okolja na družbene pojave. Po mnenju Goričarja (1975) je taka teoretična usmeritev imela precejšen vpliv na demografe in ekologe. Zagovarja se torej izhodišče pozitivistov, da človek ne more premagati svoje naravne okvirje, fizično okolje vedno in v po-

polnosti odreja razvoj človeške družbe (Pavič, 1969). Geografski determinizem se je dokončno uveljavil pod vplivom F. Ratzla (1844—1904), ustanovitelja antropogeografije. S pozitivistično zasnovo je družbene pojave in procese razlagal z vplivi narave. V selektivnem delovanju prirode je videl tisto moč, ki ima odločilen vpliv na diferenciacijo ljudskih kultur. Ratzel pravi, da je vsaka država in in vsak politično-geografski pojav nujno in usodno navezan na določene prednosti v naravi svojega ozemlja. S pomočjo prirodnih pogojev ni poskušal obrazložiti samo kulturno udejstvovanje, temveč socialne in politične pojave ter celo fizične in psihične lastnosti človeštva (Ilešič, 1939, s. 207).

Preccnil je vpliv prirodnega okolja na razvoj človeške civilizacije, mlada antropogeografija naj bi bila torej le del biogeografije. Ratzel in Passarge sta skupaj z ostalimi geografskimi deterministi vpliva na izoblikovanje geopolitike, ki se je z vsemi negativnimi potezami zlasti razmahnila v Nemčiji.

Geografski determinizem je prevladoval v geografskem mišljenju 19. stoletja, njegov vpliv pa se je ponekod zadržal vse do danes (Ruppert et al., 1981). Srečamo ga povsod, kjer se na razvoj družbe gleda kot na posledico prirodne pogojenosti. Najbolj močno se je zakoreninil v ZDA (F. Huntington, G. Taylor), čeprav v različnih oblikah (Broek, 1965). Poskus vračanja iz pozitivistično zasnovanih zablod geografskega determinizma pomenijo hotenja Richthefena in Hettnerja, da bi geografijo ponovno opredelila kot horološko znanost, ki proučuje prostorsko razmestitev pojavov. Raziskuje naj prostorske zveze med pojavi na zemeljskem površju, vendar brez ugotavljanja zakonitosti njihovega razvoja (Nikolić, 1977, s. 283). Ostaja torej pri pozitivistični trditvi, da je spoznanje omejeno zgolj na svet pojavov, globljih vzrokov, zakonitosti pa ne moremo spoznati. Ločitev prostora in časa, dveh bistvenih lastnosti premikanja materije in komponent geografskega proučevanja, pomeni korak nazaj k ponovnemu uveljavljanju deskripcije in zanikanje dialektike. Hettnerjev obračun s pozitivistično pogojenim proučevanjem odnosa med prirodnim okoljem in družbo ni mogel popolnoma uspeti, saj je nihal med Humboltovim stihijskim materializmom in Kantovo opredelitvijo geografije kot horološke znanosti.

Uspešnejši obračun z geografskim determinizmom pomeni geografski posibilizem, ki se je razvil v začetku 20. stoletja. Vidal de la Blache (1845—1918) je trdil, da je vsako prirodno okolje pod vplivom navzočnosti človeka in obratno (Wrigley, 1965 s. 8). Prirodno okolje nudi določene okvire, vendar je prvič v središče postavljena človekova aktivnost. Nasproti izključnemu geografskemu determinizmu, po katerem je kulturna pokrajina skoraj v vsem ustvarjena po prirodnih pogojih, postavi bolj realno načelo, ki trdi, da priroda nudi človeku le določene pogoje (Ilešič, 1939). Geografski posibilizem se je približal dialektično-materialističnemu gledanju na odnos med družbo in geografskim okoljem.

Proti geografskemu determinizmu se je pojavil še en odgovor — geografski indeterminizem. V svojem bistvu pomeni odrekanje vzročne pogojenosti prirodnih in družbenih pojavov. Družbi se odreka vloga pomembnega preoblikovalca geografskega okolja, ki se začne obravnavati kot čista prirodna kategorija, kot predmet prirodnih znanosti. Enotna geografija v tako zasnovanih izhodiščih nima mesta, saj se negira obstoj geografskega okolja, ki poleg prirode vključuje tudi družbo z rezultati materialne proizvodnje. V specifični obliki se je razvil v Sovjetski zvezi, izhajajoč iz enostranskega poudarjanja dialektičnega izhodišča o kvalitativni raz-

liki med družbenimi in naravnimi pojavi, o zanikanju dialektične enotnosti nasprotij (Ilešič, 1979 a).

V sodobni geografiji so največji odmev doživela idejna in metodološka izhodišča logičnega pozitivizma in environmentalizma, negativni vpliv pa imajo tudi dogmatska in enostranska tolmačenja dialektičnega materializma. *Logični pozitivizem* se je kot nova filozofska smer uveljavil konec tridesetih let našega stoletja v Avstriji, a je že v naslednjih desetih letih prerasel v mednarodno filozofsko gibanje, smer v sodobni anglosaksonski filozofiji (Majer, 1968, s. 215). Utemeljitelji logičnega pozitivizma (neopozitivizma) so bili matematično izobraženi in so dajali poseben pomen novi logiki (Kraft, 1968, s. 13). Poudarjajo pomen empirije, logične analize in indukcije ter uveljavljajo uporabo simbolov ob analogiji z matematiko. Oče logičnega pozitivizma L. Wittgenstein posebno zagotavlja nujnost analitične razčlenitve sveta. Majer (1968) pravi, da se je že Engels rogal empiričnemu vseindukcionizmu, ko je poudarjal, da je z indukcijo možno rešiti vse, razen same indukcije.

Z logičnim pozitivizmom so se tudi v geografiji ponovno bolj uveljavila pozitivistična načela. Haggett (1974, s. 460) zatrjuje, da je bilo za geografijo vedno pomembno zlasti iskanje določene analogije s področja naravoslovnih znanosti ob proučevanju družbenih pojavov. Po njegovem mnenju pa ne bi smeli zanemariti pomen fenomenoloških izhodišč, ki v geografiji poudarjajo pomen individualnosti, kvalitete. Fenomenološko osnovo, kisloni na mišljenju o neponovljivosti geografskih pojavov, zasledimo pri R. Harsthornu (1956), ki je vplival na celo generacijo ameriških geografov. Naloga geografije je le, da natančno določi, razvrsti, opiše in interpretira spremenljiv značaj zemeljskega površja. V svoji končni podobi pristaja na pozitivistično in fenomenološko nemoč spoznavanja zakonitosti in zastopa deskriptivni značaj geografije. Enostransko poudarjanje indukcije, nujnosti pozitivistično zasnovane analitične razčlenitve sveta, je geografijo pripeljalo v podrobno analitsko proučevanje posameznih geografskih pojavov, zanemari pa se je celota, povezanost pojavov. Pretirana specializacija nosi v sebi še eno nevarnost — zapostavljenost funkcionalnega vidika, načela funkcionalnosti. Vrišer (1975) ugotavlja, da je bila funkcionalnost zanemarjena tudi zaradi praktičnih razlogov, saj običajno terja veliko več dela, kakor pa genetično prikazovanje, pri katerem se je lahko marsikateri znanstvenik zatekel v pozitivizem. Po njegovem mnenju je med vsemi idejnimi tokovi na geografijo najbolj vplival ravno pozitivizem, vendar bolj v načinu podajanja snovi, kot pa v pravem nazorskem smislu (Vrišer, 1979, s. 88). Napačno pa je mišljenje, ki istoveti pozitivizem z razvitimi empiričnimi tehnikami in metodami geografskega proučevanja, saj brez njihove uporabe ni možno doseči zaželenih rezultatov.

Harvey (1969) ugotavlja škodljivost uveljavljanja »vseobsežnosti« indukcije v geografiji, ki se je ponovno močno uveljavila pod vplivom Karnapa in Papperja. Ob ostri reakciji na pozitivistične nazore Comta, Spencerja, Milla pa trdi, da tudi pri Marxu zasledimo elemente pozitivističnega gledanja in sicer v zvezi s trditvijo, da z drugimi pozitivisti vred pristaja na determiniranost sveta pojavov (Harvey, 1969, s. 47). Podobno stališče zavzema tudi Smith (1979, s. 369), češ, da Hegel in Marx ostro ločita naravo in družbo. Vsekakor gre za enostransko razlago Marxovega razumevanja odnosa družbe in prirode. Marx namreč ne podčrtuje zgolj njuno relativno samostojnost, temveč tudi organsko medsebojno pove-

zanost. Z razglaševanjem empirije za edini temelj geografske znanosti, z izrivanjem teoretsko-filozofskih osnov, podcenjevanja ali zanikanja dedukcije ogroža pozitivističen pristop prihodnost geografije kot enotne, sintetične znanosti. Pokrajino ni mogoče reducirati na sklop geografskih elementov, pokrajina predstavlja novo kvaliteto, ki je v njenih sestavnih delih ni.

Positivistično-historična razlaga odnosa med naravo in družbo, ki jo je zasnoval H. Spencer se je z idejami *socialdarwinizma* in *environmentalizma* nadaljevala tudi v 20. stoletju. Social-darvinizem skuša dokazati veljavnost načela borbe za obstanek C. Darvina tudi v razvoju družbe, ki naj bi potekal po splošno veljavnih zakonitostih evolucije (Marković, 1974). Environmentalizem ohranja poglobitve značilnosti geografskega determinizma, saj je njegova poglobitva naloga dokazovanje vseobsežnega vpliva »fizičnega« okolja na družbeno dogajanje. Nekateri ameriški geografi celo geografski determinizem označujejo zgolj kot environmentalizem. Na osnovi koncepcij social-darvinizma in environmentalizma se je razvila humana (socialna) ekologija, v kateri se uveljavljajo tudi nekateri, zlasti ameriški geografi. V nasprotju z dialektičnim gledanjem na odnose med človekom in naravo operira meščanska ekologija z ločitvijo procesov naravnih zakonitosti in družbenih procesov (Romoren et al., 1975 s. 137). »Ločitev« poskuša premagati z neposredno aplikacijo ekoloških pojmov na teorijo družbe, pozitivistično načelo nastopa torej v novi, moderni in »sodobni« preobleki. Po mnenju Radovanovića (1977) je prisotna težnja, da se izvede popolna »ekologizacija« odnosa v sistemu človek — okolje. Zahodnonemški marksist Erzenberger (1974) ji očita hibridnost in metodološko konfuzijo. Neosnovanost »ekologizacije« oziroma »biologizacije« celokupnosti interakcij med družbo in okoljem je prav tako neumestna kot »geografizacija« ali »sociologizacija« tega odnosa. Samo sklop medsebojno povezanih znanosti, ki proučujejo človeka s katerega koli vidika (vključno z marksistično filozofijo) lahko zadovoljivo odgovori na postavljeno vprašanje (Radovanović, 1977, s. 354). Kot enotna stroka s poudarjanjem dialektične enotnosti geosfere, geografskega okolja, lahko geografija prispeva pomemben delež pri premagovanju pozitivističnega, social-darvinističnega gledanja na odnos družba — okolje.

Pod vplivom severnoameriške socialne ali humane ekologije so se socialdarwinistična izhodišča uveljavila tudi v socialni geografiji »münchenske šole«, ki ima v svetu velik vpliv. Za osnovni princip diferenciacije v družbi postavljajo socialno diferenciacijo, kar je analogno Darwinovemu principu boja za obstanek (Ruppert et al., 1981, s. 16). Pokrajina, njena notranja struktura naj bi ne bila več glavni predmet raziskovanja, temveč le »procesno polje« oziroma »registrirna plošča« socialnogeografskih dogajanj (Ilešič, 1979a, s. 271). Po mnenju Ilešiča je torej socialna geografija kljub deklariranju o svoji povezovalni vlogi v geografiji z naznačeno spremembo predmeta vsaj nehote že ubrala pot dezintegracije skupnega predmeta geografskega proučevanja, obenem pa podcenjuje vlogo prirodnih faktorjev družbe. Münchenska socialnogeografska šola je torej pretežno usmerjena v proučevanje družbe, njene socialne strukture, kar je sicer predmet sociologije, zanemarja pa se razlaga pokrajinskih, zunanjih učinkov delovanja družbe.

Priznavanje oziroma poudarjanje socialnih slojev pa pomeni posredno ali neposredno priznavanje obstoja razredne strukture družbe, v nasprotju s pogostim prikazovanjem »monolitne« družbe ali »povprečnega okolja« kot tipičnih poziti-

tivističnih izhdišč, ki zanikajo bistvena notranja nasprotja. V osnovi pa seveda ostaja na nazorskih in metodoloških izhodiščih pozitivizma in meščanskega funkcionalizma, saj poudarja trajnost in stabilnost strukture kapitalistične družbe in se obenem izogiba proučevanja osnovnih vzrokov družbenih nasprotij. Družbo kot celoto se pretežno jemlje kot brezkonfliktno, siceršnji konflikti pa se naj rešujejo ob nespremenjenih družbenih razmerah. Münchenska socialno-geografska šola sloni na izhodiščih psihologističnega tolmačenja družbenih zakonov kot jih je zasnoval nemški sociolog M. Weber. Zapletene realnosti družbenega življenja pa ne moremo zreducirati na psihične interakcije posameznikov ali socialnih skupin. Nasprotno, družbeni zakoni vplivajo na obnašanje ljudi, ne glede na to ali se le-ti zavedajo stvarnih motivov, ki jih usmerjajo v določene akcije ali ne. Družbeni zakoni se odražajo v aktivnostih ljudi in v njihovih medsebojnih odnosih.

Dileme in določene krize geografije kot znanosti so posledica nekritičnega prevzemanja posameznih nazorskih izhodišč. Pozitivizem je ob nekaterih pozitivnih rezultatih uveljavljanja v geografiji (sistemizacija geografskih podatkov, uporaba eksaktnjših raziskovalnih prijemov in tehnik pri obdelavi empiričnega gradiva, ki je pomenilo proračanje faktografije in kronologije, izdelava uporabnejše metodologije) povzročil razdrobljenost, pretirano in enostransko specializacijo s sistemom ohlapno (ne) povezanih geografskih disciplin, zanikanje nujnosti obravnave pokrajine z vidika celote, zanikanje njene dialektične enotnosti. Na drugi strani pa je s prenašanjem prirodnih zakonitosti na celotno družbeno dogajanje in tolmačenje odnosa družba — okolje gradil enotnost geografije na napačno postavljenih temeljih.

V sodobni geografiji vzbujajo pozornost tista geografska proučevanja, ki poskušajo tradicionalni predmet enotno pojmovane geografije proučiti s pomočjo sistemsko-strukturnega, teoretičnega in metodološkega pristopa. Razvil se je pod vplivom ene izmed vodečih novejših filozofskih smeri — strukturalizma (strukturalnega funkcionalizma), vendar ne gre za popolnoma homogeno filozofsko smer. *Strukturalizem* je predvsem metoda znanosti in filozofije in šele nato filozofska teorija. Za geografijo je zlasti pomembno spoznanje, da s strukturo označujemo razmerje med sestavnimi deli, med sestavinami, ki sestavljajo proučevani pojav kot določeno celoto (Goričar, 1976, s. 69). Marksističen pristop mora predvsem pri obravnavi družbenih struktur preseči statično pojmovanje družbe in njene strukture ter poudariti dinamiko družbenih struktur, njihovo spremenljivost ali celo možnost propada, označevati kvantitativno in kvalitativno stran družbenih stanj. Preseči mora prisotne elemente pozitivizma v sistemsko-strukturnem pristopu, kjer se pogosto kot edino smiselno spoznanje proglašajo spoznanje empiričnih znanosti, ki slonijo na večkrat enostranski uporabi kvantitativnih metod. Sistem je potrebno razumeti kot kompleks medsebojno povezanih sestavin, dinamično komponento sistema pa predstavlja enotnost in borba nasprotij, ki se v sistemu odraža s povratnimi učinki.

V primerjavi s sosednjimi, zlasti naravoslovnimi disciplinami se je *sistemska teorija* v geografiji začela uveljavljati razmeroma pozno. Kljub nakazanim možnim pomankljivostim pomeni uporaba teorije sistemov v geografiji suvereno uveljavitev nekaterih izhodišč marksistične dialektike, saj so osnovne komponente dialektičnih metod obenem pomembne lastnosti teorije sistemov: dialektično razumevanje analize in sinteze, dela in celote (element — sistem), zakonitosti vzajemnosti

in pogojenosti (Grčić, 1980, s. 4). Po mnenju Haggetta (1974) nudi sistemski pristop s kvantitativnimi metodami možnost, da dosežemo integriranost geografije, ortodoksno delitev geografije na fizično in družbeno, regionalno in občo je potrebno opustiti in preseči. Uveljavitev sistemskega pristopa v sovjetski geografiji se kaže zlasti v zvezi s proučevanjem vpliva človeka na okolje (Muhina et al., 1978). Modelne proučitve sovjetskih geografov pomenijo postopno premagovanje dualizma sovjetske geografije.

Razparceliranost geografije je poleg zapletenosti geosistemov (zlasti antropogenih sestavin) eden od osnovnih vzrokov za zaostajanje geografije pri uporabi sistemskega pristopa, zato še vedno ni zgrajena splošna teorija raziskovanja geosistemov. Pristajanje na priznavanje »eksaktnosti« v geografiji zgolj zaradi kvantifikacije pojavov v sistemsko-strukturnem pristopu, golo matematično shematiziranje zapletene dinamike pokrajinskega sistema z zanikanjem svojstvenih potez določene pokrajine, pa pomeni prehod k empirično-pragmatičnemu, pozitivistično zasnovanemu proučevanju. Med ozko pojmovanim sistemsko-strukturnim pristopom, ki želi zanikati določeno individualnost geografske regije in pragmatično-pozitivističnim raziskovanjem je torej le majhen korak. Dialektično zasnovan in dopolnjen sistemsko-strukturen prikaz predstavlja osnovo za obvladovanje obsežnega geografskega empiričnega gradiva. Rezultati potrjujejo vzajemno povezanost prirodnih in antropogenih sestavin pokrajine, dialektično enotnost in dinamiko pokrajine ter upravičenost obstoja enotne geografije.

Povojni razvoj slovenske geografije odraža prevladujočo dialektično materialistično naravnost. Pogosto pa je prevladovalo empirično in praktično raziskovanje, ter se ob tem z redkimi izjemami zanemarjalo razvijanje znanstvene teorije in poglobljanje teorije misli (Pak, 1981, s. 76). Izostala je nujnost povezovanja koristnega uveljavljanja v praksi in istočasne teoretične in metodološke rasti. Vzroki, da zanemarjamo oblikovanje in poglobljanje teoretskega in metodološkega koncepta naše stroke, so po mnenju Radinje (Razprava o položaju slovenske geografije) v nenazorskem pozitivizmu oziroma praktičizmu in iz tega izhajajočem splošnem pomanjkanju kritičnosti in samokritičnosti. Preveč v ozadje je bilo potisnjeno izhodišče, da vsako znanstveno delo zahteva nazorsko usmeritev in iz tega izviračo interpretacijo problemov. Odkrivanje in zapostavljanje idejnih problemov, ki so po mišljenju Vrišerja (1975) bistveni za vsako vedo, pomeni pristajanje na pozitivistično moralno, ker »nevtralne« znanosti v resnici ni. Na nevarne »pasti« različnih idejnih in nazorskih izhodišč je slovenske geografe neumorno opozarjal S. Ilešič (1979 a), še posebno prodorne pa so njegova iskriča razmišljanja ob kritiki dualistične sovjetske geografije.

Ilešič (1979 b) meni, da je osnovna pomankljivost slovenske geografije neizoblikovanje osnovnega, skupnega teoretskega, metodološkega in vsebinskega koncepta. Vsako delo, osebno ali skupinsko bi se moralo opirati na vodilna načela, na neko filozofsko, teoretično-metodološko osnovo. Težko bi se strinjali z mnenjem, da je izgradnja osnovnega koncepta stroke nepotrebna, ker omejuje pluralistično zasnovano raziskovanje. Opredelitev osnovnih idejnih, teoretičnih in vsebinskih izhodišč je potrebna iz več razlogov, saj le na osnovi enotnega koncepta geografije lahko snujemo razmerja do ostalih znanosti, vključevanje v interdisciplinarno proučevanje in usklajeno opravljanje družbenih zahtev ter teženj za skladnim razvojem geografske znanosti v celoti. Koncept naj bi bil prožen in sposoben, da se

smiselno prilagaja duhu časa, v osnovi pa vendarle utrjen (Ilešič, 1979 b, s. 19). Neskladen razvoj slovenskega geografskega proučevanja je delno posledica pomanjkanja osnovnega razvojnega koncepta, pa tudi njene organizacijske razdrobljenosti.

V ozadje so potisnjena širša, regionalno geografska proučevanja, raziskovanje geografskega okolja v luči odnosov med naravo in družbo. Usmeritev na proučevanje posameznih, slabo proučenih geografskih pojavov in procesov je bila sicer neobhodna v prvi stopnji širše zasnovanega raziskovanja geografskih značilnosti Slovenije. Ob podrobnejšem proučevanju posameznih pokrajnotvornih elementov in procesov pa se je navadno hote ali ne hote zanemarilo proučevanje njihove vloge v pokrajinskem sistemu, izostala je torej regionalna sinteza in dedukcija. Enostranska usmeritev že sama po sebi deluje deterministično ali indeterministično (Radinja, 1974, s. 116). Tako je bil v geomorfologiji prevladujoč genetski, v socialni geografiji pa procesološki vidik. Zgovorna ilustracija razčlenjenosti in neskladnosti razvoja slovenske geografije je prikaz njenih rezultatov ob petdesetletnici Geografskega društva Slovenije (1972), kjer je podan pregled uspehov posameznih geografskih disciplin, vendar brez regionalnogeografskih študij, ki naj bi predstavljale »krono« geografskega raziskovanja, prevladujejo pregledi rezultatov s področja fizične ali družbene geografije.

V razvoju slovenske geografije je bila torej močno poudarjena težnja po uveljavitvi v določenih panogah fizične ali družbene geografije. Ne smemo prezreti uspehov, ki so bili pri tem nedvomno doseženi. Vendar se je obenem pogosto dogajalo, da so specialne geografske raziskave le dopolnjevale raziskovalno delo drugih znanstvenih disciplin, obenem pa se je zanemarljal regionalno-kompleksni vidik proučevanja pokrajine, osrednjega in edino resničnega geografskega delovnega področja. Ob vsej upravičenosti in nujnosti poglobljanja pri proučevanju posameznih geografskih elementov v določeni fazi razvoja slovenske geografije, je ostalo močno v ozadju zanimanje za njihovo funkcijsko vrednotenje, proučevanje njihove vloge v geografskem okolju, pokrajini. Pristop geografije pa je nujno celovit (regionalnokompleksen), proučevanje dialektičnega odnosa med družbo in naravo je že v osnovi nasprotno strogi pozitivistični razdelitvi na posamezne geografske veje in enostranski specializaciji, ki onemogoča geografsko ugotavljanje zakonitosti, paradigm v pokrajini kot celoti, kar ustvarja geografijo kot znanost. Zakonitosti razvoja posameznih pokrajinskih elementov ugotavljajo druge znanosti. Družbena praksa vse bolj zahteva sintetične, regionalne kompleksne geografske študije. Pojavljajo se celo zamisli o novi vedi o okolju, ki naj bi proučevala zapleteno pokrajinsko strukturo kot odraz vzajemnega odmeva med družbo in naravo v njeni celovitosti, kar pa naj bi bil osnovni predmet geografije. Torej je skrajni čas, da se slovenski geografski potencial usmeri v skupinsko, sistemsko proučevanje regionalnih problemov. Poiskati je treba take metodološke prijeme in tehnike, ki bodo omogočile zajetje večjega števila podatkov in se ne umikajo v varen, pozitivističen pristan enostranske specializacije ali geografskega dualizma. Ilešič (1972, s. 178) upravičeno opozarja, da se mora slovenska geografija odreči nadaljnjim skušnjavam, da še naprej blodi po poteh razkrajajočega dualizma ali pluralizma v geografiji, da vsak zase, bodisi kot posameznik ali institucija, omejuje svoj interes in delovno vnemo na nekatere ožje elemente in le dopolnjujemo ali celo ponavljamo raziskovalno delo specialnih znanstvenih disciplin.

LITERATURA

- Borisov A. A., Kurkov A. A., 1973, Immanuel Kant kak geograf, *Izvestija Vsesojuznog geografičeskogo obščestva* 1973/6, 489-506, Leningrad
- Broek J., 1965, *Geography (Its Scope and Spirit)*, 116 s., Columbus.
- Erzensberger H. M., 1974, Kritika političke ekologije, *Marksizam u svijetu* 1974/9, 157—197, Beograd.
- Geografičeskie aspekty ekologii čeloveka (redaktor A. D. Lebedev), 1975, *Institut geografii AN SSSR*, 204 s., Moskva.
- Goričar J., 1975, Temelji obče sociologije, 335 s., Ljubljana.
- Grgić M., 1980, Primena sistemskog pristupa u savremenoj geografiji kao konkretizacija materialističke dijalektike, *Horizonti urbanizma*, 46 s., Beograd.
- Haggett P., 1974, *Geography: A Modern Synthesis*, 483 s., New York.
- Harsthorne R., 1966, *Perspective on the Nature of Geography*, 201 s., Chicago.
- Harvey D., 1969, *Explanation in Geography*, 521 s., London.
- Ilešič S., 1979 b, Misli o slovenski geografiji med Mariborom 1954 in Mariborom 1978, *Zbornik 11. zborovanja slovenskih geografov*, 13—20, Maribor.
- Ilešič S., 1979 a, *Pogledi na geografijo*, 612 s., Ljubljana.
- Ilešič S., 1972, Slovenska geografija v petdesetih letih slovenskega geografskega društva, *Geografski vestnik XLIV*, 165—180, Ljubljana.
- Kraft V., 1968, *Der Wiener Kreis — Der Ursprung des Neopositivismus*, 202 s., Wien—New York.
- Lenin V. I., 1956, *Materializem in empiriokriticizem*, 414 s., Ljubljana.
- Majer B., 1968, Med znanostjo in metafiziko — razvoj koncepcij predmeta in funkcije filozofije v postheglovski meščanski filozofiji — s posebnim ozirom na eksistencializem in logični pozitivizem, 324 s., Ljubljana.
- Marković D., 1974, *Osnovi opšte sociologije*, 432 s., Beograd.
- Muhina L. V., Preobraženskij V. S., Runova T. G., Dolgušin I. J., 1978, Osobennosti sistemnogo podhoda k probleme ocenki vzaimodejstija čeloveka na sredu, *Geografičeskie aspekty vzaimodejstija v sistema, »čelovek — priroda«*, 22—49, Moskva.
- Nikolić S., 1977, *Uvod u geografiju*, 316 s., Beograd.
- Pak M., 1981, Nekaj misli o položaju v slovenski geografiji, *Geografski vestnik LIII*, 73—83, Ljubljana.
- Pavić R., 1969, Neki aspekti prirodno-geografskog determinizma u Hegla, *Geografski pregled XIII*, 51—66, Sarajevo.
- Radinja D., 1974, *Geografija in varstvo človekovega okolja*, *Geografski vestnik XLVI*, 110—120, Ljubljana.
- Radovanović N., 1977, Teorijsko-metodološke osnove i praktički ciljevi geografskog istraživanja životne sredine, *Zbornik 10. jubilarnog kongresa geografa Jugoslavije*, 351—360, Beograd.
- Razprava o geografiji, 1981, *Geografski vestnik LIII*, 85—92, Ljubljana.
- Romoren E., Romoren T., 1975, Marx in ekologija, *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, III/12, 136—150, Ljubljana.
- Ruppert K., Schaffer F., Maier J., Pausler R., 1981, *Socialna geografija* 159 s., Zagreb.
- Sauškin J. G., 1973, Izučenie istorii geografičeskikh idej, *Vestnik Moskovskogo univerzitetu* 1973/2, 77—83, Moskva.
- Smith N., 1979, *Geography, Science and Post-positivist Modus of Explanation*, *Progress in Human Geography* 3/N. 3, 356—384, Oxford.
- Vrišer I., 1972, O geografskem proučevanju slovenskih mest, *Geografski vestnik XLIV*, 115—131, Ljubljana.
- Vrišer I., 1975, Nove meje geografije, *Geografski vestnik XLVII*, 3—9, Ljubljana.
- Vrišer I., 1979, Razmišljanja o geografiji, *Geografski vestnik LI*, 83—96, Ljubljana.
- Vrišer I., 1976, *Uvod v geografijo*, 387 s., Ljubljana.
- Wrigley E. A., 1965, *Changes in the Philosophy of Geography*, *Frontiers in Geographical Teaching*, 3—12, London.

Svoj prikaz pozitivizma v pravu sem namenoma oblikoval ob upoštevanju običajne sheme analiziranja teoretičnih tokov, ki se praviloma opira na postavko o bolj ali manj popolni avtonomnosti znanosti in išče vzroke za premike na posameznem področju znanstvenega raziskovanja dosledno znotraj znanosti same. Tako smo videli, da se je tudi pravni pozitivizem razvijal v različnih smereh predvsem ob iskanju mesta pravne teorije znotraj različnih konceptov znanosti. Nikjer ni prišlo niti do poskusa soočenja med spremembo v teoretični usmeritvi ter »družbeno klimo« obdobja, ki je uokvirjalo premik v znanstvenem spoznavanju. Namenoma zato, ker je tak pristop pogosto značilen tudi za domačo pravno teorijo, ko se loteva bolj ali manj kritične presoje lastnega razvoja. Če je bilo nekaj poskusov raziskovanja povezanosti med določeno smerjo pravne teorije in družbeno klimo v okviru meščanskega sveta, posebej še za njeno pozitivistično in normativistično usmeritev, pa skoraj v celoti manjkajo analize take povezanosti v domačih razmerah. Tako se denimo ob pogostem očitku, da je jugoslovanska teorija prava pozitivistično usmerjena (pri tem se običajno misli na normativno smer pravnega pozitivizma) poskuša najti vzroke za tako usmerjenost v pretirani zazrtosti v tradicionalno meščansko znanost in njeno metodološko naravnost, pa morda še v premalo razvitem marksističnem pristopu k pravu, v slabo prilagojeni marksistični metodologiji posebnostim pravnega pojava in podobno, skoraj nikoli ali pa le zelo obotavljivo in previdno tudi vzroke, ki presegajo zakonitosti notranjega teoretičnega razvoja in segajo na področje soodvisnosti ekonomskih, političnih in ideoloških prvin družbenega razvoja. Ob dejstvu, da je pravo kot aktualni normativni red vselej izrazito določen prav s temi prvini, se zdi tak način iskanja vzrokov toliko bolj nesprejemljiv, toda pozabiti ne smemo, da je pogosto prav ta tako izrazita soodvisnost hkrati ovira za jasnejše videnje vzročne povezanosti med teorijo prava in dejavniki, ki genetično in funkcionalno opredeljujejo pravo.

Že površna analiza razvoja teorije prava v socialističnih državah pokaže, da je redukcionizem, ki ga ugotavljamo pri meščanski teoriji prava, značilen tudi za teorijo v teh državah. Toda nesmiselno bi bilo zagovarjati tezo, da je do te sorodnosti prišlo zgolj zaradi vpliva meščanskih teorij prava ali nekih povsem avtonomnih tendenc znanosti same. Tako kot si na primer poskusa prenosa bistva prava iz norm v specifične družbene odnose v začetnem obdobju sovjetske teorije prava ni mogoče razložiti zgolj s teoretičnim reagiranjem na meščanski normativizem in s svojstvenim odzivanjem na sociološki pravni pozitivizem, brez upoštevanja vsega dogajanja, ki ga je sprožila oktobrska revolucija, si tudi »teoretičnega« obračuna s tem poskusom prek stalinističnega normativizma ni mogoče pojasniti zgolj s spremenjeno vlogo znanosti v sovjetski družbi, temveč v veliki meri z družbenoekonomskim dogajanjem ter političnim in ideološkim spoprijemanjem s tem dogajanjem, ki je v državi in pravni normi videl nadvse uspešna sredstva družbenega razvoja.

Zgodovinska izkušnja je pokazala, da je normativni pozitivizem posledica razvoja modernega prava po meščanski utrditvi sveta ter da do obračuna z racionalističnim naravnim pravom ni prišlo zgolj zaradi spremenjenega koncepta znanosti, temveč je temu vzrok nov etablirani pravni red, ki od teoretične misli ni pričakoval kritičnega opominjanja, temveč predvsem izoblikovanje ustrezne

pravne tehnike, ob spremljajoči apologetski naravnosti teorije. Tudi zmagovit pohod analitične teorije prava v zadnjih desetletjih ni zgolj rezultat iskanja znanstvene rigoroznosti, temveč predvsem dejstvo, da ostaja dosledno znotraj etabliranega družbenega sistema.

Ze ob teh skopih pripombah je upravičen sklep, da tudi domačega pravnega pozitivizma in dejstva, da se kljub občasnim načelnim zavračanjem še vedno krepko drži, ni mogoče pojasniti zgolj z notranjimi razvojnimi potmi pravne misli ter takimi in drugačnimi teoretičnimi vplivi, temveč v veliki meri z družbenoekonomskimi, političnimi in ideološkimi prvina mi naše družbe v različnih razvojnih obdobjih, še posebej z močno poudarjeno razdaljo med normativnim in dejanskim ter ideološkim naporom po premagovanju ali vsaj po prikrivanju te razdalje. Posamezna razvojna obdobja v naši teoriji prava je mogoče dovolj prepričljivo primerjati s periodizacijo družbenoekonomskega in družbenopolitičnega razvoja naše družbe. Vsaj ko gre za teorijo prava se ob tem potrjuje sicer splošno znana ugotovitev, da se v vsaki družbi še najbolj razvija tista teoretična smer, ki se izkaže po vsakokratnih družbenih kriterijih kot najbolj funkcionalna, saj ji je treba tedaj premagovati najmanj zunanjih ovir. Njena (ne) učinkovitost se prilagaja splošni družbeni (ne) učinkovitosti.

MACA JOGAN

Pri odgovoru na vprašanje o okoliščinah za ohranjanje pozitivizma (tudi v naši družbi) je treba brez dvoma upoštevati več momentov. Omejila se bom samo na dva vidika pojasnjevanja, ki pa sta med sabo povezana: na znotrajznanstveni in širše družbeni. Pod prvim gre predvsem za to, da poskušamo razkriti relativno avtonomne značilnosti same znanosti, pri drugem pa za to, da pojasnimo družbeni položaj in vlogo posamezne znanosti.

Kar zadeva prvi vidik, gotovo ne moremo mimo tega, da nek obrazec znanstvenosti, ko je utrjen in relativno množično sprejet pri nosilcih neke znanosti, deluje dokaj samostojno; kot samoumeven nastopa vse dotlej, dokler je sorazmerno sozvočje med znanstvenim prisvajanjem in tisto realnostjo, ki je predmet »prisvajanja«. Kot bi rekel Kuhn, deluje relativno avtonomno, dokler ne pride v krizo. V sociologiji se je ideja krize pozitivističnega obrazca pojavila (kot množične sprejeta) šele konec šestdesetih let, zato potem ni naključje, če je tudi marsikateri sociolog sprejemal ta obrazec, ne da bi posebej dvomil o njem. Na ravni pouka družboslovja in tudi raziskovanja se je ta vzorec srečeval večkrat z zdogmatizirano marksistično teoretično razlago, ki je (kakršnakoli) bila tudi sicer deležna najrazličnejših poskusov zavračanja in razvodenevanja v okviru pozitivistično usmerjene sociologije (vendar je ta o sebi že utrdila mit čistosti in edine znanstvenosti).

Z omembo pouka smo pravzaprav že prešli k drugemu vidiku — širšim družbenim okoliščinam. Konec petdesetih let je postajala v zavesti — ne le družboslovcev — nekako bolj domača predstava o razmiku med predstavo družbe (brezrazrednosti) in različnimi razsežnostmi resničnosti, kar je spodbujalo k iskanju odgovorov na konkretna vprašanja o oblikah in vzrokih obstoječega stanja. Družbene okoliščine so torej spodbujale iskanje znanstvenih odgovorov, »svetovno

sociološko tržišče« je ponujalo »ustrezna sredstva«; vsaj domnevamo lahko, da je treba upoštevati te okoliščine pri pojasnjevanju ohranjanja pozitivistične usmeritve.

Poleg tega pa naj omenim vsaj še en moment, ki gotovo ni čisto nepomemben: namreč struktura moči in prevladujoča usmeritev v naši družbi. Pozitivistično usmerjena sociološka raziskovanja lahko »koristijo« predvsem močnim, kajti s svojim ostajanjem na površini, z neproblematiziranjem obstoječih razmerij (neenakosti, ipd.) takšna spoznanja ne ozaveščajo prizadetih in torej v bistvu niso per se humanistično usmerjena (tudi, če v njih najdemo citate dokumentov, ki takšno usmeritev opredeljujejo).

SLAVKO KREMENSEK

Opravičujem se, ker sem priložil za našo današnjo razpravo prispevek, ki sem ga prebral že leta 1979 na posvetovanju Zveze etnoloških društev Jugoslavije na Dojranu. To sem si dovolil zato, ker gre pri naši razpravi, vsaj kot jo razumem, v bistvu za isto stvar. Sicer so bile medtem posamezne naloge, ki smo si jih etnologi naložili, že ostvarjene, tako npr. razprava o soodnosnosti med etnologijo in arhitekturo, med etnologijo in slavistiko, toda problematika je v njeni celovitosti seveda še vedno pereča. Podobno kot pri omenjenih razpravah bo treba prej ali slej spregovoriti še o razmerju med slovensko etnologijo in raznimi sociologijami, tudi antropologijami, tako kulturno antropologijo, socialno antropologijo, v kolikor se le-te pri nas pojavljajo. Gre namreč včasih za kar nasilno zamenjavo domače etnologije z uvoženo antropologijo, pri čemer se etnologi, po našem naziranju, upravičeno sprašujemo, zakaj takšni postopki in v čigavem interesu se pojavljajo. Seveda utegnejo biti še bolj od razmerja med posameznimi disciplinami zanimiva vprašanja skupnih podlag in skupnih raziskovalnih okvirov, kakršnih smo se na primer nadejali (in se še nadejamo) ob razpravi o odnosu posameznih ved do kulturoloških raziskav pred letom dni ali nekaj več v okviru Znanstvenega inštituta filozofske fakultete v Ljubljani. Res pa se to sodelovanje ne razvija verjetno povsem tako, kot bi si želeli. Mislim, da se je to najbolj pokazalo ob predstavitvah posameznih strok, ki jih je organiziral Marksistični center. Dejstvo, da so svojo stroko predstavljali v poglavitnem geografi geografom, slavisti slavistom itd. in so predstavniki drugih strok pokazali celo za najbližje sosede razmeroma malo zanimanja, pomeni, da utegnejo biti razprave o pozitivizmu v naših humanističnih vedah še vedno izredno pereča zadeva.

MACA JOGAN

Mislim, da ni nobenih načelnih nasprotovanj pojasnjevanju odnosov med teoretičnim in empiričnim jezikom; vendar pa ne bi smeli zanemariti vprašanja, kakšen konkreten smisel dobi empirična trditev v teoretičnem jeziku, kako se nek pojav razlaga. Pri konkretni razlagi nekega pojava pa so ravno velike razlike med pozitivistično usmerjenim sociologom in dialektično zgodovinsko, usmerjenim. Navedla bom primer s področja družbenih pojavov, ker menim, da ne moremo

preprosto jemati primerov iz fizike ali katere druge naravoslovne vede. Neenakomerno razporeditev bogastva in moči so pozitivisti razlagali pač kot normalno »naravno« stanje z vsemi posledicami za pripadnike družbe (nujnost spoštovanja tega spoznanja, nujnost podrejanja, kooperacije, nemožnost in nesmiselnost upiranja, itd.) pri čemer je v bistvu takšna razlaga bila smiselna za tiste na »pozitivnem polu moči«. Če parafraziram Marxa, so v bedi videli le bedo, ne da bi v njej uzrli prevratno stran. Specifičnost dialektičnega razlaganja je, da razkrije zvezo med bedo in obiljem; s tem razkritjem samim pa je že povezan emancipativni humanistični potencial. V pozitivistično usmerjeni sociologiji pa že sprejemanje nekaterih postulatov (npr. konstantnost normativne urejenosti) onemogoča dialektično razlago in dopušča samo ene vrste »smisel«.

CVETKA TÓTH

Glede rabe nekaterih Marxovih kategorij je dejansko lahko govoriti o dogmatizmu, ali kot je bilo tu ravnokar opozorjeno, nemalokrat je opazna skrajno pozitivistična interpretacija tega, kar sicer izjavlja na kategorialno-pojmovni ravni procesualnost neke družbeno-zgodovinske biti. Mislim, da je danes pojem revolucionarnega subjekta, pojmovanje dela, kot tudi pojmovanje lastnine, oz. privatne lastnine, priča skrajno nekritičnemu in nereflektiranemu postopku. Dragoceno v tej zvezi je Marcusejevo opozorilo, da avtentična marksistična misel v svojem miselnem spoprijemanju z neko določeno, konkretno zgodovinsko prakso, ne more računati na nekakšne fiksne, »ready made« kategorije, vsakokratna zgodovinska praksa jih poraja sama s seboj. Teorija je seveda dolžna slediti tej zgodovinski intenciji svojega materiala. Dogmatizem pa izraža stalnost, dokončnost, enoznačnost kot tudi zgodovinsko nespremenljivost, je ravnodušnost, ki se utaplja v »ready made« kategorialnem inventarju, ki služi kot za vse večne čase »vse-razložljiv« teoretični potencial. Samo takemu inventarju je vse jasno odkod viri zla, kje minus, kje plus.

Mislim, da glede pojma lastnine v današnjem marksizmu, lahko govorimo o določenem dogmatizmu, oziroma pozitivizmu. Pojem lastnine je razglašen za nekakšen absolutni vir zla, pozablja pa se na njegove pozitivne določbe, ki jih Marx predhodno razišče, preden preide k ugotavljanju tega, kar sicer tvori negativni pomen lastnine, točneje privatne lastnine. Marx dobesedno pove, da odnos privatne lastnine latentno vsebuje odnos privatne lastnine kot dela ter odnos privatne lastnine kot kapitala in medsebojni odnos obeh teh izrazov. Odnos privatne lastnine je delo, kapital in razmerje obeh. Skratka, privatna lastnina po Marxu izraža nasprotje, nepomirljivo protislovje med delom in kapitalom, torej gre za lastnino, ki izhaja iz produkcijskega odnosa in predpostavlja izkoriščevalski odnos. V takem sistemu proizvodnje se človekova dejavnost izkazuje kot njemu tuja, sovražna sila, ki ga razoseblja, ponižuje, človek doživlja svoje razdejanjenje, odtujen je samemu sebi, svoji dejavnosti, produktu svojega dela, etc.

Ali je po Marxu pojem lastnine definitivno izčrpan s tem negativnim aspektom in zgolj v enačenju lastnine s privatno lastnino? Tako Marx kot Engels ugotavljata, da gre s pojmom lastnina še za nekaj bistveno drugega. Ko je govora o prvobitni človeški skupnosti, rodovno-plemenski ureditvi, oba ugotavljata siro-

maštvo tiste zavesti, ki se še ni dokopala do stopnje lastnine. To je družba, ki še ne pozna posameznika, individuov, človek je docela odvisen od rodu, šele pojav lastnine mu omogoči, da se relativno osamosvoji nasproti družbi, razvije svojo osebnost in z njo svojo individualnost. Marx uvršča lastnino med tiste pozitivne človekove čute, ki človekovo osebnost bogateje in vsestransko razvijajo. Šele s posredovanjem lastnine je dana možnost za ontološko bistvo formiranja človeških čutov kot totalitete človeškosti, oz. kot se glasi mesto v Marxovih Rokopisih je čut privatne lastnine, seveda ločene od svoje odtujitve, bivanje bistvenih predmetov za človeka.

Do kod torej sme zdaj iti razglašanje lastnine kot nečesa izrazito negativnega in kak teoretski nasledek ostaja za marksistično misel praksa totalnega razlašanja v imenu marksizma, ki ga je prakticiral Pol Pot v Kambodži? Še eno opozorilo! Mislim, da je po teoretski plati fenomen potrošništva domala v celoti nezadostno reflektiran, to pa je tisti krucialni problem naše socialistične stvarnosti, ki kot obče družbeno dejstvo odpira neko novo dimenzijo lastnine in lastništva, ki je izvorno Marxovi definiciji privatne lastnine, tuje. Oprostite, toda kategorijo potrošništva vendarle ni moč strpati pod kategorijo Marxove privatne lastnine, to je dogmatizem najslabše vrste, ali pa zanikrna lenost teoretskega uma. Tu je nek deficit, ki zahteva svojo odpravo, kakor je tudi prav, da nihamo med vsemi tovrstnimi dogmatizmi, teoretskimi modeli, ki jih je enostavno rečeno, povozil čas, oziroma, da odklanjamo vsakršen pozitivizem v pomenu dogmatičnega sprejemanja neke teoretske resnice kot večne, vserezložljive.

VALTER MOTALN

Za pozitivizem je značilno, da loči dva nivoja jezika. En nivo je teoretični jezik, drugi pa empirični. Povezujejo pa ta dva nivoja interdefinicije.

Pomen izrazov je v teoretičnem jeziku podan zgolj skozi medsebojne relacije med izrazi. Te relacije se izražajo v trditvah, ki se jih sprejme kot resnične, oziroma kot delovne hipoteze. Tako je n. pr. v matematiki, v aksiomatskih sistemih vsebina pojmov podana skozi aksiome. V fiziki se prav tako lahko formalizira določeno področje, tako, da se pomen izrazov prikaže na aksiomatski način. Vendar običajno temu ni tako, ker se fizikalne teorije zaradi bogate pojmovne strukture težko formalizirajo. Tako so fizikalni pojmi formalizirani zgolj v tem smislu, da nastopajo v matematični formi. (N. pr. tipičen tak pojem bi bil pojem pospeška, ki v matematični preobleki nastopa kot odvod funkcije). Tako fizika govori o delcih, ki so na formalnem nivoju določeni kot prostorno časovni individui, katerih gibanja se da opisati z določeno matematično formulo. Na nivoju jezika opazovanja pa imamo opraviti z merjenjem, ki se dogaja stalno v določenem trenutku, ki ni neskončno kratek, s spektralnimi črtami in njihovimi razporeditvami, ne pa z delci in njihovimi tiri, oz. energetskimi nivoji, kot se govori v teoretičnem jeziku. Pojem delca in njegovega tira nam tako samo pomaga prevesti abstraktni matematični odnos v jezik dejstev, v jezik opazovanja. Fungira nam kot interdefinicija.

Podobno je tudi v sociologiji. Tukaj je tipičen primer za izraz iz teoretičnega jezika — razred. Njegov empiričen korelat pa predstavlja statusni sloj, ki je

določen z dohodkom, politično močjo in kulturo posameznika. Seveda je treba take pojme povezati v koherentno teorijo. Če ostanejo nepovezani, imamo v prvem in drugem primeru opravka s tipičnim pozitivizmom.

Če bi se v sociologiji raziskovanje usmerilo zgolj na zbiranje podatkov iz vsakdanjega življenja posameznikov, ne bi pa se skušalo teh podatkov povezati s teoretičnim jezikom, npr. s pojmom razrednega boja, odmiranja države itd., bi bil to lep primer pozitivizma.

VELKO S. RUS

Glede pravkar povedanega o teoretičnem in empiričnem jeziku ter o interdefinicijah bi dejal, da se z razmerjem med jezikom in mišljenjem intenzivno ukvarja tudi psihologija, v okviru različnih šol in smeri seveda. Neseznanjenost z eksperimentalnimi rezultati njihovega dela, ki pa niso nekakšna večna in dokončna resnica, je kaj slaba podlaga zaključevanja na to temo tudi na drugih področjih (sociologija, filozofija). Včasih gre za prav temeljna pojmovanja tega odnosa, kot so npr. Piagetove ugotovitve o principih mišljenja, ki so prej jezikovnega značaja.

Sedaj pa še nekaj besed o problemu pozitivizma v psihologiji. Čeprav je to vprašanje zaradi empiričnih sestavin psihološkega dela in njegovega eksperimentalnega pristopa ves čas prisotno, si ga psihologi premalo živo postavljajo. Nedvomno gre v tem primeru tudi za zgodovinsko dediščino razvoja psihologije, ki se je že konstitucionalno empirično utemeljevala in od vsega začetka hlatala za dejstvenim samodokazovanjem. To ji je uspelo in ji uspeva povsod tam, kjer so spremenljivke, s katerimi razpolaga, enoznačno opredeljene (psihofizika, percepcija) ali pa se ukvarja z ozkimi izseki problemov, ki jih lahko predhodno operacionalizira. Hkrati je bil tak pristop nekakšen ščit, s katerim se je psihologija branila pred dejanskimi ali namišljenimi spekulacijami, ki so jo obkrožale in pred katerimi se je kot mlada veda počutila še zlasti ogroženo.

Menim, da se vprašanje pozitivizma danes v psihologiji kaže na dva načina: prvič, ob poskusih združevanja delnih spoznanj na višjih ravneh združevanja in drugič, ob odpiranju tistih globinskih, celovitejših vprašanj, ki nujno zahtevajo tudi ovrednotenje samih teoretičnih predpostavk, na osnovi katerih se gradijo. (Vprašanja osebnosti in socialne psihologije npr.) Na tej stopnji razvoja je soočanje s pozitivizmom hkrati soočanje s posrednim, a pomembnim krivcem sedanjega eklekticizma in delne teoretične nemoči v psihologiji. Zanj se torej dilema ne kaže v vprašanju za ali proti eksperimentu, temveč v vprašanjih njegove predhodne teoretične nastavitve in v ovrednotenju eksperimentalnih rezultatov. Isto velja seveda tudi za druge empirične pristope v psihologiji.

CVETKA TOTH

Če dovolite eno pripombo glede odnosa med mišljenjem in jezikom. Mislim, da je vsako stališče, ki togo vztraja na prioriteti enega ali drugega, nevzdržno. Izhajala bi iz naslednjega dejstva. Otroka učimo govoriti določen jezik, pravimo

materin jezik. Jezik pa je že dejstvo, je tu, njegova struktura zgodovinsko formirana in človek v svojem najzgodnejšem razvoju neformiran vstopa v to dano, jezikovno strukturo, skratka razvija mišljenje preko strukture jezika. Pripisovati mišljenju absolutno prvenstveno vlogo se mi zdi tudi s filozofskega stališča nevzdržno. V tej zvezi se mi zdi pomemben prispevek predmetnostne teorije, opozorilo o intencionalnosti mišljenskih aktov, etc. Misel je vedno misel o nečem, je intencionirana, usmerjena na tisto vnanje, na nekaj kar ni ona sama, in kar jo bistveno konstituira. Pravi smisel mišljenskih zakonov je v upoštevanju določene hkratnosti odnosa, ki ga v filozofiji imenujemo medsebojno prepletanje odnosa subjekt-objekt.

1. ...

2. ...

3. ...

4. ...

5. ...

6. ...

7. ...

8. ...

9. ...

10. ...

11. ...

12. ...

UDK 323.1 Kardelj

JANKO PLETERSKI

STOPINJE KARDELJEVEGA PISANJA O NARODIH IN NARODNEM VPRAŠANJU

Gre za poskus periodizacije v evoluciji teoretičnega in aktualnega pisanja Edvarda Kardelja od prve razprave v letu 1933 do l. 1977 o narodu in razmerju med revolucionarnim delavskim gibanjem in narodnim vprašanjem in za označitev kvalitativnih stopenj v dognanjih.

UDC 323.1 Kardelj

JANKO PLETERSKI

THE STAGES OF KARDELJ'S WRITING CONCERNING PEOPLE AND THE NATIONAL QUESTION.

This is an attempt to categorise the evolution of the theoretical and current writings of Edvard Kardelj since his first debate in 1933 to the year 1977, about people and the relation between the revolutionary working movement and the national question and to designate the qualitative stages in his research.

UDK 323.1(4)

RUDI RIZMAN

O AKTUALNOSTI IN DRUŽBENEM BISTVU NACIONALNOSTI IN NACIONALIZMA

Razprava zavrača stališče, da je Evropa enkrat za vselej opravila z nacionalnim vprašanjem in sploh z etničnim členjenjem. Pisec navaja dokaze za nasprotno stališče. Odgovorna in z imaginacijo oborožena družbena analiza mora odkrivati nove vidike pojavljanja nacionalnega vprašanja tako v Evropi kot tudi v drugih delih sveta. Nacionalno vprašanje ni izgubilo svoje družbene in vrednostne privlačnosti, temveč je le še poglobilo in povečalo svojo družbeno relevantnost. Bolj policentrična in pluralistična Evropa (velja tudi za ves planet) bo ostala le fikcija, če ne bo omogočila vsem njenim etničnim in nacionalnim subjektom popolne svobode in napredka. Nujno je razlikovati družbeno vsebino in rezultate tako pojma naroda oz. nacije kot tudi nacionalizma, da lahko razumemo razredne in osvobodilne razsežnosti obeh omenjenih pojmov. Pojemovna zmeda omejuje spoznavni napredek na tem področju družbenega raziskovanja.

UDC 323.1(4)

RUDI RIZMAN

ON THE PRESENT RELEVANCE AND THE SOCIAL ESSENCE OF NATION AND NATIONALISM

The essay rejects the notion that Europe once for ever eliminated the national question and ethnic articulation in general. Author gives the proves for contrary conclusions. The responsible and imaginative social analysis has to elaborate and discover the new manifestations of the national question in Europe and other parts of World. National question didnt loose yet its social and value magnetism but has only enlarged and deepened its social relevance. The goal toward more policentric and pluralistic Europe and World stays only a fiction if it doesn't realize the full freedom and advancement for all national and ethnic subjects. One has to distinguish the social content and result of both concepts, that is nation and nationalism, in order to understand properly the its class and (non) emancipating potentialities. Conceptual confusion considerably limits the very cognitive progress in that field of social research.

JOŽE ŠTER

ZNANOST-IDEOLOGIJA-MORALA (pri Bernsteinu in Kautskem)

Za Bernsteina je znanstveni socializem nesmisel. Znanost govori o obstoječem, socializem o prihodnjem. Da bi to protislovje odpravil se odpove znanstvenosti socializma. Ker marksizem ni fatalistična teorija, ostane socializem le moralna želja, interes. S tem je ta moralna želja seveda postala le moralizem. Vsak moralizem pa je nemočen in zato pomeni ostajanje v obstoječem.

Kautsky v polemiki z Bernsteinom brani marksizem kot čisto znanost. To ga je vse bolj vodilo v fatalizem, če se ni hotel odpovedati socializmu. Kautsky tudi še v zadnji fazi zagovarja navidezno ortodoksno stališče, tj. socializem mu je zgodovinska nujnost + človekova narava, toda zgodovino razume fatalistično, človeka pa biologistično. Ker pa to vodi v pasivizem, to ob alternativnosti zgodovine dejansko pomeni odpoved socializmu. Fatalizem in biologizem pa sta tudi neznanstvena.

Če je Bernstein iz znanstvenega socializma hotel odpraviti znanstvenost, je Kautsky hotel moralnost, se je na koncu izkazalo, da sta oba zato morala zapustiti tako znanstvenost kot socializem.

UDC 001.1:172:14.82

JOŽE ŠTER

SCIENCE — IDEOLOGY — MORALITY (with Bernstein and Kautsky)

For Bernstein, scientific socialism is nonsense. Science deals with the existent, socialism with the future. In order to abolish this antagonism, he refutes the scientism of socialism. Since marxism is not a fatalist theory, socialism remains only a moral wish, a matter of interest. Thus, of course, this moral wish turns into moralism. Any kind of moralism, however, is powerless and therefore means remaining in the existent.

In his polemics with Bernstein, Kautsky defends marxism as pure science. If he refused to renounce socialism, this led him into fatalism. Even in the last phase Kautsky defended an apparently orthodox stand, i. e. socialism for him is a historical necessity + human nature, but his notion of history is fatalistic and his notion of man biologistic. Since this, however, leads into passivity, it — considering the alternativeness of history — actually means the renouncement of socialism. Fatalism as well as biologism, though, are nonscientific, too.

Bernstein wanted to deprive scientific socialism of its scientism, and Kautsky, of its morality. Finally it turned out that both had to leave both science and socialism.

UDK 801.541.2:164 Carnap

VALTER MOTALN

CARNAPOVA SEMANTIKA IN TEORIJA POMENA

Carnap definira semantični sistem kot sistem pravil, ki nam za vsak stavek, ki ga je mogoče konstruirati v skladu z natanko določenimi pravili, povedo tudi pogoje, za katere je ta stavek resničen. Ti pogoji morajo biti potrebni in zadostni, da se lahko ugotovi resničnost poljubnega stavka. Pri postavljanju semantičnega sistema Carnap dela razliko med izrazi, ki nastopajo kot konstante in spadajo v logiko in drugimi, ki ne spadajo v logiko. To pa dela zaradi tega, ker sprejema razliko med analitičnimi stavki in stavki dejstev. To razlikovanje pa ga tudi pelje do ostre razlike med sintakso in semantiko. Prva naj bi se ukvarjala

zgolj s formami izrazov, druga pa z njihovimi pomeni. Tako bi imeli na eni strani neinterpretirane formalne sisteme, na drugi pa njihove interpretacije. Prvo je področje filozofije drugo pa empiričnih ved.

UDC 801.541.2:164 Carnap

VALTER MOTALN

CARNAP'S SEMANTICS AND THE THEORY OF MEANING

Carnap defines the semantical system as the system of rules, which can tell us the conditions which determine any sentence which is construed according to certain rules of construction, whether it is true or not. These conditions must be necessary and sufficient for the determination of truth or falsity of a given sentence. Building the semantical system Carnap makes a difference between expressions which appear as the constant and belong to logic and others which do not. This is caused by the acceptance of the difference between analytical sentences and empirical sentences. This distinction also leads him to the sharp distinction between syntax and semantics. The first should deal with the forms of expressions the other with their meanings. So we should have the uninterpreted formal systems on the one side and on the other side we should have their interpretations. The first is the landscape of philosophy, the second of empirical sciences.

UDK 164:800.1

MATJAZ POTRČ

ZNANSTVENA SEMANTIKA IN TA JEZIK

Tarski je izdelal definicijo termina »resnični stavke«, vendar pa je bil skeptičen glede možnosti uporabe svoje semantike za običajno govorico: ta je namreč univerzalna in reflektivna, in nas sili ostati na varnem področju znanstvenih, enoznačnih jezikov. Znanstvena semantika za naravne jezike pa se ni pojavila tudi zaradi fregejanske tradicije, in šele v zadnjih dveh desetletjih jo je predlagal, ob uporabi tarskijanske konvencije-T, Donald Davidson. Slednji sodi med formalne semantike, ki so morali upoštevati izsledke filozofov komunikacije-intence: ti pa so opozorili na nujnost upoštevanja kompleksne komunikacijske situacije pri analizi pomenjanja. Davidson z njimi zlasti prihaja navzkriž zaradi poudarka, ki ga postavlja na strukturalno resničnostno določitev stavkov kot pomenljivih enot. Glavni problem, ki ga mora rešiti, je torej prehod med aksiomatsko strukturo formalne teorije, in med empirično danostjo v temelju nezaključenega področja naravnega jezika. Kar mu uspe tako, da operira na preseku filozofije jezika in filozofije zavesti, razširi logiko prvega reda na analizo prislovnih konstrukcij, posrednega govora ter drugih intenzionalnih danosti. Ob tem pa sistematično abstrahira ob komunikacijske situacije, saj razlaga stavke z ozirom na njihovo resničnostno strukturo. Kljub temu, da izhaja od empiričnih primerov stavkov, mu ti nastopajo kot koščki realnega šele kot aksiomi, na podlagi resničnostne vrednosti. Formalizacija, ki postavi v oklepaj, ne nazadnje, razliko med rečenim in izrečenim, tisto razliko, ki je odločilna za razumevanje reflektivnega tega jezika, kakršnega govorci govorimo.

UDC 164:800.1

MATJAZ POTRČ

LA SEMANTIQUE SCIENTIFIQUE ET LALANGUE

La mérité de Tarski, c'est d'avoir construit une définition du terme »la phrase vraie«, tout en restant scéptique en tant qu'il s'agit de la possibilité de l'emploi de sa théorie sémantique pour la langue de tous les jours, — celle-ci, étant universelle et réflexive, nous oblige

de rester sur le terrain des langues scientifiques, univoques. La sémantique scientifique pour des langues naturelles ne pourrait pas venir au jour aussi à cause de la tradition fregéenne, et ce n'est que au cours des deux dernières décades qu'elle puisse apparaître, grâce à Donald Davidson, qui se sert de la convention-T tarskienne. Donald Davidson fait partie des sémanticiens formales, qui ont dû prendre en compte quelques résultats de la recherche des philosophes de la communication-intention, ceux qui ont souligné l'importance de rendre compte de la situation de communication complexe à l'occasion de l'analyse de la signification. Davidson les contredit sur tout en accentuant la détermination structurelle de la vérité pour les phrases, des unités signifiantes. Le problème majeur à résoudre, c'est le passage entre la structure axiomatique de la théorie formelle, et entre des données empiriques de la langue naturelle, qui n'est pas fermée. Ce qu'il accomplit en opérant à la jonction de la philosophie du langage et de la philosophie de la conscience, en étendant la logique du premier ordre à l'analyse des constructions adjectives, du discours indirect et à d'autres données intensionnelles, — tout en faisant l'abstraction systématique de la situation de la communication, car il explique des phrases en tenant compte de leur structure de vérité. Il prend départ des cas empiriques des phrases, mais ceux cas ne sont en fonction des bouts-de-réel qu'en tant qu'axiomes, sur le fond de la valeur de vérité. Ainsi, la formalisation met en parenthèse la différence entre le dit et le dire, la différence cruciale pour la compréhension de la langue réflexive, telle qu'on parle.

UDK 164.2 Frege

ANDREJ ULE

FREGEJEVA SEMANTIKA IN ONTOLOGIJA

Sestavek opisuje poglavitne zamisli Fregejeve logične semantike in ontologije, predvsem v njegovih člankih, »Über Sinn und Bedeutung« in »Der Gedanke«, podaja razloge za ločitev smisla od pomena, pri čemer se posebej ukvarja s Fregejevo določitvijo smisla in pomena pojmov (predikatov). Nadalje opišemo Fregejevo teorijo imen in deskripcij in jo branimo pred neupravičenimi kritikami. Vendar se tudi avtor ne izogne kritiki Fregejeve semantike, pri čemer se nasloni na Thielovo kritiko zamenjevanja semantičnih in ontoloških kategorij pri Fregeju. Tudi Fregejevo ločevanje predmetov in funkcij ter njihovih pomenov vodi v antinomijo, ker sili Fregeja v priznanje obstoja razreda k slehernemu pojmu ali predikatu. Bistven razlog antinomij je tedaj Fregejeva semantika, ne sintaksa. Kljub vsemu obstaja Fregejev »platonizem misli« vzor sodobne logike, tudi takrat ko ga ta zavrača, s čemer se postavlja vprašanje, če ga je sodobna logika sploh dejansko preseгла.

UDC 164.2 Frege

ANDREJ ULE

FREGE'S SEMANTICS AND ONTOLOGY

The article presents the principal ideas of Frege's logical semantics and ontology, formulated above all in his articles »Über Sinn und Bedeutung« and »Der Gedanke«; further, it puts forward the reasons for the separation of the sense and the meaning, giving particular attention to Frege's determination of the sense and the meaning of concepts (predicates). In the continuation Frege's theory of names and descriptions is outlined and defended against unjustified criticism. It has not been found possible, however, to avoid the criticism of Frege's semantics; here the author refers to Thiel's criticism of the mistaking of semantic and ontologic categories in Frege. Frege's distinction between objects and functions and of their meaning likewise leads to antinomy, since it forces Frege to recognize the existence of a class for every concept or predicate. The essential reason for antinomies is accordingly

Frege's semantics, not ontology. In spite of everything, Frege's »Platonism of thought« remains a model of modern logic, even if this logic at times rejects it — which however raises the question whether the modern logic has in fact developed beyond it.

UDK 165:141.82 Althusser

ALES ERJAVEC

FRANCOSKI MATERIALIZEM IN ALTHUSSERJEVA EPISTEMOLOGIJA

Avtor na začetku oriše zgodovino in kontekst Althusserjeve teorije znanosti, pri čemer poudari, da je le-ta nastajala v ozki zvezi s tedanjo situacijo v francoskem marksizmu. V nadaljevanju prouči nekatere pozicije, ki so, po avtorjevem mnenju, pomembne za razumevanje in ovrednotenje Althusserjevega prispevka k epistemologiji in marksizmu. Osrednji del spisa posveča nato problemu spoznanja pri Althusserju, ter ga eksplicira preko analize francoskega pozitivizma, Spinoze in francoske epistemologije, na koncu pa prikaže tri »rešitve« tega problema v althusserjanski teoriji.

Avtor sodi, da Althusserjeve teorije ne moremo ocenjevati »en bloc«, pri čemer izhaja iz stališča, da teorija ni enostavno kontinuirano dopolnjevanje preteklih spoznanj, marveč stalna produkcija spoznanj, kar je tudi ena od glavnih tez, ki jih je Althusser učinkovito potegnil iz francoske epistemologije.

UDC 165.141.82 Althusser

ALES ERJAVEC

FRENCH MATERIALIST AND EPISTEMOLOGY OF ALTHUSSER

At the beginning of the text, the author describes the background and history of Althusser's theory of knowledge. He stresses that it came about in close connection with the situation that was then taking place in French Marxism. Later on, the author studies some positions which he thinks important for an understanding and evaluation of Althusser's contribution to epistemology and Marxism. The main part of the text concerns Althusser's problem of recognition. This is explained by an analysis of French positivism, Spinoza and French epistemology. In conclusion, the author demonstrates three »solutions« to this problem in Althusser's theory.

The author is of the opinion that we cannot assess Althusser's theory »en bloc«. This originates in the point of view that the theory is not a simple renewal of past comprehensions, but a continual production of recognition, which is also one of the main theses that Althusser effectively made use of from the French epistemologists.

UDK 37.012(497.12)

FRAN PEDIČEK

METODOLOGIJA PEDAGOŠKEGA RAZISKOVANJA V LUČI DANAŠNJE PREOBRAZBE VZGOJE IN IZOBRAŽEVANJA

Določilnice, ki razkrivajo, kako dosežena metodologija pedagoškega raziskovanja ne zadošča več za nadaljnji razvoj teorije ter prakse in izobraževanja, so mnoge. Med njimi gre predvsem omeniti, da z metodologijo pedagoškega raziskovanja, kakršno doslej poznamo, ni mogoče pokriti celotnega današnjega polja vzgoje in izobraževanja ter da z njo tudi ni mogoče zadoščati zahtevam po spreminjanju ali preobraževanju globalnega današnjega področja vzgoje in izobraževanja. Pomeni, da je treba s preobraževanjem današnjega področja vzgoje in izobraževanja preobraževati tudi metodologijo pedagoškega raziskovanja v smeri

njenega tematsko-operativnega razširjevanja, vsebinsko-raziskovalnega diferenciranja in delovno-stopenjskega dograjevanja. To pa pomeni:

a) Razširjevanje mora preseči doslejšnjo zamejitev predvsem na znanstveno-teoretični ali fundamentalni sklop raziskovanja vzgoje in izobraževanja ter mora zajeti tudi njun operativni ali tehnično-akcijski kompleks.

b) Današnja metodologijo vzgoje in izobraževanja je treba tudi tematsko izčleniti ali indiferencirati na: metodologijo raziskovanja pojava vzgoje, metodologijo raziskovalnega sistema vzgoje in izobraževanja, metodologijo raziskovanja šolskega sistema in metodologijo raziskovanja vzgojnoizobraževalne dejavnosti.

c) Model operativnih stopenj raziskovanja vzgoje in izobraževanja mora biti zgrajen po notnih zahtevah tako za teoretično, empirično in aplikativno, kakor za teoretsko, razvojno in akcijsko raziskovanje vzgoje in izobraževanja.

UDC 37.012(497.12)

FRANC PEDIČEK

THE METHODOLOGY OF PEDAGOGICAL RESEARCH IN THE LIGHT OF CONTEMPORARY EDUCATIONAL REFORM

Determinants revealing that the existent methodology of pedagogical research no more meets the needs of further development of the theory and practice of education are plentiful. What deserves special emphasis is the fact that the existing methodology of pedagogical research cannot cover the whole contemporary field of education and that it does not meet the demands for changing or reforming it. This means that the reform of the contemporary education should comprise also a reform of the methodology of pedagogical research, so that it would be enlarged thematically and operationally, differentiated in contents and research, and improved in activity and grading. This, in other words, means the following:

a) The enlarging should overcome the existing limitation to mainly scientific-theoretical or fundamental research of education and should include also operational or technical-active aspects of educational research.

b) The existing methodology of education should be thematically analysed and differentiated as follows: methodology of research of the phenomenon of education, methodology of research of the system of education, methodology of research of the school system and methodology of research of the process of education.

c) The model of operative grades of research of education should be constructed upon unified criteria for theoretical, empirical and applied educational research as well as for theoretic, developmental and active educational research.

UDK 001.89(497.12)

TINE HRIBAR

VLOGA ZNANOSTI PRI OBLIKOVANJU STRATEGIJE RAZVOJA SR SLOVENIJE

Spis je sestavljen iz dveh delov, iz teoretično-metodološkega in empirično-historičnega dela. Ta razdelitev izhaja iz koncepta spisa, ki je dvojen: 1. opredeliti dejanske naloge znanosti pri oblikovanju strategije družbenega razvoja in 2. prikazati na celovit način dosedanji razvoj raziskovalne dejavnosti na Slovenskem.

UDC 001.89(497.12)

TINE HRIBAR

THE ROLE OF SCIENCE IN FORMING THE STRATEGY OF THE DEVELOPMENT OF SOCIALIST REPUBLIC OF SLOVENIA

The contribution consists of two parts: the theoretical-methodologic and empiric-historical one. This division arises from the double concept of the work: 1. to define actual tasks

of science in forming the strategy of social development and 2. to represent in the whole the previous development of the research activity in Slovenia.

UDK 78(091):165.731

JOZE SIVEC

GLASBENA ZGODOVINA IN POZITIVIZEM

Kolikor je razvidno iz podrobnih, v najnovejših glasbenih leksikonih objavljenih seznamov literature, ki se nanaša na razvoj muzikologije, je problem pozitivizma v muzikologiji in glasbeni historiografiji še povsem neobdelan. Že sam izraz pozitivizem se v muzikologiji le zelo redko in mimogrede omenja, ne da bi se pri tem poskušalo njegov pomen nekoliko поблиže opredeliti. Razen tega tudi ni zaslediti, da bi se kateri od eminentnih znanstvenikov, delujočih na tem področju, izrecno označeval kot pozitivist. Seveda navedeno še ne pomeni, da pozitivizem sploh ni prodril v muzikologijo, saj bi se to zdelo kar neverjetno spričo dejstva, da je bil v drugi polovici 19. stoletja najmočnejša metodološka smer v območju duhovnih ved. Avtor pričujočega prispevka skuša osvetliti vprašanje pojavljanja in rasti pozitivizma v glasbeni zgodovini kakor tudi njegovega postopnega premagovanja v zvezi z razvojem celotne stroke in delom njenih nekaterih najvidnejših predstavnikov. Tako prihaja do zaključka, da je pozitivizem dal kljub nekaterim svojim negativnim stranem dosti rezultatov, katerih pomembnosti nikakor ni mogoče zanikati: stroka je postala eksaktnjša, dobila je objektivnejša in zanesljivejša merila in tudi skrbneje in bolj premišljeno izdelano metodologijo. Znanstveno preučevanje se je širilo in zajelo vrsto neobdelanih in še pomanjkljivo osvetljenih tematskih področij. Zelo močno so tudi narasle kritične edicije glasbenih spomenikov, ki so nepogrešljiva osnova za študij glasbene preteklosti. Vse to je nedvomno pripomoglo, da se je glasbena zgodovina kot osrednja veja muzikologije dokončno etablirala v okviru univerzitetnega sistema in se enakovredno vzporedila z drugimi humanističnimi strokami. Čeprav je treba danes pozitivizem nujno prerasti in preseči pa ostaja še vedno nepogrešljiv njegov osnovni instrumentarij, kar se zdi neobhodno potrebno v zvezi z uresničitvijo prizadevanja za objektivnostjo, eksaktno dokumentacijo dejstev in odkrivanjem vzročnih zvez. Seveda pa je treba ta instrumentarij podrežati idejnemu sklopom iz estetike in duhovno znanstvene vede. Nič manj ni važno tudi tesno povezovanje umetnostnega razvoja z družbeno ekonomskimi dejavniki, ki imajo nedvomno zelo velik pomen.

UDC 78(091):165.731

JOZE SIVEC

MUSICAL HISTORIOGRAPHY AND POSITIVISM

Study of detailed lists of works on the development of musicology, published in the latest musical lexicons, shows that musicology and musical historiography have so far not dealt with the problem of positivism. The term of positivism itself is very rarely mentioned in musicology, and if so, in passing, nor has its meaning been thoroughly explained. Besides, none of the eminent scientists in this field call themselves positivists. This, however, does not mean that positivism has not entered musicology, which would appear almost improbable owing to the fact that positivism was the strongest methodological trend in the humanities in the latter half of the 19th century. The author of this study is trying to clarify the question of appearance and growth of positivism in musical historiography and of its gradual disappearance that was due to the development of the whole branch and the work of some of its most eminent representatives. So he concludes that positivism, in spite of some of its negative aspects, has yielded ample results whose importance cannot be denied. The branch has become more exact and has acquired more objective and reliable criteria and a more carefully worked out methodology. Scientific research has spread and covered a series of non-studied and insufficiently explained thematic complexes. It has given rise to a number of critical editions of old musical works, which are an indispensable basis for the stu-

dy of musical history. All this has undoubtedly enabled musical historiography, as the central branch of musicology, finally to establish itself within the framework of the university system and to rank with the other humanities on an equal footing. Although nowadays positivism should be outgrown, its basic instruments still remain indispensable for attaining objectivity, establishing exact documentation of facts and discovering causal links. Naturally, though, these positivistic instruments should come second to the notional complexes of esthetics and the humanities. Another essential point in this context is the need of closely relating artistic development to social and economic factors that are undoubtedly no less important.

UDK 801:165.731

KAJETAN GANTAR

KLASIČNA FILOLOGIJA: POZITIVIZEM IN DRUGAČNI POGLEDI

Positivistični pogledi in metode so v klasični filologiji globoko zakoreninjeni, saj nanje naletimo že pred zgodovinskim pojavom pozitivizma kot takega, že pri Erazmu in Lachmannu, pravzaprav že pri alexandrinških filologih Aristarhu, Zenodotu, Aristofanu. Odpori zoper pozitivistične težnje se pojavljajo v drugi pol. 19. stol., najizraziteje v konfliktni situaciji med Wilamowitzom in Nietzschejem ob izidu knjige »Rojstvo tragedije« (1871). V novejšem času skušajo filologi preseči pozitivistične okvire s težnjo po odkrivanju t. j. »antičnega duha«, s poudarjanjem iracionalnih prvin v grški ustvarjalnosti in zlasti z imanentno interpretacijo antičnih literarnih umetnin. Po drugi strani pa se pozitivizem še krepi z uvajanjem raznih matematičnih in statističnih metod, katerih rezultati pa so v primerjavi z ogromnostjo znanstvenega aparata pogosto presenetljivo skromni.

Analogne težnje lahko odkrivamo tudi v razvoju stroke v slovenskih okvirih. Tu lahko predvsem ugotavljamo možno navzočnost pozitivističnih pogledov in metod pri generacijah klasičnih filologov pred 1. svetovno vojno. Med prve poskuse preseganja pozitivističnega koncepta lahko štejemo Debevčovo razpravo »Grška drama« (1912–14). Močnejše poudarke doseže ta odpor pri Antonu Sovretu, tako že v uvodu h »Kralju Ojdipu« (1922), zlasti pa v »Stari Grških« (1939). Z novimi pogledi in prijemi skušajo preseči pozitivistično naravnost Jože Glonar, Amat Škerlj, Fran Albreht, Jože Kastelic. Kljub temu pa ostaja pozitivistična infrastruktura solidni temelj, na katerem je edino mogoče graditi sodobno znanost o antiki.

UDC 801:165.731

KAJETAN GANTAR

KLASSISCHE PHILOLOGIE: POSITIVISTISCHE UND ANDERE ANSCHAUUNGEN

Die positivistischen Anschauungen und Methoden sind in der klassischen Philologie fest verwurzelt, sie tauchen schon vor dem eigentlichen Phänomen des Positivismus auf, schon bei Erasmus und Lachmann, eigentlich schon bei den alexandrinischen Philologen Aristarch, Zenodotos, Aristophanes von Byzanz. Der Widerstand gegen die positivistischen Tendenzen beginnt in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, am deutlichsten kommt er der Konfliktsituation zwischen Wilamowitz und Nietzsche zum Ausdruck anlässlich des Erscheinens des Buchs »Die Geburt der Tragödie« (1871). In neuerer Zeit bemühen sich die Philologen den positivistischen Rahmen mit der Entdeckung dessen, was sie als den Geist der Antike bezeichnen, mit der Hervorhebung der irrationalen Elemente im griechischen Schaffen, und vor allem mit den Methoden der immanenten Interpretation der antiken literarischen Kunstwerke zu übersteigen. Andererseits verstärken sich oft auch die positivistischen Tendenzen, vor allem mit der Anwendung verschiedener mathematischer und statistischer Methoden, die den Eindruck einer exakten Wissenschaft erwecken, deren Resultate jedoch oft — im Vergleich mit dem Aufwand des wissenschaftlichen Apparats — sehr bescheiden sind.

Alle diese Tendenzen kommen auch in der Entwicklung der klassischen Philologie in Slowenien zutage. Da treten einerseits häufig positivistische Anschauungen und Methoden bei den

Generationen der klassischen Philologen vor dem ersten Weltkrieg auf. Dagegen findet man die ersten Versuche, den rein positivistischen Standpunkt zu verlassen, in der Abhandlung von Josip Debevec über die griechische Tragödie (1912—14). Noch stärker drückt sich dieser Widerstand bei Anton Sovrè aus, so schon in seinem Erstlingswerk, Einleitung zum »König Ödipus« (1922), und ganz besonders in seiner großen Monographie »Die alten Griechen« (1939). Mit neuen Gesichtspunkten und Methoden versuchen Jože Glonar, Amat Škerlj, Fran Albert, Jože Kastelic die positivistische Orientierung zu überbieten. Trotzdem bleibt die positivistische Infrastruktur das solide Fundament, ohne das die moderne Altertumswissenschaft unmöglich ist.

UDK 340.124

ANTON PERENIČ

PRAVO IN POZITIVIZEM

Kot pravni pozitivizem lahko označimo v najširšem smislu tisto pravno teorijo, ki jemlje kot edini predmet svojega preučevanja pozitivno pravo. Se najpogosteje pa označujemo s to pojmovno zvezo normativni pravni pozitivizem. Prek njega se je spletel velik del iskanja mesta pravni teoriji v okviru različnih zgodovinskih modelov znanosti. Znotraj normativnega pravnega pozitivizma pa je mogoče razlikovati pravni pozitivizem kot teorijo, metodologijo in ideologijo. Najpomembnejše razvojne stopnje normativnega pravnega pozitivizma so legalistično-etastični pravni pozitivizem, normativizem in novejši neopozitivizem, ki išče utemeljitev svoje znanstvenosti v okviru analitične filozofije. Razvoj normativnega pravnega pozitivizma je veskozi spremljal nenormativni pravni pozitivizem, ki se vsaj v svoji kulturistični (integralni) varianti ponaša z zahtevo po premostitvi tradicionalnih redukcionističnih pristopov v pravo, ob hkratni zadostitvi zahtevam znanosti glede vseh treh temeljnih sestavin prava (norm, dejstev in vrednot).

UDC 340.124

ANTON PERENIČ

LAW AND POSITIVISM

Legal positivism in its broadest sense is the legal theory whose whole subject of study is positive law. Most frequently, however, this term is used to denote normative legal positivism, by means of which the theory of law has tried to find its proper place in the various historical models of science. Within normative legal positivism it is possible to distinguish legal positivism as theory, methodology and ideology. The most important developmental phases of normative legal positivism are legalistic-etastistic legal positivism, normativism and the more recent noe-positivism that wants to find the confirmation of its scientism within analytical philosophy. The development of normative legal positivism was consistently accompanied by non-normative legal positivism, whose culturalist (integral) variant boasts the demand for overcoming traditional reductional approaches to law and, parallel to this, the demand for satisfying scientific demands concerning all the three basic components of law (norms, facts and values).

Časopis za sodelovanje humanističnih in naravoslovnih
ved, za psihologijo in filozofijo